ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA | BEHAR | GODINA XXI • 2012. • BROJ 105-106 • CIJENA 40 KN

BEHAR

LINGVISTIČKI PORTRETI
Midhat Riđanović
Nazivi jezika nisu putokaz međusobnom razumijevanju ljudi

KNJIŽEVNI PORTRETI
Hazim Akmadžić
Dosta je naše kuknjave sa pozicije žrtve

Nusret Idrizović:
ZAGONETKO GDJE TI JE KRAJ

Edin Urjan Kukavica:
ISLAM U BOSNI

Filip Mursel Begović:
KOMERCIJALIZACIJA I DESAKRALIZACIJA ILAHIJA

Faris Nanić: Mitologija žrtve - zlo u zametku • **Dragomir Ubiparipović:** Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika • **Stipe Majić:** Asanaginica - balada ili mit o ženinoj nesreći

R O M A N | **Dža'far Modarres Sadeki:** Močvara

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ilica 35, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
seadbegovic@yahoo.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **"STAJER GRAF", Zagreb**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

SADRŽAJ

Na naslovnici: Mersad Berber

RIJEČ UREDNIKA

4 Sead Begović: **Neshvatljiva krađa tuđe književnoznanstvene baštine**

PUTOPIS

5 Nusret Idrizović: **Zagonetko, gdje ti je kraj (stećci u Azerbajdžanu)**

POVIJESNA ČITANKA

17 Safvet-beg Bašagić: **Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine** (3) (priredio Edin Urjan Kukavica)

KNJIŽEVNI FENOMENI

23 Stipe Majić: **Asanaginica – balada ili mit o ženinoj nesreći**

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU

29 Filip Mursel Begović: **Komercijalizacija i desakralizacija ilahija**

KNJIŽEVNI POTRETI: Hazim Akmadžić

34 Intervju: Hazim Akmadžić (razgovarao Mirza Sinanović)
Dosta je naše kuknjave s pozicije žrtve

Hazim Akmadžić (iz djela):

42 **Mjesto gdje skupa spiju zmija i ruža** (poezija)

45 **Mimar** (roman)

48 **Gazi Husrev-beg** (roman)

49 **Gazi Isa-beg** (roman)

52 **ENDERUN & Na Drini ćuprija I-II** (roman)

55 **Mislio sam da je mjesec žut** (roman)

ISLAM NA BALKANU

58 Edin Urjan Kukavica: **Islam u Bosni**

ZOON POLITIKON

76 Faris Nanić: **Mitologija žrtve – zlo u zametku**

SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

79 Zemir Sinanović: **"Nevidljive" rane opsade i odbrane Bosne i Hercegovine**

LINGVISTIČKI PORTRETI: Midhat Riđanović

Intervju: Midhat Riđanović
(razgovarao Sead Begović)
86 **Nazivi jezika nisu putokaz međusobnom razumijevanju ljudi**

Midhat Riđanović (iz djela):
95 **Sjećanje na Sarajevo**

97 **O imenu (našeg) jezika**

100 **Kako 'Akademija nauka' bruka Darvina**

102 **Šou Batko na (novoj) tv1**

104 **Prodaje se bosanski kuhar - zgodan, crnomanjast**

106 **Moja prepiska sa Čomskim**

DIJALOG

109 Dragomir Ubiparipović: **Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika** (Dnevnik života Crkve i ličnih doživljaja tokom rata u Sarajevu 1992. godine
(Pripremio: Dženan Ajanović)

STAV

119 Sejjid Husein Nasr: **Islam i nasilje**
(Prijevod i obrada s engleskog: Edin Urjan Kukavica)

MEDIOSFERA

122 Sead Alić: **Kraj jednopartijnih medija**

RATNI DNEVNIK

127 Mirza Sinanović: **Ratne priče i zabilješke ratnog reportera (1992. - 1995.)**

FILM

131 Filip Mursel Begović: **Izvini što si me silovao**

MLADA BOŠNJAČKA POEZIJA

135 Enes Halilović: **Zato što moram da se okrećem tamo kud vetar duva**
(osvrt na poeziju napisao Sead Begović)

PRIKAZI I KRITIKE

139 Ajka Tiro Srebreniković: **Čovjek bez domovine je mrtav čovjek**

142 Fahrudin Novalić: **Proturječno biće patriotizma**

145 Fahrudin Novalić: **Miroljubivom pobunom i otporom protiv konformizma i ravnodušnosti**

147 Senad Nanić: **Slijedi li ljubav pravila?**

148 Mirko Sladek: **Očuh domovine**

ROMAN

151 Dža'far Modarres Sadeki: **Močvara**
(S perzijskog preveo Namir Karahalilović)

Neshvatljiva krađa tuđe književnoznanstvene baštine

Sead Begović

Netom je objavljena knjiga u nakladi Matice hrvatske pod naslovom "Raspre i rasprave" akademika Mirka Tomasovića, jednog od prevažnih marulologa u Hrvatskoj, komparatista i romanista. Riječ je prvotno o polemičkom, a u drugom dijelu knjige o filološkom znanstvenom diskursu. Akademik Tomasović je "nebulozna" nabacivanja naših susjeda Srba i Talijana te njihova ispražnjena mjesta od stvarnih i istinskih informacija, glede "krivotvorbe" i svojatanja o živom i ophodnom hrvatskom jeziku i najvećim književnim velikanima koji su se njime služili, naprosto (prekinuvši neshvatljivu šutnju o tome), naprosto raskrinkao – mirno, staloženo, argumentirano i znanstvenički akribično. Stoga su "Raspre" u drugom dijelu knjige pisane mnogo ležernije i zabavnije, riječju, o prisezanju srpskih znanstvenika na hrvatsku literarnu baštinu. Usput neka bude rečeno u knjizi je prisutan i traduktološki fenomen arhaiziranja koji se odnosi na Danteovu sudbinu u hrvatskoj književnosti s obzirom na prijevod I pjevanja Danteova "Pakla" (u kojem se spominju Hrvati, hodočasnici), a koje je preveo Grga Gamulin u, zamislite, u svom zatočeništvu u zloglasnom Jasenovcu. Po Tomasoviću to je najbolja verzija (po metru i sroku) nakon one slavne Mihovila Kombola.

Takvi književnoslovci, po riječima Tomasovića, u svojim edicijama ne priznaju snažnu književnost renesanse i baroka, nego je "prisajedinjuju" sa srpskom. Čudno, jer su Hrvati bili zaista poznati petrarkisti. No, imperijalni pansrbizam, kao što je poznato, nastao je pod patronatom Srpske akademije znanosti i umetnosti. Primjerice, kad su tiskane "Pesme" Branka Radičevića, do tada već bilježimo čitav niz klasičnih djela hrvatskog romantizma. Spomenimo samo dramu Ivana Kukuljevića Sakcinskog "Juran i Sofija", zatim putopis Matije Mažuranića "Pogled u Bosnu", pa "Smrt Smail age čengića" Ivana Mažuranića i tako dalje i tako dalje.

Tomasović iskazuje veliku stručnoznanstvenu preciznost jer mu vjerojatno nije promakao ni jedan tekst u dnevnom tisku i časopisnoj produkciji te se suvereno uhvatio u koštac s problemom "gusarstva" i "velike laži". Slijedom toga, hrvatski pisci, između mnogo njih nabrojanih, kao što su Gundulić i Držić, pa i znanstvenik Ruđer Bošković (inače klerik, isusovac) naprosto su posvojeni kao tuđe kulturno tkivo. Možda stoga što je to naprosto smiješno i tužno ironično, bilo je malo reakcija naših književnih povjesnika. Smatralo se da je naprosto riječ o lingvostilskoj i ambijentalnoj zabuni u vrijeme kada srpski povjesnici uopće ne razlikuju stilske epohe, a naravno ni poimanja rečenih pisaca o svom hrvatskom deklariranju i ljubavi spram hrvatske domovine, roda i jezika.

Nažalost, slično su se ponašali i talijanski enciklopedisti izbjegavajući pridjevak hrvatski već su se poslužili (ironično) dubrovačko, dalmatinsko primorskom označnicom za hrvatsku književnost. Takvi književnoslovci, po riječima Tomasovića, u svojim edicijama ne priznaju snažnu književnost renesanse i baroka, nego je "prisajedinjuju" sa srpskom. Čudno, jer su Hrvati bili zaista poznati petrarkisti. No, imperijalni pansrbizam, kao što je poznato, nastao je pod patronatom Srpske akademije znanosti i umetnosti. Primjerice, kad su tiskane "Pesme" Branka Radičevića, do tada već bilježimo čitav niz klasičnih djela hrvatskog romantizma. Spomenimo samo dramu Ivana Kukuljevića Sakcinskog "Juran i Sofija", zatim putopis Matije Mažuranića "Pogled u Bosnu", pa "Smrt Smail age čengića" Ivana Mažuranića i tako dalje i tako dalje.

No, što je s diskutabilnim autorstvom balade "Hasanaginica" (Asanaginica) o čemu vrlo interesantno u ovom broju "Behara" piše kroatist Stipe Majić. Između ostalog, znano je da je "Asanaginicu" upravo Alberto Fortis obznanio u svome djelu "Put po Dalmaciji". No, neosporno je, kako piše Majić, da je jedini prijevod (bolje rečeno adaptacija) bio onaj u Vuka Karadžića. On je izmijenio naslov u "Hasanaginica" i tada je 1846. objavio u "Narodnoj pjesmarici", uvrstivši je u srpske narodne pesme. Eto, nije li riječ o još jednom "mutnom" prisvajanju. Koliko je do sada poznato, postoji oko četrdesetak prijevoda "Hasanaginice", a najzadnji je, koliko je poznato autoru ovoga napisa, u prijevodu poznatog hrvatskog prof. luzikanistike – Nikice Talana. Na kraju, dobro piše lucidni Stipe Majić: "Pravo na ovu pjesmu (baladu) imaju svi koji je sa zanimanjem čitaju. Autorstvo je još uvijek nedokazano, ali je pjesma preživjela.

Stećci u Azerbajdžanu

Zagonetko, gdje ti je kraj

Piše: **Nusret Idrizović**

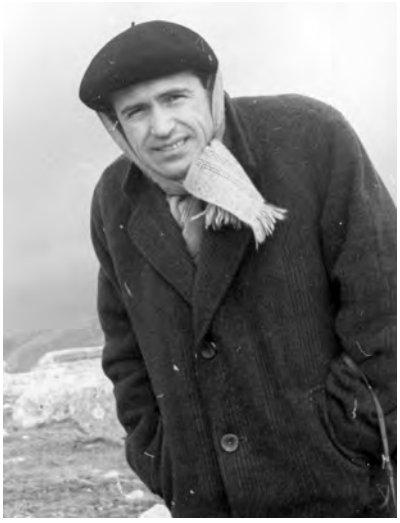

Promatranja s ovolike udaljenosti od svoga doma tiho mi sugeriraju da nisam pošao tražiti pouke nego samo svjetlosti u refleksijama velikih smrti i velikih ukopišta. Na ovom dugom putu mnogi umnici su mi kazivali da oni što se često prisjećaju smrti moralniji su i bolje vode svoj život.

U petom broju sovjetskog časopisa "Iskustvo (Umjetnost)" Azerbajdžanac Rasim Efendi objavio je esejistički intoniran članak pod naslovom "Nepoznati spomenici srednjovjekovne umjetnosti Azerbajdžana".

Zašto spominjemo peti broj časopisa "Iskustvo" i izuzetno zanimljiv članak-esej Rasima Efendija?

Prije svega i nadasve zato što u objavljenim fotosima prepoznajemo stećke, a u komentaru Rasima Efendije frapantnu simboličku sličnost likovnih predstava.

Ne radi se o plagijatu, neće nitko nikoga optužiti za krađu, krađe nema, riječ je samo o tome da stećci nisu nikakva ostrvski samonikla i izdvojena grobna umjetnost. Nadam se da oni ne pate od kompleksa veličine, uvjeren sam da ih nikakva paralela ili usporedba neće zbuniti ili poniziti, oni sami znaju što su, koje vrijeme i koga predstavljaju, tko ih je utemeljio da kao stražari bdiju nad ruševinama nekadašnjih tjelesa, sve oni znaju, beskonačnost je mjera njihove strpljivosti, njihova nada je čedna i beskrajna, neprihvatljiva su im razna svojatanja.

Kako im je mjera vječnost, ne pristaju na valorizaciju izazvanu potrebom trenutka.

Ali, da pogledamo što nam saopćava Rasim Efendi?

Azerbajdžanski nadgrobnici otkriveni su u vrijeme rekognosciranja jugozapadnog područja tek prije nekoliko godina. Stručnjaci su im vrijeme nastanka označili ovako: oni stariji potječu iz 16., a oni mlađi iz 17. stoljeća. Imaju oblik sanduka (Efendi veli: sarkofaga!) i različiti su po veličini.

"Oni su zanimljivi stoga jer imaju unikatnu karakteristiku budući da su nadgrobni spomenici s tematsko-sižejnim kompozicijama veoma rijetka pojava ne samo za Azerbajdžan nego i za druge zemlje s područja tzv. islamskog Istoka", tako veli Efendi, označujući time temeljno jedinstvo između nadgrobnika svoje zemlje i naših stećaka upravo u iznošenju tematsko-sižejnih karakteristika. Prilično je duga niska zajedničkih simbola, likovnih predstava, tretmana kamene površine. Čak i epitafi imaju stanovitu sadržajnu sličnost, osim što je tamošnji stih ispisivan arabicom, a na stećku - bosančicom. Junaštvo je na cijeni i na azerbajdžanskom nadgrobniku, kao i na stećku. Pokojnika prikazuju na konju, a opremljen je lukom, mačem, sabljom itd. Prizori lova su toliko slični, da ih je jedva moguće razlikovati. Junaštvo na bojnom polju, junaštvo u igri, na turniru, junaštvo u lovu - sve je to oblik utvrđivanja smisla života. "Junačko-estetski ideal zbližava se s društvenim idealom epohe", piše Efendi. I dodaje: "Junačko se spoznaje kao norma života, kao osnovno dragocjeno načelo odnosa prema stvarnosti, a s njim je povezan ideal junaka i ideal muškarca".

U suštini, kao i na stećcima, to

je pripovjedno kiparstvo ili klesarstvo. Svaka strana spomenika ima svoju fabulu, fabule se međusobno povezuju i prožimaju, svaka je dio cjeline, a sve zajedno sačinjavaju svojevrsnu priču, poemu, ili traktat o životu i smrti.

"Ako likovne predstave s ovih nadgrobnika ne gledamo izolirano, nego u vezi sa svim oblicima umjetnosti i umjetničkog zanatstva Azerbajdžana različitih epoha, možemo konstatirati ne samo bliskost, ponovljivost odjelitih etnografskih momenata nego i identičnost tema, sižea i kompozicija koje nalazimo u minijaturnom slikarstvu 16. i 17. stoljeća", tako Efendi zaključuje na drugom mjestu. Autor, potom, istražuje simboliku likovnih motiva na nadgrobnicima, pa je uvelike nalazi i u drugim umjetnostima svoje zemlje. Međutim, među likovnim predstavama nadgrobnika nalazi i takve motive koji nisu našli svoj odraz u službenoj umjetnosti koja je vladala u gradovima: ples šamana, lik zaštitnice djece Umaj, predstava ptica i životinja koje se javljaju kao totemi plemena grupe turskih jezika.

Njemu vjerojatno nepoznatim nadgrobnicima tzv. stećcima Efendi se najviše približava u onom dijelu svoga eseja kada opravdano tvrdi da motivi plesa, zaštitnika, ptica i drugih životinja na nadgrobnim spomenicima njegove zemlje svjedoče o davnim vezama umjetnosti Azerbajdžana s umjetnošću drugih naroda, "a također i o tome da su se u umjetnosti Azerbajdžana još dugo čuvali raznovrsni sižei nespojivi s dogmama islama".

Azerbajdžanski nadgrobnici se, nadalje, približavaju stećcima - analogiju ne treba bukvalno shvatiti - kada Efendi veli da "usporedni materijali pisanog karaktera pokazuju religiozno ritualnu karakteristiku ovih predstava povezujući ih s likovima drevnih služitelja religije - šamanima". (Onima koji likovne predstave na stećcima još uvijek tumače bogomilskim dualizmom, neomanihejstvom, pavlićanstvom i drugim misaonim sustavima istočnjačke mistike, metempsihoze, ezoterije, čarobnjaštva, uzdržljivosti itd. taj podatak može biti izuzetno drag, mada ne znam koliko i dragocjen).

Stanovitu vezu sa stećcima Efendi nesvjesno otkriva i kada kaže: "U ornamentalnoj opremi nadgrobnika a također u ovim polukružnim lukovima koji počivaju na masivnim stupovima s pravokutnim kapitelima uočava se bliskost sa spomenicima Armenije". (Razumije se, podatak ima značenja samo ako se stećkovska simbolika tumači bogomilskom ezoterijom).

Upoznajući nas s tim da je stari kovač njegove zemlje težio grafičkoj plošnosti - figure su raspoređene u jednoj plohi u anfasu bez bilo kojih rakursa i profila - Efendi zaključuje da su nadgrobni spomenici s reljefnim tematsko-sižejnim kompozicijama interesantni ne samo kao spomenici umjetnosti nego i kao obrasci epigrafike.

Tko iole poznaje razvojni put našeg VIČNOG DOMA i ikonografiju njegovu, ustanovit će veliku bliskost i sličnost sa spomenicima o kojima piše Rasim Efendi.

Rasimu Efendiu zahvalnost i pozdrav, a nama radosno zadovoljstvo...

Samo što ne kličem: nismo li dijelovi jednog kozmosa, jedne iste majčice zemlje, jedne iste vode što vječno putuje u nama i oko nas, oplođuje nas i hrani, daje nam smisao kretanja, i nismo li dijelovi jednog istog ognja, jednog istog kamena...

Pokojnici različitih meridijana, čini se, imaju običaj ispovijedati se na sličan način. I svi su zaljubljeni u svoje mramore. I svi umiju biti zahvalni, zabrinuti, raspjevani, gnjevni, ponosni, čak i zajedljivi.

Hej, okreni se
Ja sam u vječnosti
Ti privremeno

Tako uzvikuje pokojnik Azerbajdžana, a bosanski, hercegovački, dalmatinski... pokojnik iz približno istog vremena sa svog sanduka koji arhitektonski potpuno odgovara onome s obale Kaspijskog mora u vremensku jeku ubacuje isti uzdah ispisan bosančicom:

Ja sam bil kako vi este
A vi ćete biti kakov esam ja

Isti odnos prema prolaznosti. Isti žal. Tuga. Sličan način iskazivanja životnih istina. Pokojnici govore u prvom licu, svatko na svoj

Prilično je duga niska zajedničkih simbola, likovnih predstava, tretmana kamene površine. Čak i epitafi imaju stanovitu sadržajnu sličnost, osim što je tamošnji stih ispisivan arabicom, a na stećku - bosančicom. Junaštvo je na cijeni i na azerbajdžanskom nadgrobniku, kao i na stećku. Pokojnika prikazuju na konju, a opremljen je lukom, mačem, sabljom itd. Prizori lova su toliko slični, da ih je jedva moguće razlikovati.

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

način. Nekropole imaju uspjelije i manje uspjele pjesnike. Put do pokojnikovog stiha je hrabro isticanje istine. Pokojnik može promašiti u ritmu ili sroku, ali kad je u pitanju *istina*, na koju je izuzetno ponosan, promašaja ne smije biti. Jer on, pokojnik, već je na putu *istine*. Treba samo strpljivo sačekati da prođe vrijeme, a onda odredište dolazi kao nagrada za *istinu* i za strpljenje. /Od pokojnika strpljivijeg čovjeka nema/.

Da vidimo što nam poručuju azerbajdžanski nadgrobnici iz Gubistana, Uruda, Kirovabalda, Mingečaura, Kazaha, Šemaha, Kelbadžara itd. Kao što je u Bosni ispisivana jedna književnost arapskim pismom na domaćem jeziku - na azerbajdžanskom nadgrobniku pismo je arapsko a jezik domaći. Nitko se ne zaklinje da na tamošnjim nadgrobnicima nema kur'anskih ajeta /stihova/, kao što se nitko ne zaklinje da tzv. alhamijado književnost nije rasla pod prilično zamjetljivim utjecajem perzijske, arapske i turske književnosti.

Da vidimo, dakle, kako se ispovijeda azerbajdžanski rahmetlija kojemu je ime Abdulkadir, Abdulvehab, Avdurezak, ili nekako drugačije, ili Amina, ili Abdulmedžida ili...

Onaj tko ima mnogo imutka, ima mnogo neprijatelja, a onaj tko ima nešto znanja svakim danom ima sve više prijatelja koji jedva čekaju da ga odano pokriju zemljom.

Kad te, prolazniče, upropasti vlastita obitelj, ne može ti pomoći ni najblagonakloniji komšiluk.

Bio sam bogat i bez bogatstva, moćan bez moći, zdrav čak i bez zdravlja...

Imao sam samo jednu ženu, mada sam se, na žalost, ženio pet puta. Moje su žene tako htjele. Najvoljenija zada mi, smrtniku, smrtni udarac.

Mi svi, vjernici i nevjernici, živimo jednu te istu neizmjernost, samo što je neizmjernost jednih prisutnost, a drugih - odsutnost.

Kad je sve izgubljeno, i smrtna radost izgleda gorka.

Ne budi rob nikome, kad su te već stvorili slobodnim.

Prolazniče, živi kako znaš i umiješ: kad umreš, bit ćeš napušten i zaboravljen.

Ubila me snomorica, ljubav tajena, ljubav-život, ljubav-nož, ljubav-smrt.

Blago onome tko je stvoren za zlo! - uzvikuje nepoznati pokojnik - ali dvaput teško onome tko pita zašto i kako? Na svoju nesreću, upitah: zašto, i bijah kažnjen. Moram dugo ležati da Svedržitelj presudi u moju korist.

Tinta mudraca, rekoše mi nekad tako, dragocjenija je od krvi mučenika, pa me oružnici preklaše.

Kako ste sretni, vi koji bezbrižno prolazite pokraj nas, blago vama! Niste izloženi ogovaranju, neprijateljstvu i međusobnim zadjevicama!

Da sam bio pametan, nikad umro ne bih.

Traži pomoć od vesela lica, a prođi se kobna i smrknuta.

Imutak sa sobom donosi škrtost i srčanu bezobzirnost, a znanje prosvjetljuje i omekšava svačije srce.

Živi i mrtvi uzajamno ulijevaju strah jedni drugima.

Vrati posuđeno, ne osvećuj se sam, poštuj starije!

Tražiš li život bez bolesti, razočaranja, straha, žalosti, bolova, starosti, smrti - zamoli majku da te ne rađa.

Voljeti život, a plašiti se smrti, zar je i to moguće?

Paklena izvorišta su Zakavkaska mjesta Balahani, Sabunči, Bibi-Ejbat. To su metropole ognja. Kao što je nemoguće izbrojiti večernje vatre na bistrom nebu, nemoguće je spoznati izvorišta sitnih plamenova ove zemlje, a ni sagledati silna vodena ognjišta u kojima ognju i ribe ispjevavaju poeme.

Da, u svijetu zagrobnika, čini se, sve je moguće. Pokojnici raznih krajeva sa svojim nasljednicima korespondiraju na različite načine. Svima je imanentno eksponiranje gorko obojenog strahovitog iskustva. Zamjetljiva je i poruka, a kadikad i poruga. Uveličavanje, umanjivanje, obezvređivanje, uznosno veličanje, što se poetike tiče: isti način kompariranja, čak i hvalisanje, šeretsko nadmudrivanje na nivou život-smrt, a prije svega i nadasve - epitafsko, gnomsko, sažeto kazivanje o prolaznosti.

Zlopatiti se na putu, sebe dovoditi u različita iskušenja, svakodnevno mijenjati konačišta, običaje, klimu, gubiti se u nenađenim svjetovima, i to samo zato da bi vidio tamošnje nadgrobnike, čemu to? Tamo gdje očekuješ ljubav, završetak te čeka.

Nema jadnijeg, nesretnijeg, tužnijeg bića od zastarjela idola

Mom znancu nikako nije jasno: kako se netko može odlučiti na put u daleki Azerbajdžan, a sve radi promatranja poobaranih, starih nadgrobnika, ukoliko ih tamo uopće i ima. Rojevi poskočnih riječi izmjenjuju se kao jata nemirnih ptica. Novopečeni doktor nauka uvjerava me sasvim ozbiljno da su nadgrobnici veliki grešnici. Tih grešnika u Azerbajdžanu, zemlji pomiriteljne sudbine, misli on, svakako - nema. Nema i nema. Uzaludno ih je tražiti. Vino, hazardna igra, skupocjeni nadgrobnici i gatanje su gnjusno djelo Demona.

- Ali naši preci vjerovahu da nadgrobnik i na njemu Sunce ili zmija znači – Zbogom đavole.

- Njih ne treba slušati - odgovara on, uvjeravajući me da anđeli neće ući u kuću u kojoj se nalaze slike. Na dan Strašnog suda najžešće će biti kažnjeni oni koji ljude bez znanja vode pogrešnim putom i oni koji prave kipove ili slike. Klesari će na Sudnjem danu biti pozvani da udahnu dušu figurama na svojim nadgrobnicima, ali oni to neće moći učiniti, jer to spada u Božju moć, i gorjet će silno ne samo danima već i godinama.

- Nema jadnijeg, nesretnijeg, tužnijeg bića od zastarjela idola! Nitko, nitko na svijetu nije vrijedan slike, a ponajmanje skupocjenog nadgrobnika.

Moj znanac "otkrivalački" saopćava da su najveći umovi svih svjetova pokriveni najobičnijim kamenim biljegom, pločicom ili hrastovinom, a neki ni time. Što manja vrijednost pokojnikova, to veće blještavilo spomenika! Živi ljudi zapušuju uši i zatvaraju oči, a mrtvom kamenu daju zadaću da pamti!

- Kamen pamti sam za sebe, postoji sam za sebe, razmišlja na svoj način. Ni on nije nikakav volšebnik. Osim toga, misao o prolaznosti izvor je goleme patnje. Čemu nepotrebna patnja? Uživati u onome što daruje sadašnjost, a prošlost valja prepustiti miru.

Došao sam na taj svijet, i je li on time dobio štogod?

Otići ću, i hoće li se time izmijeniti štogod?

O, kada bi netko mogao sad reći, zašto li sam ovdje,

Ja, koji iz prašine dođoh i koji se u prašinu vraćam.

Godinama se nismo sretali. Nije mi poznato kako se kretala njegova krivulja. Mogao sam sve očekivati, a najmanje da će mi recitirati Hajjama. Koje rane su ga pekle, kako se vidao? Čini mi se da po njemu nisu pljuštale godine na napadan, gromoglasan način, eha nije bilo, u njemu nije živjelo ni podzemlje ni nadzemlje, ni visine ni dubine, samo trenuci, proplamsaji, razvaline neke utvrde na čijim se zidnim krhotinama ukazivala obasjana fasada ljetnikovca bez sablasne ovakve ili onakve slike čovjekove između prozora.

Bobovac, što je to? Ništa dosadnije od epitafa na starim nadgrobnicima! Dosadne su i te gradine, te škrbave zidine na uzvišenjima! On nije ni za krematorij! Njega smrtno stanje ne interesira. Kad čovjek umre, zakopati ga bilo gdje, po mogućnosti ispod nekog drveta, zaravnati zemlju i što prije zaboraviti. On je protiv pamćenja. Čemu biti spomenik prošlih vremena, čemu postojati u kamenu, zašto nadgrobnik opterećivati svojim strahovima i zahtjevom da te, i mrtva, predstavlja kao dobrotvora kad nasljednici znaju da su te resile odlike škrtosti? Trajanje je za žive, a ne za pokojnike. Njih ne mogu spasiti nikakve zmije, križevi, polumjeseci, sunca i drugi nadgrobni znakovi. Kada čovjek počne stjecati krila, tada se i ugasi. Danas ima, a sutra nas nema. Što kolijevka zaljuljala, motika zakopala. Tu se otvara raspuklina za točku. Kraj. Drugo vrijeme i drugačija interpunkcija. Jer današnju prolaznost ne simboliziraju samo nadgrobnici, oni najmanje, već, na primjer, i papirnate maramice. Ako odlučiš kupiti četkicu za zube Dentamic, možeš biti sasvim siguran da je već prekrivena zubnom pastom i da je, nakon upotrebe, možeš i baciti - osim ako te nije zahvatila infekcija kolekcionarstva. Možemo jedan drugom garantirati da su najbolji upaljači koji se samo jednom pune, a onda bace, kao i ambalaža za mlijeko. Koga danas interesira grobna ili nadgrobna vječnost? U modi je prolaznost. U želji da nas muka što prije prođe, odbacujemo i svoj vlastiti mentalitet, historiju, prošlost i budućnost, sve što ne pripada današnjici! U ime vladavine PROLAZNOG možeš iznajmiti i grob i nadgrobnik, i sanseveriju i košulju, frak, televizor, rublje, psa, ne samo dražesnu mladu damu ili dečkića već i generala-pučistu, pa i fotelju, i tramvaj, i avion, i helikopter, i policajca koji će te, ako ga valjano nagradiš, čuvati u kućnom pritvoru. Ako si previše zaljubljen u prošlost, pod uvjetom da si parajlija, naći će se čovjek koji će ti prilično revnosno čuvati i tvoju prošlost. Pitaj ga, dat će ti veću garanciju nego tvoj nemušti nadgrobnik iskićen nekim simbolima koji više nikoga ne uzbuđuju i, najblaže rečeno, ne interesiraju.

- I ti sad ideš u Azerbajdžan proučiti kako je prolaznost prolazila na tamošnjim nadgrobnicima?!

Odgovorio sam potvrdno. Prije svega i nadasve zato što putovanje ne smatram samo promjenom mjesta, to ni u kom slučaju, već promjenom mišljenja i predrasuda, ozdravljenjem ubuđalih shvaćanja u svojoj sredini kao vrhunaravnoj konstanti dostignutog blaženstva. Uostalom, bolje je otići i bez pozdrava nego ne stići na vrijeme. Gdje nisi stigao, tamo te i nema.

- Da, ja idem u Azerbajdžan, a kasnije, ako mi životna krivulja dopusti, i dalje. Jer me interesira, o da, mene izuzetno interesira jedinstvo svijeta. Bilo čija i bilo kakva, sva su groblja - moja. Na znamenjima tamošnjih nadgrobnika prepoznajem djelić sudbine svojih predaka. Moj korijen nije samo na stranicama knjiga, ni na slikarskim platnima, čuvaju ga i nadgrobnici.

- Vježbaj se u samosvladavanju samog sebe. Budi gospodar sam sebi i u zlovolji kao u dobru raspoloženju. To je dovoljno. Što će ti neko kamenje? Tu si, i trbuhom i duhom, unutar okvira svemira, i zašto sad tražiš neka uporišta i osmišljenja na drugim stranama? Totalna ljudska solidarnost, obzir prema drugome, prioritet bližnjega, čemu sve to? Nije li dovoljno svaki dan uskratiti sebi nešto ugodno? Oslobođenje od egoizma, uskogrudnosti, krutosti i nesnošljivosti tražiti u mislima, a ne na nadgrobnicima. Vjerovati u nadgrobnik ne znači i imati povjerenja u ovaj jedini, živući život.

Istok i Zapad su nečiji Sjever i Jug

Učinilo mi se da je zakašnjeli bogomil, derviš, redovnik, kaluđer… pokušavajući proizvesti neku astralnu glazbu svojeg življenja, omalovažavajući postignuto i priznato, uvijek je bio neki izdvojenik. Zbog dugog nesretanja, nisam imao prilike upoznati veličanstveno crnilo njegovih misli. Nekad sam ga doživljavao kao mladića u koga je radna

Ja idem u Azerbajdžan, a kasnije, ako mi životna krivulja dopusti, i dalje. Jer me interesira, o da, mene izuzetno interesira jedinstvo svijeta. Bilo čija i bilo kakva, sva su groblja - moja. Na znamenjima tamošnjih nadgrobnika prepoznajem djelić sudbine svojih predaka.

volja zakržljala: mnogo toga je postigao bez velike muke, ispunjavali su mu želju tek toliko da se oslobode nasrtljive upornosti, u životu se nije previše odricao, nije mu se dalo, nije podnosio zapovijedanje, umio je biti glup na izuzetno inteligentan način, uoči ispita radije je prihvaćao pomoć nego se graditi obrazovanim nestabilkom, mi smo na njegov račun pravili viceve, on nam se smijao iza leđa, umijeće je to, umijeće koje se ne može tek tako obezvrijediti, umijeće bogomilske ili derviške sljedbe, a možda i neke novovjeke, to se nikad ne zna. Zabluda je naša zajednička svojina. Govor ljudi ne mora uvijek biti onakav kakav je njihov život, a način izražavanja ne mora uvijek proistjecati iz karaktera duše. Nije istina da samo dobar čovjek može biti vrstan govornik. Ne želim ga uvjeravati da ništa na svijetu nije niklo i razvilo se samo po sebi.

Značajnici među tvorcima naše civilizacije, stari Egipćani odrediše strane svijeta prema svojim vlastitim shvaćanjima pa Jugu dadoše prednju stranu, jer otuda teče spasonosna rijeka Nil, s Juga povukoše okomicu i tamo nađoše Sjever - već tada otkriveni otoci Sredozemnog i Egejskog mora. Desno im bijaše Zapad, i to osta Zapad, ili prebivalište preminulih ljudskih tjelesa a vječno živih i prilično uznemirenih duša. A lijevu stranu, naravno, nastanjivaše Istok, i tamo u osunčanom blaženstvu vječno življaše bog Ra.

Prema toj shemi su i gradili nenadmašne grobnice.

Jug je, znači, nečiji Sjever, Sjever je nečiji Istok, svaki Zapad je nečiji Istok, Istok je nečiji Jug, Istok i Zapad su nečiji Sjever i Jug, svaki Jug i Zapad su nečiji Sjever i Istok. Sve se oslanja na nešto, sve je u stanovitom dosluhu - bili mi svjesni toga ili ne, nije važno - Sjever ostaje živjeti s Jugom i Zapad s Istokom. Dogovor sila teže ili različito ustrojenih ljudi, ne znam, to me mnogo i ne opterećuje, najznačajnije je to da živ stignem u daleki Azerbajdžan i razgledam tamošnja stara i nova groblja...

Misterij nevidljiva plamena

Kao da sam ušao kroz užarena vrata pakla, najednom se nađoh u nepreglednom carstvu ognja. Plamti čitav vidokrug. I Kaspijsko more. I azerbajdžanska prijestolnica. Gori grad na zemlji i gori grad na vodi. Vatra do vatre, plamen do plamena. Apšeronski i bakinski arhipelazi, priobalna sela s kamenitim i travnatim visijama i nizijama, sve se našlo u ognjenom grču.

Gori i riba u vodi. Sve je obasja-

HEJ, OKRENI SE
JA SAM U VJEČNOSTI
TI PRIVREMENO

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajđanu'

no misterijem nevidljiva plamena. Svuda oko mene - vatrišta. Neizreciva i neponovljiva stvarnost. Gori pogled, žari se misao o uzvitlanim podzemnim strahobama, sad sam i ja u vlasti plamena. Demon nemira, oganj izvire iz svih pora zemljine, kamene i vodene kože, a njegove užarene latice, osjajene duginim vijugama, buktavo se uzdižu i orkanski igraju nad gradom da bi, umorni, negdje izvan ovozemaljskih visina zaplesali konačnu igru iščeznuća.

Paklena izvorišta su Zakavkaska mjesta Balahani, Sabunči, Bibi-Ejbat. To su metropole ognja. Kao što je nemoguće izbrojiti večernje vatre na bistrom nebu, nemoguće je spoznati izvorišta sitnih plamenova ove zemlje, a ni sagledati silna vodena ognjišta u kojima ognju i ribe ispjevavaju poeme.

Čim sam stigao u prijestolnicu drevnog Azerbajdžana, pitali me predusretljivi domaćini: što bih sve želio vidjeti. Bit će im, kažu, drago valjano ugostiti jednog prijatelja (Baku i Sarajevo su gradovi-pobratimi), neka ja slobodno izrazim želju, a oni će se, gostoprimljivi ljudi, potruditi da u granicama mogućnosti zadovolje moje oko i prilično radoznalu Yashicu, bez koje godinama ne idem ni na najbliži izlet. Njezina stvarnost je autentičnija i vječnija od moje.

- Pokažite mi mjesto gdje je Prometej ukrao vatru bogovima.

- Samo to? - šaljivo pita pjesnik Nabi Hazri.

Ni smeten, ni tjeskoban, mada je bilo pogrešnih izbora, kadikad i promašaja, Bože moj, istina je hridina o koju se svi spotičemo, pređene godine traže mirno stanje ekstaze, to smo što jesmo, a nikako i nikako da se snađem. Gdje sam, što sam? Nije valjda nastupio smak svijeta, valjda nije sjedište džehenema. S naftinih tornjeva ne odliježe trube Sudnjeg dana. Ne strah, možda - nelagoda. Umor od duga puta. Dvaput sam mijenjao kazaljke na satu. Dolazim sa sovjetskog Sjevera. Latvija. Riga. Dublti. Konflikt u životu i literaturi, to je bila tema za razgovor sa sovjetskim kolegama. Baltik. Prekrasne drvene kuće u vrtovima. Magla. Misaone dubine jedne nepoznate vode. Šetnje pješčanom obalom, odmah uz vodu, uz gusto povijesno maglene tame. U devet je još vladalo carstvo sjevernjačke noći. U baltičkoj tami vrlina i porok su još uvijek jedno drugome dobacivali ostatke zajedljivosti, hladno i toplo su jedno drugom obećavali susret, bijelo i crno se svađalo na smrtna preskakala, slast i bol su se u ljubavničkom zanosu jedno drugom zaklinjali da će

Ne budi rob nikome, kad su te već stvorili slobodnim.

vječno živjeti zajedno, radost i žalost su odgodili sveti rat dok baltički duhovi ne izaberu porotu i dok porota ne obavi svoj usudni posao. Mrak je bio i u petnaest sati. Tvorčeski dom (Dom stvaralaca), velebna palača što je zapljuskuju nemirne baltičke vode već je nudila radni stol. Noć je, jasno, oaza za nemirne. Vrijeme za razgovor s vodama.

Putuj, putuj vječna vodo
I ne preziri ono što ne poznaješ
Ne uništavaj sebe samoubojstvom, nema svrhe
Znaj da u prostorima tvoje duše živi i jedna
Lutalačka ruža
Koja traži svoju izgubljenu boju

A, ovdje, eto, raspukle širine, ognjeni pozdravi, grad na kopnu i grad na vodi, sve u vlasti intenzivnih ognjenih mirisa, sve drugačije: od ranojutarnjeg sunčanog obzorja do plamene tame.

Domaćinima odgovaram da bih rado vidio i Nahičevansku i Nagorno-Karabahsku oblast, Kirovabad, Stepanakert, Lenkoran i još štošta, i puno toga doživjeti u svijetu ognjeva, putovati, što dalje to bliže, gubiti se da bi se nekako ipak pronašao, biti crv u ogromnim prostranstvima, gorjeti, piti čaj i ćaskati o zdepastim i kratkim minaretima, slušati stare i nove stihove, razgovarati, upoznavati ljude i krajeve.

- Može, može, kako ne?! - pitomo uzvikuje sin ognja, poetski tumač autentičnog domaćeg življenja a ne neke svjetske mode, kako kazuje Nabi, pjesnik Fikret Godža. Oči mu široke i duboke kao Kaspijsko more. Nikad nisam vidio okatijeg pjesnika. Kad su mu oči tako široke i duboke, kakva li mu je poezija? Je li u njemu inkarnirana duša azerbajdžanskih ognjeva?

Oko nas: tornjevi, ognjeni mirisi, vatrišta. Tornjevi kao demonska bića poniru u dubinu zemlje, tamo

'Nadgrobni spomenici (stećci) u Azerbajdžanu'

Onaj tko ima mnogo imutka, ima mnogo neprijatelja, a onaj tko ima nešto znanja svakim danom ima sve više prijatelja koji jedva čekaju da ga odano pokriju zemljom.

KAD TE, PROLAZNIČE, UPROPASTI VLASTITA OBITELJ, NE MOŽE TI POMOĆI NI NAJBLAGONAKLONIJI KOMŠILUK.

Bio sam bogat i bez bogatstva, moćan bez moći, zdrav čak i bez zdravlja...

Imao sam samo jednu ženu, mada sam se, na žalost, ženio pet puta. Moje su žene tako htjele. Najvoljenija zada mi, smrtniku, smrtni udarac.

MI SVI, VJERNICI I NEVJERNICI, ŽIVIMO JEDNU TE ISTU NEIZMJERNOST, SAMO ŠTO JE NEIZMJERNOST JEDNIH PRISUTNOST, A DRUGIH - ODSUTNOST.

Kad je sve izgubljeno, i smrtna radost izgleda gorka.

UBILA ME SNOMORICA, LJUBAV TAJENA, LJUBAV-ŽIVOT, LJUBAV-NOŽ, LJUBAV-SMRT.

s ognjem vode nevidljive bojeve i na kraju, kao pobjednici, izvlače ga na površinu, okivaju beskrajno dugim ciljevima i naftovodom odvode prema Crnom moru, a flotom Kaspijskog mora ili željeznicom do središta, do najudaljenijih zakutaka ogromne zemlje što se imenom naziva Sovjetski Savez.

- Želio bih vidjeti vaše mlade starce i vaše stare nadgrobnike. Kad bi bilo vremena, možda bih s vašeg Juga mogao malo skoknuti u Perziju, onako na izlet, pa se vratiti...

- Može, može, kako ne?! - veli okati Fikret. - Pomoći ćemo vam da vidite ono što vas interesira.

Nabi stavlja ruku na moje rame, veli da je bio u pobratimskom gradu, kao član delegacije obišao sve od Trebevića do Dubrovnika, ushićeno govori da te doživljaje neće nikad zaboraviti.

- Akšosum... Bravo, bravo... I ja bih u Azerbajdžanu rado stekao nekog ahbaba, želio bih saznati nešto o vašem shvaćanju ahireta, ćeifa, sevapa, halala, kismeta, rahata, sevdaha, šićarluka. Interesira me vaša stara nadgrobna kultura.

Ja se u Božije stvari ne razumijem - veli šaljivi Nabi. O starim kamenovima govorit će mi povjesničar umjetnosti dr. Rasim Efendi. Kažem da ga znam. Otkuda? Iz časopisa "Iskustvo". Tamo sam čitao njegov esej o starim nadgrobnicima Azerbajdžana. Svijet je mali. Da. Jako, jako mali. Svijet je mali, a *smrt* velika, velika, toliko velika da pokojnika učini ništavnim. Što bi bilo s njim da nije nadgrobnika? Ne, ne pitam Nabija. Ja to razgovaram sa školskim drugom, današnjim doktorom. Ne mogu zaboraviti njegovu kategoričnost, možda epsku tvrdoću, potrebu za nekom apsolutnom istinom, istinom gotovo božanskog reda i značenja; kad nešto tvrdi, tako mora i biti, alter-

native nema, istina je samo jedna, njegova, on joj tvorac i gospodar.

Plovimo prostranom "Volgom".

- Što mislite, hoće li vjernici vidjeti Boga na Sudnjem danu kad bude smak svijeta?

Smijeh, prijateljski.

- Hoće, ako im mi našim ognjem osvijetlimo sudište.

- Hoćete li im vi dati gorivo i za džehenem u kojemu će grešnici gorjeti nakon Strašnog suda?

- Ako budu dobro platili. Uostalom, mi ne želimo nikome suditi. Kriteriji su različiti, a prema tome i - sudišta... Zar ima i bezgrešnih?

- Ima, bezgrešni su moćnici. Pardon, bezgrešni su pokojnici. Umrli su samo zato da bi pobjegli od grijehova. Bijeg od ovozemaljskih ognjeva. Čini se da je pojam vjerovanja posljednja i zadnja stvarnost.

Prolazimo bulevarima, ulicama, sokacima. Novi i stari dio grada se međusobno isprepleću kao život i smrt. Ne samo nafte, gasa, benzina, Baku je grad spomenika, zelenila, nenadmašne "rive", metroa, drevnih džamija, moćnih turbeta, nešto starijih i najnovijih iskopina, bazara, mitnica, tekija, musafirhana, hamama, medresa. Ono što su ljudi rušili ili vjetrovi zasipali, sad ljudi otkrivaju i obnavljaju. Nije lijepo ugodnim domaćinima nešto kuduti, nije red, nema smisla, pa ću im u ime prijateljstva oprostiti prostakluk nekog čudnog vjetra - ne znam mu ime, i ne pitam, ne interesira me - koji vam miris ili smrad ognjene blagodati, kako vam više odgovara, direktno, najdirektnije i najbezobzirnije nasrtljivo unosi u nozdrve, u pore kože, u kosu, uvlači ga ispod pazuha, u pluća i želudac, pa vam se povraća, u najmanju ruku to vas čini nespokojnim i ne možete uživati u ljepotama prema mnogo čemu izuzetno zanimljiva grada.

Sve je lijepo, čemu otkrijemo smisao. Ognjevi Bakua imaju mnogo smisla. O da, i nenadmašnih kandisanja. Bijega nema. Ne samo odjeća, i tijelo ti je toliko zasićeno mirisima ognja da u malom očaju moraš pomisliti: nisi li ti sastavni dio nemira, buktava ognja?

Premda nisam pušač, dosjetio sam se jadu: upaliti cigaretu. Možda će dim cigarete rastjerati neugodne mirise ognja. Pitam vozača: je li slobodno pušiti u njegovim kolima. Šaldžija Nabi odgovara da Volga nije vozačeva. Smijeh. A čija je njiva koju obrađuje azerbajdžanski ratar? Smijeh. Kako su na tako intenzivnom mirisu ognja njihovi mladi starci mogli pobjeđivati vrijeme svoje ljudske prolaznosti? Smijeh. Vozač ljubazno dopušta nikotinsko dimljenje. Hvala, neću pušiti. Nabi se opet javlja šaljivom upadicom: kad bi upalio šibicu, izgorio bi im grad. Valjda im ne želim takvu nesreću. Zar mi nije jasno da se vozimo velebnim prostranstvima kojima vlada nenadmašno carstvo ognja?

Ali, već smo na "stećkovskoj" nekropoli. Ona se nalazi odmah pokraj Djevičanske kule, na platou nedavno otkrivena drevnog bazara. Nadgrobnici su preneseni iz raznih krajeva Azerbajdžana. Nešto slično kao nekropola stećaka u vrtu sarajevskog Zemaljskog muzeja. Prilazim im gotovo pobožno, kao što sam prilazio Radimlji, Boljunima, Hodovu, Cisti provi, Zbornoj gomili, Lokvičiću, Vrulji, Lovreču, Križevićima, Bijači...

U Bakuu ima naftnih cijevi kao na nebu zvijezda

Baku je grad zelenila, baroknog drveća u brojnim parkovima i baščama, lijepih i ugodnih vidika, otmjenog mira i dostojanstvene tišine, mnogovjeke, raznovremene i raznoimene arhitekture, starih i novih spomenika, grad raznolike ljupkosti, zanimljivosti, zagonetnosti, svekolike uzdržljivosti, a prije svega i nadasve - grad ognja i vode.

Kako mu sagledati dužine i širine, kako mu se približiti, kako ga otkrivati u sekundi bivanja u njemu (ono što sam pabirčio iz preoskudne literature moglo se mirne savjesti objesiti mačku o rep), kako i s tim gradom započeti dijalog o mudrosti starenja i kreativnog trajanja? Što prije vidjeti, koga prije posjetiti, kome ili čemu pokloniti svoju sekundu, kako tom sekundom raspolagati? Što čuti a i reći svojoj sekundi, kako se ponašati u sekundi a i trajanja svega što te okružuje?

Nalazim se u zemlji Širali Muslimova, Gjulasana Velieva i njegove hanume Gjulšan, Abasa Guli Gasimova, Gudžarana Džamala, Nasrula Mamedova i drugih dugoživiteljnika s nenadmašnih bregova Kavkaza i obala Kaspijskog mora. Na visinama Azerbajdžana, nahičevanskog i nagorno-karabahskog gorja među svakih sto tisuća stanovnika sto četrdeset i pet ljudi gaze zemlju preko sto, preko sto i trideset, preko sto i pedeset godina, a Muslimov je, kažu, ispustio dušu u sto i šezdeset petoj godini života bez stresova, bez buke, bez luksuza, bez mode, bez mržnje i svađe, bez nerealnih prohtjeva, bez upale pluća, bez herpesa, ekcema, psorijaza, infarkta srca, ludila. Nisu patili od bijelog brašna, šećera, soli, masnoća. Kukuruz, pšenica s mekinjama, morska sol bogata jodom i kalijumom u nerafiniranom stanju, čaj, mlijeko, sir - eto mogućnosti da se pripravi obrok. Čir na dvanaestniku je previše skupa bolest. Lakše je spriječiti razloge koji izazivaju nesanicu, sukob, potrebu za duhanom i alkoholom.

Ovo je zemlja mladosti. Djeca su nenadmašno bogatstvo. Jedno je kao nijedno: nesreća u obitelji, nesporazum između majčice prirode i nezadovoljnih roditelja; dvoje djece: mala radost, tek da se čuju glasići potomaka; ni troje djece ne mogu zadovoljiti čežnju za pravim bogatstvom, ali je utjeha ipak tu negdje pod krovom; tek četvoro djece je vrijedno spomena, a ako se brojka penje prema deset, može se reći da se radi o kući radosti.

Treći znamen je Kaspijsko more. Ono Zakavkazje čini bogatim i zanimljivim, a Baku gradom čudesne ljepote.

To more dugožiteljima ne daje samo ribu i ostale blagodati velike vode, već i naftu. Svrdla su dosegla dubinu od tri tisuće i pet stotina metara, na vodi živi grad naftaša, vozila idu tamo i ovamo, u trgovinama nad vodom domaćice strpljivo čekaju da dobiju što za objed, grad kao i svaki drugi u toj zemlji, ali bez starih duvarova: česme, šedrvani, cvijećnjaci, bijeli obluci - kameni uresi avlijskih otajstava u kojima se skriva poklisarstvo prošastih zemana ispunjenim pjesmama, fermanima, ozloglašenjima, bogomoljstvom a i svetogrđem, tjesnoćama, bukagijama, krepostima, mučanjem, oholijama, gospodovanjima, himbenim prenemaganjima ljubavnika, gizdanjima mladih djevojaka i bogatih bogoslovaca.

Na iranskoj visoravni žive okate žene, maštovit nakit, folklor sa stasitim i hitrim konjima, krivim sabljama i junačkim pjesmama, a tu među njima ni manje ni više nego devet klima od suptropske do glečerski hladne - kada raznim spravama razbijaju led da gladnoj stoci otkriju koji vlat trave. Stepa s ispucalim poljima je oduvijek bila simbol žeđi, ali se i na žeđ naviklo kao i na život bez kave, duhana, alkohola. Bez dokoličarenja, bez rasipnosti, bez masnih psovki, bez svega onoga što je nastalo iz slabosti i oholosti.

"Čini ono što si dužan činiti, a za tuđe stvari ne brini: dužnost je ono što očekujemo od drugih", znameniti azerbajdžanski pjesnik Fikret Godža prevodio mi je sa svog jezika na ruski neobičan natpis sa srednjovjekovnog nadgrobnika sličnog našem stećku kao što nalikuje jaje jajetu.

Držeći se pravde i istine, sve pogubih redom prijatelje.

Tko ne brani svoju domovinu, on na ruke ide svojem dušmaninu.

Znanje čuva svog vlasnika, a imutak mora čuvati on sam.

Junaštvo se sastoji u tome da pokojno biće nikad ne bude žrtvovano nekoj svrsi.

Tako mi vremena, zaista je svaki čovjek na gubitku osim onih koji vjeruju, čine dobra djela, govore istinu i koji su strpljivi.

Bakinske avlije pune su i prepune mirisa nafte. Baku je desetljećima bio na prvom mjestu u Sovjetskom Savezu među proizvođačima nafte. (Sada su mu prednost oduzeli Kazan i zapadni Sibir). Ipak, biti u Bakuu, znači biti zarobljenik te silne energije koja uvelike uzbuđuje svijet. Umjesto šuma - petrolejske cijevi. Reklo bi se: u Bakuu ima naftnih cijevi kao na nebu zvijezda, samo što one zvijezde gore sijaju čišćim sjajem. Ne ispuštaju iz sebe neugodan miris koji dopire iz bušotina i s mora i kopna. Taj miris nije moguće izbjeći ni u najcvjetnijoj avliji, ni u jednoj od najljepših i najstarijih džamija Teza-Pir s velikim i uređenim dvorištem i dva oniska minareta - mediteransko-arapski način produženja molitvenog glasa prema nebu, a ne turski na koji smo mi na Balkanu navikli. Nema pomoći: biti u Bakuu, znači "piti", "jesti", "pušiti" miris nafte. Pa i to je nedostatno: građanima Bakua je automobil, može se reći, središnja briga. Kako ga nabaviti? Kako doći do tog ovovjekog "anatemnika"? Kad bi u blizini postojala neka izuzetno potentna industrija automobila, mogla bi ih samo Bakuu prodati pet tisuća komada svaki dan. Nije šala. Milijun i pet stotina tisuća bakinskih žitelja dnevno bi otkupljivalo pet tisuća "paklenih đavola". A onda im ne bi pomogli ni svi vjetrovi što dopiru s kavkaskih visija i Kaspijskog mora. U naftnim isparenjima bi se pogušile sve džamije, mektebi, turbeta, kule, tvrđave, a nekmoli moderne gradske četvrti pune i prepune veselih dječjih cvrkuta.

- Da li vama smeta miris nafte? - pitam uvaženog pjesnika Hazria. Ne smeta. Ne smeta ni njegovu mlađem kolegi Godži. Azerbajdžanski pjesnici nemaju ništa protiv mirisa nafte. Jer ih ona hrani. Njihova petrokemijska industrija izrađuje i sintetička vlakna, umjetni kaučuk i još nekoliko desetina artikala.

Prošlost okamenjena u mramorima

Kad smo obišli nekoliko klesarskih radionica, vratili smo se nekropoli starih nadgrobnika na prastaroj tržnici u središtu grada. Dočekale su me lovne scene, brojne rozete, simboli Sunca, biljni motivi, barokne šare, simboli predenja i tkanja, vojničke časti i hrabrosti, trgovačke ili esnafske umješnosti, državničke častoljubivosti, derviške umnosti, spiritualnosti, asketizam, vjerničke predanosti Bogu, duhovne uzvišenosti putujućih mudraca

(bilo ih je nekada mnogo), a i onih domaćih mislilaca, i filozofa, teozofa, graditelja, zanesenih ljubavnika i mnogo, mnogo poruka na frizovima nadgrobnika što sliče našim stećcima kao jaje jajetu.

Prolazniče, nemoj se gorditi što si živ

Ti si još na putu, a ja sam već doma

Grebni znakovi bliski su i zemlji i nebu. Kad se prolaznik zamisli nad smislom življenja, brzo se nađe u beskraju svoje beznadnosti. Kamenar dlijetom veze krajolik vječnosti u kojoj nitko nije konačan, a patnja je vječita. Do svoje tajne svatko stiže na svoj način. Postoji neki poj iz tmine vijekova. Prošlost okamenjena u mramorima. Silna bitka oblika s bezobličnošću. Na pragu velikog onostranog svijeta oči su uprte u kamenara a ne u vjerskog velikodostojanstvenika. To je neka narodna arheologija. Na kraju se mirno opružiti u svom grobu, kao da je u tome smisao života i smrti. Nikoga neće spasiti kontemplacija, pasivno ustezanje i asketizam nego kamenjarenje utemeljeno na vjerovanju u moć znakova. I kad je tako, ne treba pitati je li dlijeto dostojno kraljevskih, viteških ili plemićkih ruku. U ovom gradu nema djeteta koje ne umije graditi grob, a time i kamenariti vječnost.

Kolikogod bili razjedinjeni i vjerski isključivi, oni zapravo svi pripadaju religiji ognja i kamena.

Iz kule se pojavi vitka kamenarska starina. Tiho rekoše da mu je stočetrdeset godina. Biće tako blizu savršenstva da njegovo tijelo nije ništa drugo do ljuštura ili posuda čistog duha.

- Ja te gledam, presvijetli - reče pitomo starina. - Gledam, i sve mi se čini da ne vidim tebe, svetog čovjeka, nego... ne daj Bože da te uvrijedi moja iskrena briga: vidim samo tvoje raspadanje. Ne raspadanje, grubo je to, presvijetli, lijepo te molim, oprosti mi. Kao da se uspinješ na nebo.

- Daleko sam ja od neba, efendija - uljudno i blagonaklono odgovorih - Nebo se kloni grešna tijela.

Starina je okrenut čistoći. Ideal mu je što veća udaljenost od vulgarizirane materijalnosti i političke trivijalnosti. Stremi duhovnim vrhovima. Teži da bude u izravnom spoju s božanstvom. Usred različitih metafizika i religija, djeluje kao oslobođenik. Ako nije prorok, jest filozof, asketa, mudrac, vidioc. Kao pripadnik ezoterične misaonosti raspravlja o najvišim formama duhovnog života, a u središtu interesiranja je nešto tajanstveno, zagonetno, nadnaravno, neshvatljivo, nerazjašnjivo.

- Osjećam da te raspinju misaone zmije - izusti čovjek porijeklom iz starine, a blizak i drag. - Izgledaš kao zmijina sjenka! Ti ne prihvaćaš slast opuštanja. Mršava kičma sijeva i kad je jugo i kad je sjeverina. Kome je istina cilj, radost života je nedostižna. Nego, poprihvati se ti malo jela. Samo jak čovjek može zdravo misliti.

- Da jedem, mudrače, reče li?

- Da jedeš, presvijetli.

Što da mu odgovorim? Najsnažniji doživljaj je doživljaj svjetlosti i istine, a ne jela.

- Mračan je život, presvijetli. Svijet je i blago i blato. Ne valja od potrebe i nužde praviti vrlinu. S vrlinama ili bez njih, svi smo nad provalijama.

- Mudar si ti, efendija. Samo, molim te, ne zovi me: presvijetli. Ne pripada mi taj naziv. Ne zaslužujem ga.

- A kako ću? Nešto postoji tek onda kad nosi neko ime. Nije dobro imati mnogo imena. Imena ti, presvijetli, ne brani mi da te tako nazivam bar dok si tako sjenast...

- Da jedem, a?

- Da jedeš, presvijetli. Da ne bude: umro, a zubi mu čitavi, nepoispadali. Valja trošiti što je za trošenje i na način kako je Svevišnji zapovijedio. Kad se tijelo zasiti, ispuni se i duša. Umilno se nasmija.

- Što ti više smeta, presvijetli: grijeh duše ili grijeh tijela?

- Volim kad je zadovoljna i duša tijela i tijelo duše - odgovorih.

Nije bilo vremena za razgovor. Hitao sam prema gruzijskim i armenskim stećcima-hačkarima. Žurim pročitati darovanu knjigu "Kakva je egzistencijalna funkcija smrti u životu". Promatranja s ovolike udaljenosti od svoga doma tiho mi sugeriraju da nisam pošao tražiti pouke nego samo svjetlosti u refleksijama velikih smrti i velikih ukopišta.

Već prve stranice navedene knjige kazuju da živjeti i umirati označavaju samo dvije strane jedne i iste stvari. Čini se da bi život bio drukčiji da nije opterećen pratnjom smrti od samog početka.

Da čovjek živi vječito, bi li za njega mogle postojati praktične i moralne vrijednosti?

Ne *memento mori* nego *memento vivere*.

Na ovom dugom putu mnogi umnici su mi kazivali da oni što se često prisjećaju smrti moralniji su i bolje vode svoj život. Azerbajdžanske starine su me uvjeravali da u ideji smrti nalaze razlog i izvor najvišeg veselja, a, eto, neće ih!

"I svuda čovjek čovjeka sili priznati da je njegov Bog" - Mihovil Pavlek Miškina. Raspni ga.

Dok čovjek spektakularno ali uporno i postojano osvaja svemir, njega tiho, lukavo ali uporno i postojano osvajaju njegovi vlastiti demoni različitih strasti.

Na kraju, sve ide na jedno mjesto.

Safvet-beg BAŠAGIĆ

Kratka uputa u prošlost Bosne i Hecegovine (3)

Pripremio: **Edin Urjan Kukavica**

U dodatku pod naslovom *Herceg-Bosna i istočna prosvjeta* dr. Safvet-beg Bašagić kratkim pregledom pravi svojevrstan uvod u svoja dva naredna djela *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti* (Vlastita naklada. Sarajevo, 1912.) i *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* (Matica Hrvatska, Zagreb, 1931.)

U dodatku pod naslovom *Herceg-Bosna i istočna prosvjeta*, na kraju svoje (doista) *Kratke upute u prošlost Bosne i Hercegovine*, dr. Safvet-beg Bašagić kratkim pregledom, osvrće se na životopise i izvatke iz djela nekolicine manje ili više znamenitih Bošnjaka vladara, znanstvenika, književnika i pjesnika. Osim što od zaborava spašava Bošnjake koji su ostavili traga i u drugim domenima života, osim ratovanja, pravi svojevrstan uvod u svoja dva naredna djela *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti* (Vlastita naklada. Sarajevo, 1912.) i *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* (Matica Hrvatska, Zagreb, 1931.).

Iz perspektive autora zainteresiranog za vlastitu nacionalnu i svaku drugu prošlost - bez obzira kakva ona bila - znakovito za ovaj Bašagićev pregled je to da je djelo pisano prvih godina nakon povlačenja Osmanskog sultanata iz Bosne i Hercegovine i Austro-ugarske okupacije, te da su čak i u tim godinama, kada su sve uspomene na sultanat brižno i nostalgično njegovane, ovi bošnjački velikani već bili zaboravljeni. Time - kao potpuno nerelevantna, jer i Bašagić se poziva na nedostatak podataka, padaju u vodu sva pravdanja da smo svoju prošlost zaboravili usljed djelovanja *ovog* ili *onog*, manjeg ili većeg sistematskog zatiranja tragova materijalne i svake druge historije i kulture Bošnjaka i Hercegovaca. Prije će biti da se tu radi (ili) o posvemašnjem nemaru prema tradiciji, (ili) o nezainteresiranosti za prošlost kao savladanu lekciju, (ili pak) o nekim drugim razlozima čiji bi nas i spomen odveo u neželjenom smjeru. U svakom slučaju, stoji činjenica da je književna, kulturna, historijska i svaka druga baština Bosne i Hercegovine toliko bogata da predstavlja neiscrpivo *tlo* za naraštaje istražitelja svih znanstvenih usmjerenja i interesa. Isto tako, nipošto ne treba zanemariti da savremenim zanemarivanjem stvarnih veličina, njihovim guranjem ukraj, te nipodaštavanjem svega trajno vrijednog, neprimjećivanjem i nedokumentiranjem trenutnog stanja u ovim oblastima, zabavljeni dnevnopolitičkim temama, otvaramo prostor i naraštajima poslije nas da se iščuđavaju nad našim nemarom i nezainteresiranošću.

Bašagić je, ne treba to ispustiti iz vida, među ostalim, i relativno plodan i uspješan pjesnik, ali u svakom slučaju autentičan sudionik i svjedok događanja na tom kulturnom prizorištu, njegove se ocjene o njegovim poetskim prethodnicima mogu uzeti sa razumljivom ozbiljnošću. S druge strane, imajući na umu preko četiri stotine godina osmanske prošlosti Bosne i Hercegovine, iznimno skroman izbor od tek nekolicine pjesnika, kao i njegova zamolba na kraju teksta, svojevrsne su potvrde doista nepristojnog odnosa Bošnjaka i Hercegovaca prema svome naslijeđu.

Safvet-beg Bašagić o Herceg-Bosni i istočnoj prosvjeti

Kad sam dovršio ovo djelce o junačkoj prošlosti Bosne i Hercegovine, istom onda mi pade na um, da sam zaboravio još nešto istaknuti; na ime: koliko je istočna prosvjeta uplivala na naše zemlje. U velikoj oskudici podataka o tome je veoma teško pisati, nu držeći se staroga načela: bolje je makar štogod, već ništa ne napisati, odlučih se nešto progovoriti i o onim ljudima iz naših krajeva, koji su kao veliki učenjaci izašli na glas, ili kao pjesnici ostavili lijepo ime na istočnome Parnasu. Naši djedovi nijesu znali samo pregoniti se s diplomatima i baratati s oružjem, nego takogje poput velikih istočnih učenjaka pisati omašna djela o raznim strukama znanosti i isto tako pjevati zanosne pjesme i ljupke gazele u perzijskom i turskom jeziku. S tijem hoću da rečem nekima i nekima, da izbiju iz glave one uobičajene predsude, da su naši pregji bili nepristupni kulturi. Oni su, slobodno smijem reći toliko učinili na polju istočne, koliko i naši susjedi na polju zapadne prosvjete.

Svi, tijekom povjesti spomenuti naši veliki zemljaci: veliki veziri, veziri i paše, bili su visoko obrazovani ljudi u raznim istočnim znanostima i dobri prijatelji i znanci arapske, perzijske i turske književnosti, jer onako visoka dostojanstva nijesu mogli obnašati bez više naobrazbe, a za tu tvrdnju najbolji je dokaz, što su se uvijek u dokolici družili s velikom ulemom i nauku podupirali na svakome koraku. Dovoljna su svjedočanstva razni slavospjevi i razna učena djela njima prikazana, u kojima se opisuju kao prijatelji i mecene učenjaka i pjesnika.

*

Srebreno doba naše prošlosti imade i na forumu prosvjete odličnih zastupnika. Ali beg Hercegović, Ahmed ef. Sarajlija, Sudija, Ali-Dede, Derviš paša, Ahmed beg, Šeh Jujo i Ćafija poznati su pjesnici i književnici. Njihova djela — sačinjena prama duhu onoga vremena u arapskom, perzijskom i turskom jeziku, dični su spomenici negdašnjega duševnog rada na polju istočne ujudbe; a njihova imena sjajne su zublje na obzoru naših krajeva, koje rasvjetljuju stari ponos u srcima mladog naraštaja, da pregne za istočnom i zapadnom prosvjetom i doprinese nešto za napredak domovine.

Znakovito za ovaj Bašagićev pregled je to da je djelo pisano prvih godina nakon povlačenja Osmanskog sultanata iz Bosne i Hercegovine i Austro-ugarske okupacije, te da su čak i u tim godinama, kada su sve uspomene na sultanat brižno i nostalgično njegovane, ovi bošnjački velikani već bili zaboravljeni. Time - kao potpuno nerelevantna, jer i Bašagić se poziva na nedostatak podataka, padaju u vodu sva pravdanja da smo svoju prošlost zaboravili usljed djelovanja ovog ili onog, manjeg ili većeg sistematskog zatiranja tragova materijalne i svake druge historije i kulture Bošnjaka i Hercegovaca.

Osim gore spomenutih ima ih još puno, za koje se ni ne znade, da su s naše gore lišće; a ima ih dosta i takovih, koje samo po imenu znamo, jer su zauzimali odlično mjesto megju istočnim učenjacima kao Sokolovića učitelj Mahmudi Bedruddin, Munla Bali ef., Šejhi Hamza Orlović, Mehmed ef. Elbosnevi desna ruka šejhul-islama Jahja ef., Muniri ef., Ridvan ef. Hrvat, veliki kazasker i mnogi dr.

*

(**O Nerkesiju**) ...Megju velikim ljudima, koji su nikli iz naše grude, bez sumnje jedno od prvih mjesta zapada Nerćesiju. Nerćesi - to glasovito ime, koje zvuči na perzijski, list je s naše gore, koji se tri vijeka zeleni na turskome Parnasu. Prije preporoda turske lijepe književnosti, Nerćesija je bio slavljen kao najdublji i najuzvišeniji klasik, premda mu se i dan današnji priznaje veličanstvenost prispodoba i uzvišenih misli. Pa čak cijeli odlomci iz njegove "Hamse" (Peterojci) čitaju se u višim turskim školama kao uzorci klasicizma.

Nerćesija je ugledao sunce pod Trebević-planinom, u šeher Sarajevu oko godine 1000. po Hidžr. Rogjeno mu je ime Muhamed. Otac mu je bio Nerćes[1] Ahmed efendija, sarajevski kadija (šer. sudac), ličnost veoma omiljena u narodu i ugledna u bosanskih vezira.

Naš mladi Muhamed učio je prve nauke u Sarajevu, dok je više škole slušao u Carigradu u glasovitoga naučenjaka Kafzade Fejzullah efendije. No prije nego je dovršio nauke, umrije mu otac. Pošto nije imao nikakove materijalne po-

[1] Nerćes perz. r. znači ljiljan; Nerćesija = Ljiljanski.

tpore, prekine nauke i stupi u svitu kadija. Kao kadija služio je najprije u Gabeli, za tim u Mostaru, Novom-Pazaru i u više drugih vilajeta. Gdje je god došao, svagdje je omilio radi učenosti, pravednosti i uljudnosti.

Godine 1044. (1634.) kao pisca zgoda opremi ga sultan Murat IV. u vojnu na Revan. Na domak grada Ćećbuze nesrećom pane s ata i umrije u cvijetu ljudske dobe. Nerćesija ostavio je iza sebe više djela, a najglasovitije je "Hamsei-Nerćesi" (Peterojci Nerćesini)... Cijela "Hamsa" svojim sadržajem djelo je poučno i zabavno, a osim toga još majstorski zaodjenuto u pjesničko ruho i protkano divnim arapskim, perzijskim i turskim stihovima. Tu frcaju iskrice kao od glavnje ćumura. Mnogi su kušali, da ga dostignu u pjesničkom slikanju i u igri riječi, ali im je trud ostao uzaludan, jer je Nerćesija u tome nedostiživ. Možda ni jedna turska zabavna knjiga nije doživila toliko izdanja, koliko "Hamsei Nerćesi". Da nije jedine pogreške, naime da se nije u onolikoj mjeri služio s perzijskim i arapskim riječima, Nerćesina Hamsa ostala bi kroz vremena kao znamenito djelo u turskoj literaturi, koliko radi starosti, toliko radi pjesničkog slikanja i bujnih maštanija. Ali ipak još dugo i dugo turski pjesnici, pripovjedači i učeni svijet naslagjivat će se čitajući plod, što se razvio u mašti našega Nerćesije.

Kad pročitam jedan Gazel iz pera Nerćesina i nehotice pomislim na Derviš pašu Mostarca i druge pjesnike iz naših krajeva, koji su pjevali turski ili perzijski, a tome je uzrok valjda nešto, što je svima zajedničko. To je potka od našega tiliprika, samo je uzvod protkan perzijskim zlatom i turskom svilom. U narednoj pjesmici lijepo se ogleda živa mašta, koja je kod Nećersije uvijek pretežna i glavno obilježje njegove poezije:

Nek u loptu zatvorenu
Metnu jednog malog mrava,
Pa je onda zavaljaju
Preko polja i dubrava.

U tom vječnom prevrtanju
Samrt mu je žiće pravo;
A gle; ja sam mrav bijedni,
A ta lopta — nebo plavo.

Šuplja kruglja, u kojoj je mrav zatvoren, valja se niz pusta brda i strme doline. Bijedno stvorenje po sto puta u jednom trenu prevrće se preko glave, i to neprestano, bez odmora. Kako mora biti, ili kako bi moralo biti pri duši siromašnom mravu, da može osjetiti bol, koju bi čovjek ćutio, da je na njegovu mjestu? U tome žalosnome stanju Nerćesija prispodablja sebe mravu, a šuplju loptu vasionome svijetu, u kome se valja i kotrlja bez kraja i konca, dok se napokon i na njemu ne potvrdi istinitost perzijske poslovice: "Her ćes galtan - galtan be ćori hiš mireved"[2]. Neka sjeta, koja je regbi zajednička svima turskim pjesnicima, prodire iz mnogih pjesama Nerćesinih, kao n. pr. iz ova dva gazela, koji se u gazelu ne dadu presaditi u vrt naše poezije:

I.

O nebesa, gdje je smilovanje?
Dokle će još progonstvo trajati?
Zar nikada samrtnik ne može
Svoje svjetske griehe okajati?

Moje žice ko bujica progje.
Kako da se sada zatalasa?
Gorke suze već su presahnule
Od ljubavi; meni nema spasa!

O nezbori o molbi i strahu,
O sastanku i rastanku s dragom!
Zar nikada o sastanku ne će
Pirit zefir u mog srca gaju?
Zar će uviek noć rastanka kriti
Mene u svom crnom zagrljaju?

Ko'ko put sam u pjesmi, u prozi
Ocrtao' šta mi srce peče,
A te iskre, a ti plamenovi
Moje tajne boli ne lieče.

Za verigam takovieh misli
Nerćesija nemoj ići tragom.

II.

E bi moje izgorjelo tielo
Na plamenu ognja ljubavnoga.
Da se suze dedile nisu,
Kao kiša s plačna oka moga

Kakve misli, kakve li rieči
Po mome su mozgu razasute!
I ako se pod izlikom čine
Kao knjige, koje vazda šute.

Kad kroz maštu tvoje čarne vjegje
Mojoj duši u blizinu plove,
Procvili mi srce u njedrima
Poput tužne harfe Eolove.

Nerćesija, tvoja pjesma šeće
Po družini, kao čaša fina
I privlači nekom čudnom moći
Čitatelje poput rujna vina

Nu katkada Nerćesija poput Hafiza umije kucnuti i u vesele žice, da razgovori čitatelje, i takove pjesmice često tura u usta svojim zaljubljenim junačina u "Hamsi." Evo jedne takove:

[2] Svako će okrećući se otići u svoju rupu.

Zgoda bježi ispod neba.
Da je stigne majstor treba;
Zgoda, to je disaj zore.
Brzi lahor u sred gore,
Taj je lahor zadah mali.
Što te jedan trenut gali;
Dok nas blago sunce grije,
De ispimo čašu, dvije!

Uopće je Nećersija najveći majstor u kovanju slavospjeva. Njegov panegirični spjev, ili čak apoteoza, šejhul-islama Azmi-efendije, poznata je u turskoj književnosti kao uzor pjesma svoje vrsti. Evo kako počinje:

Uzmi rukom Nerćesija,
Čašu slave i radosti.
Kad si taj čas dočekao.
Veseli se, pij i gosti!

Progji, sjedi u vrh krčme.
Kao što je Džemšid sjedo;
Progji ćulah natjeravši
Na oči - na čelo bliedo.

Danju noću treba piti,
A nikada pjan ne biti.
Jer kada se džaba pije.
Treba piti veselije.

De povikni: "Uživanje!"
Nek napuni doba svoje,
Nek se toči staro vino.
Nek veselo sviet poje.

Nek napuni cio obzor
Vika: pijmo, pijmo, pijmo!
Neka Đžemšid vidi, kako
Darijski se veselimo.

Ovo nije ono piće,
Što pjanice u se liju,
Da s'opiju i megju se
Praznima se čašam biju.

U ovom je piću uzrok
Prave sreće i veselja.
Iz svake se kaplje ragja
Nova nada — nova želja i t. d.

Nerćesijini savremenici bili su šejhi Husejini Lamećani, koji se takogje iskazao kao junak na peru, i glasoviti učenjak Mostarac Ibrahim ef. Roznamedžija, koji je na godine bio svrha i razvrha u Carigradu. Da pače i veliki veziri i šejhul islami morali su se o svemu s njime savjetovati. Ovaj - u jednoj osobi diktator i demagog, držao je na uzdi i dvor i narod. U isto vrijeme živio je takogje Jusuf paša, za koga veli Ćatib-Čelebi, da je toliko bio učen, da bi mogao sjesti i na sedžadu šejhul-islama, nu u napunu muževne dobe kao II. vezir postao je žrtvom Džindžihodžine spletke. Osim rečenih još tri naša zemljaka obnašali su najveće sudačke časti u Carigradu, a to su Isa efendija Sarajlija, Bejazi efendija i Šaban efendija Nevesinjac. U drugoj polovici XVII. vijeka susretamo se takogje sa dva poznata naša zemljaka s Ahmed ef. Mostarcem i s glasovitim šejhom Abdullhi Gaibijom. Prvi se istaknuo na polju islamske iurisprudencije s djelom "Fetava-i-Ahmedi" (fetve Ahmedove) koje su priznate u učenom svijetu. Osim toga napisao je još djelo "Enisulvaizin" (Prijatelj propovjednika). Umro u Mostaru l090. (1679.) poštovan kao visoko naobražen i plemenit čovjek. R. a.

(O Abdullahu Gaibiju) Šejhi Gaibija je rodom iz hljevanjske okolice, odakle se preselio i nastanio u St. Gradišku. Gdje je učio nauke ne zna se, ali da je bio visoko naobražen, to nam svjedoči spomenik, na ime komentar u dva obsežna sveska na "Fususul-hikem," najglasovitije i najmističnije djelo oca mistične filozofije na istoku, imenom Muhjuddini Arebije. Od svih komentatora Fususa veli se, da je naš Gaibija najdublje zaronio u

Tu frcaju iskrice kao od glavnje ćumura. Mnogi su kušali, da ga dostignu u pjesničkom slikanju i u igri riječi, ali im je trud ostao uzaludan, jer je Nerćesija u tome nedostiživ. Možda ni jedna turska zabavna knjiga nije doživila toliko izdanja, koliko "Hamsei Nerćesi".

tajne toga tajinstvenoga djela. Osim toga napisao je jednu knjižicu o svojim derviškim nazorima. Umro je oko 1100. (1688.) u St. Gradiškoj, gdje mu je i turbe sagragjeno, koje se i danas u dobru stanju nalazi. Često muslimani iz okolišnjih mjesta pregju u Slavoniju i hodočaste mu grob. Megju bosanskim dervišima cijele legende iz njegova života pronose se od usta do usta. R. a.

(O Alauddinu Sabitu Užičaninu) Taj se pjesnik zove punim imenom Alauddin Sabit Užičanin. Kada i gdje se upravo rodio, to se ne da tačno odrediti. Neki misle, da se rodio u Užicama u Bosni. Nu po svoj prilici rodio se u Taslidži (Plevlju) početkom druge polovice XVIII vijeka. O njegovoj mladosti ništa se takogje ne zna, jer ni stari ni novi biografi ne bilježe niti jednoga podatka. Kada je Sabit došao u Carigrad, stupio je pod okrilje Sejjidi-zade Mehmed paše (poznat u narodnoj pjesmi pod imenom: paša Sejidija) i njegovom protekcijom malo po malo dotjerao do mevlevijjeta, koja je čast veliko šerijatsko-sudačko dostojanstvo u Turskoj. Najprije je bio "mulla" u Bosni, za tim u Konji i napokon u Diaribekiru, gdje je i preminuo 1124. po Hidžr. (1712. po Hr.) Toliko je u svemu zabilježeno o Sabi-

tovu životu, a sada da se malko pozabavimo s njime, kao s pjesnikom. Neki osmanlijski pisci književnosti daju Nabiji, neki opet Nefiji prvenstvo na svome Parnasu, a ja se ipak usugjujem mirne duše mimo obojicu proturiti Sabita, jer je on manje više pjesnik svoje vrste, a Nabija i Nefija su jednostavni šljedbenici persijske mistične škole. Prvi podražavao glasovitome mistiku Sajibu, dok se drugi sam priznaje šljedbenikom Dželaludini Rumije.

Po čemu, da Sabit bude originalan mimo sve turske pjesnike? - upitat će možda kogod od štovanih čitatelja. Ja sam još jednom gore spomenuo, na ime pišući o Derviš paši Mostarcu i o Nerćesiji, da pjesnici iz naših krajeva čine poseban genre u turskoj književnosti. Bez svake sumnje na njih je uplivala naša narodna poezija, koja ima toliko obilje upravo nenatkriljivih pjesničkih figura i tropa. Mjesto da pozajmljuju izraze u Arapa i Perzijanaca, kao što su to običavali svi ostali turski pjesnici prije preporoda, i nehotice bi se uputili više puta u bašču naše narodne poezije, da napasu svoje oči na cvijeću rogjene grude i opoje se svježim uzduhom iz domaćega gaja.

U "Zafernami" (pjesmi o pobjedi) jasno se vidi, da se i Sabit donekle povodio za drugima. Ulažući sve sile po što - po to da bude originalan, ostavio je mnogo bisera turskoj književnosti, koji će se sjajiti na vratu osmanlijske vile do tijeka i vijeka. Čujmo, što veli o njemu nedavno preminuli turski pjesnik, koji se ubraja u tako zvane preporoditelje, na ime Muallimi Nadžija: "Sabit je imao osobitu volju i naviku, da poslovice i popularne fraze uvlači u svoje pjesme. Premda na posebnom polju pjesništva stoji sam, ipak je zaražen novim mislima satvorio mnogo neslanih stihova. U njegovim pjesmama, što je lijepo, tome se ne da podražavati, a što je hrgjavo, to je bez ikakva ukusa." Tako veli Nadžija, a ja se donekle s njime slažem, samo bih rado znao, koje su to pjesme bez ukusa, što ih je Sabit skrpario? Nadžija ne navodi ni jedne, nego govori bez dokaza, a to puno ne vrijedi. To su bez sumnje neke suhoparne teme, što ih je Sabit pjesnički obradio, nastojeći u svemu, da bude originalan. Ja držim dapače i tvrdo vjerujem, da je najveći majstorluk suhoparna temata obraditi pjesnički, kad ih čovjek čita, da se divi — mjesto da zijeva.

U "Zafernami" (pjesmi o pobjedi) jasno se vidi, da se i Sabit donekle povodio za drugima. Ulažući sve sile po što - po to da bude originalan, ostavio je mnogo bisera turskoj književnosti, koji će se sjajiti na vratu osmanlijske vile do tijeka i vijeka.

Takovim stvarima Sabit se zbilja najradije zabavljao, da i u tome bude orginalan. Može biti, da mu je nešto slabo pošlo za rukom, ali većinom je polučio uspjeh. Kad se uzmu sve te pogreške, nestaje ih iz vida, iščezavaju pred veličinom Sabitova stvaranja.

I turski pjesnik Zija paša - glasoviti orientalista koga rad spada u drugu polovinu ovoga vijeka u spjevanom predgovoru antologiji "Harabat", ovako se izrazuje o našem Sabitu:

Sabit dahi šajiri metindur,
Ol tarzide sahibi zemindur i t. d.

Što u prevodu glasi: I Sabit je vrstan pjesnik. U toj struci zauzima posebno mjesto. Imade jedan "Nat" (spjev u slavu pejgambera), koji osvaja ljudska srca, a i "Miradžije" (put na nebo) ne zaostaje za rečenim spjevom. Riječi su u njegovim pjesmama birane i precizne, a sadržaj je upravo drago kamenje. Nu pošto se trudio, da stvara same aforizme i poslovice, zašao bi često s puta i iznevjerio se pravilima metrike. Tako sudi o Sabitu Zija paša, koji je bio pozvan kao pjesnik i vrstan poznavaoc istočne i zapadne književnosti, da reče svoju o svim arapskim, perzijskim i turskim pjesnicima.

Lijepo karakterizuje Sabita ova mala anekdota. Naravno kao svaki čovjek, što muca, teško je izgovarao riječi. Jednom prilikom u društvu, kad su ga upitali, da li mu zadaje veliki napor izgovaranje riječi, odgovori: "Zbilja meni je teško govoriti, ali Bogu hvala pero mi po malo čevrlja; još da se ono napreže, ja bih zaista od uzbugjenja otišao na prijeko, puko bih ko cvrčak od muke."

Pošto sada nemam pri ruci ogromnoga divana Sabitova, nego samo mali izbor, ne ću se ni upuštati u ocjenu njegova rada uopće, nego samo ograničiti na "Zafername-i-Sabit", koja je bez sumnje najljepši njegov rad i remek-djelo u turskoj književnosti. To je panegirički spjev o junaštvu Selim Giraja, krimskoga hana. U tome se spjevu najbolje vidi slikovito crtanje prirode i rata, bujna mašta, pjesnički žar i posebno polje na istočnom Parnasu, gdje Sabit stoji sam i ponosito gleda na veliku skupinu pjesnika, koja

se mota oko ovoga ili onoga uzora. U predgovoru "Zafername", kako ćemo odmah viditi, Sabit ističe svoj smjer, kad počima ovako:

Hodi o Rekše[3] bajnoga pera
Parnasom što no prašinu tjera!
Liljan i ruža proći će letom,
Pjevaj o sablji i štitu svetom;
Dosta je češljat mirisne kose,
Štit i strijela sada se nose;
Dosta je boja s pogledom djeva.
Sad treba ići gdje sablja sjeva;
Dosta je hvalit dragino stanje,
Neka se ljulja u gaju granje.
Od boja junak, čovjek od dara
Nek od tog polja pustinju stvara!
Ova je zgrada[4] - žalostan spomen,
U njoj je svaki razoren kamen;
O tom imade tisuć pjesama.
Da se već slušat ne mili nama.
Za što da opet o Kajsu zborim
I svoje misli s lugjakom morim?
Ne mogu slušat Lejlinih hira,
Progji se ludih, podaj im mira!
Šta te se tiče Ermenka mlada.
Da znadeš, ljubi l b'jesna Ferhada.
Što o tom svemu, da tegliš muke? -
Lugjaku ne daj kamen u ruke
U usta nemoj uzimat ime
Širine[5], tek ćeš pokvarit s njime i t. d.

Zar to nije sve na svoj način? Ko je malo upućen u istočnu poeziju odmah će uviditi onaj veliki jaz, koji dijeli Sabita od ostalih turskih pjesnika. Za tim poziva pero, da nagje novi smjer, gdje još nije doprla noga ni Kajsa ni Ferhada. Kada dogje u žugjeni kraj, neka iz temelja na novo gradi palaču, koja će stršiti iznad oblaka i koju će sunce prestaviti svijetu. Pri kraju predgovora pjeva ovako:

Ne primam žene u svoje dveri;
"Kome nije pravo nek mi ne da kćeri"
Ponesi krčmaru, vatrenu čašu,
Da otvorim svečano državu našu!
Sviraču, i ti tamburu amo,
Pobjedonosno da zapjevamo,
Napjeve stare baci na stranu.
Pa sviraj pjesmu još ne pjevanu.

Iz toga se jasno vidi, da Sabit teži, koliko je moguće, da stvori nešto: što prije njega nije bilo u turskoj književnosti... Kako se vidi iz Zafemame i drugih pjesama Sabit nije volio, kao drugi turski pjesnici u njegovo vrijeme svoje stihove pretrpavati arapskim i perzijskim riječima; gdje god mu je bilo moguće, tu je upotrebljavao poznate i primitivne turske riječi, koje su i nama u Bosni i Hercegovini većinom poznate. Evo ih nekoliko iz opisa zime: sadžak, baklava, jufka, ćasa, karpuza, mertebanija, foja, i dr...

*

Sabitovi mlagji savremenici jesu šejhi Fevzija Blagac, pisac "Bulbulistana" i Mustafa ef. Pruščinin, pisac "Tebširul-guzzata" (junačka čestitka). Prvi je pisao u perzijskom jeziku - po uzoru Džamina Beharistana - zbirku pripovjetčica iz derviškog života, u kojoj se nalazi takodje nekoliko kratkih bilježaka iz života rumskih pjesnika, koji su se izkazali kao derviši na perzijskon Parnasu; megju njima kako smo spomenuli nalaze se Derviš paša Mostarac, sin mu Ahmed beg i Husrev paša Sokolović. Jezik im je dosta slikovit, ali nije potpuno klasičan. Ovdje-ondje vidi se neperzijskih prispodoba, koje su nastale pod uplivom arapštine i hrvaštine.

*

Osim do sada spomenutih imade još puno naših zemljaka, koji su prebirali žice istočne lire, ali se o njima samo toliko znade, da su negda bili kao Zijai Mostarac, Hadži Derviš ef. Mostarac, Ali ef. Pruščanin, Vehbi Bosnevi i mnogi drugi, kojih se pjesama nalazi po raznim zbirkama.

Ovom prigodom spomenuti nam je još Habibe hanumu Stočević, kćer Ali pašinu, i Arif bega Stočevića koji se pod pjesničke radove potpisuje: Hersekli Hikmet, da odlično mjesto zauzimaju na turskom Parnasu. Hikmet kao nestor megju današnjim turskim pjesnicima uživa veliki ugled i kod mlagjeg narastaja. Živi kao visoki sudski dostojanstvenik u Carigradu.

Eto toliko sam na brzu ruku skrpario o našim pregjima koji su umjeli vješto perom baratati ili prebirati žice na istočnoj liri, da i na tome polju, kao i na bojnome mejdanu ostave lijepu uspomenu svojim potomcima, da su negda na ovoj slavnoj grudi živili ljudi, koji su nešto doprinijeli za istočnu prosvjetu.

A sada, da usput nadovežem još jednu malu molbu na sve rodoljube, koji poštuju uspomenu svojih pregja, da mi, ako u koga imade djela ili podataka iz života rečenih književnika i pjesnika, za kratko vrijeme na amanet opreme. Koliko mi slabe sile dopuštaju, nastojaću, da ta djela presadim u našu bašču ili obširnije prikazem njihov život i rad - kako svih spomenutih, tako i ostalih naših zemljaka, koji su se iztaknuli na polju istočne književnosti.

---

[3] Konj glasovitog perzijskog narodnog junaka Rustem Kurda, koji u istoku igra ulogi Herkulesa ili Kraljevića Marka.

[4] Misli svijet.

[5] Kajs i Lejla, Ferhad i Širina — to su istočni Romeo i Julija. "Širin" znači perzijski: sladak. Kolika igra riječi u originalu.

ASANAGINCA – balada ili mit o ženinoj nesreći

Jedini prijevod, bolje rečeno adaptacija, koji je uspio povratno utjecati na baladu, bio je onaj Vuka Karadžića. On ju je izmijenio davši joj naslov 'Hasanaginica' i 1846. objavio je u 'Narodnoj pjesmarici', uvrstivši je među srpske narodne pjesme.

Piše: **Stipe Majić**

Hasanaginica ili Asanaginica[1], kako je zabilježeno u prvom, originalnom tiskanom izdanju pjesme, je balada koja se od sličnih, ali epskih narodnih pjesma ispjevanih u desetercu, tzv. junačkih, razlikuje baš po svojoj liričnosti i po bitnoj činjenici da u središte radnje smješta ženu; majku, suprugu, sestru. Prvi ju je javno obznanio talijanski opat Alberto Fortis (1741 - 1803.) u putopisno-znanstvenom djelu 'Put po Dalmaciji' ('Viaggio in Dalmatia', 1774.g.) koje opisuje život ljudi na dalmatinskoj obali Jadrana i njenom zaleđu te bilježi niz podataka o građi stijena, biljkama, životinjama i zemljopisnim karakteristikama. Budući da se europska, prosvjetiteljstvom zasićena kulturna klima tog vremena priprema za romantizam u književnosti, balada Asanaginica koja dolazi iz egzotične Morlakije, tajnovite zemlje 'primitivnih Ilira', postaje jedan od ranih poetskih modela za ogled cijelom jednom nadolazećem razdoblju. Fortisov stav duboko je humanistički i čitav putopis intonira prema razbijanju uvriježenih predrasuda zapadnih naroda prema tzv. Morlacima, ali su i predrasude prema opisanom svijetu lako čitljive iz njegova teksta. Isto kao i puno stariji Grci i njihovi putopisci, i Talijani su imali predstavu kako se radi o slabašnoj, nerazvijenoj kulturi populacije koja naseljava ovaj prostor.

Radnja i ustroj balade

Riječ balada dolazi od glagola *balar* – plesati, i od keltske riječi *balad* koja znači narodna pjesma, a balade su tragične lirsko-epske pjesme najčešće motivirane nesretnom ljubavi kao okosnicom radnje. Asanaginica počinje slavenskom antitezom; prvi stihovi postavljaju pitanje, a odmah nakon njih slijedi negacija i odgovor:

Što se bjeli u gori zelenoj?
Al' su snjezi, al' su labutove?

[1] U ovom tekstu naziv Asanaginica koristimo i iz razloga što se udomaćio u krajevima Dalmatinske zagore i Imotske krajine. Iako, posve je jasno da je riječ o Hasan-agi. Na spomenutom jezičnom području glas 'h' ne postoji u govoru nego se na početku riječi potpuno ispušta (*Asanaginica, Rvat*), a na drugim mjestima se zamjenjuje glasom 'v' (*kruv, kuvati*).

Da su snjezi, već bi okopnuli,
Labutove, već bi poletjeli,
Nisu snjezi, niť su labutove,
Nego šator age Asan-age.
On boluje u ranami ljutim.
(Fortis)

Pjesnik nakon toga opisuje u borbi ranjenog Asanagu kojega uskoro dolaze posjetiti majka i sestra, a supruga mu od stida (stih: 'a ljubovca od stida ne mogla') ne dolazi. To je i pokretač tragične radnje; Asanaga šalje supruzi, s kojom ima petoro djece, otpusno pismo i ne želi je vidjeti kad se vrati u dvor. Beg Pintorović, brat Asanaginičin, dolazi nakon toga po sestru i odvodi je s namjerom da je uda za novoga prosca, Imotskog kadiju. Asanaginica nevoljko ostavlja djecu i u tuzi i strahu odlazi iz dvora natrag k obitelji. Uskoro kreće u svadbenoj povorci prema novom mladoženji u Imotskom, ali mora proći pokraj Asanaginih dvora. Tu susreće svoju djecu koju bogato dariva, a Asanaga joj se obraća grubim riječima, ne vidjevši njezinu žalost i ljubavni jad. Od tih riječi junakinja na mjestu pogiba:

Kad to čula Asanaginica,
bilim licem zemlji udarila,
u put se je dušom rastavila
od žalosti gledajuć sirota.
(Fortis)

Stih originala je deseterački s cezurom ili pauzom iza četvrtog sloga bez vidljive rime.

Prijevodi koji su proslavili baladu

Fortis pjesmu u putopisu donosi u izvornoj verziji, na jeziku Morlaka, pod naslovom 'Žalostna pjesanca plemenite Asan-aginice', a paralelno daje i talijanski prijevod pjesme u jedanaestercu.

Imotsko pučko razumijevanje Asanaginičine poetike

Glavni likovi balade turski su dostojanstvenici iz vremena njihove vladavine područjem Dalmatinske zagore, a pjesma je po svemu narodna, i spjevana i usmeno prenošena u narodu koji ju potpuno doživljavao kao svoju. Tu se javlja dihotomija: otkud puk u poeziji opjevava Turke, narod drugačije vjere od njihove, doživljavane strancima i okupatorima? Jedno posve lokalno objašnjenje, doduše prilično nategnuto, veli kako je Asanaginičina nesretna sudbina i njezin odnos s mužem kršćanskom pjesniku ili pjesnikinji bio uzorak kojim će pokazati kako su moćnici, Turci, zapravo duboko nesretni ljudi u čije se ponašanje i običaje ne valja ugledati. Drugi vrlo značajan moment, kojim se pjesma pripisuje kršćanima, svadbena je povorka na konjima koja, koliko god kratko spomenuta, podsjeća na tipičnu morlačku svadbu gdje se na konjima jaše od mladenke do mladoženjine kuće.

Interes za Asanaginicu počinje sve više rasti, pribrajaju se novi prijevodi koji baladu do danas čine jednim od naših najprevođenijih djela. Nakon Fortisova, 1775. pojavljuje se prijevod C. Werthesa na njemački, zatim 1778. u Herderovoj zbirci 'Volkslieder' anoniman, Goetheov prijevod kojega autor tek godinu dana kasnije potpisuje. Goethe nije poznavao jezik Morlaka pa se služi Fortisovim talijanskim, Werthesovim njemačkim prijevodom i ori-

ginalom pjesme. Goethe radi najbolji prijevod jer pjesmi vraća izvorni deseterac kojemu su i ova druga dvojica prevoditelja dodala jedan slog. Prijevodi balade postaju sve brojniji (W. Scott, A. Mickiewicz, Puškin, Nodier, Mérimée, Grimm…), te se stječe dojam da je izvorna narodna duša nadišla korice u koje je smještena i vinula se u slobodu, ostavljajući opatu Fortisu samo zaslugu da bude glasonoša poeziji koja je cvala u skrovitoj anonimnosti

Dalmatinske zagore - čekajući vrijeme da zablista među najljepšim poetskim vrhovima Europe i svijeta. Prevedena je i na turski, arapski, javanski, japanski i kineski jezik, a postoji više od 15 samo francuskih prijevoda. Jedini prijevod, bolje rečeno adaptacija, koji je uspio povratno utjecati na baladu, bio je onaj Vuka Karadžića. On ju je izmijenio davši joj naslov 'Hasanaginica' i 1846. objavio je u 'Narodnoj pjesmarici', uvrstivši je među srpske narodne pjesme. Uz još nekoliko izmjena koje je učinio u tekstu, Vukova 'Hasanaginica' je kasnije ušla u udžbenike hrvatsko-srpskog jezika. No, Vukove izmjene, pokazale su kasnije analize, bile su nedovoljno motivirane i zapravo su reducirale i izmijenile višeslojnost i bitnu ulogu riječi, u nastojanju da se osuvremeni i približi jezik.

Dalmatinska zagora u jeziku Asanaginice

Fortis uz pjesmu nije pribilježio gdje je i od koga čuo baladu, što je kasnije brojne proučavatelje Asanaginice dovodilo pred mnoga pitanja, no pretpostavlja se kako mu je kasnije pronađeni 'Splitski rukopis', s ikavskom verzijom, poslužio kao izvornik. Fortis je pjesmu objavio mijenjajući ikavski govor dubrovačkim, jekavskim, koji je već u to vrijeme pokazivao snagu da postane hrvatski standard. Učinio je to Fortis, međutim, polovično, a ova neujednačena artikulaciji glasa 'jat' pripisuje se u 'zaslugu' njegovom pomagaču. Tko je to bio, ne zna se pouzdano, ali pretpostavlja se kako je to bio njegov prijatelj, Splićanin Julije Bajamonti.

Ovo ispušteno 'h' u Fortisovu originalu i 'Splitskom rukopisu', a kasnije pridodano na početak ključne riječi, simptomatičan je jezični podatak koji svjedoči, kao i Fortisova izjava, da je balada zabilježena u Zagori jer na ovom jezičnom području glas 'h' ne postoji u govoru nego se na početku riječi potpuno ispušta (*Asanaginica, Rvat*), a na drugim mjestima se zamjenjuje glasom 'v' (*kruv, kuvati*). Osim turcizama koji odgovaraju glavnim likovima i vremenu u koje je radnja smještena, ostatak jezika tipičan je za Dalmatinsko zaleđe. Pjesma obiluje čakavizmima koji su kroz tri stoljeća postupno iščezla iz govora Imotske krajine, ali neki oblici (npr. riječ 'oblazi' – obilazi, pohodi) i danas su živi u govoru kao prepoznatljivi lokalni kolorit.

Slovenac Fran Miklošič bio je jedan od prvih ozbiljnijih proučavatelja Asanaginice, on je pronašao 'Splitski rukopis' na ikavici za kojega u svom djelu iz 1883. godine ustanovio kako je poslužio Fortisu kao izvornik, a za pjesmu, prema jezičnim osobitostima, da je niknula na tlu Imotske krajine.

Potraga za biografskim činjenicama

Jedan od najpoznatijih domaćih istraživača Asanaginice, psihijatar Mijo Milas porijeklom iz Zmijavaca pokraj Imotskoga, u svojoj je knjizi 'Asan-agičin zavičaj' iz 1981. godine izložio zaključke iscrpne potrage za povijesnom utemeljenošću likova iz balade. Postavio je zanimljivu tezu da je autor pjesme morala biti udana žena, starija kršćanka iz Zagvozda ili nekog drugog mjesta u blizini Imotskoga. Prelistavajući povijesne dokumente s osnovnom tezom da se fabula balade zaista dogodila na području Imotske krajine, Milas je ustanovio kako je to moralo biti za vrijeme Kandijskoga rata (1645. – 1669.). Slijedi da je Hasan-aginica sestra bega Pintorovića koji je stolovao na Klisu, žena Hasan-age Arapovića, zapovjednika kule Zadvarje u kojoj je ležao ranjen kad ga je trebala obići, a koji je inače stolovao u Zagvozdu. Ovo je logičan zemljopisni raspored ako se uzme u obzir put kojega svadbena povorka prelazi na konjima. Kreću s Klisa, iz Asanagičine roditeljske kuće, prema dvorima Imotskog kadije (suca), a put ih nezaobilazno vodi preko Zagvozda koji je mjesto tragičnog susreta majke s djecom i bivšim mužem nakon što se oporavljen vratio na svoje imanje. Milas tvrdi da su Hasanagini dvori bili kod Zagvozda, na lokaciji koju mještani danas zovu Manastirine. Aga je na ruševinama franjevačkog samostana sagradio svoj dvor. Imotski je bio sjedište 'kadiluka', gdje je službovao i u pjesmi spomenuti Imotski kadija, sve do 1717., kada grad osvajaju Mlečani. Događaj opjevan u baladi po Milasu zbio se 1647. godine, a opjevala ga je nedugo nakon tragedije žena iz obližnjeg mjesta. Pjesma se odatle širila dalje, a Fortis je, pretpostavlja, pjesmu dobio napismeno.

Kastinske razlike kao uzrok tragediji

Iako Milas utvrđuje da je autorica balade kršćanka, nedovoljno upoznata s šerijatskim pravom turske gospode svog vremena, što potkrepljuje spornim mjestima u pjesmi, Muhsin Rizvić u članku 'Socijalni aspekti Hasanaginice' (u knjizi: 'Panorama bošnjačke književnosti') analizom Fortisova i Splitskog rukopisa uočava da neka sporna mjesta nastaju nepreciznim čitanjem, tj. pogrešnim prije-

vodom pjesme. Jedno od tih mjesta je u stihovima: 'U rodu je malo vrjeme stala, malo vrjeme, ne nedjelju dana' (Fortis). Vuk 'ne nedjelju' prepisuje kao 'ni nedjelju', što postaje vrijeme prekratko za preudaju Asanaginice za Imotskog kadiju. Rizvić kao bitno iznosi neizrečeno u baladi, jer cijela pjesma strukturirana je na neizrečenom koje bi se trebalo podrazumijevati. Pripovjedač nas uvodi *in medias res* balade, ne pojašnjavajući motivaciju likova, kako je to za balade već i karakteristično, što otvara mjesta brojnim interpretacijama i varijantama. Rizvić vidi begovsko porijeklo Asanaginice koja se udaje za niže situiranog agu kao uzrok rastave braka. Iz begovskog prijezira Asanaginica ne obilazi muža, obilaze ga sestra i majka koje stvaraju dodatni zaplet uperen protiv supruge mu, a Asanaga reagira naglo, potaknut kompleksom niže kaste. Također, u baladi pronalazi svu logiku šerijatskog zakona iz vremena nastanka balade, a u Asanagičinom potpunom otpuštanju iz braka od strane Asanage, kao i njezinoj ponovnoj preudaji, vidi neprekinutu nadu glavne junakinje kako bi se mogla jednoga dana vratiti djeci i prvom mužu, jer jedino potpunim, trostrukim otpustom pa preudajom, moguće joj se ponovno vratiti prvom mužu.

Imotsko pučko razumijevanje Asanaginičine poetike

Glavni likovi balade turski su dostojanstvenici iz vremena njihove vladavine područjem Dalmatinske zagore, a pjesma je po svemu narodna, i spjevana i usmeno prenošena u narodu koji ju potpuno doživljavao kao svoju. Tu se javlja dihotomija: otkud puk u poeziji opjevava Turke, narod drugačije vjere od njihove, doživljavane stranci-

ma i okupatorima? Jedno posve lokalno objašnjenje, doduše prilično nategnuto, veli kako je Asanaginičina nesretna sudbina i njezin odnos s mužem kršćanskom pjesniku ili pjesnikinji bio uzorak kojim će pokazati kako su moćnici, Turci, zapravo duboko nesretni ljudi u čije se ponašanje i običaje ne valja ugledati. Drugi vrlo značajan moment, kojim se pjesma pripisuje kršćanima, svadbena je povorka na konjima koja, koliko god kratko spomenuta, podsjeća na tipičnu morlačku svadbu gdje se na konjima jaše od mladenke do mladoženjine kuće.

Junakinja starija od svoga imena

Ukoliko izostavimo ono što bi se moglo nazvati 'plašt balade' i reduciramo je do bitnog, ostavljajući po strani sve činjenice koje pjesmu smještaju u vrijeme i prostor, dolazimo do univerzalne jezgre; dobra majka i supruga biva odbačena od muža, time i voljene djece, prisiljena je pod pritiskom brata svoju ljubav zamijeniti nečim lažnim, i zbog tuge umire. Pitanje je uopće koliko je Asanaginična smrt, u trenutku kad sa svatovima zastaje i susreće djecu, fizički realna. Bez obzira na snagu tuge koja je u njoj vladala, glavna junakinja morala je imati barem neki medicinski problem koji bi mogao uzrokovati smrt. Jedna slična narodna pjesma naslova 'Asanaga i njegova ljuba' također u sebi ima nevjerojatan događaj: Asanaga misli da mu je žena nerotkinja i šalje svoga brata da je usmrti dok on ide sebi po drugu djevojku. Djever je pronalazi i nevoljko poteže sablju, a ona ga moli da je siječe iznad pasa. U tom trenu, od straha i želje da dijete živi, porađa se na licu mjesta. Djever sretan uzima dijete u naručje, uto nailazi Asanaga sa sva-

Goethe nije poznavao jezik Morlaka pa se služi Fortisovim talijanskim, Werthesovim njemačkim prijevodom i originalom pjesme. Goethe radi najbolji prijevod jer pjesmi vraća izvorni deseterac kojemu su i ova druga dvojica prevoditelja dodala jedan slog. Prijevodi balade postaju sve brojniji (W. Scott, A. Mickiewicz, Puškin, Nodier, Mérimée, Grimm…)

tovima, vidi svog novorođenog sina pa bratu prepušta mladu i svatove te sa suprugom i djetetom odlazi kući. Ovi fenomeni nemogući su ako se doslovno preslikaju u stvarnost pa njihovo porijeklo kao da vuče korijen u mitskoj slici pretočenoj kasnije u deseterac. Kako pojedini narodni običaji mijenjaju svoju pojavnost i izvanjskost tijekom vremena, tako je vrlo moguće da je priča o Asanaginici starija i od same glavne junakinje. Asanaginica je uzdignuta na najviši nivo morala i ljubavi, stoga je moguće kako i njezino begovsko porijeklo služi samo tome da je uzdigne iznad Asanage. Budući da je balada iznimna jer veliča upravo ženu i njezine osjećaje iznad svih muških likova, makar smještena u patrijarhalnu okolinu, zamjetna je njezina silna martijarhalna matrica koja može upućivati na starije postanje okosnice balade.

Prelistavajući povijesne dokumente s osnovnom tezom da se fabula balade zaista dogodila na području Imotske krajine, Milas je ustanovio kako je to moralo biti za vrijeme Kandijskoga rata (1645. – 1669.). Slijedi da je Hasanaginica sestra bega Pintorovića koji je stolovao na Klisu, žena Hasan-age Arapovića, zapovjednika kule Zadvarje u kojoj je ležao ranjen kad ga je trebala obići, a koji je inače stolovao u Zagvozdu.

'Dobru kadu prose sa svi' strana'

Svjetski interes za Asanaginicom podignuo je vrijednost pjesmi i na području na kojem je nastala, pa su u najnovije vrijeme, nakon prije sukobljenih znanstvenih teza, izbile tenzije o 'vlasništvu nad pjesmom'. Ova zabavna i medijima dobro popraćena senzacija među glavne prosce pjesme postavlja dva grada, Imotski i Vrgorac, ista dva koja imaju problem s primarnim vlasništvom nad Tinom Ujevićem. Turistička zajednica Grada Imotskog odlučila je sasvim opravdano, na osnovi nekoliko činjenica iz pjesme, jedna od njih je i 'Imotski kadija', podignuti spomenik u čast ovoj baladi na obroncima Modrog jezera. Prirodni fenomen imotskog jezera podno nekadašnje kule u kojoj su stolovali turske kadije, i na kamenim pločama klesane riječi Asanaginice na nekoliko svjetskih jezika, bili bi za turiste atraktivna simbioza. S druge strane, iz novouređenog etno sela Kokorići pokraj Vrgorca, od potomka vojvode Pervana kod kojega je Alberto Fortis u svojim pohodima kroz Zagoru zanoćio i slušao narodnu poeziju, pojavio se glas kako Asanaginica pripada njima. Dokazati bilo što nemoguće je, jedino bitno što ostaje je pravo i sloboda obiju strana da naprave nešto lijepo i korisno. Koliko se budući spomenik bude uklapao u svoju okolinu, toliko Asanaginica zaslužuje pripadati tom mjestu. Neosporan je suživot kulturnih elemenata Dalmatinske zagore i onih turskih u baladi, i to je jedino bitno svjedočanstvo, bogato i prema svemu otvoreno, a pravo na pjesmu imaju svi, svi koji je čitaju. Vlasništva se možda i sam autor još davno odrekao, unatoč tome pjesma je preživjela, bez taštine čovjeka, zavičaja ili jezika, stalno otškrinjujući vrata u tajnovitu prošlost kroz koju nam navire neiscrpna snaga. Otškrinuti treba ta vrata, erinije ostaviti u podzemlju, a muzama poput Asanaginice širom ih otvoriti.

Scto se bjeli u gorje zelenoj?

ŽALOSTNA PJESANCA PLEMENITE HASANAGINICE

Skupio Abate Alberto Fortis
(Viaggio in Dalmayia, volume primo, Venezia, 1774, pagine 98- 105)
[sa Fortis' ortografijom]

Al-su snjezi, al-su labutove?
Da su snjezi vech-bi okopnuli;
Labutove vech-bi poletjeli.
Ni-su snjezi, nit-su Labutove;
Nego sciator Agie Asan-Aghe.
On bolu-je u ranami gliutimi.
Oblaziga mater, i sestriza;
A Gliubovza od stida ne mogla.
Kad li-muje ranam' boglie bilo,
Ter poruça vjernoi Gliubi svojoj:
Neçekai-me u dvoru bjelomu,
Ni u dvoru, ni u rodu momu.
Kad kaduna rjeci razumjela,
Josc-je jadna u toj misli stala.
Jeka stade kogna oko dvora:
I pobjexe Asan-Aghiniza
Da vrât lomi kule niz penxere.
Za gnom terçu dve chiere djevoike:
Vrati-nam-se, mila majko nascia,
Ni-je ovo babo Asan-Ago,
Vech daixa Pintorovich Bexe.
I vrâtise Asan Aghiniza,
Ter se vjescia bratu oko vrâta.
Da! moj brate, velike sramote!
Gdi-me saglie od petero dize!
Bexe muçi: ne govori nista.
Vech-se mâscia u xepe svione,
I vadi-gnoj Kgnigu oproschienja,
Da uzimglie podpunno viençanje,
Da gre s' gnime majci u zatraghe.
Kad Kaduna Kgnigu prouçila,
Dva-je sîna u çelo gliubila,
a due chiere u rumena liza:
A s' malahnim u besicje sinkom
Odjeliti nikako ne mogla.
Vech-je brataz za ruke uzeo,
i jedva-je sinkom raztavio:
Ter-je mechie K' sebi na Kogniza,
S' gnome grede u dvoru bjelomu.
U rodu-je malo vrjeme stâla,
Malo vrjeme, ne nedjegliu dana,
Dobra Kado, i od roda dobra,
Dobru Kadu prose sa svî strana;
Da majvechie Imoski Kadia.
Kaduna-se bratu svomu moli:
Aj, tako te ne xelila, bratzo!

Ne moi mene davat za nikoga,
Da ne puza jadno serze moje
Gledajuchi sirotize svoje.
Ali Bexe ne hajasce nista,
Vech-gnu daje Imoskomu Kadii.
Josc kaduna bratu-se mogliasce,
Da gnoj pisce listak bjele Knighe,
Da-je saglie Imoskomu Kadii.
"Djevoika te ljepo pozdravgliasce,
"A u Kgnizi ljepo te mogliasce,
"Kad pokupisc Gospodu Svatove
"Dugh podkliuvaz nosi na djevojku;
"Kadŕ bude Aghi mimo dvora,
"Neg-ne vidî sirotize svoje."
Kad Kadii bjela Kgniga doge
Gospodu-je Svate pokupio.
Svate kuppi grede po djevoiku.
Dobro Svati dosli do djevoike,
i zdravo-se povratili s' gnome.
A kad bili Aghi mimo dvora,
Dve-je chierze s' penxere gledaju,
A dva sîna prid-gnu izhogiaju,
Tere svojoi majçi govoriaju.
Vrati-nam-se, mila majko nascia,
Da mi tebe uxinati damo.
Kad to çula Asan-Aghiniza,
Stariscini Svatov govorila:
Bogom, brate Svatov Stariscina,
Ustavimi Kogne uza dvora,
Da davujem sirotize moje.
Ustavise Kogne uza dvora.
Svoju dizu ljepo darovala.
Svakom' sinku nozve pozlachene,
Svakoj chieri çohu da pogliane;
A malome u besicje sinku
Gnemu saglie uboske hagline.
A to gleda Junak Asan-Ago;
Ter dozivglie do dva sîna svoja:
Hodte amo, sirotize moje,
Kad-se nechie milovati na vas
Majko vascia, serza argiaskoga.
Kad to çula Asan Aghiniza,
Bjelim liçem u zemgliu udarila;
U pŭt-se-je s' duscjom raztavila
Od xalosti gledajuch sirota.

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

Komercijalizacija i desakralizacija ilahija

(...)Ja Ilahi Ti znaš tajna (sirr) je Tvoja i Sirri je Tvoj
Rob je tvoj kurban tebi pripada, ja sam došao kao kurban Sirriji
Ja Resulallah budi darežljiv za ljubav tvog ummeta
Došao sam do vrata Tvoje dobrote i na njih se naslonio tražeći Sirriju
Za velikog griješnika činiti šefaat je znak Tvoje veličine
Ti znaš da sam postao kao krilo i kao noćni leptir sam došao do Sirrije
Žedno srce ima potrebu za okeanom nemoj ga mahrum činiti tako Ti Tvoje milosti
Ja sam potrebiti prosjak i došao sam do okeana, do Sirrije(...)
Mejli-baba

Nakon dugog komunističkog obeščašćivanja islama, na vlast je došla političko-vjerska elita koja je zamislila, u najboljoj namjeri, da treba islam približiti narodu. Na žalost, koncept približavanju islama narodu kao vjere (dakle, svega što islam predstavlja i čini) odvijao se i odvija se u kontekstu onoga što suvremeni čovjek najlakše prihvaća: potrošačka roba. U općem smislu bilo je riječ o komercijalizaciji. Tako je vjera uvedena u javni prostor u kojem nikada nije egzistirala i postala potrošačka roba.

Proces popularizacije, koji je imao namjenu međusobnog približavanja naroda, nacije i islama počeo je sa dovištima i njihovom komercijalizacijom i teferičizacijom. Prvi dan dovišta se izjednačio sa borbom bikova u Čevljanovićima. Po Ajvatovici, na relaciji između turbeta Ajvaz-dede i džamije Hasan Kjafije Pruščaka hodaju polugole žene, isto kao što u Čevljanovićima hodaju između šatora sa pečenom janjetinom i voletinom u kojima pjeva neka narodna pjevačica. Međutim, proces približavanja vjere narodu nije završen jer ništa ne dolazi preko noći – i Kur'an Časni je Poslaniku islama objavljivan u periodu od 23 godine – pa se za nadati, još uvijek u najboljoj namjeri, da će taj proces završiti na najbolji način.

Kad povlačimo paralele dolazimo do saznanja da su Junusu Emreu u rijeku bačene tisuće pergamena ispisanih ilahijama, da su neki zbog svojih ilahija bili ubijani a da je u Bosni netko na ilahijama zarađivao.

Estradizacija ilahije

Usporedno, krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća jedna je vjerska pjesma imala doista veliku ulogu u obnovi duhovne snage bošnjačkog naroda. Riječ je o ilahiji. U današnje vrijeme svjedočimo posvemašnju estradizaciju i komercijalizaciju te vjerske pjesme. Mnogi Bošnjak će doista priznati, sjećajući se onih krasnih mladića i djevojaka koji su u bosanskoj narodnoj nošnji u Hadži-Sinanovoj tekiji u Sarajevu učili 'zašto ječiš moj dolape... dert ja imam pa ti ječim...', da su stvari otišle nizbrdo. No, ta stvar koja je otišla nizbrdo nikada ni nije bila ilahija. Ne mogu se ilahijama zvati pop i narodnjačke pjesme sa pobožnim karakterom. Ili pak neki popularni izvođači tinejdžeri koji liče na (blažu) bosansku verziju zapadnih boy bendova ili spice girlsica.

Dakle, Gazi Husrev-begov hor je krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća po prvi puta bosanskoj javnosti prezentirao nešto što je do tada bilo dio stroge intime (rekli bi unutarnje duhovne higijene) bosanskih muslimana.

U tom prvom periodu hor je nastupao bez ikakvih glazbenih pomagala, a stari video snimci prizivaju vremena kada je bosanski musliman osjetio, nakon mnogo godina, dostojanstvo. Međutim, Bošnjak ili Bosanac voli narodno veselje, voli teferič, i netko je dobro shvatio da u produkciji treba ilahiju popularizirati, dati joj prepoznatljivost narodne ili pop glazbe da bi bila masovno slušana. Svi su uvjeti za komercijalizaciju ilahije bili ispunjeni, imali smo, dakle, "boy band", koji je imao onaj "iks faktor" za privlačenje većeg broja ljudi. Zato Bošnjak, kada čuje takvu ilahiju, osim što mu udara na same temelje ostrašćenih vjersko-nacionalnih emocija, pa se baš dobro zabavlja, ima osjećaj kao da je u nekoj vrsti ibadeta. Haman da i u džamiju ne treba ići, ali će zato masovno ići na koncerte. Upravo zato je veći dio prve postave učača ilahija iz Gazi Husrev-begovog hora ubrzo napustio takav glazbeni model komercijalizacije i estradizacije ilahije.

U jednom muzičkom spotu, kojega sam gledao za vrijeme Ramazana i koji me je i izazvao da napišem ovaj tekst, vidio sam momčiće u kariranim košuljama kako uče tzv. pop pobožne pjesme koje nazivaju ilahijama, a u pozadini se plešući smješkaju nepokrivene djevojke. Prvo, tradicija učenja ilahije nas upućuje na pravilo da ju žene, izvan uskog kruga, nikada javno nisu izvodile. Međutim, kada je to prošlo, nastavak se ogledao u tome da ih pjevaju (ne da ih uče) nepokrivene. Zatim se pojavilo postojanje jazz ilahije, r'nb ilahije, rock ilahije i slične gluposti. To nije ilahija! Neka pjevaju i vesele se, pa tko bi se tome mogao usprotiviti, ali ako to nazivaju ilahijama i to postane općeprihvaćeno - imamo ozbiljan problem.

Da li mogu biti bosanske one ilahije koje su prepjevane ili prepisane od turskih, arapskih ili perzijskih pjesničkih i duhovnih velikana? Netko bi napokon trebao glasno reći: ne dam bosansko, ne dam svoju ilahiju, ali onu autentičnu nastalu ispod bosanske bukve, ne dam je za onu prepisanu koja je nastala ispod arapske palme ili turskog čempresa, ne dam.

Šta je kanon ilahije

Ilahije su učili odabrani derviši ili isključivo šejhovi u tekijama (uče se i danas). Pisane su samo sa izunom (dozvolom) na temelju ilhama (nadahnuća). Taj ilham se kod turskog pjesnika Junusa Emrea potvrđivao dvadeset godina, da bi mu se na koncu pokazalo da je dar od Allaha Uzvišenog, a ne od šejtana. Ne može doktrinarnu ispravnost teksta ilahije potvrditi niti jedan svjetovni književni kritičar. Primjerice, svjedočili smo da je ispravnost i vjersku utemeljenost romana 'Jevrejsko groblje', poznatog bosanskog alima i prevoditelja Kur'ana Enesa Karića, potvrđivao književni teoretičar i politički analitičar prof. dr. Enver Kazaz. To ne drži vodu. Kada bi se turske ilahije prevele na bosanski jezik, po mjerilu suvremene književne kritike, dobivamo patetične pjesmuljke, ali ti pjesmuljci po tzv. *šah bejtu* saopćavaju poruku koja je najveće duhovne velikane u povijesti islama bacala u nesvijest. S druge strane ilahija ima svoje *mekame* (glazbene ljestvice), s kojima je rijetko koji bosanski izvođač ilahija upoznat. Riječ je o domenu strogog glazbenog obrazovanja i ima veze sa učenjem i izvođenjem pojedine vrste ilahije, a razvijan je od 12./13 stoljeća, od pojave Hazreti Mevlane Rumija, kada je postojalo dvanaest poznatih mekama, pa do 14. stoljeća kada ih je bilo četrdeset, zatim 19. stoljeća kada ih je bilo devedeset i šest i na koncu do 20. stoljeća kada mekama i podmekana ilahija ima preko stotinu. No, svedemo li temeljnih dvanaest mekama na njihove izvorne korijene dobivamo tri: *rast*, *ušak* i *saba*. Dakle, ovo je povezano sa glazbom a ne sa pisanjem teksta ilahije.

Ilahije se, ako se strogo držimo njene tradicije i kanona, ne bi smjele izvoditi u koncertnom obliku. Ili može biti koncert ili mogu biti ilahije. Upravo zato, krajnje

Mnogi Bošnjak će doista priznati, sjećajući se onih krasnih mladića i djevojaka koji su u bosanskoj narodnoj nošnji u Hadži-Sinanovoj tekiji u Sarajevu učili 'zašto ječiš moj dolape... dert ja imam pa ti ječim..', da su stvari otišle nizbrdo. No, ta stvar koja je otišla nizbrdo nikada ni nije bila ilahija. Ne mogu se ilahijama zvati pop i narodnjačke pjesme sa pobožnim karakterom. Ili pak neki popularni izvođači tinejdžeri koji liče na (blažu) bosansku verziju zapadnih boy bendova ili spice girlsica.

neprihvatljivo zvuči naziv "koncert tradicionalne ilahije". Koncert ilahija pogotovo ne bi trebao biti u Zetri, Skenderiji, Koševskom stadionu... Također, treba naglasiti da iskustvo ilahije jednog derviša iz 14. stoljeća ne mora biti iskustvo Bošnjaka u suvremenosti. Naprosto nije pošteno tražiti od svakog Bošnjaka da razumije ono što nije svojim ušima čuo i svojim očima vidio. No, bez obzira na to, negdje u svojoj svijesti bi trebao imati da tradicija i kanon ilahije nije nastao u njegovom vremena i da ono što je bilo puno sveto u prošlosti ne može biti manje sveto u sadašnjosti – barem kada je riječ o islamskim vrijednostima Isto kao što je neobično da govorimo o malim i velikim grijesima – jer ima samo grijeh – ali postoji i nešto što zovemo iskrenim i neiskrenim pokajanjem koje Bog prima ili ne prima. Nejse!

Imamo dvije vrste pobožnih pjesama – jedna je ilahija, a druga kasida. U Bosni i Hercegovini sve se svodi pod jedan pojam – ilahija. Taj pojam u sebi sadrži arapsku riječ *ila* što znači Bog. Shodno tome ilahije bi mogli prevesti kao *Bogougodne* pjesme (odražavaju zaljubljenost ljudske duše u robovanje Bogu u svim naredbama i zabranama). Kaside bi mogli prevesti kao pjesme *ode* (one koje pohvaljuju) pisane u čast duhovnih velikana. Poslaniku islama Muhammedu a.s nije smetalo da mu se pišu ode (kaside), a bilo ih je. Hasan ibn Sabit, nakon što je izrecitirao pjesmu u kojoj je usporedio Poslanika sa punim mjesecom i arapskom sabljom, dobio je na dar Poslanikov ogrtač. Šejh Busejri je, nakon Poslanikovog preseljenja, napisao najčuveniju kasidu pod nazivom Kaside-i Burda, a ispjevao ju je u čast Poslanikove hrke. Alauddin Sabit Užičanin je svoje pjesme, jedini za osmanskog vakta, dva puta recitirao kraj ka'benskih vrata. Podsjetimo na Kul Nesimija i Sejjid Nesimija, koji su zbog svojih ilahija završili isto kao i Mensur Halladž – raščerećeni, spaljeni, obješeni...

Kad povlačimo paralele dolazimo do saznanja da su Junusu Emreu u rijeku bačene tisuće pergamena ispisanih ilahijama, da su neki zbog svojih ilahija bili ubijani a da je u Bosni netko na ilahijama zarađivao. Dakle, primjere navodimo da bi, sa aspekata samih temelja islama, poslanstva Muhammeda a.s, duhovnih velikana koji su uslijedili, ali i onih ishodišnih točaka koje nazivamo bosanski islam, uozbiljili kontekst izvođenja i pisanja ilahija i kasida. One se ne mogu *potrbušiti* pa pisati - nema sa ilahijama i kasidama pomodarskih igranja – prije svega tekstom ali niti glazbom. Ilahija je vrst molitve, u njoj je sadržan zikr, tefsir, dova, salavat. I zato svi oni koji misle da ona podnosi tzv. modernizaciju... grdno se varaju. Prije da je riječ o desakralizaciji, profanizaciji, komercijalizaciji, vulgarizaciji, blasfemizaciji...

Kada bi se turske ilahije prevele na bosanski jezik, po mjerilu suvremene književne kritike, dobivamo patetične pjesmuljke, ali ti pjesmuljci po tzv. *šah bejtu* saopćavaju poruku koja je najveće duhovne velikane u povijesti islama bacala u nesvijest.
S druge strane ilahija ima svoje *mekame* (glazbene ljestvice), s kojima je rijetko koji bosanski izvođač ilahija upoznat.

Šta radimo, bolan?

Treba reći i da osim komercijalizacije i teferičizacije vjere, mi svjedočimo i teferičizaciju nacije: bosansko ovo, bosansko ono... pa smo došli i do bosanske ilahije. U suštini ona je samo višnja na šlagu ispod koje se krije čitava torta – dakle, bosanska ilahija ima svoju tradiciju, a ona ne počinje od devedesetih godina prošlog stoljeća – što neki Bošnjak može pomisliti. Bošnjaci se otimaju za bosansku ilahiju, a istom Slovenci registriraju pod svoju nacionalnu kuhinju 'slovenački ćevap', nadalje, netko je ustvrdio da je među nama bosanski Junus Emre, a za to vrijeme su Hrvati registrirali vlašičkog ovčara pod svoju autentičnu vrstu. Šta radimo, bolan? Jedan je bošnjački političar, iz svoje bujne pameti, ustvrdio da je 'kvantitet zaseban kvalitet' ponavljajući Staljinove riječi iz Drugog svjetskog rata. Šta je to? Da nije glasački listić! Šta je to? Da nije roba koja se prodaje. I oko čega su se na kraju posvađali i razišli ti silni

Treba reći i da osim komercijalizacije i teferičizacije vjere, mi svjedočimo i teferičizaciju nacije: bosansko ovo, bosansko ono... pa smo došli i do bosanske ilahije. U suštini ona je samo višnja na šlagu ispod koje se krije čitava torta – dakle, bosanska ilahija ima svoju tradiciju, a ona ne počinje od devedesetih godina prošlog stoljeća – što neki Bošnjak može pomisliti.

producenti i menadžeri i rockeri i pjesnici, ti ovovremeni baštinici ilahija – oko para. Tražimo krivca za komercijalizaciju ilahija, želimo li u nekoga uperiti prst - pogledajmo u svoj novčanik – ime mu je novac, prljavi novac. Uostalom, komercijalizacija ilahija nikada ne bi bila provedena da to narod nije naivno prihvatio.

Vrhunac komercijalizacije dosegnut je onog trena kada su sami autori na koncertima "tradicionalnih bosanskih ilahija" sjeli u prvi red i gledali tu divnu mladost, koja će ih naslijediti, kako sa rumenim obrazima i zacakljenim očima izvodi njihove ilahije. Šta bi bio ultimativni ulizica, kojega bi mogli prispodobiti sa ovakvim slučajevima? Onaj koji nekom načelniku općine (po svoj prilici bosanskom) napiše govor, sjedne u prvi red, i zatim, nakon što ovaj održi govor, tapša ga po ramenu i kaže: uh, što si ti pametan. Upravo to rade neki od suvremenih pisaca i skladatelja ilahija: napišu, skladaju, režiraju i onda sjednu u prvi red i plješću sami sebi. Ne počinje tradicija od njih, nisu oni kanon: oni ga mogu poštovati, u skladu s njim djelovati, na njega se oslanjati, nasljedovati ga... ali od njih ne može započeti.

Pronašao sam okean u kapi vode

Komercijalizacija ilahija je, dakle, služila da netko zaradi na onome što nema cijenu. Šta je onda tradicija bosanske ilahije, koja nema cijenu i koju srećom (Božjim davanjem) još uvijek taj komercijalizator nije prepoznao, vjerojatno niti neće, jer ne zna kojim se to tajnim alkemičarskim postupkom od bremenite bosanske zemlje – stvara duhovno zlato? Pada nam na pamet, među ostalima – jedno

ime: Aburrahman Sirri-baba, šejh sa Oglavka kod Fojnice (1775. – 1847.), poznat i kao Tajanstveni. "Pronašao sam okean u kapi vode..." njegove su riječi. Dakle, ako govorimo o bosanskoj ilahiji onda govorimo o tekstu ilahija. Glazba je manje važna, jer ona varira, zavisno od usula ili mekama, a svoj korijen vuče od prvih dvanaest, odnosno, već spomenuta tri mekama. Lakše je shvatiti o čemu pričamo ako za primjer spomenemo melodiju sevdalinke "Kad ja pođoh na Bentbašu." Ona se može svesti na melodiju sevdalinke, ali u njoj su elementi kasida napjeva na arapskom jeziku, te njene elemente nalazimo i u melodičnosti sefardske liturgijske pjesme za ispraćaj Šabata. Teško je ustvrditi kojoj tradiciji ta melodija pripada, kao što je teško ustvrditi kojem mekamu pojedini napjev bosanske ilahije pripada.

Ne možemo očekivati da ćemo u današnje doba graditi džamije kakve su se gradile u osmansko doba, ali isto tako ponekad nas zbunjuje da to arhitektonsko osuvre-

Šta je onda tradicija bosanske ilahije, koja nema cijenu i koju srećom (Božjim davanjem) još uvijek taj komercijalizator nije prepoznao, vjerojatno niti neće, jer ne zna kojim se to tajnim alkemičarskim postupkom od bremenite bosanske zemlje – stvara duhovno zlato? Pada nam na pamet, među ostalima – jedno ime: Aburrahman Sirri-baba, šejh sa Oglavka kod Fojnice (1775. – 1847.), poznat i kao Tajanstveni. "Pronašao sam okean u kapi vode..." njegove su riječi.

menjavanje često završi u neprimjerenom arhitektonskom kiču - koji nema nikakve veze sa sakralnom arhitekturom zemlje u kojoj se gradi, ali ni zemlje koja je donirala novac za njenu izgradnju. Islam karakterizira jednostavnost u svim domenima života te kao što ponekad ostanemo zatečeni nad suvremenom arhitekturom džamija, isto tako smo zatečeni pred glazbenom arhitekturom nekih tzv. suvremenih ilahija. Postavlja se pitanje, da li je nužno islam modernizirati da bi ga približili suvremenom čovjeku. Da li je moguće modernizirati Kur'an i hadis, kao što neki tvrde – sveti tekst ne možemo mijenjati, ali tumač bi se trebao poslužiti ovovremenim, samo izvanjskim, prispodobama. Ono što je nekad bio konj danas je auto, ono što je nekada bio plug danas je traktor itd. Isto tako je i sa ilahijom – izvanjski glazbeni modeli su se promijenili, ali izvor nadahnuća (ilhama) je ostao isti. Ono što teži da bude glazbena potrošačka roba ne može biti ilahija.

Ne dam bosansko, ne dam svoje

A čemu služi ilahija? Ilahija ne služi za zabavu. Svaka ilahija koja probudi vjeru, od koje prisutni imaju dobrobiti u vidu lijepih osjećaja koji se mogu svesti na tihi uzvik: *Tobe ja Rabbi, Tobe ja estagfirullah* – za nju možemo reći da je utemeljena na tradiciji i ispravnom kanonu, da se nadahnuće iz kojega je proizašla tajanstveno preljeva i postaje novo nadahnuće i tako u nedogled dok god postoji iskrena čovjeka koji ne razmišlja o autorskim pravima i prihodu od koncerata 'tradicionalnih' bosanskih ilahija. Dobar primjer za tu tvrdnju je ilahija "Kad procvatu behari", koju je u suvremenosti napisao, uz još neke poznate autorske ilahije, i skladao Šaban Gadžo. Tko je taj čovjek? Da li ga je itko vidio na televiziji, da li je itko čuo da se pojavio na koncertu ilahija? Ne, za sebe skromno kaže da ne bi puno govorio o okolnostima nadahnuća u kojima ju je napisao i skladao, ali da je on, onako, amater. Njegovu ilahiju koriste profesionalni glazbenici i filmadžije, a da ni ne znaju tko je on, da ga nisu ni pitali smiju li je koristiti ili ne. A Šaban šuti jer njegovo nadahnuće nije podrazumijevalo prodaju, nije nadošlo iz komercijalnih pobuda.

Pretpostavljamo da su ti i samo ti uvjeti mogli poslužiti za pisanje i skladanje ilahija svejednako u prošlosti i suvremenosti. Šaban je svoju ilahiju pustio da propjeva tuđim nadahnućem, nije se ni potpisao pod nju, netko drugi je to učinio u njegovo ime. Upravo su izvedbe ilahije "Kad procvatu behari" dobar primjer neprimjerene komercijalizacije. U bosanskom filmu "Nafaka" ilahija se koristi dok se glavni muški i ženski lik napadno ljube, a zalijevaju ih mlijekom. Ako nekome nije posve jasno u čemu je problem poslužiti ćemo se usporedbom: zamislimo da se u američkom filmu ljube glumci Brad Pitt i Scarlett Johansson dok se u pozadini čuje glazba gregorijanskog korala protkana sa glasovima ženskog zbora Saint George. Brad i Scarlett se ljube uz riječi: "O Isuse, Isuse, srce moje pati za tobom, o Isuse pomiluj nas griješne..." Nema šanse. Svega se dosjetila američka filmska industrija, ali ovoga još ne. Eto, dosjetio se jedan režiser Bosanac.

Da li mogu biti bosanske one ilahije koje su prepjevane ili prepisane od turskih, arapskih ili perzijskih pjesničkih i duhovnih velikana? Netko bi napokon trebao glasno reći: ne dam bosansko, ne dam svoju ilahiju, ali onu autentičnu nastalu ispod bosanske bukve, ne dam je za onu prepisanu koja je nastala ispod arapske palme ili turskog čempresa, ne dam. Bosanske ilahije Abdurrahmana Sirri-babe je prepisao i preveo njegov unuk dr. Šaćir Sikirić (bio je i šejh). Kako to da Šaćira na taj način nisu nadahnule ilahije njegovog dede, mogao je reći da ima i pravo da ih potpiše, ali nije. Zašto? Jer se držao pravila, jer je poštovao tradiciju.

Nameće nam se primjer koncerta turskog šejha Džafera Tajjara i njegovih derviša u Španjolskoj prije nekoliko godina. Koja je razlika između njegovog koncerta i koncerata koje su izvodili bosanski komercijalizatori? On je izvodio izvorni derviški rif'ajiski usul iz 13. stoljeća, uključivši i učenje ilahija. Ništa se u tom usulu nije osuvremenilo, a izvođenje je služilo samo za njegovo predstavljanje onima koji nemaju priliku dolaziti u tekiju i slušati ga u njegovom izvornom ambijentu. Šejh Tajjar nije koristio električne gitare i sintesajzere, koristio je ud i kanun i nije naplaćivao ulaznice. A opet šejh Tajjar je od Španjolaca doživljen kao vrhunac trenda tzv. world musica, jer on pretpostavlja da što je izvedba utemeljenija u tradiciju – to je bolja. Zašto onda Bosanci umjesto defa koriste sintesajzer i električnu gitaru? Zašto, kada od snage defa, bez ikakvog pojačala, može zadrhtati zemlja, može se 'pomaknuti' planina. Zar onda treba čuditi da su neki velikani bosanske alhamijado književnosti, dakle oni koje ćemo nazvati našom autentičnom tradicijom, u prošlosti odlučili da imenom postanu Gajbi (Nevidljivi), Lamekani (Bezmjesni), Lazemani (Bezvremeni)...

Intervju: **Hazim Akmadžić**

Razgovarao: **Mirza Sinanović**

DOSTA JE naše kuknjave s pozicije žrtve

Hazim Akmadžić rođen je 7. 4. 1954. godine u Cazinu. Zastupljen je u više panorama, pregleda i antologija bh književnosti. Djela su mu prevođena na engleski, francuski, njemački i turski jezik. Roman "Mislio sam da je mjesec žut" nominiran za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH 1989. godine. Knjiga poezije "Soneti" nominirana je za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH 2000. godine

Za roman "Mimar" od strane Poslovne zajednice izdavača i knjižara BiH Akmadžić je proglašen za najboljeg autora u 2002. godini a roman proglašen romanom godine. Roman "Gazi Husrev-beg" nagrađen je od Fondacije GAZI HUSREV-BEG za stipendiranje studenata sa sjedištem u Dortmundu u Njemačkoj. Roman "Gazi Isa-beg" nominiran je za književnu nagradu "Meša Selimović" 2007. godine.

Profesionalni je pisac. Živi i radi u Sarajevu.

Kakve su reakcije na Vaš dvotomni roman ENDERUN & Na Drini ćuprija? Nije li on svojevrsna protuteža Ivi Andriću s obzirom da je on u svome romanu Bošnjake prikazao kao smrdljive i glupe, sa mentalnim i fizičkim nedostacima. Čak i gazija kao što je Alija Đerzelezez je ocrnjen, njegovi nedostaci su ismijani pred okupljenim narodom. Zna se da je Andrić motiv nabijanja Radisava na kolac doslovno prepisao od jednog francuskog putopisca... Pretpostavljam da ste prilikom pisanja koristili izvorne dokumente iz osmanskog perioda? Kako porediti ova dva romana? Vaš i Andrićev?

Mislim da Andrića ne treba podcjenjivati niti njegovo književno djelo banalizirati. Neosporno je da se radi o jednom izuzetnom i značajnom piscu. Složio bih se s Vama da u nekim njegovim djelima postoji na izvjestan način animozitet prema muslimanima. Međutim, ako to posmatramo s psihološkog aspekta – ipak sam ubjeđenja da je kod Andrića bila evidentna kriza identiteta. Ta kriza identiteta je postojana od njegovog najranijeg djetinjstva, pratila ga je cio život, a evo vidimo i poslije njegove smrti.

Dakle, Andrićevo književno djelo ne treba ni glorificirati, ali ni odbacivati. Šta god mislili naši susjedi, on je bosanski pisac i jedini bosanskohercegovački dobitnik Nobelove nagrade za književnost.

Ne bih se složio s Vama da je on "prepisao" motiv nabijanja na kolac od Francuza. On je taj motiv jednostavno preuzeo od njih. Naime, u najkraćem, poslije jedne pobune Arapa u Egiptu Francuzi su ugušili pobunu a Napoleon je naredio da se vođa pobune nabije na kolac. Manje je poznato da su francuski vojnici tada ujahivali na konjima u unutrašnji molitveni i univerzitetski prostor Al Azhara. Često zaboravljamo da je kazna "nabijanja na kolac" stara najmanje 2000 godine prije Krista/Hrista/Isa a.s.

Mi stalno zaboravljamo da je animozitet prema muslimanima kod naših susjeda postojao i postoji danas, kako u književnosti, tako i na filmu. Cijela plejada pisaca, primjerice crnogorskih: Njegoš, Mihailo Lalić, Božidar Živković, srpskih Vuk Karadžić, Dobrica Ćosić, Vojislav Maksimović, Rajko Petrov Nogo, Gojko Đogo, Vuk Drašković, hrvatskih... Mažuranić i drugi, imala je arogantni odnos prema muslimanima i islamu baziran isključivo na mitologizaciji i neprovjerenim usmenim predajama. Uzmimo recimo savremeni srpski ili hrvatski film – "Banović Strahinja", oba susjeda ga prisvajaju, u kojem je jedna snažna poetska poruka praštanja zanemarena kao umjetnički doživljaj i preusmjerena je da muslimane predstavi u najružnijem svjetlu (gdje jedan od glavnih likova u filmu – Alija, nabija rođenog brata na kolac), ili hrvatski film "Jahač". Dakle, u kulturološkom smislu ove pojave u literaturi i na filmu treba posmatrati šire i sveobuhvatnije. Da ne razvlačim, ali ne treba iz ovoga isključiti ni ulogu medija.

> **Mislim da je neoprostivo da se nagrada "Meša Selimović" olahko daje u Beograd, Zagreb i Podgoricu a svjesno zaobilaze bh pisci. Ko daje bh piscima književne nagrade u susjednim zemljama? Toliko o nagradama.**

Na dio Vašeg pitanja o odnosu čitalaca i književne kritike, više sam nego zadovoljan. Skoro mi je javljeno da je prof. dr. Rašid Durić napisao veliku studiju, ne samo o ovom nego i mojim prethodnim romanima. Imajući u vidu činjenicu da se radi o uglednom slavisti univerziteta u Bohumu i Minhenu, svakako da me ova njegova studija interesira.

Uostalom o mojim djelima su pisali najuticajniji bh književnokritički autoriteti: akademik Tvrtko Kulenović, prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, akademik, prof. dr. Rešid Hafizović, prof. dr. Zilhad Ključanini, prof dr. Enver Kazaz, prof. dr. Muris Bajramović, književnici Goran Samardžić, Željko Grahovac, Fehim Kajević i drugi.

Vi ste se koncentirali na životopis Mehmed-paše Sokolovića i time, za razliku od Andrića, marginalizirali radnju oko gradnje mosta. Nije li ovo ključna razlika? Koje ste dokumente koristili ne samo za životopis Sokolovića, već i za gradnju ćuprije na Drini? Mislite li da u svoje vrijeme Ivo Andrić nije mogao doći do dokumenata koji bi sva događanja učinio autentičnim, ili je svjesno stvarao svoj, književni svijet koji umnogome nije bio povezan sa stvarnošću. Dakle, da li je ovo umjetničko djelo imalo neku političku pozadinu ili politički cilj kojim se htjelo nešto postići? Zanimljivo da je Andrić roman objavio neposredno iza Drugog svjetskog rata, nakon četničkih pokolja nad muslimanima...

Dobro ste to uočili. Ovo uistinu jeste životopis Mehmed-paše Sokolovića. Gradnja ćuprije nije marginalizirana, mislim da je čak

proširena s motivima gradnje ćuprije na Žepi, Arslanagića ćuprije u Trebinju i Kozje ćuprije u Sarajevu. Iza svih ovih projekata posredno ili neposredno stajao je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović. Istovremeno je bio jedna od najmoćnijih političkih ličnosti 16. stoljeća. Ako zanemarimo srpsku propagandu, veliki vezir spada među najstabilnije stubove Osmanskog carstva.

Ja sam u Osmanskom arhivu u Istanbulu vidio, recimo, dokument na koji je način kupljeno zemljište za gradnju višegradske ćuprije i koliko je plaćeno. Toga nema kod Andrića. S druge strane od Andrića i Kiša učio sam kako se služiti dokumentom kao predloškom za roman i niko me ne može uvjeriti da Andrić nije znao za taj dokument. Naravno, pisac nije dužan da u svom djelu piše istinu, ali je obavezan da je ne preinačuje i proizvoljno interpretira. To je već laž a ne književna imaginacija.

Svakako da su meni za moje romane pored već spomenutog istambulskog arhiva bili dostupni arhivi u Sarajevu, Dubrovniku, Zadru, Karlovcu, Zagrebu, Beogradu, Beču, Budimpešti, Pragu, Moskvi i Sankt Peterburgu. U vrijeme dok je Andrić kao diplomata radio u raznim evropskim centrima, njemu sigurno neki od ovih arhiva nisu bili dostupni. Ne smijemo zanemariti značaj modernih informatičkih tehnologija i veliki broj historijske građe koji nije bio dostupan Andriću i koji je otkriven naknadno.

Moram se složiti sa Danilom Kišom da "pisac sa mudima" opisuje stvarnost onakvom kakvom je doživljava, a to ni u kojem slučaju ne isključuje njegov moralni kredibilitet, politički ili ideološki uklon.

Vas čudi da je Andrić svoje romane "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" objavio neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a pri tom zaboravljate da ih je nediran od njemačkih okupacionih vlasti pisao mirno u Beogradu tokom rata, nikada ne osudivši zločine okupatora ni prije, ni tokom, ni poslije rata. Ne treba zaboraviti da je on dvije decenije proveo u diplomaciji Kraljevine Jugoslavije, da je u ime Vlade Kraljevine Jugoslavije potpisao pakt o nenapadanju sa Hitlerovom Njemačkom marta 1941. godine. Kao diplomata poslije tri mjeseca nakon bombardiranja Beograda, vraćen je u zemlju. Trebao mu je pobjednik. I dobio ga je 1945. godine. Pobjednik, po čijim je direktivama morao isključivo pisati. Sjetite se njegovog agitprop teksta iz 1950. godine "Elektroprivreda BiH". Zašto nešto slično nije napisao veliki ruski Solženjicin spreman da brani svaku svoju ispisanu rečenicu?

Kakav je to historijski usud Bosne o kome ponekad govorite? Radnja Vaših romana, "Mimar", "Gazi Husrev-beg" i "Gazi Isa-beg", smješteni su u 15. i 16., ali se vraćate i u 14. stoljeće, vrijeme satiranja sljedbenika Bosanske crkve. Kao da su se sva politička previranja između Istoka i Zapada prelamala preko Bosne. Ili se historija surovo poigrala samo sa jednim narodom - Bošnjacima... Kako danas vidite Bošnjake, ranije križarski ratovi, a nakon odlaska Osmanlija - genocidi. Da li su se Bošnjaci mogli izvući iz ovog historijskog procjepa? Nije li začuđujuće da su opstali u ovome višestoljetnom tragičnom procjepu?

> **Za nekakav odnos postiđenosti i srama prema značajnim historijskim i kulturnim događajima i ličnostima nema opravdanja. Naprotiv mi smo dio velike kulture i tradicije i to trebamo s ponosom isticati. Činjenica je da nam je to dobrim dijelom nametano, ali smo i sami tome doprijeli inferiornim odnosom prema sopstvenoj povijesti, kulturi i tradiciji. Islam ne može biti nazadan, ali mogu neki loši interpretatori islama.**

Krleža je bez problema pisao u svoj vili u Zagrebu za vrijeme tzv. NDH pod Pavelićevim režimom. Naravno, kad je riječ o ovoj dvojici (i ne samo njima) komunisti koji su preuzeli vlast u socijalističkoj Jugoslaviji, tražili su (čitaj, zahtijevali) "vraćanje dugova". Oni su na to pristali. Šteta, jer se radi zaista o književnim veličinama, s tim što Krleža nikada nije imao krizu idenditeta.

U posljednjem ratu naučio sam jednu, po mome mišljenju značajnu stvar – a to je: za Bosnu se treba boriti. Svako na svoj način. Ujedinjenim, ta će borba dati rezultate. Vidite, maločas sam spominjao Andrića i Krležu i u kakvim su uslovima radili i živjeli tokom Drugog svjetskog rata. U sličnim uslovima su živjeli i radili bošnjački pisci Edhem Mulabdić i Rešad Kadić. Poslije oslobođenja završili su u komunističkim zatvorima. Hipotetički postavljam pitanje: da li je njihova krivnja veća od Andrićeve ili Krležine?

Dakle, ne treba govoriti žalopo-

jke o "usudu Bosne", nego iznalaziti načine da se pokaže njena snaga. Da budem iskren. Dosta je i naše kuknjave s pozicije žrtve. Svijet, u političkom i profitabilnom smislu ne voli slabe. A mi Bošnjaci, često ostavljamo takav dojam. Spadam među rijetke bh pisce koji su mnogo putovali po svijetu. Sretao sam u mnogim zemljama veoma uspješne i uticajne Bošnjake... ali, tamo ne pomaže kukanje, nego rad. Rad i obrazovanje.

Drugi dio Vašeg pitanja je mnogo kompleksniji. U najkraćem, Bošnjaci imaju sasvim dovoljno razvijenu vjersku svijest, i imali su je i ranije; ali ono što je nedostajalo i još uvijek nedostaje je naročito izražena državotvorna svijest. Da se ne zavaravamo, još uvijek možemo čuti od velikog broja Bošnjaka "oni tamo u Prijedoru" ili "oni tamo u Čapljini". Dokle god svaki dio Bosne ne budemo doživljavali kao neotuđivi dio vlastitog teritorija, dotle će progres u Bosni biti usporavan.

Da li je Evropa mogla zaustaviti agresiju na BiH? Sigurno da jeste. I danas se svijet hvali mrvicama humanitarne pomoći koju su nam slali. Namjerno kažem "mrvicama" jer je Bosna i Hercegovina kao federalna jedinica Brozove Jugoslavije ulagala značajna sredstva za humanitarne aktivnosti UN koje su nam bile dužne i obavezne uzvratiti pomoć dovoljnu za život dostojan čovjeka. Zatim nepravedni embargo na uvoz naoružanja, isključivo Armiji RBiH i slično...

Dalje, ne tako daleka povijest opominje. Razjedinjenost Bošnjaka (muslimana) kroz historiju često nam se obijala o glavu. Trebamo i te kako biti svjesne da velikosrpske, manje velikohrvatske aspiracije prema dijelovima suverene Bosne i Hercegovine su i danas izražene. Zbog takvog odnosa naših susjeda dobar ako ne značajan dio krivice snose pojedini bh političari naklonjeni jednoj ili drugoj opciji.

Duboko sam uvjeren da će Bosna i Hercegovina opstati, ali u borbi za njen opstanak morat ćemo uključiti sav politički, intelektualni i ekonomski potencijal i iznaći rješenja zasnovana na sistemskim pravnim normama, vladavini prava i poštivanju nacionalnih i vjerskih prava na svakom njenom dijelu.

Treba li Bosna danas Kulina, mudrog vođu koji je diplomatski, bez mnogo ratova, vodio Bosnu, čak i onda kada je morao potpisati onaj dokument o odricanju od bogumilstva na Bijelom polju, ali se ništa nije promijenilo. Ponekad, to vrijeme, i njegova stalna borba za Bosnu, podsjeća na ovo današnje...

Ne samo u vrijeme Kulina-bana, nego mnogo puta se Bosna morala na neki način odricati nekog od svojih suvereniteta. Vrijeme je da se s time prestane. Za dobrobit Bosne i Hercegovina i svih njenih građana. Pristali smo na Vašingtonski i Dejtonski mirovni sporazum i šta smo dobili? Karikaturu od države.

U Bosni je ostalo mnogo turbeta i mezara iz osmanskog perioda. Kada se prevedu spomen-natpisi na nišanima i potom dođe do dokumenata o onima kojima su ti natpisi posvećeni, u velikom broju slučajeva se vidi da je riječ o duhovnim velikanima koji i danas svojim humanim djelom svijetle dunjalukom. Otkuda toliko velikana u jednom malom narodu u Bosni? Nisu li svi, bez obzira na vjeru, u osmansko vrijeme dobili šansu da se iskažu i kao ratnici, i političari, i duhovne vođe? I mogli su napredovati, samo sultani nisu mogli biti. Veliki broj pjesnika je pisao pjesme na turskom, arapskom i perzijskom jeziku i po izrazu i stilu nisu zaostajali za velikanima pjesničke riječi tog vremena.

Treba biti nedvosmislen. Multikulturalnost, multinacionalnost i multireligioznost su budućnost

Mi stalno zaboravljamo da je animozitet prema muslimanima kod naših susjeda postojao i postoji danas, kako u književnosti, tako i na filmu. Cijela plejada pisaca, primjerice crnogorskih: Njegoš, Mihailo Lalić, Božidar Živković, srpskih Vuk Karadžić, Dobrica Ćosić, Vojislav Maksimović, Rajko Petrov Nogo, Gojko Đogo, Vuk Drašković, hrvatskih... Mažuranić i drugi, imala je arogantni odnos prema muslimanima i islamu baziran isključivo na mitologizaciji i neprovjerenim usmenim predajama.

Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovačka kultura i tradicija civilizacijske su vrijednosti svih njenih građana. U tom konglomeratu različitosti ima mjesta za sve, ali problem je ko to želi. Prisajedinjenje srednjevjekovne Bosne Osmanskom carstvu treba posmatrati s više aspekata. Osvajačke aspiracije njenih susjeda Germana i Ugara sa zapada i Bizanta sa istoka prekinute su, a Bosna opstala pod zaštitom jednog moćnog carstva, daleko pravednijeg od onih koji su progonili bogumile iliti "dobre Bošnjane". Pazite paradoksa! Da li Vam je poznato iz svekolike povijesti da je ijedan narod nazivan "dobri"? Velika osmanlijska civilizacija naravno da u Bosni ostavlja velike povijesne tragove na svim poljima njenog razvoja: političkom, ekonomskom, vjerskom, kulturnom, istovremeno stapajući se sa svim vrijednim kod domicilnog stanovništva.

Drugo, Turska je bila ozbiljna država i sve do početka opadanja svoje moći znala se nositi sa različitim etnosima i religijama na prostorima koje je pokrivala njena uprava, pa tako kad je riječ i o Bosni, koja je recimo u vrijeme sultana Sulejmana Kanunije imala veći stepen suvereniteta na svom teritoriju nego ga ima danas. Onda nas nikakav razvoj i procvat Bosne u to vrijeme ne treba čuditi.

Možemo li reći: Bošnjaci su narod koji sporo pamti, a brzo zaboravlja? Već stoljećima zatiru se tragovi njihovog vjerskog i nacionalnog identiteta. U svim krajevima spaljuju im se biblioteke, ruše mezarja, džamije. Naprosto, zbog "uzvišene" multikulturalnosti Bošnjaci dolaze u poziciju da se stide svojih velikana iz prošlosti, svoje kulturne historije, kao arhaične i nadiđene, da bi prihvatili ono moderno i napredno? Da li multikulturalnost i sekularizam podrazumijevaju odricanje i odbacivanje svoje vjere i tradicije?

Bošnjaci pamte i ne zaboravljaju. Pogotovo poslije posljednje agresije. Ali da trebaju izmijeniti svoj odnos prema izgradnji vlastite budućnosti – to svakako. Već sam negdje rekao da je zajednički život uz uvažavanje svih različitosti njenih građana – budućnost Bosne i Hercegovine. Ko god multikulturalnost i sekularizam tumači kao odbacivanje svoje vjere i tradicije, najblaže rečeno je neuk u demokratskom smislu. Oni koji su rušili i ruše džamije, prekopavali ili prekopavaju mezarja, najrječitije govore sami o sebi i to je za svaku osudu. Ali, to se odnosi na destruktiva ponašanje svakog pojedinca ma kom narodu ili vjeri pripadao. I Allah dž. š. je protiv svakog oblika destrukcije.

Za nekakav odnos postiđenosti i srama prema značajnim historijskim i kulturnim događajima i ličnostima nema opravdanja. Naprotiv mi smo dio velike kulture i tradicije i to trebamo s ponosom isticati. Činjenica je da nam je to dobrim dijelom nametano, ali smo i sami tome doprinijeli inferiornim odnosom prema vlastitoj povijesti, kulturi i tradiciji. Islam ne može biti nazadan, ali mogu neki loši interpretatori islama.

Vas čudi da je Andrić svoje romane "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" objavio neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a pri tom zaboravljate da ih je nediran od njemačkih okupacionih vlasti pisao mirno u Beogradu tokom rata, nikada ne osudivši zločine okupatora ni prije, ni tokom, ni poslije rata. Ne treba zaboraviti da je on dvije decenije proveo u diplomaciji Kraljevine Jugoslavije, da je u ime Vlade Kraljevine Jugoslavije potpisao pakt o nenapadanju sa Hitlerovom Njemačkom marta 1941. godine. Kao diplomata poslije tri mjeseca nakon bombardiranja Beograda, vraćen je u zemlju. Trebao mu je pobjednik. I dobio ga je 1945. godine. Pobjednik, po čijim je direktivama morao isključivo pisati.

Nije tajna da se neki nemuslimani na Zapadu oduševljavaju porukama Hazreti Mevlane Rumija, čak se i križaju pred mezarom nekog duhovnog velikana, iako iznad njegove glave stoji veliki zeleni turban. Nije li ljubav prema Bogu ista za sve ljude, što je i Mevlanina poruka. Ljubav nema vjeru, ona je ljubav u najčistijem obliku, kaže danas jedan od bošnjačkih šejhova.

Zašto nas treba čuditi što se nemuslimani na Zapadu s poštovanjem odnose prema Rumiju – jednom od najvećih pjesnika u povijesti čovječanstva. Kao što je normalno da mi čitamo antičke grčke i rimske pjesnike, srednjevjekovnu evropsku književnost pa sve do savremenih svjetskih pisaca, nije li normalno da čitaoci Zapada čitaju Rumija, ali i savremenika poput Orhana Pamuka ili bh pisaca Nedžada Ibrišimovića, Dževada Karahasana, Tvrtka Kulenovića i druge. Nama ne treba ushit Zapada nego poštovanje.

U potpunosti bih se složio sa stavom uvaženog šejha čije riječi navodite.

Da se Vratimo vašim romanima. "Gazi Isa-beg" je pohvaljen od književne kritike ali nije dobio "Nagradu Meša Selimovića". Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu je napisao: "Kvalitet romana je fascinantan."

Prof. dr. Muris Bajramović moj roman "Mislio sam da je mjesec žut" svrstava među nekoliko najboljih ratnih romana u historiji bh književnosti. Taj roman je bio nominiran za Godišnju nagradu Društva pisaca BiH. Nije prošao. Godinu kasnije za istu nagradu nominirana je moja knjiga "Soneti". Nije prošla. "Mimar" i "Gazi Husrev-beg" su nominirani za književnu nagradu "Skender Kulenović". Nisam nagrađen.

I za to imam svoje mišljenje. Mislim da su neki članovi žirija u nacionalnom ili ideološkom raskoraku. Ali, mislim da je neoprostivo da se nagrada "Meša Selimović" olahko daje u Beograd, Zagreb i Podgoricu, a svjesno zaobilaze bh pisci. Ko daje bh piscima književne nagrade u susjednim zemljama? Toliko o nagradama.

Nagrade niste dobili, ali zato imate veliki broj čitalaca...

S ponosom mogu reći da sam ako ne najčitaniji a ono među najčitanijim piscima u Bosni i Hercegovini, ali i van nje. Na nagovor mog izdavača za drugo izdanje "Mimara" ubacili smo pored izvoda iz recenzija i književno-kritičkih studija i izvode iz nekoliko pisama čitalaca upućenih meni sa utiscima o romanu. Dirljiva je i fascinantna iskrenost u njihovim pismima. Čitaoce, ma kako dobro vladao zanatom ne možeš zavarati. Jedan jedini čitalac mi je važniji od ma kakve književne nagrade, pogotovo kad znam sastave žirija. Dobro je biti čitan a nenagrađivan pisac. Ako te pri tom sudski progone, još bolje.

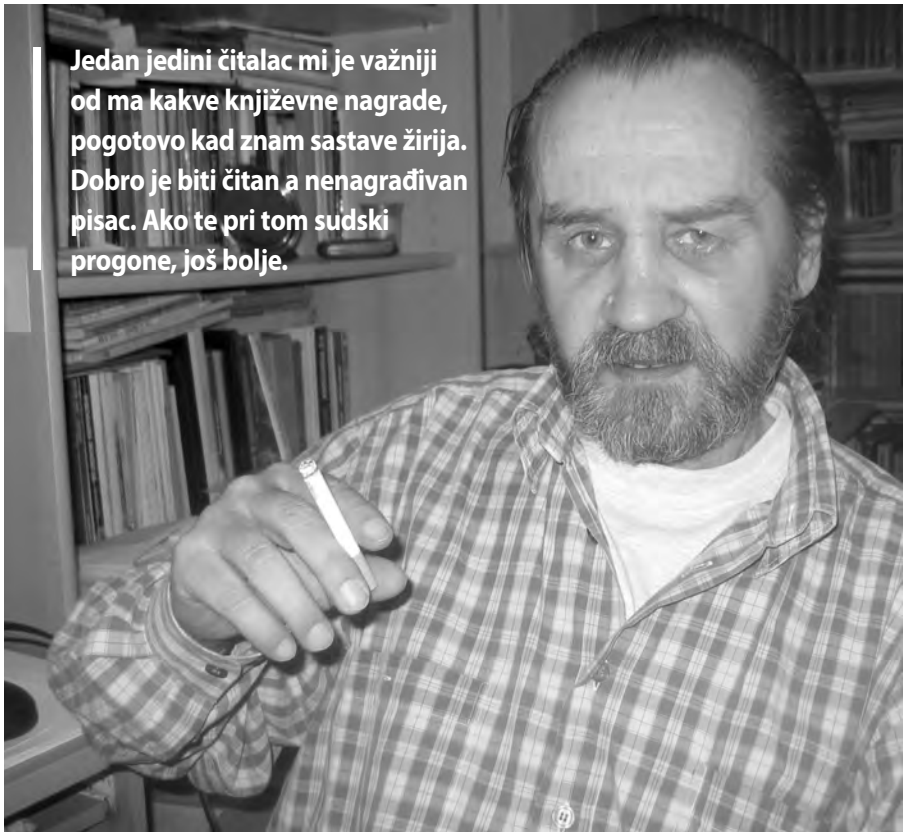

Jedan jedini čitalac mi je važniji od ma kakve književne nagrade, pogotovo kad znam sastave žirija. Dobro je biti čitan a nenagrađivan pisac. Ako te pri tom sudski progone, još bolje.

Roman o gazi Isa-begu, s obzirom na vrijeme, trebao je prethoditi ovome o Husrev-begu, ali se to nije desilo. Kada ih danas posmatramo kao historijske ličnosti, možemo li reći da je Isa-beg bio osnivač Sarajeva, a Husrev-beg ga je ekonomski i politički razvio u šeher? Ove godine smo obilježili 550-tu godinu Isa-begove vakufname. Kakve su bile njihove osobine kao insana, njihov odnos prema nemuslimanima?

U pravu ste. Dok sam prikupljao arhivsku građu za "Mimara" i "Gazi Husrev-bega" nedostajao mi je znatan broj relevantnih činjenica o Isa-begu. Otuda taj redoslijed. Prvobitna ideja je bila još 1997. godine, da napišem "ENDERUN & Na Drini ćuprija", ali za to su trebale godine priprema i sakupljanja građe.

Na ovako malehnom prostoru to je teško odgovoriti. Svaki na svoj način su me opčinjavali svojim karakterima i osobenošću. Recimo, kad sam pisao "Gazi Husrev-bega" i moja porodica je bila iznenađena mojim ponašanjem. Također i prijatelji i poznanici. Jednostavno toplina i plemenitost Gazi Husrev-begova nalazili su mjesto u mojoj duši. Lično, za mene je to najveći uspjeh, jer važim za poprilično "ters", kako Vi velite, insana.

Od Isa-bega sam usvajao njegovu ličnu hrabrost da razmišljam i govorim bez ograda. Dakle, obojica mogu biti uzori svim građanima Bosne i Hercegovine bez obzira na vjeru i naciju, ali i pokazatelj kako se čini dobro za svoju zemlju. Mislim da sam dijelove

njihovih karaktera otkrivao sjedinjene kod velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića.

Svjedoci smo bili nedavno obilježavanja 550 godine potpisivanja Gazi Isa-begove vakufname. Slijedeće godine navršava se 550 godina od kada je Sarajevo postalo sjedištem bosanskog sandžaka iliti sandžak Bosna. Mislim da se takvi ili slični događaji ne bi trebali obilježavati stereotipima koji su sve učestaliji.

Za nekakav odnos postiđenosti i srama prema značajnim historijskim i kulturnim događajima i ličnostima nema opravdanja. Naprotiv mi smo dio velike kulture i tradicije i to trebamo s ponosom isticati. Činjenica je da nam je to dobrim dijelom nametano, ali smo i sami tome doprijeli inferiornim odnosom prema sopstvenoj povijesti, kulturi i tradiciji. Islam ne može biti nazadan, ali mogu neki loši interpretatori islama.

Poslovna zajednica Izdavača i knjižara BiH proglasila Vas je najboljim autorom a roman "Mimar" najboljim za 2002. godinu - štivo o Hajrudinu Mimaru koji je gradio ćupriju u Mostaru. Ovo je prvi roman iz ove Vaše trilogije? Možemo ustvrditi da se Vi već više od deset godina bavite historijom osmanskog perioda kroz 15. i 16. vijek. Nakon toliko godina istraživanja, možete li nam reći, s obzirom na stoljeća u kojima je raslo ovo carstvo, šta je bilo razlogom procvata, ali i njegovog pada?

Ja to jesam u početku zamislio kao trilogiju. Ali već ste spomenuli da je objavljen i "ENDERUN & Na Drini ćupriji", dakle već možemo govoriti o četvrtom romanu iz ove serije, a uveliko radim na romanu "Svjedok" koji obuhvaća period od 1832. do kraja 1995. godine. Kao što sam u prethodna četiri ukazao na razloge procvata Bosne u svakom smislu pod osmanskom upravom, u "Svjedoku" ću ukazati na razloge njene stagnacije u razvoju.

U najkraćem, u svim svojim romanima mene je interesirao fenomen vlasti i ljudske potrebe da budu moćni i častohlepni. To bi bio suštinski odgovor na vaše pitanje.

"Gazi Husrev-bega" na turski jezik prevodi jedan od trenutno najboljih turskih prevodilaca, Suat Englü. O kakvom se projektu radi? Hoće li biti promocija u Turskoj? Ovaj projekt, koliko znam, je trebao biti završen još krajem prošle godine. U čemu je problem?

U svakom slučaju objavljivanje "Gazi Husrev-bega" na turskom jeziku očekujem s nestrpljenjem. Istina, roman je trebao izići još prošle godine, ali razloge treba tražiti u bolesti gospodina Suata Englüa, zatim na mom insistiranju da unesem izvjesne dorade u roman. Za sada stvari dobro idu i mislim da je ovo godina kada će ovaj moj roman na turskom jeziku ugledati svjetlo dana.

Svako poglavlje romana u nazivu nosi jedno od Allahovih imena, tako da imamo 99 poglavlja. Jednom ste objasnili da to nije Vaša ideja, nego Gazi Husrev-bega? Govore li o tome dokumenti?

Mislim da je sve u romanu u teorijsko-književnom smislu urađeno i da se ne može dalje istraživati nego u njegovoj strukturi i kompoziciji. Svjestan veličanstvene simbolike u svakom od 99 lijepih Božijih imena odlučio sam da naslovim poglavlja u romanu imenima Allaha dž. š. Prije toga sam konsultirao neke od najistaknutijih bošnjačkih islamskih učenjaka, da bih bio siguran u ispravnost svoje nakane s islamskog aspekta. Dakle, ideja je moja, a moje istraživanje i traženje novih strukturalno-kompozicionih rješenja u romanu nastavljam i dalje.

Nije Vam bilo teško da otputujete, recimo, u skandinavske zemlje i promovirate svoje romane...

Već sam rekao, volim putovati. Ali važnije od toga volim se sresti sa svojim čitaocima. Bez direktne komunikacije čitalac – pisac u tržišnim uslovima teško je prodati knjigu. Srećom, ja takvih problema nisam imao ni u Evropi ni u SAD. Da ne budem neskroman mislim da su moji romani stvorili zavidnu čitalačku populaciju koja

Dakle, ne treba govoriti žalopojke o "usudu Bosne", nego iznalaziti načine da se pokaže njena snaga. Da budem iskren. Dosta je i naše kuknjave s pozicije žrtve. Svijet, u političkom i profitabilnom smislu ne voli slabe. A mi Bošnjaci, često ostavljamo takav dojam. Spadam među rijetke bh pisce koji su mnogo putovali po svijetu. Sretao sam u mnogim zemljama veoma uspješne i uticajne Bošnjake... ali, tamo ne pomaže kukanje, nego rad. Rad i obrazovanje.

se mjeri i hiljadama. Volio bih da takvo nešto pođe za rukom i nekim mojim drugim kolegama.

Ja čitaoca uvažavam, ali uvažavam i primjedbe i sugestije ne dozvoljavajući ipak da to preraste u populističko dodvoravanje. Mislim da se moji čitaoci i ja odlično razumijemo.

Ako ne griješim, iduća godina je 40 godišnjica Vašeg književnog stvaralaštva. Zbirku poezije "Grijeh pjesme" objavili ste davne 1973. godine. Nakon nje ste objavili još dvadeset i dvije knjige (poezija, radiodrama, publicistika, dokumentarni TV film, TV drama, pozorišne predstave, romani). Zaista, veliki opus. I cijelo vrijeme ste profesionalni pisac, živite od onoga što napišete. Da li je moguće danas živjeti od pisanja?

Znate, četrdeset godina je cio jedan ljudski vijek ispunjen usponima i padovima, srećom i nesrećom, ali literatura u mome slučaju je nešto što sam intenzivno živio sve to vrijeme. Vidite, godine 1973. ja sam bio najmlađi pisac u bivšoj Jugoslaviji sa objavljenom knjigom. Sam i bez generacijske podrške. Stariji su bili ispred mene, a moji vršnjaci pristizali tek nekoliko godina kasnije. Generacije pisaca rođena od 1945 – 1950. godine bili su snažna i kompaktna cjelina, a ja sam među njih zalutao, družio se i boemisao. Ne mogu reći da me nisu prihvatali, ali ipak se osjećao generacijski jaz. U suštini bio sam sam da samlji ne mogu biti. Sjećam se jednog davnog razgovora sa pokojnim Danilom Kišom na ovu temu. Sjedili bismo u jednoj caffe bašči u Dubrovniku ispred Kneževog dvora. Pamtim da mi je rekao: "Akmadžiću, sve što si napisao i što budeš napisao, sve će izlaziti iz tvoje usamljenosti i pustoši."

Taj nauk i danas nosim i intenzivno proživljavam. Što se tiče dijela Vašeg pitanja kako uspijevam preživjeti kao profesionalni pisac – jednostavno, zahvaljujući mojim čitaocima.

Pretpostavljam da se odmarate nakon dvotomnog romana o Mehmed-paši Sokoloviću. Ipak, na kraju, neizostavno je pitanje: Kakvi su Vaši daljnji književni planovi?

Pisac se ne odmara. Isuviše je izazova, a život mi se čini sve kraćim. Već sam natuknuo da pišem novi roman "Svjedok", a do kraja godine trebao bih završiti monografiju "Sarajevo – Stari Grad – jučer, danas, sutra" povodom 550 godina osnivanja Sarajeva i njegovog proglašenja šeherom i sjedištem sandžaka Bosna.

Objavio:

"Grijeh pjesme", poezija, 1973.
"Dječak i ptica", radio drama, 1980.
"Usamljeno pročelje", poezija, 1981.
"Zarobljeni vjetar", radio drama, 1981.
"Prijatelji", radio drama, 1982.
"Tiše, probudit ćeš Ivana", TV drama, 1983.
"Gola slika", poezija, 1988.
"U zemlju ukopan", poezija, 1990.
"Zelene beretke", publicistika, 1993.
"Zelene beretke", dokumentarni TV film, 1993.
"Mors mortis", priče, 1997.
"Kristalni predak", poezija, 1997.
"Izabrane pjesme", poezija, 1997.
"Zločin je zaboraviti zločin", (zajedno sa Z. Ključaninom) publicistika, 1998.
"Tajna dvorske lude", pozorišna predstava, 1998.
"Mislio sam da je mjesec žut", roman, 1999.
"Tajna dvorske lude", roman, 2000.
"Mala enciklopedija", priređivač, 2000.
"Soneti", poezija, 2001.
"Mimar", roman, 2002.
"Gazi Husrev-beg", roman, 2005.
"Gazi Isa-beg", roman, 2007.
"ENDERUN & Na Drini ćuprija I-II", 2010.
"Mimar", drugo izdanje, Connectum, Sarajevo, 2012.

Poetski glasovi: Hazim Akmadžić

Mjesto gdje skupa spiju

Akmadžicev književni opus, barem do sada, ni približno nije istražen na način kako to to svojim kvalitetom zaslužuje. Za ovakav odnos književne kritike prema njegovom djelu postoji više razloga. Među najvažnije svakako bih ubrojio jedan razlog koji po mom mišljenju zaslužuje dublju analizu i objašnjenja.

Akmadžić je, naime, pisac izvan svakog generacijskog određenja, jedan od rijeđih pisaca sa ovih prostora koji nije podlijegao pomodnim trendovima, niti dozvoljavao da njegova poezija ostane na razini pukog efektiranja.

Činjenica je da se 1973. godine javlja svojom prvom pjesničkom knjigom "Grijeh pjesme" sa tek navršenih osamnaest godina. Ta knjiga je tada nagovještavala pjesnika izrazitog talenta koji je svoj, za mladića tih godina, iznenađujuće tragični doživljaj svijeta, lomio u pjesmi. Naravno da ga je to odmah svrstalo među one malobrojne pjesnike koji pored nesumljive darovitosti svojim "crnilom" nisu mogli zadobiti simpatije ondašnjih socijalističkih higijeničara svega što je na bilo kakav način odudaralo od "poletnosti duha, socijalne angažiranosti i kolektivističkog optimizma".

S druge strane, Akmadžić se kao književna pojava javlja u trenutku kada je već bio zatvoren jedan pjesnički i generacijski krug poznat pod imenom "sudbonosni dječaci". Ruku na srce, većina se njih svojim pjesničkim ostvarenjima i potvrdila, ali je zanimljivo da se Akmadžić pojavljuje u međuprostoru između ove generacije i generacije pjesnika koja će stasati tek nekoliko godina kasnije poput Slobodana Blagojevića, Hamdije Demirovića, Feride Duraković, Mire Petrovića, Željka Ivankovića, Hadžema Hajdarevića, Džemaludina Latića, Vladimira Srebrova i drugih. Dogodilo se da je svaka od ovih generacija zaobilazila Hazima Akmadžića, a ni on nije činio ništa da se njima približi.

Goran Samardžić

BIJELI ZID

Sputani su dani i noći. Kročim iz vlastitog kruga
U oboljele ulice dok bijeli zid moli za ples riječ
Nasmijanu. Dolje, u dnu čestara, naoštreni zupci lome
Kosti onih što od straha raspamećeni mrtve broje sate.
Svaki je povratak nesiguran u misao što se protiv mene
Okreće. Mrci što putuju bez ruku, nogu, očiju, zaposjeli
Drumove su, i odavno sam ništa, osim običan cinik
Zaokupljen teretom svoje oholosti, a to je, znam, suviše malo.

1992.

gorčinu ispljuni

ako živ se vratiš
ako dovučeš skladni skelet
i meso
ispij čašu dobrog sufijskog vina
prepariranu kožu svoju
razastri po stolu
kao tetoviranu vojnu kartu
pa gorčinu ispljuni
s raskošima mraka
odbij jatake
što ti glavu kriju
posljednji metak
ispali u vrijeme
ili nevrijeme
proslavi se zagonetkom
koju nosiš dugo
ti ne plačeš više
katkad samo rosiš

1992.

zmija i ruža

smijeh

ćutim kako mlohava sjećanja
mašu iz daljine
i treperavi august usne ledi
kako kroz one punjene
Eliotove ljude
slijepo tumaraju ulice
smiju se ministri i ministrice
bivših sadašnjih i budućih vlada
smiju se krezubi delegati
činovnici s pivskim trbusima i slinama
smiju se djeca zanesena igrom
smiju se novinari-cinici
pisci se smiju
vojnici
policajci
smiju se mislim doušnici
ubice i žrtve
zatvorski stražari
malo ko da se ne smije
smiju se i mrtvi oslonjeni na bašluke
usred šehitluka
na svim stranama svijeta
dok obezglavljen
umire i ovaj dan
kao što uz tarabe
u zavičaju umire
slijepi ostavljen pas

1992.

oči u oči

greblja su puna vojnika
i vrijeme oblikuje
sumahnutost u ranjenoj glavi
iz koje izlaziš modar od krvi
nema opasnosti
vrijeme je da podigneš
hrdajući pogled
preobražen iz nemoći

u svijet treba da kročiš
razuman ili nerazuman
svejedno
ako je
oči u oči

1992.

ŠEHITLUCI

Ne libeći se ni časka čučnuli smo i molili se
Dok se oko nas širio miris oznojenih konja.
Čuli smo ne tako glasnu šutnju meleka.
Neko je spomenuo pretke.
Neko se među nama
Nasmijao isturivši bradu i usne poput rasječene naranče.
Koplje se pobodeno u zemlju prestalo njihati.
Nišani su podsjecali na bijela jedra,
Mezarja na male lađe.
Jedan se šehid pridigao, sablju pripasao,
Složio čalmu oko glave,
Pogledao desno i lijevo,
Potom iskoračio iz kabura.

Zapucketao je pijesak
Pod njegovim čizmama.
Skoro da se mogao nazrijeti kraj priče
Kadli molitva naša utihnu
Baš dok je uzjahivao ata
I potjerao ga, tek vrhom mamuza
Dotaknuvši mu sapi.

1993.

MAGLA, POGLED

Stigao niotkud dok mu se s tijela otapaju ledenice.
Sve je zamišljeno: cijev uperena u moju glavu,
Prst na obaraču, oko na nišanu, okrvavljeni pamuk u glavi,
Jezero u kojem sedmoglave aždahe i moj did
Nagnuti nad kantarom važu dane i godine, riječi
Što frcaju iz svakojakih usta i svako zlo od njih
Počinje; pa ni beni dobra ni pametnu sreće.

Jedemo svakodnevno. Izjedamo bližnjeg svoga i bližnji
Izjedaju nas poredane pred ulazom u bioskop.
Nestrpljivi smo i omamljeni živim slikama utonulim u tamu
Pitamo za leglo opsjena na koje reže zvijeri –
Metabolizam i krv što ih izravnavamo s vodom.

Riječi u toplim košuljicama kriju doba i nedoba –
Dušnik proboden vrhom noža davno preslikan sa zidova
Špilja u kojima smo odsjedali kao u najluksuznijim
Hotelima jedući iz kristalnih činija crvene trešnje –
Moru naših ribolikih predaka.

Zbog toga su u nas glasoviti iskidani dječiji udovi,
Razbacane cipelice sa krvavim flekama i čudesnom
Spremnošću da vidimo a ne vidimo, čujemo a ne čujemo
Zavučeni u svoje kružnice koje radije nazivamo
Mentalnim sklopovima. Sve je to naš soj, naša slika
I prilika, pa se ti onda razumi kako ćemo dalje.

1993.

LJETOPISCI SU PO BOSNI BILJEŽILI ČUDA

Nisu drumovi samo za časne:
Prolaziše njima vojne, sile, kuge, bijeda.
Historija i ratišta odmarali su se na kaljavoj praznini.
Duž njih izrastala su vješala od kestenova drveta
Pa čovjek nije mogao biti siguran da li je više povješanih
Ili kestenja na granama.

Razbojnici ogrnuti teškim pancir-košuljama
Otimahu drumarinu i mostarinu
Krevelјeći se idiotima od bakra i baršuna.
Svi su samo zavađali braću,
Sinove vraćali majkama na tabutima,
A sestre su u noćima puna mjeseca sjekle ruse kose
Dok su duge tmice putnike zavaravale snom.

Ljetopisci su po Bosni bilježili čuda: kletvu Isusovu,
Plač Muhammedov, žal Mojsijev. Gledali su kako kurjak
S noćnog praga priziva vukodlake u kolo i u naše postelje
Nagoni one što nam u gvožđa utjeruju muda.

Psi su crkavali otrovani ljudskim mesom,
Topovi kano satanini pijanci bljuvali vatru
Iz daljine noseći kužni smrad nepoznatih predjela,
Ledenih mrtvačnica, kurvanjske mistike.
Baš su po Bosni ljetopisci bilježili čuda.
I danas ljetopisci po Bosni bilježe čuda:
Jajoliku glavu političkog diletanta spominju često,
Krv što se s drugom krvlju miješa, jagmu o kamenove, šume,
Rijeke, jezera, more, drumove. Bilježe plač rasute djece što
Pronose porodične hamajlije - djeliće napuštenih ognjišta.

Još mnogo šta bilježe ljetopisci po Bosni.
Ali, nikako kalemov trag da ostane o mirisu ruže
Što se od zgarišta širi usred sunčanog dana
Dok putnik nevoljko glavu okreće od kamena
Gdje zmija se gnijezdi, gdje skupa spiju zmija i ruža.

1995.

HAZIM AKMADŽIĆ (ulomak iz romana)

Mimar

"Mimar" Hazima Akmadžića nije nikakav tradicionalni istorijski roman. Akmadžić je istražio spise i dokumente, zaronio u istoriju, ali njegov duh je duh pjesnika koji bićem ponire u nekoliko svjetova; u svijet Bosne i Hercegovine, u svijet islama, u svijet čovjekovog graditeljstva, a naročito svijet ljudsklh sudbina, uvijek istih i uvijek različitih. (...) Akmadžić se već ranije dokazao kao dobar romansijer, ali "Mimar" je izuzetan domet koji će ga dovesti među najbolje bosanskohercegovačke romanopisce."

Prof. dr. Tvrtko Kulenović

*

"Na (...) znanstvenoj mreži Akmadžić gradi (uključujući i nju samu) proznu tvorevinu. Tu već dolazi do izražaja piščeva imaginativna raskoš (doista raskoš!) kao i inovativnost u posve modernom (postmodernom) proznom postupku."

Prof. dr. Zilhad Ključanin

11.

Prošlo je nekoliko dana otkako je Husein-paša napustio Mostar. Čaršijom još uvijek nisu prestajale kružiti priče o njegovom susretu sa šejh-Ishakom. Bijaše u tim govorkanjima pretjerivanja i različitih viđenja događaja. Svako je susretu Husein-paše i šejh-Ishaka dodavao nešto od onoga što je samo on vidio i čuo; pa i pored brojnih svjedoka, sve ono što se tada desilo, malo je sličilo stvarnom događaju. Nisam mogao dokučiti da li je u ljudima bilo svjesne želje da svojim kazivanjima mijenjaju smisao i tok dešavanja od prije nekoliko dana, ili su oni to činili bez ikakve svijesti o tome da se bitno razlikuje ono što kazuju i ono što se stvarno dogodilo.

Sve se zapravo zbilo nekako nenadano i bijaše toliko nevjerovatno da mi i sada izgleda u potpunosti besmisleno pokušavati proniknuti u suštinu onoga što su svi mogli tada vidjeti i čuti. Rahim-aga, koji je stajao na nekoliko koraka iza Husein-paše, iskoristio je trenutak šutnje, nakon što se paša prestao smijati čuvši od šejh-Ishaka kako na magarcu obilazi carstvo, te sasvim neodređeno, nikome se posebno ne obraćajući, rekao kako je nedolično da neko takav, ko na magarcu obilazi carstvo, kolje ovna za žrtvu i sretan početak zidanja ćuprije. Rekao je još da takav milodar treba da pripadne sandžak-begu, i da on, mostarski dizdar, moli u ime Mostaraca da Husein-paša učini takvu čast. Ljudi okupljeni oko gradilišta glasnim povicima podržaše Rahim-agu, a paša, prije nego je bilo ko od nas i mogao stići da nešto kaže, iskoračio je izvadivši handžar iza pojasa i krenuo ka drvenim merdevinama koje su bile prislonjene uz liticu i spuštale se ka dnu skele, gdje su stajali dječak čudotvorac, Alija, Aziz i jedan irget, pored ovna što je ležao na stijeni i kome su sve četiri noge bile vezane užadima. Pogledavši odozgo, paša je vratio handžar za pas i počeo se spuštati, a za njim i Rahim-aga. Njegov brat, koji je predvodio pašinu pratnju, dao je znak rukom četverici vojnika da svojim tijelima sačine živi štit na uzanom platou ispred skele. Ono što će se dogoditi svega nekoliko časaka kasnije, mogli smo vidjeti samo mi koji bijasmo uz skelu, vojnici na platou i ljudi okupljeni na desnoj obali. Šejh Ishak je stajao po strani, nezainteresirano gledajući preko Neretve, a da niko, u to sam bio siguran, nije mogao odrediti u šta je upro svoj pogled.

Vidjeli smo kad je Husein-paša sišao. Irget koji je čuvao ovna, nespretno je prišao paši i poljubio ga u ruku. Zatim je sandžak-beg kleknuo na lijevo koljeno, oslanjajući se stopalom desne čizme na uzani obrađeni kameni plato, lijevom rukom iskrenuo ovnujsku glavu, a desnom isukao handžar, krenuvši oštricom ka životinjskom vratu. Tad smo svi začuli šejhove riječi:

- Pašo, ruka koja je prolila ljudsku krv ne može i ne smije zaklati kurbana.

Husein-paša, čuvši šejhove riječi, zastao je za trenutak dok se oštrica noža bjelasala. Zatim je snažno zamahnuo prema ovnujskom vratu. Ali ma koliku silinu da je unio u taj zamah, sječivo handžara zaustavilo se tik iznad vrata životinje, i ma koliko da se paša trudio, ruka i nož niže nisu mogli.

Husein-paša se upinjao iz sve snage da spusti oštro sječivo na vrat ovna, ali mu to nije uspijeva-

lo. Mi koji smo stajali gore, sasvim jasno smo mogli vidjeti kako mu se od siline napinju žile na vratu, ali ruka je i dalje bila nepomična. Šejhov glas je bio još razgovjetniji i jasniji:

- Allahova je to volja, pašo. Allahova, i ne možeš ništa promijeniti. Gospodar svega na zemlji i nebesima neće primiti žrtve od onoga koji je ubijao nevine... Džabe ti je što se upinješ, pašo.

Silinom kakva se nije mogla očekivati u njegovim godinama, a imao ih je blizu šezdeset, Huseinpaša se uspravio, šutnuo nogom povaljenog ovna, vratio handžar za pas, bijesno pogledao u prestravljenog irgeta, promrmljao Rahim-aginom bratu nešto što nismo mogli čuti, i počeo se uspinjati uz merdevine, i da dva vojnika nisu gore na platou kleknuli i rukama pridržavali njihove krajeve, siguran sam da bi se skupa s pašom strmoglavile. Vojnici mu pomogoše, prihvativši ga za ruke da se ispne, i čim se uspravio, bijesno je pogledao po okupljenim ljudima, mahnuo da mu privedu konja, uzjahao i, pun srdžbe, snažno ga podbovši petama svojih čizama u slabine, potjerao između okupljenog naroda. Vojnici u galopu krenuše za njim. S obje strane rijeke na njezinim obalama, sve dok se paša nije dokopao druma, vladao je múk i niko od okupljenog naroda nije prozborio ni riječi. Kad je pašina kolona počela zamicati drumom, Rahim-aga, bijesan i crven u licu od srdžbe, naredi dvojici svojih nefera da vežu šejha Ishaka i da ga otpreme u tvrđavu. U tom času istupiše Abas i peterica njegovih janičara, stadoše ispred šejha, a Rahim-aga se ukoči u mjestu, iznenađen i uplašen prijetnjom koju je izgovorio Abas.

- Dizdare, šejha niko neće nigdje voditi. On je pod zaštitom velikog vezira. Za njega sam ja odgovoran. Šejh Ishak je došao ovdje da uči dovu i zakolje kurban za sretan početak radova na ćupriji, i on će to, zahvaljujući milosti Allaha, dž.š., i učiniti.

- U Mostaru, Abase, mene se pita.

- Ti i tvoji neferi trebate biti u kulama, a kadijino je da krivce oglašava krivima i nevine nevinima. Nije li tako, kadijo?

- Baš tako, alajbeže, a ti se, Rahim-aga, okani ćorava posla i pusti šejha Ishaka da dovrši ono što je naumio.

- Kadijo, zar si i ti protiv mene?

- Nisam ja protiv tebe, samo sam na strani Šerijata i pravde, a oboje su ovoga puta na strani šejha Ishaka.

- Ali, nije li on maločas osramotio Husein-pašu?

- Koliko znadem, a svi su to vidjeli, Husein-paša je otišao ne optuživši nizašta šejh Ishaka.

- Ali, kadijo...

- Nema ništa "ali". Svi smo vidjeli da je Husein-paša odjahao a da šejh-Ishaku nije uputio nijedne riječi prijekora ili optužbe. Čini se da je i paša ovaj događaj prihvatio kao volju Allaha, dž.š., i ne vidim razloga da ti tu išta mijenjaš, niti te je bilo ko za to ovlastio.

- Ti si, kadijo, svjedok da je ovaj ovdje, Abas, nedavno napao moje ljude i nekoliko ih ubio.

- Ja, opet, znadem da su tvoji neferi napali njegove janičare i da su se ovi samo branili, a u borbi bili vještiji. Koliko znadem, ti si preko svoga brata, dizdara Broda na Drini, izvjestio Husein-pašu, a vidio si, sandžak-beg nijednom riječju nije optužio alajbega Abasa za bilo kakav zločin, što znači da u njega i njegovih ljudi nema krivice.

- Meni se čini, kadijo, da ti vodu okrećeš na Abasov mlin.

- Krivo ti se čini. Već sam ti rekao, dizdare, ja se samo držim Šerijata i pravde, a na to sam se zakleo Allahu, dž.š., i svijetlom caru, čijim sam beratom i postavljen za kadiju u ovom šeheru.

- A možda, kadijo, ti nisi baš upoznat sa svim, pa ti nije poznata prava istina?

- Kako to misliš?

- I sam znadeš da u Šerijatu nema milosti za magije i proricanja, a nije li ovaj ovdje, što se naziva šejhom, maločas baš to činio?

- Nije, dizdare, nije. Bio si svjedokom da je samo opomenuo pašu da onaj koji je okrvario ruke neće moći zaklati ovna za žrtvu.

- Kadijo, ti optužuješ sandžakbega da je okrvario ruke?

- Nikoga ja ne optužujem. I ti, a i svi vi ovdje koji ste se okupili, znate da je sandžak-beg Huseinpaša prošao mnoge bojne prije nego je došao sijeliti u Hercegovinu. A u svakom boju čovjek mora okrvaviti ruke, nije li tako, dizdare? Šejh Ishak je jasno rekao da za početak ovog hair posla, žrtvenog ovna ne može zaklati onaj koji je prolio ljudsku krv.

- Ali, Husein-paša je vojevao protiv din-dušmana.

- Slažem se. Međutim, ti zaboravljaš da je i din-dušman stvoren po Allahovoj volji, i da On jedini znade pravu istinu. Kad treba proliti i dušmansku krv, prije toga treba odvagati ima li mogućnosti da se ona ne prolije, da se i sa inovjernim živi u miru. Tako nas uči naš Kur'an Časni, a tako kazuju i šerijatski propisi.

- Savjetuješ mi, kadijo, da ne diram nijednog od ove dvojice?

- Baš tako.

- Rahim-aga, ne treba meni kadijine zaštite od tebe. Niti smiješ

na mene i moje jeničare udariti, niti te se mi bojimo. Ja sam ovdje došao po nalogu velikog vezira Rustem-paše, a uz znanje presvijetloga cara. lako već svi znate, dobro je da još jednom ponovim. Moje je da osiguram na sve moguće načine, računajući tu i silu, da se ćuprija završi. Gradnja ćuprije je odobrena carskom voljom, i zato će onaj ko se tome usprotivi biti kažnjen, pa bio to i ti, dizdare.

- Tako je - javio se Uzeir-beg - tako je, i drukčije ne može ni biti; a ja, kadijo i dizdare, svjedočim da je ovo što kazuje alajbeg Abas carska volja, a on i berat o tome ima. Ona se mora izvršiti.

- Kako ću ja upravljati ako se vi protivite mojoj volji?

- Dizdare, urazumi se, u ovom slučaju nema tvoje volje, i nas ona ne zanima. Ima samo Allahova i carska. Pametan si čovjek, carski si sluga, nemoj prenagliti, pa da se kasnije kaješ.

- Uzeir-beže, ja, ja... Ja poslije ovoga svijetu i svojim neferima u oči ne mogu pogledati od sramote.

- Rahim-aga, zar ti smatraš sramotom izvršavati carske naredbe?

- Nikako, to nikako!

- Pa onda pusti da svako radi svoj posao. Ne miješaj se u ono što nije za tebe. Budemo li trebali tvoju pomoć, a trebat ćemo, budi siguran da ćemo je tražiti od tebe.

- Znadeš... Znadeš, Uzeir-beže... Ja...

- Kazat ću ti nešto, dizdare, pa da završimo ovaj razgovor. Misli na ovaj šeher, na dobrobit sviju, i napose na nagradu i milost kojima nas je obasuo car. Zanemari zlosut koja stiže od Foče i od onih koji te podstiču na neposluh, ma od koga dolazila. Gospodar najmoćnijeg carstva na zemlji, budi siguran, znade šta se dešava i u najudaljenijem dijelu njegove carevine. Za odanu i pokornu službu on nagrađuje, a za neposluh kažnjava. Volja ti je izabrati put. Nije li vrijeme, Zaime Mehmed-beže, da privedemo kraju ovu našu hair nakanu i prinesemo žrtvu uzvišenom Allahu, dž.š., za sretan početak zidanja ćuprije?

Masa se s obje obale oglasi povicima odobravanja, a zbunjeni dizdar povuče se skoro neprimjetno iza nekolicine svojih nefera, i oni se skupa, provlačeći između svjetine, izgubiše putem prema kuli. Šejh Ishak je silazio niz drvene basamke, one iste niz koje je sišao i uz koje se uspeo Husein-paša a da nije uspio zaklati kurbana. Svjetina se nije mogla načuditi. Šejhove ruke bile su raširene, baš kao u ptice krila; činilo se da stopalima uopće ne dodiruje basamaka. Prije bi se moglo reći da je on tonuo u prazninu ispod sebe, siguran kud će i šta mu je činiti. Ljudsko ga čuđenje nije zanimalo. Spustivši se, zastao je nekoliko časaka. Potom je iz njedara izvukao nož, okrenuo ga ka nebesima, držeći vrh okrenut ka dolje, i otpočeo glasno izgovarati riječi molitve koju niko do sada nikada nije čuo, niti je razumio njezina značenja. Jedino u tome su se svi kasnije složili. Završivši molitvu, šejh je, isto kao maločas Husein-paša, kleknuo na lijevo koljeno oslonivši se desnim stopalom na onaj mali kameni plato, a ovan lijepo izdiže glavu, nasloni obrazinu na dlan šejhove lijeve ruke, i šejh desnom sijevnu nožem preko ovnujskog vrata, baš ispod grkljana. Krv šiknu po kamenu temeljcu, okrvavivši ga svega a da nijedna kap nije uprskala nijedan dio šejhova tijela. Svjetina na obje strane rijeke, pogotovo oni s desne obale koji su sve to mogli vidjeti rođenim očima, poprati završetak rituala tekbirima koji su nadaleko odjekivali, šireći se nad šeherom, koji je tonuo u jesenju suton, i niko od prisutnih nije primjećivao da se lagahno spušta večer, da se na nebo navlače crni, teški oblaci puni vlage i nekakve neobjasnjive težine, od koje me sveg obuzeše strepnja i zlosut kojima nisam znao izvorišta ni razloga. Uzeir-beg prvi pogleda iznova dolje, i zaprepašteno povika:

- Nema šejha, pogledajte, nema šejha Ishaka! I odista, dolje, pokraj kamena, stajali su Alija, Aziz, dječak čudotvorac i irget koji je čuvao do maločas živa ovna; na kamenu, crvenom od krvi, ležala je ovnujska glava, a ispod, na platou, opruženo tijelo, runa bijela poput snijega. Od tog časa, o šejhu Ishaku niko u Mostaru više ništa nije čuo, niti ga je iko vidio.

* * *

Može biti da listine koje ispisujem, ove nesretne četiri stotine dvadeset i sedme godine otkada se nad Neretvom izvio luk kamene ćuprije, što je trebala sličiti Lejlinoj obrvi, a voda boji njezina oka - može biti da ih vjetar odnosi nekamo kamo je onda otišao šejh Ishak, jer mi se one vraćaju uvijek iznova ispravljene, a tamo gdje me sjećanje usmjerilo varljivim putem neistine, a bivalo je toga pokatkad, nalazio sam riječi dopisane nečijim tuđim rukopisom: "Ne zaboravi, obaveza je ljudska govoriti istinu."

A riječ je često neukrotiva u svojem traganju za ljepotom, pa previdi, uljepša, nakiti i opiše događaj ili misao, zaboravljajući pri tom da ima samo jedna istina, dokučiva onome ko se u traganju za njom prepusti isključivo i jedino Gospodaru života i smrti svega na zemlji i nebesima.

HAZIM AKMADŽIĆ (ulomak iz romana)

Gazi Husrev-beg

"...Bilježeći jedno odveć bremenito i za sudbinu Bosne beskrajno važno vrijeme, utjelovljeno u lik i djela slavnog Gazi Husrev-bega, (...) autor romana sve to smješta u perspektivu devedeset i devet Lijepih Božijih Imena, (...) a ta Imena Božija, pored toga što čine poluge svekosmičkog bitka, ona također predstavljaju listove, stranice i negaženu snježnu površinu u kojoj svoje tragove ostavljaju svi oni bez čijeg djela i imena rodoslovlje Bosne skoro ne bi bilo vrijedno jedno pomena..."

Prof. dr. Rešid Hafizović

*

"...Ovaj roman je strpljivo vođena fikcijska, poetska Gazi Husrev-begova biografija. Ne libeći se da lik izgradi, kao možda niko do sada u našoj literaturi, na dubokoj podlozi Vjere, na iskonskom osjećaju pripadnosti Vjeri kao smislu postojanja, (...) Hazim Akmadžić je ostvario djelo koje se čita u dahu i ne ostavlja lahko. Roman je zadržao fabulu koja veže čitaoca da je dograđuje. On uspostavlja čitaočevu tijesnu saradnju sa sobom, a da čitalac i ne primijeti da je toliko uvučen u tkivo strukture. Taj kvalitet romana je fascinantan. (...) Pred nama je roman koji će postati klasičan i nezaobilazna lektira..."

Prof. dr Fahrudin Rizvanbegović

ES-SABUR

Strpljivi, koji ne žuri s kaznom.

Husamudina i Ibrišima na časak sam vidio na prelazu između sna i jave, jopet, utonuvši u beskraje snoviđenja pokušavajuci u svijesti zadržati sliku tog kratka susreta s onima što dveri znanja otvarahu svima obuzetim strašću da umom zadiru u najskrovitije tajne ljudskih saznanja; strpljivi i beskaharni pred preprekama koje se nenadano javljahu nad otvorenim kitabima što višesmislenošću i zagonetkama davahu težinu za kakvu znadu samo oni u kojima žeđ za znanjem i spoznajama nadvladava svaku žudnju.

Nenadano sam se probudio bistra uma i čiste svijesti, osjetivši kako mi bílo otkucava s prekidima i, sve sporije. U odaji pred ispruženim ovnujskim kožama sjedili su Murad-beg, Gerzelez i hekim. Bijaše dan i ljetna zapara već se uvukla u sobu, pritišćući dah i gušeći u prsima; više šapatom i mičući usnama nego li glasom, jezika otežala od suhotinje, istovremeno, pokazujuci očima promrmljao sam i pokazao da otvore pendžer. Gerzelez hitro skoči raskrilivši ga širom, a hekim priđe postelji, nage se nada mnom uzevši mi ruku i tražeći palcem mjesto gdje se moglo osjetiti pulsiranje i brže-bolje raskopča mi košulju pod grlom, a ja osjetih, udahnuvši nekoliko puta duboko, da mi se snaga vraća. Pogled mi se na časak na onom materinu prstenu ustavi što mi ga darova u svojim predsmrtnim časima i, po prvi put, obuze me žalost, jer nemadoh evlada od svoje krvi, pa pokazujuci hekimu očima da ga svuče, a kad on to učini jedva svlađujući zadebljanja na prstu, a ja šutke, trpeći bol, pogledom pratio njegove pokrete, pruži mi ga okrećući glavu i skrivajući suze. Pozvah Murad-bega i za čudo, ne više šapatom, nego jasno i razgovjetno, baš kao da kakvu zapovijest izdajem, pružih mu prsten kazujući da evlada svojeg nejmam i da ga on ima nositi za zemaljskog života svojeg i da je dužan, kao mutevelija vakufa mojih, kad čas preseljenja njegova na bolji svijet dođe, predati ga onom koji iza njega mutevelijom bude i, tako, redom sve dok Božijom voljom mojih vakufa bude i mutevelije upravljahu njima.

On ga šutke natače na prst i srce moje razgali i dušu obveseli mujezinov glas, dok je muslimane šehera na podne-namaz pozivao. Pridigoh se i rekoh da mi donesu leđen i vode da abdesta uzmem i skupa podne klanjamo. Hekim zausti da se usprotivi, ali ne reče ništa, valjda videći odlučnost u mojem pogledu. Sluga i oni pomogoše mi da svježinu abdeske vode osjetim, pa kad se oprah, poredasmo se i spremni za molitvu bijasmo.

Klanjao sam s lahkoćom kakve sam malo kad osjetio i kad na kraju jedan drugom selame uputismo i zahvalnost Allahu na milosti, osjetih slabost u nogama i bol u grudima i držeći se za Murad-bega i Gerzeleza dovukoh se do postelje, a oni me opružiše zašuškavajući perinama koje ja namah svukoh sa sebe, više gutajući nego udišući vazduha.

Da li je bol uminula ne bijah više siguran. Tijelo moje ležalo je na postelji i jasno sam ga vidio

kao što sam vidio i moje ožalošćene prijatelje kako nad njim stoje pogeti. Čuo sam i Murad-bega kako mi rahmet predaje, a ostali ponavljaju za njim i mole Boga da me milošću svojom nagradi i džennetske dveri za me otvori.

Vidio sam kad je hekim sklopio moje oči a Murad-beg, poput djeteta, zajecao dok je Gerzelez nemoćno stezao šake ne skidajući pogleda s mojeg tijela. Odaja bijaše ozarena svjetlošću koja se prelivaše preko lica mojih prijatelja što bdješe nada mnom za mojeg zemnog života. Svaki od njih zadužio me bratskom ljubavlju dijeleći sa mnom najteže časove na zemlji, ali i radosti, kojih, Allahu hvala, ne bijaše malo.

Melek smrti uzeo je dušu moju, jer u njoj je život, a tijelo je nešto što za sobom na zemlji ostavljamo, pa za njim ne treba ni žaliti. Odlazi duša moja pred Onog koji joj je život udahnuo, a kad su zemaljski časi odbrojani, na rukama meleka uzdizala se ka nebesima i tako će još pedeset i dva dana i noći lebdjeti nad zemljom; sve čuti i vidjeti, a potom pred Gospodara i Stvoritelja njezina za dobročinstva i grijehe odgovarati. Pred Njim bit će otvorene listine Knjige u kojoj tajni nejma.

Na svaki upit Vječnog odgovor će istinit bivati, a niko neće moći skriti ni dobro ni zlo koje na zemlji učini. Pedeset i dva dana i noći Azrail će pustiti duši na volju, a onda, Allah dž.š. otvara dveri smiraja njezina; jal' radost Dženneta, jal' strahote Džehenema. Spram zasluga.

Neka je sabur svakom ko različitim kušnjama na zemlji biva izložen. Bog često nagrađuje kad mislimo da smo kažnjeni, a kažnjava kad vjerujemo da smo nagrađeni.

Upisujem u Knjigu i svjedočim: Allah je onaj osim kojeg drugog Boga nejma; i ne velim da je misao moja; nego je Objava u koju sumnje ne može biti i grijeh čini svako ko nevjericom sumnju u Objavu podstiče.

HAZIM AKMADŽIĆ (ulomak iz romana)

Gazi Isa-beg

... Povijesni likovi Akmadžićevih romana, koji sada postaju i ključni junaci u njegovu književnom tekstu, istinski su u mjeri u kojoj se kreću unutar sopstvenog povijesnog konteksta (Sitz im Leben), a dopadljivi i zanimljivi u mjeri u kojoj ih sam autor uspijeva, snagom svoje imaginacije, osvijetliti svjetlom i sjajem onih najblistavijih detalja koji, makar su sitni i neznatni u usporedbi sa silnom maticom kojom struji rijeka uzburkane povijesti Balkana i Bosne kao negdašnjeg zapadnog krajišta golemog Osmanskog carstva, tu povijest čine romantičnom, katkada idiličnom i ljepšom negoli se ona, često, kao slika u iskrivljenom ogledalu, mada je u povijesnim kronikama naših istočnih i zapadnih susjeda. Akmadžićevi glavni junaci nisu puke romansijerske i romantične tvorevine i jednoobrazno uokvirena lica viteza samjerljiva sa bilo kojim tako vrsnim likovima iz romana koji su nastajali u našem bližem ili daljem hitoriografskom i književnom okruženju. Naprotiv, makar je riječ o poznatim i prepoznatljivim povijesnim likovima i identitetima, njegovi junaci su, ipak, svojevrsne "islamizirane freske" na povijesnom platnu Balkana i njegova bližeg okruženja, "freske" koje su mozaički sklapane i hijeropovijesnim nanosima višeslojno prekrivane onim inicijacijskim udarima unutarnje drame, kao povijesti sopstvene duše, koju u sebi nosi, živi i ozbiljuje svaki od Akmadžićevih glavnih junaka…

Prof. dr. Rešid Hafizović

Dan prvi

U času kad je melek Azrail uznio moju dušu krijepeći je milošću Tvorca, jasno sam čuo misao: *Svi smo Allahovi i svi se Njemu vraćamol* Onaj, pred Kojim će je raskriliti, još jedared otvori zemaljske dveri vraćajući je u najskrovitija mjesta na zemlji gdje za zemnog života činih dobro i zlo, slažući na desni tas sve one u čija srca radost unesoh, a na lijevi one, koje tugom onespokojih.

Ako za svojega zemaljskoga života katkad i mišljah da njime mogu upravljati pritežući ili popuštajući dizgine i kajase; od ovog trena, ta iluzija za svagda iščeze. Nadnijet nad vlastitim mrtvim tijelom, trpim udarce koje mi poput kandžije nanose suze onih koji me oplakaju. Svaki uzdah, jauk i plač podstiču bol kakav je teško istrpjeti. Suze za mehrumom nisu mile Bogu.

Uznoseći dušu nebeskim visinama, melek ne izmiče mojemu vidokrugu. Gledam ga, lik mu nedokučiv; osluškujem a glasa mu ne razaznajem; dotiče me, mjesta njegovih dodira ne osjećam.

Lebdi nad kamengradskom utvrdom. Pod njom musala sultana Mehmeda Ebul Fetha.[1] On čelom dotiče travnato tlo čineći sedždu Gospodaru svega na zemlji i nebesima. Za njim dvije stotine pedeset hiljada ratnika

[1] Sultan Memed Drugi El Fatih.

klanjaju Bajram-namaz. Deset proljeća ranije, silni han darova Konstantinopolis, prijestolnicu bizantskog cara Konstantina i učini je sjedištem osmanskim vladarima i ispuni, što posljednji Božiji Poslanik Muhammed a. s. ashabima kaza: *Čuli ste o gradu kojem je jedna strana kopno, a druge dvije more?; ashabi potvrdiše, a Vjerovjesnik rasipljući riječi poput biserja i od radosti nadimljući grudi drugova svojih nastavi misao: neće doći zadnji čas, a da ovaj grad ne osvoji sedamdeset hiljada Ishakovih sinova. Kad u taj čas budu došli, neće se boriti oružjem i strojevima za izbacivanje katnena, nego riječima: nejma Boga do Allaha, Allah je najveći! Tad će se srušiti jedna strana zidina s morske strane, po drugi put će se srušiti i druge strane, a treći put će se srušiti kopnene strane i oni će veselo ući u grad (...) oni će osvojiti Konstantinopolis, najbolji vladar bit će onaj koji ga osvoji i njegova vojska bit će najbolja!*

Pred kamengradskom utvrdom, askeri kako dolikuje muslimanima, proslavljaju Kurban-bajram, Dan žrtve i sjećanje na Ibrahima a. s. i njegova sina Ismaila. Izlazim pred uzvišenog sultana Mehmeda Ebul Fetha, Ja sin Ishak-begov, gospodar Bosanskog krajišta, dopanuh časti biti prethodnicom hanovim pobjedonosnim četama. Sa zidina utvrde nadaleko se pruža krajolik gdje devet rijeka izvire i uvire, pogledom prelazim izvorišta i uvirišta. Među mnoštvom ratnika klečim na zemlji i skrušen u molitvi predajem selame.

Vidim, a ne vide me. Mrtav sam i melek dušu uznosi. Od zemlje nisam daleko, a nebo blizu. Preda mnom ni život ni smrt dok se ne otvore listine Knjige među kojima je sve upisano da svjedoči na Sudnjem danu. Sudija, Jedini i Pravedni, pitat će spram onoga što na listinama Knjige neizbrisiv trag ostavlja. Moje je kazivati. Bilo govorom, bilo šutnjom. Za Njega ni jedna izgovorena ili prešućena misao, tajna neće biti.

* * *

Zamor utihnu. Sultan Mehmed Ebul Feth diže desnu ruku, malčice povijenu u laktu, dlana okrenuta ka licima svojih jeničara, stoji pred musalom. Lagahan ljetni povjetarac, jedva da mu ljudsko oko pogledom može uhvatiti treptaj, mrsi dugu bradu bacajući blagu sjenu, na njegovo suncem opaljeno lice. Pogledom prodire u dušu i srce, svakog od askera, Skutonoša mu namiče carski ogrtač i sapinje srebrenom kopčom ispod isturene jabučice. Okolo njega veziri, tjelesni čuvari i vojskovođe. Prije nego otpoče kazivati kao što očevi sinovima kazuju, jogunastim ali spremnim makar i na najnezamjetniji, samo njima prepoznatljiv znak na svaku žrtvu, moćni han uputi riječi zahvalnosti Allahu dž. š. Potom se, poput kakva golema oblaka, nad dolinom gdje izvire i uvire devet rijeka, natkrili mudrost njegove riječi:

Ja, sultan Mehmed Ebul Feth, gospodar na zemlji Osmanima i halifa svim muslimanima, ostavljam ovu musalu svima onima koji su na Allahovom putu i koji će mu sedždu činti. Ne harajte i ne palite ovu zemlju jer nad njom i žiteljima njezinim Gospodareva je milost, ne zlostavljajte i ne ubijajte nejake nego ih učinite jakim u vjeri u Jednog i Jedinog. Din, milosrđem a ne, sabljom u duše ljudske usadujte...

* * *

Duša je nad Bosforom. Na obali, iskićen bajracima i okružen mrkim čuvarima, razapet sultanov čador upravljen naspram Karziasa. S kopna, vojska ušančena oko Konstantinopolisa, od Drvenih do Zlatnih vrata palače. U kapiju Karziasa uperen veliki top dovučen iz Edrena, koji izli oružar i topioničar Orban iz Ugarske. Za trud, sultan ga bogato nagradi. Tomu dobrano doturi i veliki vezir Halil-paša. On ga i dovabi iz Budima davši mu službu u carskoj livnici.

Pedeset pari volova jedva vuku top. Po dvije stotine ljudi ga pridržava s jedne i druge strane da se ne prevrne. Čudo od topa, do tada, neviđeno prati dvije stotine kolara. Pred njima cestari ravnaju drum, mjestimice ga proširujući i štiteći od odrona, Dobrom jahaču ne treba više od dva dana da prevali taj put. Ovima što dopremaju veliki top ka Konstantinopolisu, bilo je potrebito pedeset i devet dana i noći. Šezdesetog, uspinjući se sjevernom i južnom stranom, duž obala Crnog i Mramornog mora, stigoše do odredišta. Bez borbi tokom ovog dugog i mukotrpnog puta, sultanovoj vojsci redom se predadoše: Misviri, Ahioli, Vifa, branitelji kule Sv. Stefan, Bivados; u borbi istrajaše samo branioci utvrde Selivri. Znan po svojemu lukavstvu i istrajnosti da svaku volju sultanovu bez oklijevanja i u potpunosti izvrši, Karadža-beg, čija dužnost bijaše dopremiti top, naspram zidina Konstantinopolisa, u širokom luku zaobiđe ovu prepreku da bi šezdesetog dana, u predvečerje dok se sunce gubilo negdje iza tanjuhne crte horizonta kamo se stapaju more i nebo, upravio cijev velikog topa u Konstantinov grad.

Jedno đule koje veliki top izbljuje teži blizu tri stotine, a oni manji izbacaju kugle teške stotinu i dvadeset kila. Za veliki, topdžijama treba dobra dva sahata da ga napune. Tokom dana iz njega je moguće ispucati sedam puta. U svitanje kada gruhnu osmi put, a pucanj označi početak carskim ordijama da napadnu sa sviju strana, krenuše ožalošćeni jer top, ubi onoga koji ga dade izliti, glavnog topdžiju Ugarina, Orbana. Topovska cijev napuče, i oni najbliži, skupa s njim stradaše. Oružari i livci su punih pet dana rastopljenim žeIjezom nalijevali napuklo mjesto. Šestog, top jopet sedam puta na dan poče bljuvati đulad razbijajući čvrste bedeme Konstantinopolisa. Zidine su svakodnevno podrhtavale obrušavajuci se i izazivljući strah među braniteljima.

Konstantin, car Bizanta posla ugarskog izaslanika Hunjadija sultanu Mehmed Ebul Fethu sa zahtjevom da moćni han odustane od opsade, jer ima hiljadu godina, a da niko ove utvrde ne osvoji. Prilazeći sultanovu čadoru, Hunjadi osmotri svu silu i svjestan premoći sultanove vojske, stupivši pred njega odluči iskazati svoju pokornost, ali i pripomoći da Konstantinov grad brže i lakše padne u ruke Osmanima. Vidjevši kako topdžija na velikom topu nespretno cilja, pogađajući uvijek jedno te isto mjesto, pouči ga da drugačije okrene cijev topa; svaki put tuče po sedamosam lakata udesno ili ulijevo, potom između u sredinu. Topdžija spram njegovih uputa poče teškim đuladima omekšavati bedeme što se pokaza dobrom preporukom, a Božijoj volji zahvaljujući, dva Ugara oružar Orban i bizantski izaslanik Hunjadi uveliko pripomogoše da se neprobojne zidine Konstantinopolisa počnu obrušavati pod udarima kugli sultanovih topdžija.

Mehmed Ebul Feth zadovoljan kako Hunjadi obuči topdžije na velikom ali i na ostalim, priupita ga zarad čega pripomaže padu bizantske prijestolnice. Hunjadi obznani da su mu znane Vjerovjesnikove riječi: *"Najbolji će vojskovođa i najbolja vojska zaslužiti čast i ući u Konstatinopolis."* A boljeg od silnog i dičnog sultana Mehmeda Ebul Fetha nejma, niti vojske moćnije od njegove. Njegov odgovor zadovolji sultana, ali kada ga Hunjadi, skrušeno klečeći na koljenima, ljubeći skute carskog ogrtača, dade umoliti da mu dozvoli biti muslimanom i slijediti put Objave; da je voljan služiti moćnom hanu, sultanu ne preostade ništa drugo, nego pozvati glavnog taborskog imama koji najsvečanijim činom, presluša želju Hunjadijevog srca nadjenuvši mu ime Abdulatif.

Kazuje novi sljedbenik Muhammedova umeta o svakodnevnim mučninama dva suprotstavljena tabora unutar zidina Konstantinova grada: onih za sjedinjenje grčke i rimske crkve, i onih koji se tome suprotstavljaju. Veli, dvor, kler, kapelani i opati slijede cara koji prisustvuje bogoslužnjima što ih vodi rimski kardinal Izidor, a đakoni, igumani i arhimandriti slijede patrijarha Genadija kojega ortodoks Pantokrator odasla u manastir, a hentikon o sjedinjenju crkava oglasi svetogrđem i činom uperenim protiv Boga. Uza sve, sv. Tomu Akvinskog proglasiše krivovjernikom. Doda li se tome golema mržnja spram Latina što je iskaza admiral Lukas Notaras, najmoćniji čovjek nemoćnog carstva, koji običavaše govoriti: U Konstantinopolisu više bih volio vidjeti osmanski turban negoli latinski šešir, neka onda sultana ne čudi što će se on, do skoro znan pod imenom Hunjadi, od sada odazivati na ime Abdulatif. Čista srca i bistra uma odlučio se staviti u službu vladara od čije moći strahuju na istoku i zapadu, jugu i sjeveru.

Tako sultan doznade kakva je mržnja među Grcima i Latinima. Crkva, skoro uništena unutarnjim raskolom, ne dozvoljava svećenicima, umirućim davati sakramenta ni pomaza ako se ne priklone jednoj od strana. Hunjadi potvrdi, da je jedna od opatica, ogorčena raskolom u Crkvi, tajno postala muslimankom i nadahnuta Objavom i Istinom slijedi Put Allaha dž. š. i Poslanika Muhammeda a. s.

Godinu prije nego će krenuti na Konstantinopolis, sultan Mehmed Ebul Feth s pratnjom ujaha na mjesto okupljanja vojske i svega potrebitog za opsadu, a naspram tvrđave Gizelhisar, što je dade izgraditi Bajazid Jildirim na azijskoj strani gdje je Bosfor najuži. Početak suženja nazivan je Grlo, a kraj Usta. Predavši mimarbaši nacrt tvrđave, na kojem bijaše ucrtan opseg njezinih zidina, tako da moraju imati izgled i oblik harfova kojima se ispisuje ime Muhammed, a tamo gdje je određeno mješto za harf M, takvim se znakom ima izgraditi jedna od kula.

Slijedim, nevidljiv ljudskom oku, stamenu sultanovu priliku koja zamače zajedno s velikim vezirom Halil-pašom. Dvije hiljade dunđera i irgata u trudu i znoju izgradiše ovu tvrđavu za vrijeme, dok su tri džuma-namaza zaredom svakog petka klanjana. Odatle sultan Mehmed Ebul Feth, navođen Poslanikovom uputom, krenu na Konstantinopolis da ga prjestolnicom svim Osmanima i muslimanima učini.

HAZIM AKMADŽIĆ (ulomak iz romana)

ENDERUN & Na Drini ćuprija I-II

Pasionirani čitatelj i svaki ljubitelj književne besjede, za dva naslovljena toma romana sa svojih ravno osam stotina stranica, trebat će "dobro zaleći", uzevši sebi najmanje dva do tri dana, da bi do kraja iščitao, sa svom svojom sviješću i osjećajima meračio u doista izvanrednom umijeću pripovijedanja Hazima Akmadžića. Da bi tek negdje u posljednjoj četvrtini svoga iščitavanja, sa "trećom knjigom" dospio u onaj temat ili u onu psihološko-čitateljsku magmu, u žižu koja je mene privukla, i koja je za bosanskoga čitatelja najzanimljivija - u temu podizanja ćuprije na Drini. U Akmadžćevu narativu se radi o spajanju tri tradicionalna žanra romana – povijesnom, realističkom i kriminalističkom. O spoju koji u književnom tekstu funkcioniraju kao jedinstven produkt. Radi se o postupku oblikovanja romana koji je relativno originalan, o žanru romana koji je u bitnoj mjeri novum. Sa posljedicom žanrovske inovativnosti, u strukturi, i u komponiranju sižea. Sa dogadjajima i sa njihovim sudionicima u kojima su ujedinjini povijesno vrijeme sa sadašnjim, povijesni prostor sa današnjim, i povijesne ličnosti sa književnim likovima iz našega vremena.Taj trostruki narativ, kojim se kroz motive, kroz jedinstvenu idejnost i kroz jedinstvenu ideologiju ostvaruje ovaj roman, zahtijeva od čitatelja naročit umni napon. Sa neizvjesnošću da li će prosječni čitatelj smoći sve to spojiti u jedinstvenu racionalnu cjelinu. Spajanje slojeva književnoga teksta, od najsitnijega motiva do ideje, u jedinstvenom vremenu i prostoru, ostvaruju likovi iz druge polovice 16. stoljeća i likovi i iz našega vremena.

"Enderun & Na Drini ćuprija" je sižejno ili sadržajem pretežito povijesni roman, tipa Waltera Scoota. Povijesne su epizode međutim ispripovijedane klasičnim književnim realizmom. Taj književni realizam isijava objektivitet, pouzdanost, istinitost. Sa snagom u umjetničkoj uvjerljivosti. To su bitni kvaliteti romana. U ta dva narativa – u književnopovijesni i u klasično realistički - utkane su epizode sa sudionicima i sa opisima koji su žanrovski karakteristični za suvremeni kriminalistički roman. Onog tipa i dinamike kriminalističkoga romana kojega nalazimo u Agate Cristi, najčitanije spisateljice našega stoljeća, sa najviše prodanih knjiga u 20. stoljeću.

Prof. dr Rašid Durić

Žalobne odore

Tekar po konačnom zauzeću Sigeta, veliki vezir Mehmed-paša otpravio je ulaka Hasana, sultanzade Selimu u Kutahiju s viješću o Sulejmanovoj smrti, koja se od vojske još uvijek tajila. Poslanicu je ispisao Feridan, najpovjerljiviji službenik velikog vezira, a ulaku Hasanu je rečeno da sultan neće krenuti dok se Siget ne obnovi za odbranu.

I pored proljetnih kiša, studeni i nevremena, koji su ga pratili sve vrijeme puta, ulak Hasan je tako brzo jahao, a osmi dan bio je kod Selima u Kutahiji.

Ovaj je istog dana isplovio sa svojim najpovjerljivijim ljudima. Treći dan, uplovio je Kadiköju, nedaleko od prijestolnice. Dok je stajao na palubi carske galije, prijestonasljednikov brod se ukotvio u stambolskom pristaništu, dočekan i pozdravljen topovskim plotunima. U prijestolnici se već doznalo za sultanovu smrt. Pri iskrcavanju, bostandžibaša je prihvatio novog sultana ispod mišice da bi ga, kako etikecija seraja traži, uspeo na konja. To vrhovni konjušar ne htje dozvoliti, ali se Selim prijateljski obrati bostandžibaši:

- Pusti, on nije odgojen u seraju i ne zna ceremonijal; idi naprijed i pokaži nam put.

Na kapiji seraja, dočekao ga je kapuaga i pripomogao mu da sjaše. Jednom rukom pridržavao je uzengije a drugom Selima ispod miške.

Nesporazum sa stambolskim

namjesnikom Iskender-pašom, koji nije znao za sultanovu smrt, Selim je izgladio pravdajući ga neobavješćenošću. Tada predanj' istupi muftija Ebusuud; za njim i drugi uglednici da mu se poklone uz rukoljub. Potom, kako običaji nalagahu, obišao je grebnice svojih znamenitih predaka; najprije turbe Poslanikova bajraktara i ashaba, hazreti Ejuba, zatim turbeta i kabure prapradjeda Mehmeda Ebul-Fetha, pradjeda Bajezida i djeda Selima. Nakon molitve nad svakim od mezara, stambolski glavni imam dobio je za svaku od molitvi dar od po šest stotina dukata. Poslije obilaska mezarja, Selim je naredio da se u prijestolnici obznani smrt sultana Sulejmana.

Dva dana kašnje Selim je napustio prijestolnicu i zaputi se prema granici. Izvan zidina grada upriliči, uz rukoljub, prijateljsku audijenciju za francuskog i venecijanskog izaslanika.

Prvi duži odmor učinio je u Sv. Sofiji, negdanjoj prijestolnici Bulgarije, i odatle razaslao glasnike u Veneciju, Raguzu, Francusku i Perziju s viješću o očevoj smrti i svom ustoličenju. Desetog dana pristigao je u Dar-ul-Džihad[1] i, ne zadržavajući se, odmah nastavio put prema Vukovaru gdje ga je dočekao ulak velikog vezira Mehmed-paše s porukom, da mu je bolje boraviti u Dar-ul-Džihadu, nego dolaziti u tabor, jer vojska, prema starom običaju očekuje darove u čast ustoličenja, a taborska riznica je poprilično ispražnjena. Selim se okrenuo i vratio u Dar-ul-Džihad, odlučivši da sačekat povratak vojske u Bajram-begovoj kući.

***

Vijest o Selimovu dolasku naprečac se raširi među vojskom, iako im zvanično Sulejmanova smrt još nije bila obznanjena. Njegovo tijelo nosili su u zatvorenoj nosiljci Mehmed-pašini najodaniji ljudi, i sve je činjeno na uobičajen način, kanda je padišah jošte živ.

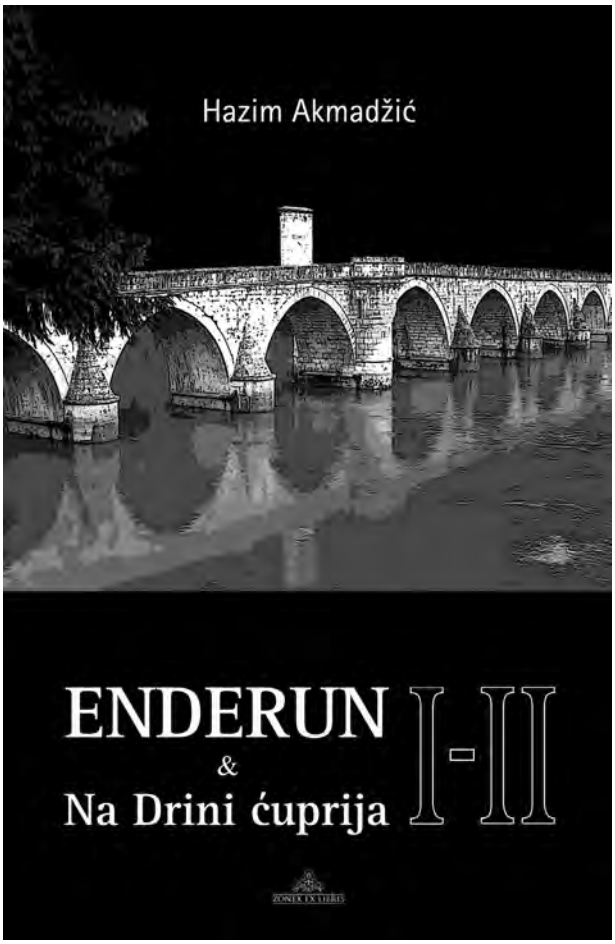

Veliki vezir je zapovijedio carskom hekimu[2] Arslanu da izvadi Sulejmanovu utrobu i tajno je pokopa, a tijelo balzamovahu najbolji balsameri u carstvu.

Četiri etape pred Dar-ul-Džihadom, veliki vezir Mehmed-paša pozvao je hafize i učače Kur'ana. Dogovorio je s njima da u noći, četiri sahata prije svitanja - a to je bilo vrijeme kada je sultan Sulejman prije ravno četrdeset osam dana preselio na bolji svijet okruže nosiljku i naizmjenice uče iz Knjige nad knjigama.

Kad su se hafizi s desne strane oglasiše ajetom*: "Sva vlast nestaje, sve ljude čeka smrtni čas"*, oni s lijeve odgovoriše: *"Jedino Njega, posvuda živoga, ni vrijeme ni smrt ne mogu savladati"*, među vojskom se osjetiše prvi znakovi tuge i bola; ordije se naglo zaustaviše a njihovi su zapovjednici s nevjericom osluškivali melodične glasove hafiza čiji je eho dugo odzvanjao, a potom nestajao u noćnoj tmini.

Veziri se odazvaše pozivu na divan kod velikog vezira. Oni, koji u posljednjih dan-dva bijahu upućeni u tajnu, s istom nevjericom kao i oni koji tekar doznadoše, dočekaše Mehmed-pašinu obznanu o sultanovoj smrti.

Završivši s jutarnjom molitvom, veliki vezir se uspravio. Prije nego će progovoriti, pređe pogledom preko vojničkih redova postrojenih u dvorede i četverorede, haman unedogled i, svjestan da je došao odsudan čas istine - glasom koji je podrhtavao, što od uzbuđenja, što od bola i žalosti, kanda da se kazuje svakom askeru ponaosob - obratio se vojsci:

- Braćo u vjeri i oružju, zašto stojite i zašto nećemo ići dalje? Zar ne bi trebali radije slaviti padišaha koji je tolike godine vladao? Zar nećemo zaučiti: *"Allah je*

jedan!" i *"Slava pripada Allahu!"*

On je Ugarsku učinio *Kućom islama* i svakog od nas je hranio dobročinstvima. Zar da mu to bude nagrada; zar ne bi radije njegovo tijelo nosili na rukama nad našim glavama njegovu sinu i nasljedniku ususret, sultanu Selimu, koji nas čeka kod Dar-ul-Džihada da izvrši posljednju volju svog oca, koji vam je oporukom ostavio darove i povećao plaće?

Budite odvažni. Neka ga hafizi prate uz molitve, a vi, kako i do sada činiste, nastavite put!

Uzjahavši, Mehmed-paša je još jedared prešao pogledom preko dvoreda i četveroreda goleme vojske ispred sebe i, uzdigavši se u sedlu, desnom rukom dao je znak za pokret. Muk prekinuše reske komande i, poput kakva golema mora, bajraktari, veziri, pratnja, jeničari, pješaci, topdžije, uz njisku konja, mukanje volova i revu deva, krenuše jedni za drugim. Nigda ovim zemljama nije prošla veća i žalobnija povorka.

U naredne tri etape svečana i lagahna hoda stigoše do Mitrovice. Iz ovog tabora Mehmed-paša je odaslao ulaka s poslanicom novoustoličenom sultanu, uputivši mu poniznu molbu da izvoli primiti poklonjenje velikog vezira s vezirima iz pratnje.

- Nosimo Ti zlatan prijesto koji je sa sobom u posljednju pobjedonosnu vojnu ponio sada preminuli sultan, tvoj dični otac Sulejman el-Kanuni. Tvoje je carstvo i tvoj je carski tron. A mi smo tvoji pokorni podanici. Vojska s gorljivom nestrpljivošću iščekuje da te vidi ustoličenog na prijestolju i nada se da ćeš ih po starom običaju svojih časnih predaka, darivati prigodom preuzimanja prijestolja.

Narednog jutra, namah prije sabah-namaza, vojnici obukoše žalobne odore, a veziri i velikodostojnici oviše oko svojih kapa bijele čalme. Solaci ukloniše svoje perjanice i umjesto njih, fesove omotaše modrim čalmama. Čauši, stolovnici, age i begovi bijahu u odorama od kostrijeti, a svo pučanstvo Dar-ul-Džihada iziđe da dočeka žalobnu povorku.

Pred Selimovim šatorom gore upaljene baklje. Znakovlja žalosti mogahu se prepoznati i među vojskom u njegovu taboru. Kada izgrija sunce, novoustoličeni sultan Selim iziđe iz svojega čadora u ruhu od crnog atlasa. Kapa od crnog sukna bijaše omotana bijelom čalmom. Zastade pored kola s očevim tabutom koji je čuvala počasna ordija solaka. Stajao je nekoliko časaka nijem i gluh za sve oko sebe, a potom digao ruke u visini prsa i glasno izgovorio *Fatihu*.[3] Molitvu je završio dlanovima prešavši preko brade, a njegov učitelj Ataulah i vrhovni dvorski upravitelj Lala Mustafapaša, pridržavajući ga za mišice, povedoše ga kroz špalir.

S desne strane stajali su veziri, a ostali dostojanstvenici s lijeve. Mujezin, držeći desni dlan prislonjen uz uho, salavatima[4)] je oglasio padišahovu smrt. Kad mujezinov glas utihnu, Selim je zajedno sa svima ponovio malopređašnju molitvu. Po završetku se okrenuo i nijemo zaputio u šator praćen tišinom.

Ali, muk i tišina ne potrajaše dugo. Odmah po Selimovu ulasku u čador među vojskom se začu tih žamor, koji ubrzo pređe u glasno negodovanje i povike zbog nepoštivanja starog običaja darivanja vojske prilikom preuzimanja prijestolja. Vojnici posebice bijahu ogorčeni i ljuti, jer jedan u nizu pohoda završi pobjedom, a izostade uobičajena nagrada. Nezadovoljstvo su iskazivali kako spram velikog vezira, tako i spram nasljednika carskog trona Selima, prijeteći pobunom.

Mehmed-paša je sazvao divan i naredio vojnim zapovjednicima da daljnje negodovanje vojske moraju po svaku cijenu spriječiti. Za to vrijeme, vrhovni dvorski upravitelj Lala Mustafa-paša sastavio je listu onih koji će pohoditi sultana Selima i biti počašćeni da mu poljube ruku.

Poslije ceremonijala rukoljuba, tokom kojeg sultan Selim nije izgovorio ni jedne riječi, Lala Mustafa-paša, nadmen poput pauna, pri polasku reče da velikom veziru Mehmed-paši i Dželal-paši, prethodnom defterdaru za lena,[5)] ostanu u šatoru, jer to je to volja sultanova.

Sultan Selim Drugi se raspitao kod Dželal-paše o pojedinostima vezanim za neka od pripadajućih lena, i kada je dobio odgovore otpustio ga je ničim ne pokazujući niti zadovoljstvo, niti nezadovoljstvo. Za razgovora sa velikim vezirom, sultan je otpustio i Lala Mustafu-pašu. Mehmed-paša mi nigda nije kazao čemu su Selim i on tada razgovarali nasamo.

---

1) Beograd;
2) liječnik;
3) sura, molitva;
4) molitva kojom se objavljuje preseljenje (smrt) muslimana.
5) povlastica u zemljištu po uspješno završenim vojnim pohodima koja su dodjeljivani istaknutim pojedincima.

HAZIM AKMADŽIĆ (ulomak iz romana)

Mislio sam da je mjesec žut

Hazim Akmadžić možda je i ponajbolji predstavnik ratnog pisma, prvenstveno u romanu Mislio sam da je mjesec žut. Ovaj roman prati priču njemačkog novinara Alberta Harta i njegovog stradanja u jednom od srpskih logora. Posveta na početku romana direktno se povezuje s biografskim podacima: knjiga je posvećena Egonu Scotlandu, novinaru Suddeutsche Zeitunga, iz Bona, ubijenom u hrvatskom gradiću Glini od strane srpskih fasista 1991. Priča je krajnje intimistički ispričana, s dosta emotivnih naboja u kojima iskrenost izbija u prvi plan, tako da se poetički roman naslanja na poetiku nove osjećajnosti. U dva dijela romana Mislio sam da je mjesec žut prati se sudbina njemačkog novinara kojeg ubijaju, ali se ujedno prati i stradalništvo bošnjačkog naroda. Prvi dio predstavlja povratak pnči u kojem se iznosi pojedinačna priča novinara i pojedinaca koje ubijaju u logoru. Ona demistificira i demaskira fašizam na kraju stoljeća i pokazuje ko je žrtva, a ko je zločinac. Akmadžić prati stradanje novinara i tako je odmaknut od nekih oblika ideologije koje bi mu se, eventualno, mogle pripisati.

U drugom dijelu romana pratimo Albertov duh u simboličnih četrdeset dana i nastojanje da se zločin zabilježi. Akmadžić pribjegava fantastičnom modelu pripovijedanja i na taj se način naslanja na prozu fantastičara, ali ipak samosvojno i na osobit način. Albertov duh kao kakva fantazmogorija luta Bosnom i Njemačkom i pokušava u kontaktu s medijem Terezom uspostaviti kontakt i novinarski prenijeti istinu o dešavanjima u Bosni. Tako je njegova lična tragedija zapravo minimalna u odnosu na druga stradanja. Akmadžić prati nekoliko ljudskih sudbina koje su međusobno isprepletene, ali ujedno i dekonstruira čitav niz motiva u kojima se fašizam realizira u najgorim mogućim oblicima...

Prof. dr. Muris Bajramović

Dan prvi

Tereza Vilhelm je o svojoj obitelji uvijek razmišljala kao o zajednici čiji članovi su na svetom putu Iskušenja stoljećima prolazili stazom Pokajanja, prizivajući sina Božijeg Isusa Krista da dade oprost njihovu grijehu i ukine kaznu koju su pronijeli i kao žig prokletstva nosili njezini preci. Nije to prokletstvo bilo u tome što je ova kršćanska obitelj u svakoj generaciji imala po jednog duhovnika koji se utapao u suzama i molitvama, skrušeno klečeći pred Gospodarom svih svjetova i njegovim Sinom na križu razapetom.

Za jednog od svojih predaka, prečasnog Dominika, Tereza je sigurno znala da je lično putovao u Rim na poziv svetog oca, i to dva puta, ali se narečeni prečasni Dominik u oba slučaja, nakon podužih izbivanja, vraćao natmuren i neraspoložen zbog onog što mu je papa izgovorio optužujući ga za otpadništvo od crkve.

Nekako za prvih jesenjih kiša 1811. ili 1812. godine, prečasni Dominik nađen je prerezana grla u jednom malom samostanu u kojem je konačio, nakon što je već sedam dana držao propovijedi pozivajući na milosrđe prema

bližnjem svom i najavljujući svojim gromovitim glasom kaznu za svaki neposluh, posebno onih što su, u svećeničkim odorama, grijesima svojim srdžbu Gospodnju izazivali.

Godine 1974. petnaestogodišnja Tereza Vilhelm, ležeći u svojoj djevojačkoj sobi, ugledala je u odrazu ogromnog starinskog ogledala, koje je zauzimalo skoro čitavu površinu zida, lik postarijeg muškarca ogrnutog u dugu svećeničku odoru. Bio je gologlav i posve bez kose. Mlada djevojka nije bila uplašena niti iznenađena, nego je s pažnjom i zanimanjem gledala neznančev lik u ogledalu. Tog časa bila je mirna i spokojna, i kao da je već dugo očekivala ovaj susret.

Neznanac je imao tamnoplave oči i prodoran pogled. Lik je u trenu oživio, pa iako mu nije čula glasa, sasvim dobro je razumjela, čitajući s njegovih usana, poruku koju joj je izgovarao:

- Prenijet ćeš prečasnom Dijabolisu, najmlađem bratu tvojega oca, riječi vašega pretka, prečasnog Dominika, da ga je u samostanu Sv. Benedikta ubio Josip, vlasnik krčme što se u to vrijeme nalazila negdje na sredini puta između samostana i varoši. Josip je dijete grijeha samostanskog duhovnika Ivana i duhovnice, prečasne Valerije. Sve ćeš ovo izgovoriti ovako, od riječi do riječi, kako sam ti kazao - završio je lik u ogledalu, dižući desnu ruku na kojoj se sjajio čudesno lijep prsten nataknut na kažiprst.

Neznančev lik je potom nestao, a Tereza, ne dvoumeći se ni časka, ogrnula je kišnu kabanicu i zaputila se svojem stricu u samostan. Najzanimljivije u svemu ovome bilo je da ona nije ni jednog časa bila u nedoumici da li da prenese poruku; da nije tražila dodatna objašnjenja, nego je želju svog davno upokojenog pretka, prečasnog Dominika, nastojala istog trenutka ispuniti.

Prečasni Dijabolis s pažnjom je saslušao poruku koju mu je prenijela njegova nećaka Tereza. Izvjesno vrijeme je šutio, a onda je mladu djevojku ispratio do glavne samostanske kapije. Pažljiviji posmatrač mogao je na njegovom licu otkriti tragove prikrivene zabrinutosti. Međutim, ispraćajući Terezu, on se jedino interesirao kako je pronašla put do samostana.

- Da li te ko dovezao automobilom?

- Ne, striče. Sama sam došla. Niko me nije dovezao.

- Nisam nikoga pitala za put do samostana.

- Onda si dugo pješačila?

- Jesam, ali ne osjećam umor.

- Čudno, to je veoma čudno i zanimljivo - ponavljao je prečasni Dijabolis - a, da li ti je neko nekada govorio o našem dalekom pretku, slugi Božijem, prečasnom Dominiku?

- Nikada mi niko nije govorio o njemu. Toga se zaista ne sjećam, striče.

- Možeš li mi opisati kako je izgledao prečasni Dominik?

- Njegovog se lika sjećam dosta jasno. Bio je gologlav i nije imao kose. Bio je odjenut u odoru sličnu vašoj, striče. Na desnoj ruci, baš na kažiprstu, kao i vi... - djevojka je za trenutak prestala govoriti, zagledala se u prsten na njegovoj ruci i zbunjeno nastavila - baš kao i vi nosio je prsten sa velikim crvenim kamenom. Taj sam detalj dobro upamtila. Prsten mi se neobično dopao.

Duhovnik je pogledao u Terezu, nasmiješio se, svukao prsten sa kažiprsta i pružio joj ga, dodavši:

- Uzmi. Tvoj je. Čuvaj ga. Dok ne dođe vrijeme da ga nosiš na ruci, stavi ga na vrpcu i veži oko vrata.

Mlada djevojka i nećaka prečasnog Dijabolisa uzela je ponuđeni prsten sa izrazom ravnodušnosti na licu kao da joj je uvijek pripadao.

- Striče, željela bih da mi objasniš cijelu ovu misteriju.

- To je duga priča, draga moja rođako. Drugi put, sve ćeš saznati. I više nego možeš naslutiti.

- Tako sam radoznala...

- Sve u svoje vrijeme. A sada ostaj mi u zdravlju, i dođi mi opet u posjetu - izgovorio je svećenik, zastavši pred ogromnom željeznom kapijom u čijem desnom krilu bijahu ugrađena jedna manja vrata. On ih je otvorio i Tereza, bar se njemu tako učinilo, jednostavno odlepršа, i prije nego ih je zatvorio, uhvatio je pogledom krajićak njezine kišne kabanice koji se blago lahorio za njom.

Tereza je sada, sjedeći u istoj sobi u kojoj je u ogledalu ugledala lik svog pretka, prečasnog Dominika, prije toliko godina, s nježnom ljubavlju razmišljala o svom stricu s kojim se nastavila družiti sve do njegove smrti. Stric je, nakon smrti Terezinih roditelja, živio još nekih dvanaestak godina. Majka je umrla baš u času dok je Tereza u kupeu prve klase putovala iz Austrije za Italiju, zureći u tamu kroz prozor. U kupeu je sjedio još

samo jedan stariji gospodin i spavao glave zabačene na naslonjač sjedišta. Osjetila je bubnjanje u glavi, samo časak-dva, a zatim je ugledala majčin lik u prozorskom oknu. Nije joj ćula glas, ali je jasno razumjela poruku s njenih usana: - Siđi u Trstu. Sačekaj slijedeći voz i vrati se kući. Misli na to da otac mora redovito nastaviti sa uzimanjem lijekova. Tereza Vilhelm je saznanje o majčinoj smrti prihvatila neuobičajeno mirno, moglo bi se reći ravnodušno. U Trstu je sišla s voza i u staničnoj restoraciji ispila nekoliko šalica jake espreso kahve. Slutila je da je, uz zamor i neispavanost, to bio glavni razlog mučnine koju je osjećala u želucu i koja je nagonila na povraćanje. Već je tri puta odlazila u toalet, zbog čega je uvijek tražila od konobara sitniš, osjećajući pritom nelagodu. Do dolaska voza preostalo je još nešto manje od četrdesetak minuta i ona se još jednom zaputila u toalet. U ogledalu je pogledala u svoje umorno i blijedo lice, ogromne i tamne kolutove ispod očiju i neurednu kosu. Izvadila je češalj i pustila da po njemu teče tanak mlaz vode iz česme nad umivaonikom. Zatim je mokrim češljem počela da dotjeruje i sređuje svoju frizuru. Dodiri zubaca po tjemenu postajali su sve bolniji. Iznova je osjetila bubnjanje u glavi i usima. Potom se u ogledalu pojavio majčin lik. Lice joj je bilo mirno, a usne ukočene i čvrsto stisnute. Gledala je majčino lice iza kojeg se u ogledalu nazirala nekakva prazna dubina, tako da više nije bila sigurna da li je majčin lik nestao u toj dubini ili je jednostvno iščezao iz njezina vidokruga. Pomislila je kako treba telefonirati ocu.

Vratila se u restoran i ponovo zamolila konobara za sitniš. On je sa žaljenjem slegnuo ramenima, objašnjavajući joj da nema sitnog novca. Preostalo vrijeme do polaska voza, provela je na peronu. Bilo je hladno. Međutim, ona nije željela da se vrati u restoran. Dva su je policajca sumnjičavo gledala, ali nisu joj prilazili. Voz je stigao tačno na vrijeme i Tereza je zauzela mjesto u jednom praznom kupeu. Odgovaralo joj je što s njom u kupeu nije bilo drugih putnika. Do svanuća je preostalo nešto vise od tri sahata. Sjela je do prozora i zagledala se u tamu. Kada je voz krenuo, ugledala je očev lik u staklu. Sada je bila sigurna da je i on mrtav, ali nije znala da su ga slučajno upucali jugoslovenski emigranti, Bora i Zule. O tome će saznati više, nekoliko dana kasnije, čitajući u novinama ono što je o tome napisao Albert Hart, njezin dobar znanac i prijatelj, koji je ranije već pisao o njezinim čudesnim sposobnostima da komunicira s mrtvima.

Ovoga puta, Tereza Vilhelm je osjećala da je neko priziva iz. velike daljine; da je taj neko mrtav, i da joj pokušava saopštiti nešto važno. Pritisak u glavi i bubnjanje u ušima bili su snažniji nego ikada ranije. Dok je sjedila u kožnom naslonjaču, preko puta velikog starinskog ogledala, osjećala je klonulost od zamora. Crpila je iz sebe svu skrivenu snagu da primi poruku. Bol joj je prožimao sve tijelo, obuzeo je drhat, a krupne graške znoja slivale su se niz njezino lice. Ipak, i dalje je širom otvorenih očiju zurila u ogledalo.

Kad je prepoznala lik Alberta Harta koji se počeo nazirati u ogledalu, istovremeno je osjetila bol i stezanje u grudima. Što je bol postajao jači, ona je sve jasnije razaznavala crte na njegovom licu. Pratila je micanje njegovih usana. Šta je govorio, nije mogla odgonetnuti. U jedno je samo bila sigurna: Albert Hart, njezin prijatelj, i biće koje je jedino moglo shvatiti njezin užas, bio je mrtav.

Znala je za njegove čudne veze i prijateljstva koja je održavao sa, za obične ljude, neshvatljivim osobama. Bili su to junaci njegovih novinskih priča, oni što su posrnuli i živjeli tajne i polutajne živote kriminalaca, podvodača i ubica, Tako je upoznala i nekoliko minhenskih prostitutki iz Jugoslavije, Rumunije, Čehoslovačke i Poljske koje su njihovi zemljaci, još kao mlade djevojke, doveli u pustoš ovog velikog grada. Albert Hart je bio proniknuo u te kanale i oštro pisao braneći te jadnice, dok se njemačka javnost zgražavala. Albertu su nakon toga prijetili, čak su u dva navrata pucali u njegov automobil. On je i dalje uporno nastavljao po svome, uranjajući u taj svijet i trazeći u njemu ona zrnca istine koja bi uzdrmala ravnodušnost Nijemaca a koji su u tom svijetu vidjeli samo balkanski šljam i ljudski otpad.

Kad bi se nalio viskija ili martinija, Albert Hart je pokatkad običavao bahnuti kod nje. Iz njega bi tada progovarao očaj, koji je jedino ona mogla shvatiti jer je i sama u sebi nosila gomilu ljudskih nesreća, i oboje su tada osjećali da su baš oni, njih dvoje, ta čudesna nit koja povezuje žive i mrtve.

Edin Urjan KUKAVICA

ISLAM U BOSNI

(ulomci iz knjige "Islam na Balkanu" u izdanju KDBH Preporod, Zagreb, 2012.)

Bosna i Hercegovina[1] nalaze se u središnjem dijelu Balkanskog poluotoka koji je historijski oduvijek bio izložen različitim kuturnim, religijskim i etno-jezičkim utjecajima, budući je sam sredozemni bazen neprestano bio pod utjecajem različitih europskih, sjevernoafričkih i srednjeistočnih civilizacija, uključujući muslimansko-arapsku. Insistiranje na jasnoj kulturnoj i civilizacijskoj odijeljenosti Azije i Europe, islama i Zapada, čini značajan dio europskog svjetonazora. Međutim, rezultati skorašnjih istraživanja dokazuju postojanje zajedničkog historijskog i civilizacijskog naslijeđa cijelog Sredozemlja, po čemu su Jugoistočna Europa, Sjeverna Afrika i Levant sastojci iste *kaše* znakovito bogatije od hvaljenog i slavljenog bosanskog lonca. Oblasti koje okružuju Balkanski poluotok omeđene Crnim, Mermernim, Egejskim, Sredozemnim, Jonskim i Jadranskim morima, šire je geografsko okruženje i Bosne i Hecegovine koja - sudeći po nalazima istih istraživanja - u ovom kontekstu predstavlja paradigmu Europe: u ovom predmetnom i historijskom okruženju Bosna i Hercegovina ima dugu i bogatu historiju susretišta i sukobišta različitih kulturoloških, društvenih i religijskih težnji strijemljenja i sporenja.

Derviški tarikati kao zaštitnici, branitelji i propagatori islama

Pitanje *bosanskog islama*, koje se u posljednjoj deceniji dvadesetog i prvim godinama dvadeset i prvog stoljeća, ponovo aktualiziralo, još uvijek je otvoreno i zaslužuje posebnu pažnju, ne samo u okvirima ovoga rada nego uopće. Složit ćemo se da je to izuzetno osjetljivo i osobito pitanje po svakom osnovu, ponajprije po osnovu porijekla i sudbine bosanskih muslimana, a potom i po osnovu ideje 'bošnjaštva' i prava na vlastito samoopredjeljenje. Isto tako, to je i pitanje kojemu se neprestano vraćaju, ne samo političari i proto-političari u dnevnopolitičkom kontekstu, nego i mnogi drugi koji nemaju (ili makar, ne bi trebalo da imaju), nikakvih očiglednih dodirnih tačaka sa politikom. Jasno je da pitanje bosanskih muslimana i bosanskog islama za sobom povlači cijeli niz novih/starih pitanja na koja teško da ćemo dobiti odgovor koji bi zadovoljio sve i svakoga, budući da su polazne osnove, pa čak i sa aspekta dobre (nepristrasne i neumoljive) historije, nepomirljivo različite.

Kada bi se na tren napravio presjek stanja i situacije u Bosni i Hercegovini s kraja petnaestog i prve polovine šesnaestog stoljeća, vidjelo bi se da se slika vjerskog života sastoji od *sunnitsko-medresanskog* islama i elitnih tarikata u gradskim sredinama i rijetkih predstavnika populističkih tarikata među ruralnom populacijom; s tim u skladu i propagiranje islama odvijalo se s jedne strane obrazovanjem jednog sloja stanovnika urbanih sredina u školama/medresama, a s druge strane oralnom tradicijom, legendama i kultu svetih ljudi (*evlija*), što u stvari odslikava i dva različita načina življenja, urbani i ruralni.

Na Balkanu (a to je slučaj i u drugim muslimanskim zemljama i područjima), spomen primarne uloge *derviških tarikata* kao zaštitnika, branitelja i propagatora islama ne može proći bez dodatne napomene. Može se, bez uvijanja i potpuno nepristrasno, reći da upliv islamskog socijalnog poretka u ovom dijelu Europe uopće ne bi bio moguć bez doprinosa koji su dali derviški *šejhovi* (kako u prošlosti tako i trenutno), i njihovih sljedbenika organiziranih u

[1] Bili smo u dilemi da li je čak i u historiografskom djelu poput ovoga dnevnopolitički korektno zemlju Bosnu zvati njenim historijskim imenom (strahujući da ne izazovemo neraspoloženje Hercegovaca). Hercegovina je u periodu o kojem je ovdje riječ bila poznata kao *Hum* ili *Zahumlje* po planinama *Zahum* i *Zalom*, u okolini Nevesinja.

derviške *halke*. Derviši osmanskog Balkana u mnogome su doprinijeli i ojačali razvoj islama na intelektualnoj razini, kao i 'narodnog' islama sela i prigradskih područja. Uprkos činjenici da je to sada svedeno na puku sjenku nekada neuporedive pojavne manifestacije, derviški utjecaj još uvijek se osjeti u sveukupnoj pojavi balkanskog islama. Jačina utiska i njegova funkcija u muslimanskom društvu vidljiva je i po broju i raznovrsnosti *tarikata* koji su stoljećima djelovali na ovom području, od kojih mnogi još uvijek djeluju. No, činjenica je da i tarikati u Bosni i Hercegovini - bez obzira o kojem se radilo - imaju autentičan 'miris' koji mnogim istraživateljima ovog fenomena još uvijek nije sasvim jasan.

Mapa Bosanskog pašaluka iz 1593. godine

Zvanični/službeni islam koji su u Bosnu i Hercegovinu donijeli osmanski Turci bio je islam sunnitskog opredjeljenja, za koji se i danas tvrdi da je ortodoksan, bez ikakvih primjesa stranih vjerovanja. Međutim, činjenica je da je islam, makar u embrionalnoj fazi, ipak bio prisutan na ovim prostorima i prije masovnog dolaska osmanskih Turaka, i to ponajprije zahvaljujući dervišima, misionarima i ratnicima. Islam koji su oni donijeli, *narodni islam* koji je već bio *apsorbirao dio predislamskih religioznih zaostataka iranskih i turkmenskih naroda*.[2] Po dolasku na Balkan, islam je u doticaju sa civilizacijama koje je tu zatekao, 'prepoznajući' elemente vjerovanja koji se ne suprostavljaju temeljnim načelima islamskoga vjerovanja, tolerirao određeni broj zatečenih elemenata prethodnih religijskih tradicija, ali i usvojio određeni segment narodnoga vjerovanja i prilagodio ga svojim potrebama. Nije rijetkost da je 'bosanski pučki islam' i nastavio sa njegovanjem određenih aspekata narodnoga vjerovanja.[3]

Eventualne osobitosti *bosanskog islama* ne mogu se razmatrati u kontekstu nikakve autokefalnosti, samostalnosti ili neovisnosti o središnjici ili matici, kako je to slučaj u nekim autokefalnim crkvama. Naime, u slučaju *bosanskog islama*, ako smo već usvojili tu nesigurnu imensku odrednicu, razlike se odnose na lokalne običaje, tradiciju i određene osobenosti koje se pod jednim zbirnim imenom mogu nazvati sinkretizmom, zatim na elemente sufijskog učenja koji čak i nesvjesno prožimaju sve segmente, čak i onoga što bi se moglo nazvati službenim *džamijskim* islamom, te samom institucijom *reisu'l-ulema'a*, koji se u izvjesnim funkcionalnim domenima može identificirati (poistovjetiti) sa položajem velikog muftije u nekim drugim dijelovima islamskog svijeta.

Ipak, u kontekstu ovoga rada, treba spomenuti nekoliko međusobno neovisnih naznaka kako iz historije tako i kod savremenih autora koji su pisali o ovom i nekim drugim fenomenima. Ponajprije, tu je pitanje veze između *bosanskih hamzevija* i *bosanskih*

---

2 Hadžijahić, M, 'Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini', *POF*, XVIII-XIX (1978-79.), Sarajevo, 1980., str. 301-329.

3 Vjerovatno najkraći opis bosanske heterodoksne struje u islamu po viđenju konzervativne bosanske uleme sažet je u nazivu poglavlja u publikaciji Hadžijahić M, Traljić M, *Islam i muslimani*, pogl. 'Slavensko-bogumilsko-islamski sinkretizam', Istanbul, 1994. Zanimljivo je da prvo izdanje ove publikacije pojavilo u Sarajevu još 1977. godine uz još jednog koautora, Nijaza Šukrića, koji u reprintu iz 1994. nije spomenut, iako se radi o istom sadržaju.

bogumila te *pripadnika Crkve bosanske*, samo sa aspekta *bosanskog kontinuiteta* bez upuštanja u pitanje razlike i sličnosti. Hamid Algar, baveći se istim pitanjem, odnosno sagledavajući i procjenjujući da li je hamzevijski pokret ostavio traga u individualnom, a posebno u kolektivnom sjećanju Bošnjaka prije svih, te ako jeste kakvu je ulogu to sjećanje moglo imati u prošlosti, a kakvu ima danas, piše,

Ozbiljna historiografska istraživanja u nekim slučajevima išla su 'pod ruku' sa tendencijama koje su se kretale u smjeru produženja trajanja i uvećanja značaja hamzevijskog pokreta i njegovim egzaltiranjem u izražaj bosanskog 'nacionalnog duha'. To je za svrhu imalo isticanje transhistorijske bosanske suštine, sa korijenima u predosmanskoj prošlosti, što je razumljivo sa aspekta genocidnih ambicija Srba i Hrvata svejednako.[4]

Bosna i Hercegovina u cjelini, ma koliko to nama začudno izgledalo, za ogromni Osmanski sultanat predstavljala je samo jednu malu krajinu, vojnu krajinu ako hoćete, na izuzetno bitnom pravcu i granici prema kršćanskoj Europi. Uspostava tvrde vjerske ortodoksije u Bosni značila je sigurnu granicu, ali i odskočnu dasku za dalje napredovanje prema europskoj nutrini. Stoga je pojava ozbiljnog, organiziranog i sve brojnijeg reda, pokreta ili grupe, tvrdimo da nije bitan oblik ni pozadina, koji su se lahko mogli oteti kontroli Istanbula, a da u isto vrijeme nisu bili stavljeni pod kontrolu lokalnih (mislimo na cijelu Bosnu i Hercegovinu), predstavljala je realnu opasnost koju je osmanska vojna i državna administracija smatrala ugrožavanjem vlastitog autoriteta i integriteta, te gubljenja teritorija. Neposredan uzrok nije bio bitan, bilo da se radilo o potencijalnom slabljenju granice do mogućnosti, makar i u potencijalitetu, otcjepljenja dijela teritorija, ili pak kreiranjem stanja nereda i pobuna koji su neposredno ili posredno ugrožavali ovaj mali ali bitan dio teritorija sultanata. Šesnaesto stoljeće u Osmanskom sultanatu, izuzevši čak i trvenje oko vlasti, zahvaljujući prije svih njegovoj ženi Anastasiji Lisovskoj, poznatijoj kao Rokselana odnosno *Hurem* (*Karima*),[5] nakon preseljenja Sulejmana Zakonodavca (Kanuni) i dovođenja na prijesto njegovog nezainteresiranog i nesposobnog sina Selima,[6] znakovito je obilježeno cijelim nizom pobuna i neprestane nestabilnosti.

Prelazak na islam

Noel Malcolm piše:

Jedna od omiljenih teorija o islamizaciji Bosne, tvrdi da je islamizacija bila posljedica masovnog prevjeravanja pripadnika Crkve bosanske - koji su, prema svim verzijama ove teorije, navodno bili bogumili. Na prvi pogled

---

[4] Algar, H, 'The Hamzeviye: A Deviant Movement in Bosnian Sufism', *Islamic Studies*, Islamabad, 36:2-3, 1997., str. 256. Vidi također, E. Kukavica, Bajramijje - melamijje Hamzevijje, ITD "Sedam", Sarajevo, 2009.

[5] Anastasia Lisovska (oko 1510-1558., negdje *Alexandra*, poznatija kao *Roxelana*, Rossa), te po svome islamiziranom imenu *Hurrem* ili *Karima*, žena Sulejmana Zakonodavca. Kćerka pravoslavnog svećenika iz dijela Europe koji je tada bio dio Poljske, a kasnije Ukrajine, vjerovatno u gradiću Rohatyn. Uhvatili su je krimski Tatari 1520., tokom jednog od njihovih čestih upada na teritorij Ukrajine i odveli u Istanbul kao robinju, gdje je zbog svoje ljepote odabrana za Sulejmanov harem i uskoro postala omiljenom Sulejmanovom priležnicom. Godine 1534. iskoristila je svoj utjecaj na sultana da najprije svog prvorođenog sina pošalje na dužnost provincijskog guvernera, a potom i da ga da zadaviti. Hurem je Sulejmanu rodila petero djece postavši, narušavanjem osnovne tradicije Osmanlija, njegovom ženom, vodeći jednog od svojih sinova, Selima, ka naslijeđivanju prijestolja i sultanata. Hurem je vremenom svome mužu Sulejmanu, koji je na nju bio nevjerovatno slab, postala glavni savjetnik za državna pitanja kako na unutarnjem tako i na vanjskom planu. Hurem je bila prva žena koja se angažirala i na građevinskom polju, podigla je nekoliko velikih građevina od Mekke do Jeruzalema i prva žena koja je sagradila džamiju u Istanbulu. Hurrem je umrla 18. aprila 1558., ukopana je u istom turbetu sa svojim mužema Sulejmanom.

[6] Selim II. (28. maj 1524 – 12. decembar 1574., vladao od 1566. do 1574.), sin sultana Sulejmana I. Zakonodavca i Rokselane. Bio je prvi osmanski sultan kojega nije zanimala vojna aktivnost sultanata, pa čak ni vlast, budući je rado vladavinu sultanatom prepustio svojoj administraciji, a prije svih svome sposobnom i moćnom velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću (*Sokollu*, Tavil - Visoki). Zahvaljujući njemu, 17. februara 1568. u Istanbulu je potpisan časni sporazum između Habsburga i Osmanlija, imperatora Maximiliana II. i sultana Selima II., kojim se imperator obavezao davati godišnji 'poklon' od 30,000 dukata sultanu, te priznati osmansku vlast u Moladaviji i Vlaškoj (*Walachia*). Sa Rusijom je imao manje sreće i sve je najavljivalo skori sukob širih razmjera. U Istanbulu je načinjen plan ujedinjenja Volge i Dona jednim plovnim kanalom, a u ljeto 1569. brojna osmanska armija poslata je da postavi opsadu Astrahana s namjerom otpočinjanja radova na kanalu, dok je za to vrijeme osmanska flota opsjedala Azov. Međutim, opsada Astrahana je osujećena nakon što je 15,000 ruskih vojnika rastjeralo radnike, ali i Tatare poslate da ih štite, a osmansku flotu je uništila oluja. U prvoj polovini 1570. ambasadori Ivana Groznog u Istanbulu su potpisali ugovor o ponovnom uspostavljanju prijateljskih odnosa između sultana i cara. Iako su preuzeli Kipar od Venecije, a Tunis od Španije, vrijeme vladavine Selima II. obilježava prvi veliki poraz od kršćana u pomorskoj bici kod Lepanta 1571.

Mapa Bosanskog pašaluka iz 1606. godine

ima nečega vjerodostojnog u toj tvrdnji, Crkva bosanska i velik porast islamskog naroda u Bosni dvije su najizrazitije značajke bosanske historije, a prva završava gotovo istovremeno kada druga započinje. Što bi moglo biti prirodnije nego pretpostaviti da jedno objašnjava drugo? Ipak, ta je teorija u svojoj najjednostavnijoj formi očito netačna. Ta se dva fenomena mogu dovesti u neku vezu, ali je ta veza tek posredna.

Proces islamizacije trajao je … kroz više naraštaja. Ako su glavni izvor novopečenih muslimana u svom tom razdoblju bili pripadnici Crkve bosanske, onda bi valjalo očekivati da ćemo u defterima naći podatke o velikom broju tih pripadnika - koji se postupno smanjuje - ali defteri pokazuju da je za gotovo 150 godina bilo u Bosni manje od 700 registriranih pripadnika te crkve. Već smo vidjeli da ima valjanih razloga da vjerujemo da se Crkva bosanska uglavnom ugasila još prije dolaska Turaka, i da broj njenih svjetovnih pripadnika u godinama prije njene propasti ionako nije bio bogzna kako velik. Možda su neki od tih ljudi zaista, kao što nekoliko savremenika daje na znanje, objeručke prihvatili Turke kako bi napakostili svojim katoličkim progoniteljima. Ali, prihvaćanje Turaka bilo je nešto sasvim drugo od takvog prihvaćanja islama. Pojedinci koji su se tako ponijeli zbog svoje silne privrženosti Crkvi bosanskoj jamačno bi bili posljednji od svih ljudi koji bi se odrekli svoje vjere. Bilo je i pokušaja da se pronađu neke dublje duhovne veze između teologije bosanskih bogumila i mističke tradicije u islamu, navlastito u tesavvufu derviških redova.[7] *Međutim, ako odbacimo, kao što moramo, bogumilsku teoriju o Crkvi bosanskoj, onda i taj argument pada u vodu.*

Jedina veza koja se može otkriti izmedju Crkve bosanske i islamizacije jest posredna i prilično negativna. Ono što slučaj Crkve bosanske pokazuje, to je da je Bosna imala neobično krhku i izlomljenu crkvenu povijest u razdoblju prije dolaska Turaka. Na nekim područjima (u Hercegovini i u srpskom pojasu u istočnoj Bosni), nadmetale su se među sobom tri različite crkve. U većem dijelu same Bosne nadmetale su se dvije, Crkva bosanska i Katolička crkva. Ni jedna od njih, sve do posljednjih desetljeća Bosanskog kraljevstva, nije isključivo podupirala državnu politiku, i ni jedna nije imala pravu teritorijalnu podjelu na župne crkve i župnike. Zacijelo su mnoga sela bila daleko i od franjevačkih samostana i od hiža Crkve bosanske, pa su ih u najboljem slučaju obilazili jedanput godišnje fratar ili krstjanin. Ako ovakvo stanje usporedimo s prilikama u Srbiji ili Bugarskoj, u kojima je postojala jedinstvena, snažna i dobro organizirana nacionalna crkva, uočit ćemo jedan od glavnih razloga velikom uspjehu islama u Bosni.

Ako uzmemo u obzir da u mnogim dijelovima Bosne nijedna crkva nije odlučno zastupala kršćanske interese, postat će nešto jasnija psihologija preobraćenja na islam. Nema smisla govoriti o tom preobraćanju onako kako bismo govorili, recimo, o Martinu Lutheru ili kardinalu Newmanu. Na seoskim područjima na kojima je bilo premalo svećenika, kršćanstvo (u bilo kojem obliku) vjerojatno se svelo samo na niz narodnih običaja i ceremonija, od kojih su jedni bili vezani uz rođenje, vjenčanje i smrt, a drugima je

[7] Balić, S, *Das unbekannte Bosnien*, str. 92-94.

svrha bila da odvrate nesreću, izliječe od bolesti, osiguraju dobre prinose, i tako dalje.[8]

Čak i moderna, da ne spominjemo tradicionalnu sociološku i antroplošku znanost i istraživanja, neprekidno dokazuju da, kada jedna osoba ili grupa ljudi istog religijskog zaleđa, primijene religijski okvir, odnosno konvertiraju, oni u prvi mah, a u dobroj mjeri i kasnije, ne napuštaju u potpunosti svo naslijeđe prethodne kulturne, civilizacijske i religijske tradicije. Naime, iako nastoje izvanjski, manifestaciono, usvojiti i pokazati svoju potpunu pripadnost novo-prihvaćenog vjerskog okvira, oni u stvari, u prvi mah napuštaju odnosno odriču se samo onog dijela vjerovanja i tradicije koji se neposredno protivi temeljnim načelima prihvaćene religijske tradicije. Reći ćemo neki, a u stvari mnogi elementi njihove prethodne kulture, čak i nesvjesno, i dalje nastavljaju biti djelatni i zaklonjeni izvanjskom formom nove religije. Naravno, vremenom i saznavanjem, zadržani dijelovi stare tradicije ili se potpuno napuštaju kompenzirani novim ili se u određenoj mjeri stapaju sa novim vjerovanjima. Međutim, taj proces, od slučaja do slučaja, može biti duži ili kraći, različitog intenziteta i obuhvata, neuravnoteženog kvaliteta unutar svih zaostavština iz prošlosti, te potpuno ovisi o nekoliko činilaca u rasponu od individualne snage vjere do obrazovne odnosno socijalne skupine i razine.

Gotovo da je gore navedena tvrdnja u potpunosti tačna za svaki vremenski period, svako geografsko podneblje, te za svaki etničku odnosno socijalnu skupinu koja je prihvatala islam širenjem Osmanskog sultanata. Bilo bi sasvim nerealno i pomalo utopistički povjerovati da je islam *dobrih Bošnjana* koji su se, navodno, hvatali za uzengije konja sultan Fatih Mehmed-hana II. podrazumijevao manifestaciono ili suštinski išta više od svjedočenja Božijeg Jedinstva (*kelime-i tevhid*). U stvari, savremeni historičarski i filološki nalazi umnogome ispravljaju nacionalromantičarske tvrdnje o toku, intenzitetu, obimu i kvalitetu novih muslimana.

Nema znakova ni podataka o tome da su se starješine ili pripadnici Crkve bosanske priklonili Osmanlijama. Naprotiv, poznato je da se gost Radin, jedan od najuglednijih preostalih crkvenih starješina i utjecajni dvorjanin hercega Stjepana, obratio 1466. Veneciji s molbom da sa 50-60 pripadnika svoje sljedbe i zakona pređe na njenu teritoriju, uz uvjet da tamo zadrže svoju vjeru. Izgleda da mu se pastva svela na svega 50-60 sljedbenika, uključujući tu, vjerovatno, i onih četrdeset 'najtvrdokornijih' (koji su 1459. potražili utočište pred prisilnim preobraćivanjem na katoličanstvo koje je provodio bosanski kralj Tomaš).[9]

Jasno da prihvatаćanje i odbacivanje drugih vjerskih tradicija nije djelo jednog trenutka, naprotiv, to je proces, i to proces koji traje stoljećima, pa i danas. Sa aspekta ovog rada, osobito ovog poglavlja, međutim, zanimljivost skupine *novih muslimana* ne prestaje njihovim deklarativnim prihvatanjem nove vjere, ona tu tek počinje. Naime, temeljem optužbi izrečenih protiv hamzevija, u oba velika procesa, u prvi plan izbija navodna heterodoksija naznačena cijelim nizom izvanjskih elemenata koji u velikoj mjeri podsjećaju na sinkretistički uobličeno ponašanje i djelovanje, prije nego na vjerovanje.

Zablude o islamizaciji Bosne

Valja spomenuti još jednu pogrešnu teoriju o islamizaciji Bosne - teoriju u koju još mnogi vjeruju iako su je opovrgnula historijska istraživanja još u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća - a prema kojoj je, nakon turskog osvajanja Bosne, lokalno kršćansko plemstvo *en bloc* prešlo na islam kako bi zadržalo svoje feudalne posjede. Ta teorija, koju je u devetnaestom stoljeću propagirao i popularizirao franjevac i slavenski nacionalist Ivan Franjo Jukić, ponajprije u svojoj historiji Bosne koju je 1851. objavio pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak, u kojoj se, među ostalim, o muslimanskoj aristokraciji u Bosni tvrdi da su,

…potekli od loših kršćana koji su se pomuslimanili zato što su samo tako mogli očuvati svoju zemlju... Nova vjera osigurala im je vlasništvo i bogatstvo, oslobodila ih je svih nameta i dažbina i omogućila da se slobodno odaju svakom poroku, svakom zlodjelu, a sve radi toga da mogu živjeti kao velika gospoda bez truda i muke.[10]

Ovo, jasno, brojni su pokazatelji, nipošto nije tačan opis položaja nijednog bosanskog plemića koji je zadržao svoje imanje: zemlja mu je pretvorena u *timar*, a on

[8] Malcolm, N, *Bosnia: A Short History*, (u priredbi prof. Hamde Ćame), Nev York University Press, Nev York, 1994.
[9] Imamović, M. *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998., str. 91.
[10] Jukić, I. F, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, str. 143, u Andrić, I, Razvoj duhovnog života u Bosni, str. 20.

je bio dužan provoditi veći dio godine u aktivnoj vojnoj službi. Tridesetih godina 20. stoljeća historičar Vaso Čubrilović zapazio je da su neki stari bosanski zemljoposjednici zaista postali *spahije* i zadržali neke od svojih posjeda, ali je isto tako napomenuo da nisu morali radi toga prelaziti na islam. U prvim godinama osmanske Bosne spahije kršćani bili su sasvim uobičajena pojava; jedan se od njih proslavio postavši *džerah-baša* (glavni vidar) u kući bosanskog namjesnika u Sarajevu sedamdesetih godina petnaestog stoljeća, a zvao se Vlah Svinjarević, očigledno izrazito nemuslimanskog imena i prezimena.[11]

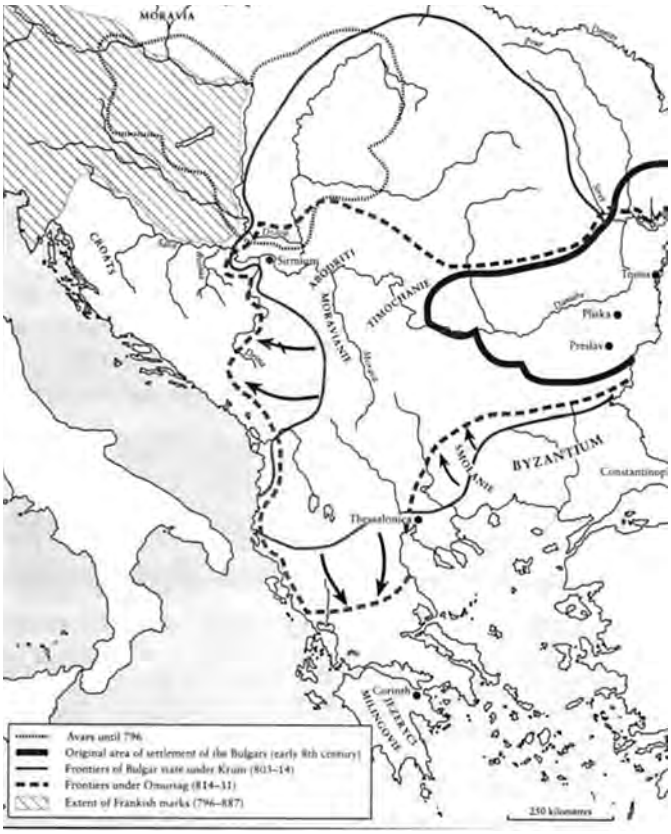

Karta jugoistočne Europe sa naznačenim pravcima naseljavanja i teritorijalnog širenja muslimanskih naroda i plemena u 8. i 9. stoljeću.

Jedna od zabluda Ivana Franje Jukića bila je i njegova pretpostavka da je postojao neprekinut niz nasljednog plemstva iz predosmanske Bosne preko islamizacije do muslimanske zemljoposjedničke vlastele u njegovo doba. Čubrilović i drugi dokazali su da je bilo toliko prekida i promjena u historiji zemljoposjedništva u osmanskoj Bosni da ta teorija nikako ne može objasniti nastanak veleposjeda u Jukićevo doba, a koji su se pojavili kao posljedica kasnijeg društvenog i političkog razvoja ponajviše u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću. No, ako se vratimo i u šesnaesto stoljeće, vidjet ćemo da je Jukićeva teorija više nego neispravna. Jedna savremena historičarka detaljno je proučila porijeklo 48 porodica koje su pripadale zemljoposjedničkoj vlasteli u Bosni šesnaestog stoljeća, sa krajnjim zaključkom da su pet od tih porodica pouzdano, a dvije vjerojatno, pripadale starom (predosmanskom) visokom plemstvu, da ih je sedam pouzdano, a sedam vjerojatno, pripadalo starom nižem plemstvu, da je sedam tih porodica bilo običnog bosanskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo nebosanskog slavenskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo neslavenskog porijekla, a u jedanaest slučajeva porijeklo se nije moglo tačno utvrditi. Mnogi su pripadnici bosanskog plemstva izginuli ili izbjegli pred turskom najezdom; neki su od nižih plemića otjerani u roblje. Nije bilo nikakvog sporazuma između *velike gospode* i Turaka o žrtvovanju kršćanstva za lagodan život i *vršenje zlodjela*.

Teško je zanijekati opću pretpostavku da su ljudi prelazili na islam kako bi popravili svoj ekonomski ili društveni položaj - upravo zato što je tako općenita. Zacijelo je bilo mnogo slučajeva koji su se mogli podvesti pod ovakav zajednički imenitelj. Ali ekonomska motivacija ne može se ograničiti - kao što je učinjeno u jednoj popularnoj teoriji o islamizaciji Bosne - na puko pitanje izbjegavanja plaćanja poreza za nemuslimane (*džizje*), izvjesne vrste obaveznog godišnjeg poreza u vidu gradirane glavarine, koja je u 16. stoljeću iznosila četiri dukata za bogataše, dva dukata za srednje imućne ljude i jedan dukat za sirotinju.[12] Mnogi od najsumornijih izvještaja o patnjama kršćana pod osmanskim jarmom potiču iz onih razdoblja kad su porezi bili znatno povećani tokom

[11] Skarić, V, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrugarske okupacije*, str. 42.

[12] Skarić, V, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 76. Prema pouzdanim podacima Mauricea Braudela (Mediterranean, l, str. 420-421, 595), u to doba za mletački dukat moglo se kupiti otprilike 20 kilograma žita u Mlecima, a za austrijski dukat nešto malo više.

rata protiv Mletaka ili Habsburgovaca. U nekim razdobljima, taj se porez odnosio i na muslimane, te stoga izbjegavanje plaćanja tog nameta nije mogao biti glavni razlog za prevjeravanje; a ne smije se zaboraviti ni činjenica da su muslimani, za razliku od kršćana, plaćali i zekat, godišnji vjerski porez koji je jedna od osnovnih obaveza u islamu. Muslimani su, isto tako mogli očekivati da će biti pozvani na vojnu dužnost, bilo u gradskoj miliciji bilo u sklopu ratnog doprinosa svoga spahije, dok su kršćani izvan graničnih područja obično bili oslobođeni te obaveze. Isto tako nije istina da je čovjek u Osmanskom sultanatu morao biti musliman da bi se mogao obogatiti; bilo je mnogo imućnih trgovaca - Grka, Vlaha, Armenaca - koji se nikad nisu odrekli svoje kršćanske vjere. Ali istina je da je, barem nakon prvih desetljeća šesnaestog stoljeća, bilo potrebno biti musliman da bi se napravila karijera u aparatu same osmanske države. Zahvaljujući sistemu devširme (plaćanje danka u djeci), potekla je … silna bujica balkanskih mladaca u vojsku i u carsku upravu. Navodno su Bosanci među njima bili posebno cijenjeni.

Utjecaj tarikata na društveni život

Za sve vrijeme osmanske vlasti, *tesavvufu* na Balkanu pomagale su neke tendencije koje su mu dale znakovit i istinski kvalitet. Prvo, gotovo svi *šejhovi* pro-ortodoksnih tarikata *halvetija*, *nakšibendija*, i *kadirija* pripadali su najvišoj kasti *uleme*'. Mnogi *šejhovi* koji su sobom *donijeli* tarikate na Balkan bili su, uglavnom, obrazovani na utjecajnim teološkim institucijama Istanbula, Bagdada, Kaira, Damaska i Medine. Ova pojedinost moguće da je u određenoj mjeri nekim od tarikata dala ekskluzivne mogućnosti. Brojni su sljedbenici *tarikata*, naročito *mevlevija* i *bektašija*, bili izvanredni prozni pisci i autori teoloških djela koji su pisali ne samo na arapskom, perzijskom, i osmanskom turskom, nego isto tako i govornim jezicima zemalja i krajeva u kojima su živjeli. Primjera radi, Umar Kashari, koji je bio *kadirijski šejh*, napisao je prvi albansko-turski leksikon (1804.). Takve ličnosti balkanskog *tesavvufa* bile su među najobrazovanijim i najučenijim ljudima ne samo Balkana ili Osmanskog sultanata, nego i cijelog islamskog svijeta, koji u to vrijeme nije bio mali.

Što se tiče običnog muslimana, stanovnika Balkana, socijalno okruženje u kojoj je živio određivala je osobenosti *tarikata* koji će imati najveći utjecaj. U urbanim središtima Grčke, Bugarske, Makedonije i Srbije, (koji su bili u najvećoj mjeri turkofoni), tarikati *halvetije*, *rifa'ije* i *kadirije*, dokazali su svoju prihvatljivost kod onih koji su bili naklonjeni slijeđenju duhovnog puta. Glasni i fizički snažni obredi *zikra* ovih *tarikata* neupitno su bili naročito privlačni masama sljedbenika, nasuprot mnogo tišim i izvanjski povučenijim ceremonijama *nakšibendija*, a pogotovo visoko intelektualnoj filozofiji *mevlevija*. Nadalje, osobito ova tri *tarikata*, ostali su unutar konvencionalnog sunnitskog svetonazora (za razliku od, recimo *bektašija*), što ih je u velikoj mjeri odbranilo od općedruštvenog žigosanja.

Uvjeti življenja u ruralnim područjima, često daleko od obrazovnih i naučnih institucija i establišmenta, uzrokovali su potpuno drukčije naklonosti. *Tarikati* koji su se ovdje pokazali nadmoćnijim, posjedovali su određene osobine *heterodoksije* i *sinkretizma*. U cilju umekšavanja procesa prelaska sa kršćanstva na islam, stanovništvo je povremeno zadržavalo izvjesne elemente *starog puta* (koji su nerijetko imali i pretkršćansko porijeklo). Na primjer, *hamzevije*, koje su imale izuzetno snažan utjecaj duž doline rijeke Drine u šesnaestom stoljeću, ustoličili su se u ovom regionu nedugo nakon što je stanovništvo prihvatilo islam. Vjersko-politički pokret *Bedruddina Simavija* iz kasnog četrnaestog stoljeća, bio je ograničen na dijelove Bugarske veoma udaljene od svake civilizacije. Iako su Osmanlije presjekli svaku aktivnost oba spomenuta tarikata, mnoge od ideja koje su bile temelj njihovoga vjerovanja, uočljive su i *bektašijskim* doktrinama, *tarikata* koji je imao izuzetno snažan utjecaj širom ruralnih područja rustičnog Balkana.

Islam, koji je u Bosnu i Hercegovinu stigao sa osmanskim Turcima, osim što je već bio temeljito definiran unutar nekoliko ponekad suprostavljenih sljedbi, bio je i iznimno opterećen cijelim nizom fikhskih obaveza, akaidskih pravila, mezhebskim razilaženjima i unutarmuslimanskim prijeporima na različitim razinama. *Tesavvuf* koji je u Bosni i Herecegovini poznat na svojoj prakticirajućoj razini kao *tarikat* gotovo od samoga svojega početka nikada nije bio cijenjen od strane konzervativne uleme, te ni ovi krajevi nisu bili pošteđeni sukoba na relaciji *ulema-i zahirin* i *ulema-i batinin*.

Međusobni odnosi dvije skupi-

ne poznavalaca respektivnih domena islama uglavnom su se odvijali na relacijama prigovora o profesionalizaciji imamske - hodžinske službe s jedne, i o pretjeralnom liberalitetu i nedovoljnom znanju s druge strane.

Kult svetih ljudi i narodne predaje

Činjenica je da je iz predmetnog vremena mali broj autentičnih dokumenata bilo koje vrste koji bi mogli poslužiti kao svjedočanstvo - bilo doktrinarnih postavki, bilo djelovanja ovih, nazovimo ih radi lakšeg razumjevanja *heterodoksnih* tarikata. Kao jedan od mogućih razloga za to, vjerovatno može poslužiti i činjenica da je ova verzija islama nastala, živjela i razvijala se uglavnom među neobrazovanim i vjerovatno nepismenim stanovništvom, uglavnom kao vid usmene predaje i tradicije. To je zasigurno i jedan od razloga zbog kojih pisana pravila, čak i ako su postojala, nisu mogla biti u potpunosti primjenjena, odnosno nisu imala gotovo nikakvu svrhu u sredinama u kojima niko nije čak ni govorio jezikom kojima su ta pravila mogla biti pisana, arapskom, odnosno prije turskom i perzijskom. Dakle, usljed nedostatka pisanih izvora, učenja velikih Učitelja u različitim dijelovima islamskog svijeta prenošena su uglavnom usmeno, uglavnom u vidu pripovjesti o *čudima* i *nadnaravnim djelima* svetih ljudi, neizbježno s posljedicom da se ista priča halifa u različitim dijelovima sultanata razlikovala u mjeri u kojoj su se međusobno razlikovale osobenosti područja u kojima su djelovali. Bez pisanih knjiga vjerozakona i pravila, ili makar *propagandnih materijala,* koji bi pomogli uobličavanju stava i mišljenja u skladu sa osnovnim tokom ortodoksije, koja je vladala u prijestolnici, vremenom se razvio cijeli niz vjerovanja i manifestacionih oblika u kojima je moguće prepoznati osobenosti i najdublje korijene lokalne tradicije.

Umjetnički prikaz jeničarskih aga iz 15. stoljeća u svečanim odorama (Gentile Bellini 1479.–1481.)

Kako se uglavnom radilo o ruralnom, slabo pismenom stanovništvu, koje je svoju viziju vjerovanja gradilo u okvirima usmene, pripovjedačke tradicije, onako kako se je *babe* i *dede* prenosili, živjelo s njom, nikada se ne upuštajući u teološke dubine niti istražujući osnove svoga vjerovanja i vjere uopće, to je ujedno bio i najbolji način prenošenja vjerskih istina stanovništvu osnovu čijeg kolektivnog i pojedinačnog pamćenja ionako jesu činile narodne predaje, te je stoga prilično lahko zamisliti situacije i okruženja večernjeg sijela, poslijepodnevne kahve, zajedničkog rada na polju u kojima su postavljani temelji vjerovanja. Nije to bila sredina za govor o kompliciranim teološkim i filozofskim, odnosno teosofskim postavkama vjerskih istina, te je stoga, isto tako lahko zamisliti makar neke od tema koje su na tim skupovima, nekad dužim a nekad kraćim, prepričavane - čuda velikih svetih ljudi dosegnuta vlastitom predanošću i Božijom milošću, a najbolji zamisliv vid i način ponašanja jeste oponašanje života i djela svetih ljudi. Pretpostaviti je stoga, da je prvi sinkretički element u kontekstu ovog rada kult svetih ljudi. Stupovi vjerovanja, islamski i imanski šarti, akaidske doktrine, fikhske zabrane i stroge zapovjesti, teško da su ikada nazivani tim imenima ili obrađivani kao teološke postavke, kao uostalom ni šeri'at ni sunnet, te oni i nisu, u tom sistemu razumijevanja vjere vjerovatno nikada jasno definirani ustaljenim pojmovnikom.

Vremenom, čini se, pokazavši svoju praktičnost, ovaj metod postao je popularan, te je zasigurno svaki Bošnjak u stanju, makar sjetiti se ako ne i ispričati cijeli niz poučnih priča punih preporuka, savjeta, zabrana i strogih zapovjesti čiji glavni likovi često variraju od jednog do drugog kraja zemlje, ali u kojima je, nakon malo udubljivanja lahko prepoznati predaju (*hadis*) Allahovog Poslanika Muhammeda (s.a.v.a.), fikhsko pravilo, elemente akaidske doktrine, ali i narodnu mudrost i dosjetljivost. Središte ovoga kružnog omotača nije *fiksirano*, a prostor između labilnog središta i obola priče, odnosno od religijskog povoda i načina njegovog prenošenja često je prazno, te tako nije nemoguće da se u tom prostoru nađu i elementi lokalne tradicije, likova i događaja nepoznatog porijekla, i drugih osobenosti koje karakteriziraju prilagođavanje datoj situaciji.

Činjenica je da se način življenja, pa u određenoj mjeri i način ispoljavanja vjerovanja (ne i suština samog vjerovanja!), nekih derviških grupa petnaestog i šesnaestog stoljeća u Bosni i Hercegovini, u izvjesnoj mjeri pokazivao izvjesne razlike u odnosu na ono što bi se sa aspekta stroge i preovlađujuće teologije moglo nazvati takozvanim ortodoksnim islamom. Ta razlika možda je najočiglednija u naporedoj analizi svih okolnosti i uvjeta, pa način manifestiranja vjerovanja tarikata, čiji su sljedbenici bili iz redova obrazovane socijalne elite, *muderisi* i *ulema* uopće, veliki trgovci i viši slojevi urbanog stanovništva, te koji su slovili kao ortodoksni, s jedne, i po pravilu manje ili nikako obrazovano ili čak nepismeno stanovništvo uglavnom ruralnih sredina s druge strane, koji su slijedili drukčiji put, te su stoga neminovno morali biti proglašeni *heterodoksnim*. Isto tako, poznato je da je nakon prvog talasa progona i suđenja, te egzekucija, u periodu 1573-1582., *tarikat-i hamzevije*, premda je slovio kao heterodoksni i čak heretički, unekoliko pobrisao tu granicu, jednako kao što su svojevremeno tu granicu brisale *bajramije-melamije* u Osmanskom sultanatu.

Sa aspekta ovog rada, zanimljivo je pokušati dokučiti u čemu se sastojala, odnosno šta je bilo to što se u manifestacionim oblicima 'heterodoksnih' tarikata tako razlikovalo od središnjeg toka islama, to jest u kojoj mjeri se to razlikovalo od ortodoksnog *sunnizma*?

Sinkretističke pojave u bosanskom islamu

Sinkretizam[13] niti u jednoj vjerskoj tradiciji ne predstavlja neuobičajenu pojavu, budući da sve vjerske tradicije u svome formativnom periodu neminovno apsorbiraju dio pozitivnog nasljeđa prethodne (ili prethodnih), naporedo s tim odbacujući negativne elemente koji se protive novoobjavljenom vjerozakonu. Naime, posmatrajući religijsku tradiciju kao neprekidan tok od Adema (a.s.), prvog čovjeka i prvog Božijeg poslanika do Muhammeda (s.a.v.a.), posljednjeg Poslanika i donositelja u potpunosti usavršene vjere, čini se sasvim normalnim da su određene komponente prethodno objavljivanih 'vjera' ostale nepromijenjene od prve do posljednje Objave. Dakle, sinkretizam napose, nije neophodno negativna pojava, iako se vrlo često ili gotovo po pravilu tako poima i tumači, nije obavezno onečišćenje odnosno miješanje *tuđih* tradicijskih i drugih elemenata sa *našim*. Ne mora se pojmiti u smislu heterodoksije, hereze, nevjerstva vlastitoj religijskoj tradiciji, osobito kod muslimana, koji, napominjemo, u svojoj, proširenoj vjeroispovjednoj izjavi potvrđuju, ne samo jedinstvo Boga, Vrhunaravnog Načela, Stvoritelja i Objavitelja, nego i kontinuitet Objave i vjerozakona, neprekidan slijed Božijih poslanika, prenositelja Objave, primjera ljudima i uputitelja načina provođenja objavljenih vjerozakona. Određeni historijski periodi bilježe različite odnose prema zatečenim i naslijeđenim elementima prethodnih vjerskih i religijskih tradicija, od gotovo potpune apsorpcije i prilagođavanja vlastitom svjetonazoru i potrebama, uglavnom u smislu prilagođavanja situaciji u svrhu širenja vjeronazora i vjeronauka.

Postojanje sinkretističkih elemenata u bosanskom islamu, moguće je ispitati ne upuštajući se u daleke historijske dubine, budući da je i manje pažljiv, ali puritanistički obrazovan posmatrač u stanju i u eksternim manifestacijama *bosanskog islama* pronaći cijeli niz elemenata vjerovanja i prakse koji nisu postojali u Poslanikovo vrijeme. Historija bosanske heterodoksije je na izvjestan način historija usmene predaje; izvanjski islamski izgled udomio je cijeli niz predaja čije historijske, geografske i religijske korijene teško da je iko u stanju dokučiti.

Osim sinkretizma, vjerovatno jedna od najuočljivijih osobenosti narodnog, *pučkog* islama je njegovo utemeljenje, površno gledano, izvan okvira teoloških doktrina i postulata, ali ne i neophodno protiv njih. On je proizvod vremena i trenutka, uslovljen socijalnim, ekonomskim i političkim uvjetima vremena, te je stoga uzročno-posljedično nesistematičan, prilagodljiv, tolerantan, pomalo mitološki i možda i nedorečen. Njegova prilagodljivost vremenu i situaciji i životnost su, osim spomenutih, još neke od osobenosti narodnog, pučkog islama koja je zasigurno umnogome doprinijela njegovom lakšem prihvatanju i

[13] Sinkretizam (grč. *synkretismos*), fil. *nesustavno i nekritičko spajanje dijelova različitih filozofskih sustava bez otklanjanja njihovih proturječnosti* (najniži stupanj eklekticizma (grč. *eklego*, biram, *eklektikos*, koji bira; fil. *način mišljenja kojim neko ne stvara svoj vlastiti sustav, nego bira iz drugih sustava ono što mu se čini tačno i prikladno, pa onda od toga gradi cjelinu i sustav*). Sinkretistički (grč. *synkretizo*), ujedinjujući, miješajući; eklektički. Sinkretist, fil. član skupine filosofa u šesnaestom stoljeću koji su htjeli spojiti Platonovo i Aristotelovo naučavanje; nekritičan eklektičar. Anić, Klaić, Domović, Rječnik stranih riječi, tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze, IKP Evro, Beograd, 2001., str. 349.

širenju u ruralnim sredinama. Također, uzročno-posljedičnim se čini i činjenica da su u takvom odnosu teološki sistem i prilično tolerantna teološka i doktrinarna struktura, jer je u predmetnom slučaju teško odrediti šta je starije, ali u svakom slučaju jasno je da je u uskoj vezi sa svojom sinkretističkom prirodom. Derviši petnaestog stoljeća u Bosni i Hercegovini nisu bili stroge askete koji su se bilo čime, od izgleda do ponašanja, razlikovali od drugih ljudi u sredinama u kojima su živjeli. Kako bilo, sigurno je da su se prenosioci i propagatori islama na ovaj način vidjeli neupitnim muslimanima, iskrenim vjernicima, i dobrim robovima Božijim, što drugu skupinu jednako dobrih muslimana koji su islam učili, razumijevali i poimali na drukčiji način, nije sprječavalo da od vremena do vremena, najistaknutije predstavnika pučkog islama proglašavaju hereticima, njihova učenja heterodoksnim, a njihove sljedbenike nevjernicima i raskolnicima.

Kao opći zaključak možemo usvojiti da su se u predmetnom vremenskom, prostornom i situacionom periodu i okolnostima u kojima su djelovali, kao i u kontekstu cilja i svrhe, šejhovi i derviši smatrali dobrim muslimanima, te vjerovali da prakticiraju i propagiraju božansku stvárnost na svoj, možda 'mistički', ali u svakom slučaju ispravan način, baveći se prije svega sadržinom nauštrb površine odnosno manifestacionih, pojavnih, izglednih karakteristika. Njihov naizgled *bezbrižan* stav i odnos prema određenim načelima vjerozakona, odnosno njihovoj eksternoj pojavnosti, ne čini se naročito značajnim u usporedbi sa neupitno mnogo značajnijom unutar-

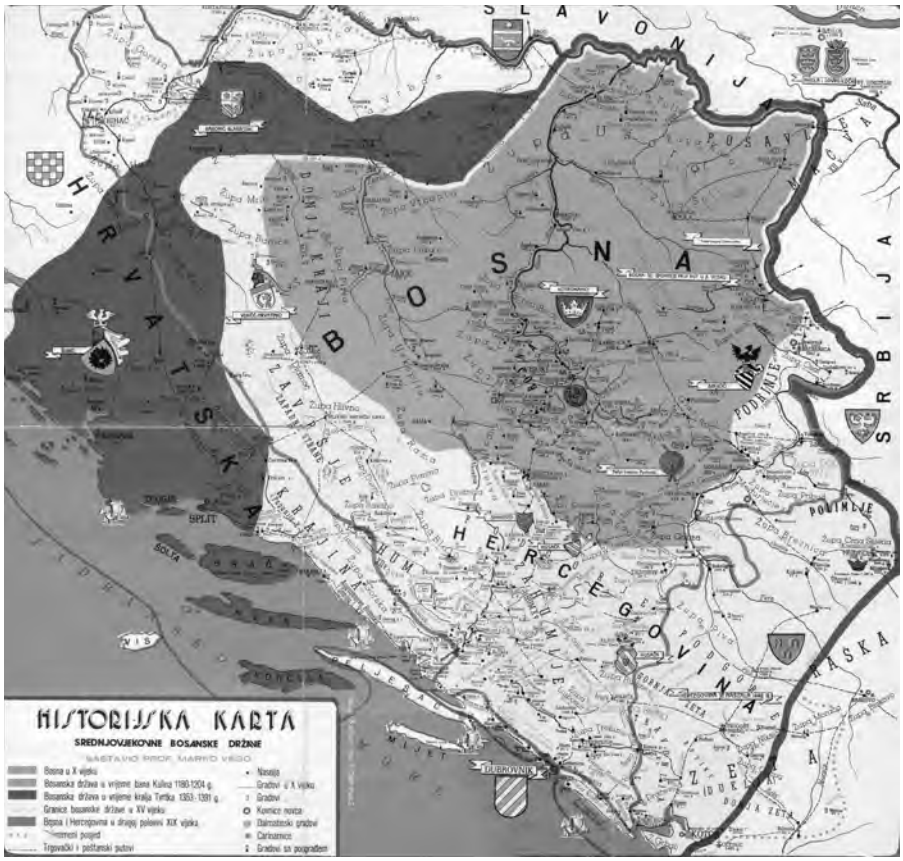

Historijska karta Bosne i Hercegovine u različitim epohama njenog postojanja. Bosna i Hercegovina je u svojim najvećim granicama bila u vrijeme vladavine kralja Tvrtka I. Kotromanića.

njom porukom Božijeg *sunneta* koju su nastojali i uspijevali prenijeti svojim sljedbenicima i simpatizerima, a u isto vrijeme ne čini se da je to u prvi mah bio i zabrinjavajući izazov zagovornicima drukčijeg, formalnijeg i manifestaciono čišćeg islama i *sunneta*.

Temeljem činjenice da je i u takozvanom ortodoksnom bosanskom islamu danas lahko uočiti prisustvo određenih elemenata koji se sa aspekta pravovjerja mogu smatrati sinkretističkim, može se zaključiti da je sinkretizacija bosanskog islama bila, u najmanjem, dvostepen proces. Naime, prvi dio procesa, koji je konzervativna sunnitska ulema' *aminovala*, odvijao se u domenu supstitucije odnosno zamjene starih običaja i vjerovanja novim; drugi dio procesa podrazumijevao je preuzimanje civilizacijskih, kulturnih i religijskih elemenata zatečenih civilizacija, kulturnih cjelina i religijskih tradicija, te njihovo apsorbiranje u vlastito vjerovanje, kao jednakopravnih i punovažnih elemenata vjere, bez obzira na njihovo porijeklo i pozadinu, sa ili bez preispitivanja valjanosti i/ili ispravnosti, što bosanska konzervativnna ulema nikako nije mogla i nije tolerirala. Noel Malcolm[14] (u priredbi prof. Hamde Ćame), piše,

Prelazak s narodnog kršćanstva na narodni islam nije predstavljao veliku promjenu; mnogi su se običaji mogli mirne duše na-

[14] Malcolm, N, *Bosnia*: *A Short History*, New York University Press, New York, 1994.

staviti, samo uz malko drukčije riječi i imena. Bez nadzora crkve koja bi upozoravala vjernike na opasnost što prijeti besmrtnoj duši, taj prelazak nije uopće morao biti težak. Ozbiljni protestantski posjetioci na Balkanu bili su često zgranuti nad time kako ljudi nehajno shvaćaju to prevjeravanje. Engleski liječnik George Wheler, koji je u sedamdesetim godinama 17. stoljeća posjetio Korint, zapazio je kako ovdašnji kršćani, kojima nedostaje dobra poduka, sposobni i odani pastori koji bi ih podučili, otpadaju svakodnevno od vjere, odriču se svoje religije u korist turskog praznovjerja kad god ih snađe kakva god nezgoda ili neugodnost.

Neki od običaja iz narodne religije koji se spominju u prvim izvorima, postoje odvajkada i u kršćanskoj i u islamskoj tradiciji. Vjerovanje u zaštitnu moć pločica ili papirića s religioznim natpisima - bilo kao amulet ili nešto što se zakapa u polju da štiti ljetinu - bijaše uobičajeno u Srednjem vijeku i očuvalo se do dana današnjega i među kršćanima i među muslimanima. Jedan je putnik 1904. godine bio iznenađen činjenicom što su i muslimani i kršćani podjednako bili praznovjerni i vjerovali u moć amajlija, koje su muslimanima često blagoslivljali franjevci i koje djeca nose oko vrata, na odjeći ili na lešu, zmije, ribe, orlovske pandže, jelenske rogove i tako dalje. Mnoge svetkovine i blagdane slave obje religije, među njima Jurjevo i Ilinden, koji muslimani zovu Aliđun. A ondje gdje je osnovni stav prema religiji praktično-magijski, jedna religija može posuditi od druge čak i najvažnije obredne elemente, ili, bolje reći, pogotovo one najvažnije jer se vjeruje da oni posjeduju najveću moć. Zabilježeni su slučajevi kad su kršćani pozivali muslimanske derviše da čitaju iz Kur'ana nad njihovim teškim bolesnicima ne bi li ih izliječili. U studiji o tom predmetu koja je obuhvatila svekoliki Osmanski sultanat rečeno je. Dakako da je tendencija saradnje ... najjača ondje gdje se sve sljedbe susreću na zajedničkoj osnovi…

Jedina relevantna studija o sinkretizmu u bosanskom islamu koja postoji je ona Muhameda Hadžijahića, pod naslovom *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*.[15] Iako smo mišljenja da se u ogromonoj većini onoga što se naziva sinkretizmom u punini značenja toga pojma, u stvari, krije nastavak svete tradicije, koja ni po čemu ne ovisi o trenutno važećoj ili preovlađujućoj religijskoj tradiciji. Istina je da je *bosanski islam*, kao i svaka druga religijska tradicija na jednom geografskom, kulturološkom i civilizacijskom prostoru, adaptirao i susptituirao određeni broj elemenata prethodnih religijskih tradicija novim, ponekad čak mijenjajući im samo izvanjski obol u smislu povoda i namjene odnosno namjere. Hadžijahić kaže da je '…islam kakav su Osmanlije donijeli na Balkan, bio već apsorbirao dio predislamskih religioznih ostataka iranskih i turkmenskih naroda. Na Balkanu i u Bosni i Hercegovini islam, u doticaju sa civilizacijama s kojima se tu sreo, također nije mogao izbjeći izvjesne strane infiltracije. I dio Bosanaca, koji je prihvatio islam, unio je u novu religiju dosta elemenata ranijih svojih vjerovanja i obreda, prije svega stare slavenske religije, zatim bosanskog bogumilstva, pa i ortodoksnog kršćanstva, kao i drugih kultova koji su ostavili traga u južnoslavenskim zemljama.' Nadalje, Hadžijahić kaže da se gornja tvrdnja odnosi na takozvani *narodni islam*, odnosno 'kompleks vjerovanja, naziranja i obreda svojstven širokim narodnim slojevima, kojemu nasuprot, doslovno, je stajao islam za koji su predstavnici vjerskog konzervativizma i puritanizma - hodže, vjerovali da predstavlja 'islam u njegovom izvornom obliku'. *Derviši su*, nastavlja Hadžijahić, *unosili izvjestan nonkonformizam i produhovljenje u ustaljene religiozne forme i sadržaje*. Isto tako, *jedan dio hodža, i to onih koji su se bili najviše srodili s pukom, nije smatrao odveć zazornim kult paganskih tradicija…* koje su kao kompleks relikata označavane jednim nazivom *zemljin zakon*, a koji je održavao toleranciju prema narodnim tradicijama.

Kontinuitet između ranije zatečenih s jedne i islamskih religijskih tradicija s druge strane, najočiglednije je uprimjeren mjestima tradicionalnih kultnih-obrednih obilježavanja, proslava i svetkovina, a priroda sinkretizma, najlakše je utvrdiva utvrđivanjem porijekla predmetne svetkovine, odnosno njenoga korijena u nekoj drugoj, ranijoj ili prethodnoj religijskoj tradiciji. Činjenica je da se *hamzevijska heterodoksija*, makar njen bosanski ogranak (budući je, temeljem brojnih pouzdanih izvora, postojao i ogranak koji se razvijao, naporedo ili zasebno, i u ostatku Osmanskog sultanata, pa čak i u samom Istanbulu), najčešće vezuje za izvjesne tradicije bosanskih krstjana koji se još uvijek često, i pogrešno, nazivaju bogumilima.

[15] Hadžijahić, M, 'Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini', POF, XXVIII-XXIX, 1978-79., Sarajevo, 1980.

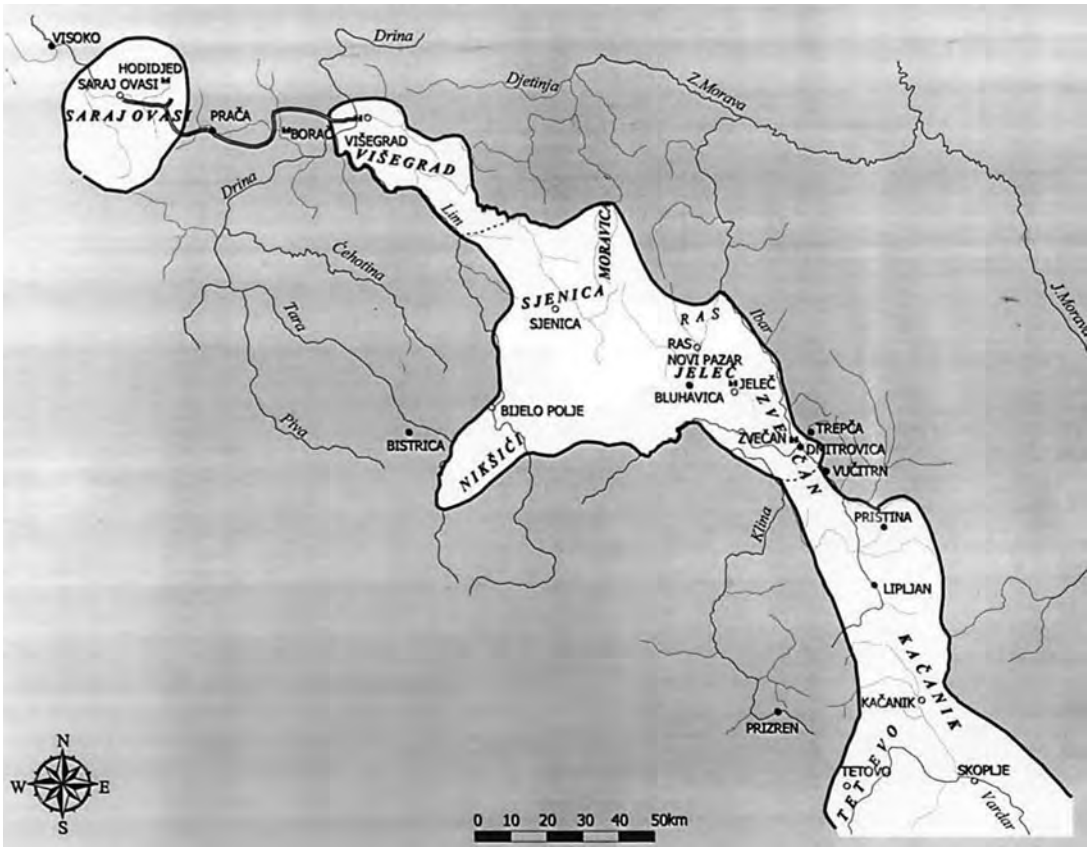

Karta teritorija pod kontrolom osmanskih Turaka s kraja 14. stoljeća.

Hadžijahić u svome radu dijeli kultna odnosno obredna mjesta na visove, stara groblja i grobljanske kapele, 'hramovi' kako se ta mjesta nazivaju u bosanskoj predislamskoj tradiciji, vrela, pećine, jezera, crkve i slično, obrazlažući svaki od ovih toponima kroz sinkretizam između prethodne i islamske tradicije; a kultove napose, osobito one vezane za prethodnu religijsku tradiciju u Bosni, na kultove posvećene paganskim božanstvima Ognju, Piru, Turu, Didu (Djedu) i Radogostu, koji pripadaju panteonu božanstava praslavenske mitologije; nadalje, svetkovine na (1) svetkovine koje služe u svrhu sezonskog računanja vremena, nevezane za bilo koji kult, (2) kršćanske svetkovine u kojima su bosanski muslimani uzimali aktivnog učešća, ali samo u pravcu apotropejskog djelovanja i to protiv svetkovine kao takve i, (3) svetkovine koje muslimani smatraju svojim, koje se opet mogu podijeliti u dvije podkategorije, svetkovine koje općenito usvajaju muslimani (kao što je slučaj sa Jurjevom i Aliđunom), i one koje su više lokalnog značaja (poput Vidovdana i Spasovdana). Što se tiče predislamskih religijskih tradicija u Bosni i Hercegovini, odnosno kako se one pogrešno nazivaju bogumilskim, vjerovatno jedan od najznačajnijih je onaj koji podsjeća, odnosno koji je u sebi zadržao tragove metempsihoze.

Naime, po naziranju pojedinih bogumilskih sljedbi, posebno katara, nije bilo dopušteno ubiti bilo koju životinju. Opravdavalo se to time da je u svakoj životinji mogla biti čovječija duša, koja se tu našla da čini pokoru za grijehe koje je dotični učinio dok je bio živ. Jedino u zmije nije moglo biti čovječije duše, pa se zato zmija mogla ubiti… Bosanski bogumili također su mogli usvajati stav o metempsihozi, interpretiran na izloženi način. Ipak, s obzirom na staroslavenski kult, takozvane kućne zmije, pretpostavljamo da je u pogledu kućne zmije, ali ne i zmije uopće, bosansko bogumilstvo i ovdje učinilo ustupak staroj slavenskoj religiji.[16]

[16] Hadžijahić, M, 'Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini', POF, XXVIII-XXIX, 1978-79., Sarajevo, 1980., str. 323. Čehajić piše: *Neke bektašije vjeruju u prelazak duše na samrti u tijelo iste vrste (metempsihosis). Ima ih koji vjeruju da je duša ubice Huseina ušla u zeca, zbog čega oni ne love niti jedu, pa i ne dotiču se zeca*. Čehajić, Dž, 'Bektašije i islam u Bosni i Hercegovini', Anali GHB, V-VI, 1978., Sarajevo, 1978. Naime, spomenuta doktrina koja se najčešće pripisuje bektašijama, nikada se ne pominje u vezi sa hamzevijama, ali isto tako treba spomenuti da ona nema nikakve veze sa objašnjenjem koje nudi Ćehajić. Radi se o dijelu učenja o *dairetu'l-vudžudu*, a u neposrednoj vezi sa određenim učenjima iz domena islamske kozmologije, za čije bi pojašnjavanje trebalo puno više prostora nego što je ovdje predviđeno, a isto tako odvelo bi nas u potpuno drugom smjeru.

Domen sinkretizma u bosanskom islamu, koji se posebno tiče ove studije, nalazi se u odjeljku u kojemu Hadžijahić piše:

I znatan interes kod bosanskih muslimana za Parakleta iz Ivanova evanđelja mislim da ima korijen u bogumilstvu. Rycaut (1668.) opisujući poture (Potaren) iz Bosne doslovce piše, 'Ma koliko se smatralo mudrim, oni ne prestaju vjerovati da je Muhammed 'Sveti duh' kojega je obećao Isus Krist i da je silazak Duha svetog na Duhove bio tip i lik njegov (Muhammedov), tumačeći na sve načine riječ Paracletus svojim prorokom kojemu je bijeli golub tako često na uho prišapnuo najpouzdaniji način, da stekne raj i da uživa u sreći koja je njemu obećana. Poturi iz Bosne svi su ove sekte, ali oni plaćaju takse kao i kršćani…' (Engleski i francuski tekst donosi A. Solovjev u studiji, Engleski izvještaj XVII. vijeka o bosanskim poturima, Gl. Z. m. NS II Sarajevo, 1952., str. 104-105).

Poturi su, razumije se, oni obrazovani, kako svjedoči Rycaut, podrazumjevali da Paraklet, nagoviješten u Ivanovom evanđelju (XIV., 16 i 26; XV., 26; XVI., 7-8 i 13-14), nije isto što i Duh sveti. Za razliku od ortodoksne crkve, da nisu isto učila je i Crkva bosanska. ('Spiritus sanctus et spiritus paraclitus non sunt idem'). (Upor. Franjo Šanjek, Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb, 1975, str. 134). S ovim u vezi indikativno je da je u bosanskim evanđeljima riječ Parakletos iz originala ostala neprevedena (kako je upozorio Solovjev). Učenje o 'Obećanom' sigurno je dobro došlo islamskim misionarima u Bosni, koji su mogli uvjeravati bogumile da je Obećani zapravo Muhammed. Da je taj koncept naišao na plodno tle pokazuje preokupacija potura sa Parakletom. Do najnovijeg vremena među širokim slojevima muslimana u Bosni pokazivao se interes o pitanju nagovještaja Parakleta (u Ivanovom evanđelju) (Još u XIX. stoljeću islamizirani Bosanci operisali su s argumentom da je Isus u evanđelju navijestio Muhammedov dolazak. Antun Knežević je (1870.), zabilježio razgovor koji je imao s jednim običnim muslimanom iz Bosne (Knežević ga naziva 'Ćosom'). Kada mu je u razgovoru Knežević rekao da 'vjeruje u Isusa i njegov nauk', Ćoso mu je odgovorio, 'Lažeš k'o pas, da ti vjeruješ u Isa, pejgambera (Isusa Proroka), ti bi vjerovao i u Muhammeda; on je prorekao da će Muhammed doći i zapovijedio u Indžilu (evanđelje) da ga vi svi poznate za pravog proroka.' Bosanski Prijatelj, IV., u Sisku, 1870., str. 115, učenje o Parakletu igralo je važnu ulogu i u manihejstvu. Mani je također smatran da je obećani Paraklet.) Govoreći o poturima, Rycaut spominje vojnike 'koji borave na ugarskim i moravskim granicama', pa nastavlja, 'Oni čitaju Novi zavjet na slavenskom jeziku, koji dobivaju iz Moravske i Dubrovnika. Drago im je da saznaju o tajnama Kur'ana i da ga čitaju na arapskom i čak se pretvaraju - da ne ispadnu nezgrapni i neuki - da znaju perzijski, koji je dvorski jezik…

Umjetnički prikaz panorame grada Beograda, Srbija, iz 1717. godine.

Da su Rycautove informacije tačne, potvrđuje i jedan dubrovački izvještaj od 30. marta 1596., kao i okolnost da se nekoliko evanđelja našlo u muslimanskoj sredini. Ukazano je da su poturi po svoj prilici nabavljali za svoje potrebe ćirilska evanđelja i to najviše štampana. Pri tome je uglavnom dolazio u obzir Novi zavjet u prijevodu istarskih protestanata na čakavskom, štampan 1563. (Bliže o ovome, Hadžijahić, M, O vezama islamiziranih bogumila sa hrvatskim i slovenskim protestantima, Historijski zbornik, XXIX-XXX, 1976/1977., str. 127-132, Zagreb).

Pišući o stanovnicima Beograda Evlija Ćelebi kaže:

Premda su beogradski muslimani poturi, oni ipak znaju srpski, bugarski, bošnjački i latinski način govora (istilah)… Sva beogradska raja i povlašteni građani (beraya) su Srbi. Premda su blizu bošnjačkog i bugarskog vilajeta,

oni imaju svoj zaseban nepravilan način govora… Mnogi znaju također i hrvatski, halijski (galiye), slovenski (islovos) i talijanski jezik. Imaju svoje uvažene i poštovane istorije. Brojevi su im, opet, kao u bošnjačkom jeziku: jedno (yedlo) = 1, dva (divva) = 2, tri = 3…[17]

Bosanski poturi

Bosanski poturi su prije takozvane *poturice* nego *potareni*, a njihovo vjerovanje u Parakleta, najavljenog slijedećeg i posljednjeg Božijeg poslanika, Muhammeda (s.a.v.a.), potpuno se poklapa sa temeljnom islamskom ortodoksijom, bez obzira na sljedbu, po kojoj je suština evanđelja' u značenju 'dobra vijest' u stvari najava dolaska Obećanoga od praiskona, Hvaljenoga - Ahmeda, Izbavitelja i Iskupitelja - *šefa'atčiju*, kako bi rekli stari Bošnjaci… Noel Malcolm[18] (u priredbi prof. Hamde Ćame), piše,

Poturi, tajanstveni element u vjerskoj historije Bosne, koji, po mišljenju nekih autora, upućuje na vezu između islama i srednjovjekovne Crkve bosanske. Prvobitno značenje ove riječi nije jasno. Obično se odnosilo na islamizirane ili poturčene bosanske Slavene prilično rustikalne i provincijalne sorte koji su možda zadržali neke kršćanske običaje. Neki su autori tvrdili da riječ potur potiče od riječi pataren. Ova se pretpostavka mora odbaciti iz jednostavnog razloga što je pataren talijanski ili dubrovački izraz i što ga sami Bosanci nikad nisu upotrebljavali. Potur je, s druge strane, izraz koji su od 16. do 18. stoljeća upotrebljavali Bosanci i Turci. Narodna etimologija drži da je to skraćena verzija bosanske riječi Polu-turčin, što ima neke veze s načinom na koji se upotrebljavala u tom razdoblju. Drugo je slično mišljenje, da je riječ potekla od bosanskoga glagola poturčiti se. Međutim, u najstarijim sačuvanim zapisima ta riječ nije navedena na hrvatskom ili srpskom, nego na turskom jeziku. Pošto su bosanski muslimani 1515. godine sklopili s državom poseban sporazum da šalju svoje sinove na izobrazbu u Istanbul, osmanski su službenici svrstali tu djecu pod zajednički naziv potur kad su ih upućivali u sultansku palatu. Više carskih ukaza iz razdoblja u periodu 1565-1589., omogučilo je poturima da im sinovi postanu adžemi (acemi) oglani, članovi elite birane iz redova novaka sistema devširme, riječ potur upotrebljava se u tim ukazima kao opći naziv za islamizirane bosanske Slavene.

Najraniji pisani izvor koji upotrebljava taj naziv jest niz zakona donesenih (1539.) isključivo za Bosnu. I tu *potur* jednostavno znači *muslimanski narod u Bosni*. Jedan drugi turski izvor, zapisnik turske parnice vođene u Sarajevu 1566., razlikuje *poture*, koji su očito lokalni stanovnici Bosne, od drugih muslimana. A tursko-bosanski rječnik *Makbuli 'arif*, Mehmeda Havaji Uskufija, iz 1631.,[19] riječ *potur* prevodi jednostavno kao *seljanin*. S obzirom na ovo svjedočanstvo, čudno je što ni jedan od naučnika koji su razbijali sebi glavu oko tog pitanja nije nikad ponudio najjednostavnije rješenje, a to je da izraz *potur* dolazi od turske riječi *potur*. Ta riječ označava vrstu vrećastih, naboranih hlača (tur. *pot* znači bora), kakve nose seljaci i kakve su bile uobičajene na zapadu Balkana. Riječ je prešla i u albanski jezik kao *poture*, što albanski Akademijin rječnik definira kao *široke muške hlače kakve se nose u nekim dijelovima Albanije, izrađene od grubog bijelog pusta ili sukna*. Turska riječ *poturlu*, koja označava nekoga ko nosi *potur*, također ima opće značenje *seljak*, te se stoga čini vjerojatnim da je to prvobitno bio tek pogrdan izraz za one bosanske Slavene koji su, iako preobraćeni na islam, očito ostali primitivci u osmanskim očima.

Temeljem toga, i s obzirom na ono što znamo o mješavini kršćanskih i islamskih običaja u Bosni, neka kasnija spominjanja *potura* u Bosni ne izgledaju nam više tako tajanstvena. Jedan je katolik izvijestio habsburški dvor (1599.), da u pograničnim oblastima Bosne ima mnogo *potura* koji su zadržali kršćanska imena i ostali *u duši* kršćani. Dodao je da bi se oni, *kad bi se oslobodili Turaka, drage volje ponovo pokrstili*. Nije nikakvo čudo ako je to izjavio neko ko se nadao da će ga osloboditi susjedna kršćanska velesila; a ne smijemo smetnuti s uma ni činjenicu da je to zapisano negdje usred dugog osmansko-habsburškog rata, kad je bio znatno povećan teret nameta i vojnih obaveza na bosanske muslimane. Jednostavno je suvišno u ovaj iskaz učitavati bilo kakav znak ezoterične kriptobogumilske vjerske tradicije. Jedan drugi

---

[17] Ćelebi, E, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, 1996, str. 91-92.

[18] Malcolm, N, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York, 1994.

[19] Prvi rječnik bosanskoga jezika (iz 1631. godine) spominje i Evlija Ćelebija: *Učenjaci i pjesnici šeher-Sarajeva napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima, po uzoru na perzijsku knjigu Šahidi, iz koga su ovdje prenesena dva metruma*. Ćelebi, E, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, 1996., stranica 121.

katolik, koji je posjetio Bosnu u dvadesetim godinama sedamnaestog stoljeća, zapisao je nešto slično:

…Malo koji od Turaka koji obrađuju zemlju (to jest, muslimanska raja u Bosni), *zna turski*; *a kad se ne bi bojali ognja, gotovo bi se svi oni pokrstili jer dobro znaju da su im preci bili kršćani*.

I taj je putnik sastavljao izvještaj za Habsburgovce nastojeći ih nagovoriti da ponovo osvoje Bosnu radi katoličanstva. Čini se da je poveći broj takvih izvještaja uvjerio Austrijance da će ih svekoliko stanovništvo dočekati raširenih ruku ako ikad poduzmu invaziju većih razmjera na Bosnu, ali su se grdno razočarali kad su napokon (1697.), pokušali nešto slično. Dakako da je moguće da je u Bosni, kao i u drugim dijelovima Osmanskog sultanata, bilo slučajeva pravog pritajenog kršćanstva - naime, da se iza vanjskog očitovanja islama skrivala osobna privrženost kršćanskim vjerovanjima i običajima. Ali to je mnogo rjeđa pojava, posve različita od one vrste miješanja kršćanstva s islamom kakav smo netom opisali. To se javlja samo onda kada postoji odlučna politika prisilnog preobraćanja - a vidjeli smo da se takva politika općenito nije u Bosni vodila.

Najposlije, tu je zagonetna primjedba Paula Rycauta iz 1668. godine o *poturima*. On ih spominje u onom dijelu svoje knjige u kojem govori o kadizadelijama (*kadizadeler*), puritanskom i ultrakonzervativnnom islamskom pokretu koji je bio vrlo utjecajan u Istanbulu na početku sedamnaestog stoljeća, prije nego što su ga (1656.) vlasti ugušile. Rycaut piše o krajnjoj konzervativnosti toga pokreta, kaže da su *oni strogi i vrlo savjesni u pridržavanju vjerskih propisa*, ali

Karta teritorijalnog prostiranja određenih naroda i plemena u jugoistočnoj Europi u drugoj polovini 9. stoljeća.

dodaje da su uveli i *posebne molitve za pokojnike*.

Radi toga su im se pridružili i mnogi Rusi i kojekakvi drugi kršćanski otpadnici koji su, među svojim zbrkanim i gotovo zaboravljenim pojmovima o kršćanskoj vjeri, sačuvali nekakvo sjećanje na pojedinosti čistilišta i molitve za pokojnike. Ali, među pripadnicima sekte koji su na čudan način izmiješali kršćanstvo s muhamedanstvom ima mnogo vojnika koji borave na granicama Bosne, i koji čitaju Evanđelje na slavenskom jeziku... osim toga, iz radoznalosti uče misterije Kur'ana / zakonitosti arapskog jezika; a da ih ne bi smatrali neotesanima i nepismenima, govore tobože dvorski perzijski. Piju vino u mjesecu posta zvanom Ramazan... Osjećaju milosrđe i naklonost prema kršćanima i spremni su ih braniti od pogrda i nasilja Turaka. Ipak vjeruju da je Muhamed Duh sveti koga je navijestio Krist... Ovoj sekti pripadaju poturi iz Bosne, ali oni plaćaju namete kao i kršćani; groze se slika i znaka križa; obrezuju se i navode Kristov primjer za takav postupak…

Vodeći zagovornik teorije *bogumilske* tradicije Crkve bosanske Aleksandar Solovjev, Rycautova zapažanja navodi kao dokaz da su *poturi* i *bogumili* bili isto.[20] Međutim, jedino što se ovdje slaže s bogumilskim načelima jest rečenica *groze se slika i znaka križa*, ali je smisao te rečenice jasan - *poturi* su u tom pogledu poštivali muslimanska načela.

Očito je da je Rycaut ovdje izmiješao tri sasvim različite skupine ljudi povezavši ih prilično proizvoljno onom zajedničkom oznakom na početku *kršćanski otpadnici*. Prvu skupinu sačinjavaju ultrakonzervativni kadizadelije (*kadi-*

[20] Solovjev, Le Temoignage de Paul Rycaut.

zadiler). Druga se sastoji od vojnika u Ugarskoj i Bosni koji čine što nijedan ultrakonzervativni musliman ne bi nikad ni u snu učinio, kao što je recimo da pije vino o ramazanu. S obzirom na njihovu pismenost i učenje arapskog i perzijskog jezika, mora da je riječ o janjičarima koji su stekli temeljitu naobrazbu u Istanbulu. Nedvojbeno su neki od njih po svom porijeklu bili *poturi* u uobičajenom smislu te riječi. Sudeći po njihovoj nedisciplinranosti i zanimanju za kršćansku teologiju, reklo bi se da su bili bliski *tarikat-i bektašiji*, najslobodoumnijem i najsinkretičnijem od svih tarikata, koji je bio posebno popularan medu janjičarima. Rycaut na jednom drugom mjestu napominje da su *kadizadelije* žestoko osuđivali taj tarikat zbog njihove nedisciplinranosti. I treće, tu su *poturi*, koje Rycaut ubacuje ovamo, čini se, bilo zbog geografske asocijacije s vojnicima *na granicama... Bosne*, bilo zbog toga što su i oni *kršćanski otpadnici* koji su sačuvali nekakvu narodnu vezu s kršćanstvom. Rycaut nije nikad bio u Bosni pa navodi taj podatak zacijelo iz druge ruke; kod njega se čovjek ne može osloniti na svaki detalj.[21] Ali slučajno njegova tvrdnja da oni *plaćaju namete kao i kršćani* (*džizju*, glavarinu koju plaćaju nemuslimani) možda je zaista tačna. Jedan službeni bosanski dokument iz 1644. i 1645. godine spominje kako *poturi* plaćaju *džizju*, a poznato je da se i od muslimana moglo zahtijevati da plaćaju taj namet kad bi se ukazala iznimna potreba za većim prihodima radi vođenja rata.

Rycautov izvještaj nema nikakve veze s bogumilstvom, i premda je statistički moguće da su neki *poturi* bili nekad pripadnici Crkve bosanske, nikako se ta crkva ne može poistovjetiti sa svim seljačkim stanovništvom bosanskih muslimana. Isto tako ne može biti nikakve veze između ostataka te crkve i dalekih skupina nominalnih ili formalnih kršćana s kojima su se pokatkad susretali katolički posjetitelji: s ljudima *bijednih kvaliteta, toliko neosviještenim u vjerskim stvarima da samo zbog činjenice što nisu obrezani mogu smatrati sebe kršćanima*. Takvi su ljudi mogli biti ostaci bilo koje kršćanske zajednice koja kroz više naraštaja nije primala usluge svećenika ili crkve. Što god oni inače bili, poturi nisu bili - poturi jednostavno bijahu obični slavenski muslimanski seljaci u Bosni.

Svakodnevni život i vjerski propisi

Postoji određeni broj izvora u kojima se tvrdi da su u Bosni, osobito u gradovima, pravljeni izvjesni *ustupci* u odnosu na vjerske propise, kada je u pitanju trošenje i proizvodnja alkoholnih pića; u tom je domenu često tradicionalna kultura nadvladavala stroge vjerske propise, jer je, uprkos vjerskoj zabrani, rakija bila u izvjesnom smislu 'nacionalno piće' Bošnjaka, svejednako kao i ostalih slavenskih naroda. Vino se uglavnom izbjegavalo, ali su se trošile razne *šire*. Tako, naprimjer, Evlija Ćelebija među pićima koja se piju u Sarajevu i okolini, na prvom mjestu pominje 'nevareno vino', odnosno *muselez*, što na arapskom znači *šira* ili *mošt*. Slično piće Evlija nalazi i u Blagaju, gdje se spravljalo od divljih šipaka. *U Sarajevu se*, piše Ćelebija, *trošila, i hardalija, jedna vrsta mladog vina kojem su dodavani gorušica i drugi začini*, a koju u drugom kontekstu pominje i Paul Rycaut. Kao specijalitet Sarajeva Ćelebija ističe *ramazaniju*, piće koje se *pravi od grožđa* i *s nogu obara čovjeka*, tvrdeći pritom da najbolju vrstu ovog pića imaju imami. *Onaj koji pije pravo vino*, kaže Ćelebija, *nesrećnik je kojeg stanovnici Sarajeva izbjegavaju*. Među glasovitim pićima Banje Luke,[22] Ćelebija pominje *peloniju*, vjerovatno ekstrakt trave pelina, te *nane-rakisi*. U Bosni se još spravljala i pila medovina, poznato piće starih Slavena.

Moglo bi se sa izvjesnom rezervom reći da je u Bosni u jednom razdoblju došlo do obuhvatnijeg prihvaćanja islama u svim njegovim vidovima i domenima ljudskog življenja, iako se još uvijek osjetila izvjesna razlika izmedju sela

---

[21] Godine 1676. George Wheler upoznao se s Poljakom muslimanske vjere koji je radio kao dragoman ili tumač i koji mu je rekao da je on bio jedan od glavnih Ricautovih informatora. Journey into Greece, str. 202.

[22] Bošnjake u Banja Luci Ćelebi opisuje vrlo slikovito, spominjući i jela koje vole: *Kupus, koji zovu "kopuska" ima glavu veliku kao kazan, a listovi su mu sočni kao tanki listovi nišeste. Bošnjak za ovaj kupus kaže:"Allah mi je din (vjera), a kupus imam (vjerovanje) - i jede ga do crkavanja. Od pića im je glasovito kozje mlijeko, surutka, medovina… Na sedamdeset mjesta imaju izletišta. Od svih najglasovitije je Ferhad-pašina bašča. Svega pet hiljada vinograda i bašča plaćaju porez na vinograde (dunum hakki). Jedan dio stanovništva su trgovci. Oni dolaze i odlaze u Beograd, Skoplje (Uskup) i Solun (Selanik). Drugi dio opet su gazije, borci za vjeru. Jedan stalež su službenici časnog šerijata, jedni su baštovani, jedni su ulema, a drugi stalež su privrednici i zanatlije… Sve im žene nose čohane feredže, a na kape stavljaju jašmake od tankog bijelog platna i idu vrlo uljudno. Jezik im je bosanski. Oni svoja imena skraćuju pa Hasanu kažu Haso, Musau - Muso, Memiji - Memo*. Ćelebi, E, *Putopis*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, 1996., str. 216.

i grada. Dok je u gradovima islam, makar u pogledu vjerskih dužnosti i životnih pravila i običaja dosljednije poštovan i primjenjivan, dotle se u zabačenim selima često sretala heterogena vjerska praksa. Tako se za podveleške muslimane krajem 19. stoljeća billježi da 'ne vrše redovno propise Muhammedove vjere', 'ne kupaju se često' i 'rijetko idu u džamiju', zatim da 'ne kriju žene kao drugi muslimani' i da tu muslimanke idu 'otvorena lica', obavljaju sve poljske radove, čuvaju stoku i pri tome uz kakav ručni rad pjevaju *da se razliježu brda i doline*, a u kući *slobodno stupaju u razgovor sa strancem, pa makar to bio i inovjerac, gledajući ga ravno u oči*… Savremenici su zabilježili da se u mnogim krajevima Hercegovine, zatim u okolini Cazina, dolini rijeke Rame i drugdje, muslimanke nisu krile sve do pred kraj devetnaestog stoljeća. I Ćelebija pominje ljepotu i rumenilo Bosanki po gradovima.

Doista, djevojke se u određenim socijalnim slojevima nisu krile sve do udaje. O tome svjedoče i pisma Ahmed Dževdet-paše, koji je kao carski *mufetiš* (inspektor) boravio u Bosni 1864. s namjerom reorganizacije vojske, u kojima piše kako u Bosni djevojke od dvadeset, dvadeset i pet godina hodaju i ašikuju bez feredže. Umjesto feredže Bosanke 'pokrivaju glavu šalom, i jednom rukom pridržavajući oba kraja pod bradom idu vrlo uljudno'. Čini se da je običaj pokrivanja lica kod muslimanki u Bosni i Hercegovini uveden tek nakon austro-ugarske okupacije, na što ukazuje i navod sarajevskog arhimadrita Kosanovića, da se do okupacije 'malo koja turska djevojka zaklanjala' i da su sve do tada išle zagrnute šarenim boščama i otvorena lica.

Ibrahim-beg Bašagić, je po selima Bosne i Hercegovine zaticao površno islamizirano stanovništvo, temeljeći svoje zaključke, pored ostalog, i na činjenici da se 'nisu vjenčavali pred kadijom, nego prema svojim mjesnim običajima, pred nedoučenim seoskim hodžom'.

Ćelebija bilježi još jednu znakovitu osobitost Bošnjaka. U prvom redu imena, tvrdeći da Bošnjaci, za razliku od ostalih muslimana, svoja imena skraćuju, te je Mehmed - Meho, Ibrahim - Ibro, Sulejman - Suljo… Također navodi i jedan ratnički običaj kod muslimana i kršćana po Krajini, Lici i Hercegovini: davanje svoje *vjere* (riječi) i uzimanje tuđe, kao jamstvo na vjernost i pomoć u nevolji. Zarobljeni kršćani i muslimani su jedan drugom davali svoju vjeru koja se poslije vraćala tek ako jedan drugog izbave iz ropstva(!).

Uprkos gore spomenutom, zaista je teško povjerovati da je bilo koji element kršćanskoga mišljenja, osobito u domenu temeljnih doktrina - dogmi kršćanske crkve, prihvaćen i smatran ispravnim u mjeri koja bi derviša, bilo kojeg - ortodoksnog ili heterodoksnog - mogla izvesti iz islama, kao što je jednako nemoguće da jedna osoba u isto vrijeme bude derviš i ateista(!).[23]

Premda se za vjerovanja mnogih sljedbi u kršćanstvu, koje je zvanična Crkva odbacila kao heretička ili heterodoksna, kao i za mnoga znana i ona koja teško da će ikada biti publicirana apokrifna djela iz gotovo svih razdoblja od prvih dana 'kršćanstva' do danas, vrlo često može čuti da su 'čišća i pravovjernija' nego zvanična crkvena dogma. Iako isto vrijedi i za vjerovanja Crkve bosanske, te ih u smislu kontinuiteta 'objave' i 'vjerovanja' možemo smatrati, u najmanjem segmentarno i fragmentarno, ispravnim, svako miješanje islama sa bilo kojom religijskom tradicijom, pa i sa samim kršćanstvom, može se smatrati u izvjesnom smislu riječi sinkretizmom.

Šta je to 'bosanski islam'?

Historijski trenutak u kojem će Bosna postati većinski muslimanska zemlja potrajao je bezmalo 150 godina, od petnaestog do sedamnaestog stoljeća. Bosna nije teritorijalno velika zemlja, te sama sporost procesa umnogome svjedoči i o prirodi procesa širenja islama, pobijajući sve tvrdnje o nasilnosti i prinudi primanja islama u ovom dijelu svijeta. Kompleksna priroda srednjevjekovne islamske kulture nastala je na temelju integriranja zatečenih predislamskih tradicija u već postojeću mješavinu arapskih, turskih i perzijskih tradicija, pri čemu bi - ovisno o geografskom području - preovladao jedan koji bi se pokazao najdominantnijim: arapski u zemljama i područjima koja su garanitirala zemljama sa većinski arapskim stanovništvom, turski u većini zemalja koje će pasti pod vlast ovog ogromnog Sultanata, perzijski u regionima koji će - naročito od petnaestog stoljeća potpasti pod vlast i utjecaj safavidske Perzije. Nesporno je da je Turska imala najdužu granicu te stoga i najviše kontakata sa kršćanskom Europom, ali je uprkos tome uspje-

[23] Stoga se potpuno besmislenim čini naslov jednog od potpoglavlja djela Ihsanoğlu, E, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I-II, Istanbul, 1994., 1997. Historija osmanske države i civilizacije, Orijentalni institut, Sarajevo, IRCICA, Istanbul, Sarajevo, 2004., 'Sufijski pokreti s ateističkim tendencijama (zendeka i ilhad): bajramijske melamije i gulšenije', str. 751, bilo da se radi o izvornom naslovu ili pak pogreški u prijevodu.

Vjerovatno najpoznatiji umjetnički prikaz ulaska sultana Fatiha Mehmed-hana II. u Konstantinopol 1453. godine.

la zadržati i sačuvati osnov tradicionalnih islamskih vrijednosti.

Ni obostrani duhovni utjecaj se ne smije zanemariti, naročito kada je riječ o tesavvufu - zasigurno najfleksiblinijem i najprijemčivijem domenu islama - čiji je utjecaj u Bosni naročito izražen, a čime je unekoliko objašnjiva tolerantnost bosanskih muslimana prema drugima, muslimanima i nemuslimanima svejednako. Sve spomenuto, ali i mnogo toga nespomenutog, utjecalo je na formiranje pojave koja će ponijeti naziv *bosanski islam*! - autentičnog bosanskog islamskog-kulturnog razvoja u Bosni, koje će se polahko, ali sigurno početi prelijevati i izvan bosanskih granica i utjecati na formiranje ili već formirane islamske tradicije u drugim zemljama regiona i šire. Koliko god pozitivno zvučalo, treba imati na umu da je *bosanski islam* vrlo često optuživan za opasno koketiranje sa predislamskim tradicijama, civlizacijama i kulturama na granici sa heterodoksijom. Čim se spomene heterodoksija prva slijedeća asocijacija jesu *tesavvuf* i *tarikati*.

Prema predaji sultan Fatih je u Bosnu namjenski doveo četrdeset provjerenih i pouzdanih šejhova gotovo svih tarikata, koji su u tom historijskom trenutku postojali i djelovali u osmanskoj prijestolnici. Energičnom promocijom i - od prvih dana obuhvatnim prisustvom *provjerenih* pravnih i teoloških škola, a uz potporu središnje osmanske vlasti - predstavnici ovih institucija uspješno su se borili protiv prisustva bilo kakvih neortodoksnih elemenata i praksi. Osmanski upravitelji i feudalni socijalni sistem je nametnuo i provodio politiku zaštite i promoviranja isključivo sunnitskog islama, hanefitske pravne škole. U tom smislu, neposredno po dolasku i zvaničnoj uspostavi državnog i vjerskog administrativnog sistema, institucije države postarale su se da se svaki trag neortodoksije suzbije i iskorijeni. Treba li spominjati da su napori u tom pravcu učinjeni znakovito prije zvaničnog dolaska sultana cijelog sultanata: prva zavija - iako u većini izvora stoji tekija - podignuta na teritoriju Bosne i Hercegovine povjerena je šejhovima i dervišima *tarikat-i mevlevije*, čiju pravovjernost pokazuje činjenica da je prvak tog tarikata obavljao središnji obred inauguracione ceremonije osmanskih sultana, naime opasivanje sabljom utemeljitelja dinastije sultana Gazi-Osmana. Osim mevlevija za pravovjernost islama na ovom području starali su se i *tarikat-i halvetije*, koje još uvijek postoje u Bosni, Kosovu i Makedoniji; *tarikat-i rifa'ije*, *tarikat-i nakšibendije*, sa historijskim porijeklom u srednjeazijskom islamu, *tarikat-i kadirije*, kasnije i neki drugi tarikati.

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Dvije plošne slike monodimenzionalne svijesti

Mitologija žrtve – zlo u zametku

Status žrtve baš dobro služi kao opravdanje za nasilje, ali vremenom devalvira kao i njegove stjegonoše i postaje univerzalno opravdanje za zaostajanje

Slika prva

Škabrnja – žrtva i heroj? Ili tek zaostalo selo izbjeglica koje je dobilo kultni status u Hrvatskoj, zahvaljujući tada pukovniku Ratku Mladiću koji je poslao četničke divljake na namirenje potreba za ljudskom krvlju baš tamo, a ne negdje drugdje. Ili je možda nešto više. I opasnije. Selo koje živo svjedoči cionistički sindrom gdje žrtve fašizma, hranjene mitologijskim obrascima postaju fašistima ili su to neki od njih možda oduvijek bili. Ne zabrinjava toliko priglupi i prizemni, neznalački rasizam hrvatskog primitivca, već način na koji je policija postupila, a država kasno reagirala protiv zastrašujućeg zatvaranja ljudi u bodljikavu žicu i njihove deportacije s vlastita zemljišta, uz policijski kordon kao "zaštitu". Takvu zaštitu pruža redovno i mafija malim poduzetnicima po većim gradovima. Zamislite da kupite zemlju, uz sve dokumente koje vlasnik prikaže (naravno upitne jer je korumpirana lokalna birokracija u zemljišno-knjižnom odjelu nadležnog suda baš tog prodavatelja upisala za vlasnika, uz određenu šuštavu nadoknadu), dođete s obitelji na ono što s pravom smatrate vašim, a onda vas počnu šikanirati, prijetiti vam i na kraju vas i vašu obitelj zatvore u logor iza bodljikave žice, sveudilj kličući i vrišteći od zadovoljstva očuvanja rasne čistoće hrvatskoga čovjeka. Uz punu podršku demokratski izabranog općinskog vodstva. I nikomu ništa. Javni mediji "neutralno" o tome izvještavaju, policija ne reagira na prijave o uznemiravanju i prijetnjama koje redovito šaljete kroz barem mjesec dana stalnih šikanitranja i rasističkih ispada, već vam na kraju dostavlja kordon koji vas štiti pri deportaciji s vlastite nekretnine. Prije toga, ako već ne dozvoljava, ne spriječava održavanje rasističkog skupa građana (ili seljaka, ili seljačina), što je valjda i po Ustavu dužna učiniti. Državno odvjetništvo dugo ne poduzima ništa jer ipak, zaboga, riječ je o selu heroju, žrtvi, simbolu tzv. domovinskog rata, metafori patnje hrvatskog naroda. Kako se to, ono zove – razularena masa rasističkih divljaka s podrškom tzv. institucija sustava? Fašizam, nacizam,...?

Čist jezik za nečiste misli

Strašno je bilo slušati u Studiu 45 RTL 2 televizije 8. maja stanovnicu Škabrnje, koja je 1991. pobjegla sa svoga, čekajući druge hrvatske građane da njoj i njezinim muškarcima oslobode okupirano selo, kako proziva Rome koji nisu, po njoj, ništa drugo do Srbi, gdje su bili te 1991? Neki su bili i na frontovima, od Zadra do Vukovara, izjavio je gotovo ponizno, opravdavajući se, romski zastupnik u Saboru Veljko Kajtazi. A gdje je dođavola, ona bila, gdje su do tog istog hudiča, bili njezine balkanske, rvacke muškarčine. I kakve veze ima mjesto bivanja 1991. s pravom na slobodu kretanja i rada, trgovine i odabira boravišta ili prebivališta građana Republike Hrvatske? Rasizam, domaći, primitivan, neskriven ili teško skriven, šikljao je iz svake riječi izgovorene u kameru u prilogu RTL-a te večeri. Strašno, zabrinjavajuće, tjeskobno. Ali ne i prvi puta. Sjetimo se Međimurja i protesta čistokrvnih roditelja čistokrvne hrvatske djece, prije samo par godina, koji su tražili da se njihova djeca ne miješaju u učionicama s "cigans-

kom“ koja ionako ne govore hrvatski jezik. Kao da ga njihova govore. Kao da ga i oni govore, ako brbljanje na nikome razumljivom dijalektu, s vokabularom završene pučke škole ne smatraju jezikom. Kako je sveta nam država, čiji je simbol mukotrpnog rađanja pitomo selo radišnih i marljivih hrvatskih težaka, Škabrnja, reagirala? Tako što je udovoljila zahtjevu čistokrvnih roditelja čistokrvne djece koja govore čistim jezikom i odvojila “Cigane“ u posebna odjeljenja kako bi naučila hrvatski jezik!!! Je li itko reagirao. Nije, naravno jer su institucije, na opće zadovoljstvo odradile posao. Integracija u punom smislu te riječi. Kako je to moguće? Jedan od gostiju u RTL-ovu studiju, profesor Ivo Banac, predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora na to pitanje ima jednostavan odgovor – društveno je prihvatljivo jer je dobra stara tradicija ponižavati Rome, diskriminirati ih, jer sankcija naprosto nema niti ih je ikada u praksi bilo. A kako su Romi ionako Srbi, po mišljenju heroine domovinskog rata iz Škabrnje, logično je da na etnički čistom (ili očišćenom) teritoriju nema niti potonjih. Pa onda niti bilo kojih drugih ili, ne daj Bože, drukčijih. Onih koji ne govore (pričaju po novogovoru mladih Hrvata) čistim hrvatskim jezikom ili ne slave čiste hrvatske, katoličke blagdane. I tako progonjeni postadoše progoniteljima. Uz našu srčanu ravnodušnost. Institucionalizirane žrtve pretvoriše se u graditelje konc-logora. Istovremeno, sebe su zatvorili u duhovni logor isključivosti i dosade, zamorne istosti i naporne predvidljivosti koja nikada neće voditi u avanturu razvoja jer je uspješno i temeljito amputirala svaku mogućnost kulturne i civilizacijske interakcije s drukčijima. Petrificirali su se u ideološkoj paradigmi iskrivljene svijesti o sebi i svome narodu. Status žrtve baš dobro služi kao opravdanje za nasilje, ali vremenom devalvira kao i njegove stjegonoše i postaje univerzalno opravdanje za zaostajanje. Takvo zaostajanje rađa i produbljuje podozrenje prema drugima, razvija mržnju i vodi u zločin. Zločin se osvećuje. Ponovo i ponovo... Što je najgore, okolina nema nikava razumijevanja, ne osjeća čak ni sažaljenje, a kamoli sućut. Od mnogo ponavljanja, posebno ako su ona uniformna, statistička, postaje podozriva i odbojna.

Nema dugo da je predsjednik Stranke demokratske akcije Sulejman Tihić apelirao na Bošnjake da izađu iz stanja samosažaljenja žrtve i suoče se sa izazovima vremena. Kada je 1992. započeo genocid nad Bošnjacima u svrhu njihova trajnog iseljavanja s određenih teritorija u Bosni i Hercegovini, počelo je objavljivanje niza tekstova različitih autora o Bošnjacima kao narodu koji je preživio deset genocida u posljednjih tristotinjak godina. Počela se stvarati slika o permanentnom genocidu nad narodom žrtvom koji baš zbog toga što je stalna žrtva ne može naprijed, ne može čvrstim korakom u razvoj.

Slika druga

Članice udruženja Majke Srebrenice traže pravdu, izmjenjujući body language poruke s optuženim Ratkom Mladićem u sudnici Haškog tribunala. Prije toga u kameru govori jedna od njih kako za njih pravde nikada neće biti i kako nikakva kazna koju Sud odmjeri Mladiću njih ne može zadovoljiti. Uz svu sućut s boli i poniženjem koje su pretrpjele, ne može se ne zapitati - Kakva je to poruka? Prvo su 16 godina demonstrirale tražeći privođenje optuženih sa haških tjeralica. Sada kada im se sudi nisu zadovoljne jer nikakva kazna ne liječi njihove rane. Logikom opterećeni, razumom obdareni imaju barem dva pitanja. Prvo, sudi li se optuženima za strašne zločine zbog liječenja rana ili zbog zadovoljenja pravde, na temelju univerzalnih vri-

jednosti i međunarodnog sustava postizanja maksimalne pravičnosti, ali i prevencije budućih zločina? Apsolutna pravda ne postoji na ovome svijetu. To bi žene iz udruge trebale znati. Drugo, što onda članice udruženja Majke Srebrenice hoće? Povremenu pažnju medija imaju, ali i sve veću odbojnost, bez obzira na plemenitost početno postavljenih ciljeva. Prestale su govoriti kao žene, žrtve rata, a počele su se sve više služiti reduciranim dnevno-političkim rječnikom, dobrano određenim i ograničenim jeftinom novinskom frazeologijom. Pa su neki počeli sumnjati u ciljeve, a drugi su počeli sumnjati u bol žrtve. Treći su pak počeli propitivati smisao perpetuiranja jednodimenzionalnih fraza koje se u svojemu redukcionizmu svode na sintagmu narod-žrtva, gotovo kao novi frazem u bosanskomu jeziku. Nema dugo da je predsjednik Stranke demokratske akcije Sulejman Tihić apelirao na Bošnjake da izađu iz stanja samosažaljenja žrtve i suoče se sa izazovima vremena. Kada je 1992. započeo genocid nad Bošnjacima u svrhu njihova trajnog iseljavanja s određenih teritorija u Bosni i Hercegovini, počelo je objavljivanje niza tekstova različitih autora o Bošnjacima kao narodu koji je preživio deset genocida u posljednjih tristotinjak godina. Počela se stvarati slika o permanentnom genocidu nad narodom žrtvom koji baš zbog toga što je stalna žrtva ne može naprijed, ne može čvrstim korakom u razvoj. Problem, naravno nije u činjenicama. Zaista, prema definiciji genocida iz Ženevske konvencije i kasnijih međunarodnih dokumenata, zločini ubijanja, silovanja, pljački imovine, deportacija i iseljavanja Bošnjaka koji su se u nekoliko navrata dogodili Bošnjacima u Hrvatskoj nakon 1718., Srbiji nakon 1838., Crnoj Gori nakon 1878., Sandžaku nakon 1912. te u Bosni i Hercegovini nakon 1918. jesu genocid. Problem je u autopercepciji i deceleraciji, pa i umrtvljenju životnih nagona za progresom koju ona izaziva. Jer ako se cijeli narod podvrgne kolektivnoj psihoterapiji identifikacije po žrtvi, ako se žrtva i žrtvovanje, genocid pretvore u najsnažniji izraz identiteta, u dominantan obrazac prepoznatljivosti i poistovjećenja sa sunarodnjacima, polako će se gubiti ostale karakteristike identiteta, ali i kreativne sposobnosti kognitivnog uma koji identitet doživljava dinamično, spremna da ga i modificira, dopunjuje i obogaćuje. Zaustavljene sposobnosti kognitivnog uma umrtvljuju pojedinca i kolektiv, identiteta izgrađenog na žrtvi, čak i mitologiji žrtve te ih čine podložnima novim zločinima ili ih navode na zločin. Zlo u zametku, potencijalno zlo koje se može kinetizirati i slabijim impulsom. Istovremeno, ostavljaju um na razini već dosegnutog i spoznajno ograničenog, nespremnog na susrete s drugima, već i najboljem slučaju, na toleranciju drukčijeg, poželjno u getoiziranim sredinama, selima, gradskim četvrtima. Baš ono u što se pokidano socijalno tkivo Bosne nastoji transformirati. Baš ono u što se gotovo potpuno metamorfodirala država koju zovu Izrael. Država naroda žrtve.

Strašno je bilo slušati u Studiu 45 RTL 2 televizije 8. maja stanovnicu Škabrnje, koja je 1991. pobjegla sa svoga, čekajući druge hrvatske građane da njoj i njezinim muškarcima oslobode okupirano selo, kako proziva Rome koji nisu, po njoj, ništa drugo do Srbi, gdje su bili te 1991? Neki su bili i na frontovima, od Zadra do Vukovara, izjavio je gotovo ponizno, opravdavajući se, romski zastupnik u Saboru Veljko Kajtazi.

Suprotnost

U metodologiji savladavanja mnogih stranih jezika rabi se jednostavno učenje suprotnih pridjeva u paru. Jednostavno, a efikasno. Brz – spor, pametan-glup, lijepa-ružna, marljiva-lijena. S imenicama je već teže, u većini slučajeva teško je imenici odrediti suprotnost. Prijatelju je doista suprotstavljen neprijatelj, iako je ova potonja imenica nekako tek negacija, a ne opisuje i aktivnost. Suborcu je suprotstavljen protivnik, a žrtvi? Olak, brzoplet odgovor bio bi – krvnik. Onaj koji uzima krv. No, krvnik je egzekutor izvršitelj naređenja o ubojstvu koje može biti i smrtna kazna za neko teško djelo. U tom slučaju ubijeni nije žrtva, a ni institucionalni ubojica nije njegova suprotnost. Pažljivijim pristupom suočava se sa sve većim brojem dilema i nemogućnosti da se suprotna imenica žrtvi odredi sa svim implikacijama i potrebnim karakteristikama. Nešto poput onog starog pitanja iz enigmatskih izdanja – što je suprotno od žedan?

Poneseni metaforičnošću, mogli bismo pomisliti kako uglavljivanjem u status žrtve pojedinac niti kolektiv ne mogu mu pronaći suprotnost, pa se iz takve hude sudbe ne mogu izvući, iz tih samonametnutih okova osloboditi. Osuđeni da stalno budu žrtve. Svojih i tuđih predrasuda.

"NEVIDLJIVE" RANE opsade i odbrane Bosne i Hercegovine

Brutalna agresija (1992. – 1995.) ispisala je traumatičnu priču koja i dvadeset godina poslije drži Bosnu i Hercegovinu u opsadi. Radi "deblokade" i pomoći njenim žrtvama, ali i zbog istine i mira u budućnosti, Behar predstavlja sociološku studiju o 'nevidljivoj' opsadi, psihološkim traumama, izraženm simptomima PTSP-a i stopi samoubistava koje znakovito variraju među različitim etnički skupinama u BiH.

Piše: **Zemir Sinanović**

Uvodni dio

Moja (znanstvena) namjera je ukazati na "nevidljive" rane, odnosno na problem posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) i samoubistva u Bosni i Hercegovini. Na osnovu predmetnih rezultata moći će se efikasnije djelovati na prevenciji posttraumatskog stresnog poremećaja i samoubistva u bosanskohercegovačkom društvu, ali i doprinijeti konačnoj *"deblokadi Bosne i Hercegovine"*.

Rat je namjerno izazvan ljudski čin, koji ostavlja teže psihološke posljedice - kod 80% žrtava ostaju dugotrajne posljedice u doživljavanju i ponašanju (Krizmanić, 1993. godine). Prema procjenama Svjetske zdravstvene organizacije trenutno postoji preko 50 miliona žrtava rata u svijetu.

Sadržajnom teorijskom analizom istraženo je i opisano društveno obilježje posttraumastkog stresnog poremećaja i samoubistva kao (društvenih) pojava, sa posebnim osvrtom na bosanskohercegovačko društvo i državu. Puna pažnja posvećena je empirijskim činjenicama koje se odnose na samoubistva, ali i njihovo dalje korištenje za uobličavanje teorijskih objašnjenja i strukturalnih veza pojedinih dijelova (bosanskohercegovačkog) društva i ukupnih društvenih procesa povezanih sa samoubistvom kao društvenom pojavom.

Različitost teorija i stavova o posttraumatskom stresnom poremećaju, suicidalnom ponašanju, samom suicidu i prevenciji suicida, nameće zaključak o kompleksnosti znanstvenog proučavanja navedenog. Značajan metodološki problem u istraživanju suicida je činjenica da je onemogućeno ispitivanja subjekta - izvršioca suicida.

Rezultati istraživanja problema posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) i samoubistva u Bosni i Hercegovini

Suicidalnost je najčešće prisutna u sljedećim poremećajima: posttraumatski stresni poremećaj (PTSP), depresivni poremećaj, shizofrenija, anksiozni poremećaji; anksiozno-depresivni poremećaji; demencije; ovisnosti...

Samoubistvo je problem permanentno prisutan u svim društvima kroz historiju. Malo je opsežnih i sveobuhvatnih radova koji mogu danas poslužiti ozbiljnijem istraživanju i sagledavanju problema samoubistva u savremenim društvenim okolnostima. Ukratko, može se konstatovati da je samoubistvo tragičan ljudski čin, znanstveno

nedovoljno ispitan, iako je poznat tokom cijele historije ljudskog roda.

Brutalna agresija na Bosnu i Hercegovinu dovela je do stradanja cjelokupne populacije njenog stanovništva i izazvala je nesagledive posljedice. *"Čovjek se razlikuje od životinja po tome što je ubojica; on je jedini primat koji ubija i muči članove svoje vrste bez razloga, bilo biološki bilo ekonomski, i pri tome osjeća zadovoljstvo. Ta biološka neprilagodljiva i nefilogenetski programirana "maligna" agresija sačinjava bit problema i opasnost po održanje čovjeka kao vrste"* (Fromm).

Poslijeratne štete, u vidu poremećaja mentalnog zdravlja stavnovništa u BiH, ogledaju se u 1.750.000 osoba koje imaju psihički problem povezan sa stresom. Prema procjenama Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), posttraumatski stresni poremećaj, poznatiji kao PTSP, u BiH ima više od 10 posto stanovništva, odnosno oko 400.000 ljudi. Najugroženiji su demobilisani borci i ratni invalidi, pa se procjenjuje da trećina ove populacije boluje od nekog simptoma PTSP. Mnogi oblici PTSP, ako nisu liječeni ili to nije učinjeno u pravo vrijeme i na pravi način, mogu dovesti do agresije prema sebi ili drugima.

U Bosni i Hercegovini u periodu od 1985. - 2005. počinjeno 10.219 samoubistava (prethodna tabela), od čega: 3.583 samoubistva u periodu od 1985.-1991. (prije agresije na BiH – period stabilnog društvenog ambijenta za život); 1.637 samoubistava u periodu 1992.-1995. (agresija na BiH – period totalne društvene destrukcije); 4.999 samoubistava u periodu 1996.-2005. (nakon agresije na BiH – period produžene društvene destrukcije/društveni ambijent kojeg karakteriše kolektivno nezadovoljstvo, nepravda, poniženje...).

Iz prethodne tabele vidljivo je da su stope samoubistava u Republici Srpskoj 1994.-1997. i 2000. godine bile kritično visoke, što je više nego alarmantan podatak ne samo za Republiku Srpsku već i za bosanskohercegovačko društvo i državu, ali i za Svjetsku zdravstvenu organizaciju. Odgovor na visoke i kritično visoke stope samoubistava u Republici Srpskoj - posebno na kritično visoke stope samoubistava kod demobilisanih boraca Vojske Republike Srpske (37,2) treba tražiti (i) u činjenici da su pripadnici Vojske Republike Srpske bili (i) nosioci planiranja, naređivanja i izvršavanja brojnih ratnih zločina, a njih 19.473 je učestvovalo (i) u zločinu genocida nad Bošnjacima u i oko Srebrenice.

Navedeni problem ne smije biti samo problem Republike Srpske, (zvanično i nije: na brojnoj skali problema u Republici Srpskoj ovaj se problem uopšte ne nalazi), ovo mora biti problem države Bosne i Hercegovine, ali i međunarodni problem (posebno Svjetske zdravstvene organizacije), budući da u slučaju nedostatka adekvatne društvene predikcije i prevencije, kod navedene kategorije lica, možemo imati ekspanziju (najtežih oblika) PTSP i samoubistava, ali i drugih oblika društvene destrukcije.

Karakteristično je da se brojčani pokazatelji, uzroci i motivi samoubistava demobilisanih boraca Vojske Republike Srpske "stidljivo" čuvaju i rijetko se o tome otvoreno i sa egzaktnim pokazateljima govori. Stiče se utisak da se radi o "organizovanoj stigmi" predmetnog problema. Na drugoj strani, još je karakterističnije stanje, gdje se broj samoubistava demobilisanih boraca - pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine prikazuje znatno uvećan, nego što su to podaci ovoga ali i još nekih relevantnih istraživanja pokazali. Iznošenjem uvećanih podataka o samoubistvima demobilisanih boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine doprinosi se još većoj agoniji navedene kategorije, ali se "nesvjesno" do-

UKUPAN BROJ SAMOUBISTAVA U BOSNI I HERCEGOVINI PO PERIODIMA ISTRAŽIVANJA (1985. – 2005.)

UKUPAN BROJ SAMOUBISTAVA U PERIODU PRIJE AGRESIJE NA BIH	UKUPAN BROJ SAMOUBISTAVA U PERIODU AGRESIJE NA BIH	UKUPAN BROJ SAMOUBISTAVA U PERIODU NAKON AGRESIJE NA BIH	UKUPAN BROJ SAMOUBISTAVA ZA CIJELI PERIOD ISTRAŽIVANJA
1985.-1991.	1992.-1995.	1996.-2005.	1985.-2005.
3.583	1.637	4.999	10.219

PREGLED IZVRŠENIH SAMOUBISTAVA U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU 2006. – 2010. GODINA

GODINA	FEDERACIJA BIH		REPUBLIKA SRPSKA		BOSNA I HERCEGOVINA	
	BROJ	STOPE	BROJ	STOPE	BROJ	STOPE
2006.	267	9,5	295	21,1	562	13,4
2007.	230	8,2	281	20,1	511	11,2
2008.	225	8,0	266	19,0	491	11,1
2009.	190	6,8	258	18,3	448	10,7
2010.	256	9,1	257	18,4	513	12,2
UKUPNO	1.168		1.357		2.525	

STOPE SAMOUBISTAVA U BOSNI I HERCEGOVINI (1985. – 2005.)

GODINA	STOPE SAMOUBISTAVA U BOSNI I HERCEGOVINI	STOPE SAMOUBISTAVA NA TERITORIJI POD KONTROLOM ARMIJE R BIH I HVO, I U FEDERACIJI BIH	STOPE SAMOUBISTAVA NA TERITORIJI POD KONTROLOM VOJSKE REPUBLIKE SRPSKE, I U REPUBLICI SRPSKOJ
1985.	11,2		
1986.	12,4		
1987.	13,5		
1988.	11,3		
1989.	13,2		
1990.	10,7		
1991.	9,9		
1992.	11,2	4,5	22,3
1993.	11,8	4,5	23,9
1994.	13,2	5,6	25,8
1995.	15,1	8,0	26,8
1996.	14,8	7,5	26,8
1997.	14,7	7,4	26,9
1998.	12,9	5,8	24,1
1999.	13,2	6,5	23,7
2000.	15,4	8,0	27,3
2001.	13,6	7,2	23,7
2002.	13,6	9,0	20,8
2003.	12,8	8,3	20,1
2004.	12,7	8,2	20,0
2005.	12,9	8,4	20,1

do 4,9	VRLO NISKA
5 - 9,9	NISKA
10 -19,9	SREDNJA
20 - 24,9	VISOKA
25 i VIŠE	KRITIČNO VISOKA

Karakteristično je da se brojčani pokazatelji, uzroci i motivi samoubistava demobilisanih boraca Vojske Republike Srpske "stidljivo" čuvaju i rijetko se o tome otvoreno i sa egzaktnim pokazateljima govori. Stiče se utisak da se radi o "organizovanoj stigmi" predmetnog problema. Na drugoj strani, još je karakterističnije stanje, gdje se broj samoubistava demobilisanih boraca - pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine prikazuje znatno uvećan, nego što su to podaci ovoga ali i još nekih relevantnih istraživanja pokazali.

Odgovor na visoke i kritično visoke stope samoubistava u Republici Srpskoj - posebno na kritično visoke stope samoubistava kod demobilisanih boraca Vojske Republike Srpske (37,2) treba tražiti (i) u činjenici da su pripadnici Vojske Republike Srpske bili (i) nosioci planiranja, naređivanja i izvršavanja brojnih ratnih zločina, a njih 19.473 je učestvovalo (i) u zločinu genocida nad Bošnjacima u i oko Srebrenice.

prinosi i stvaranju pogrešne slike kod onih koji imaju nejasnu predstavu o "*čudu bosanskog otpora*".

Očekivani trend samoubistava u Bosni i Hercegovini nastavljen je i od 2006.-2010. godine, kada je zabilježeno ukupno 2.525 samoubistava ili u prosjeku 505 samoubistava godišnje. Republika Srpska i dalje se kreće na nivou preko 270 samoubistava godišnje. Posebno je karakteristično da su u Republici Srpskoj u 2006. i 2007. godini stope samoubistava bile visoke. U periodu 2006.-2010. godina stope samoubistava u Federaciji BiH bile su niske.

Specifične okolnosti življenja građana Bosne i Hercegovine (1992.-1995.) imaju zdravstvene, sociološke, duhovno-religijske, materijalne i političke dugoročne implikacije na život svakog pojedinca u zemlji. U studiji koju su predstavili Đapić i Stuvland, 78% bosanske djece je izjavilo da su doživjela barem šest traumatskih iskustava tokom rata. Primjer: Djeca koja su izbjegla iz Sarajeva su imala manje traumatskih iskustava od djece koja su morala ostati (Karačić i Zvizdić, 2000; Osmanovići, Zvizdić, 2000.). *"Trajnost pamćenja percipiranog uveliko zavisi od bogatstva detalja koji čine jednu cjelinu. Agresor je, u mjerama surovosti i sadizma, našao rješenje za svoje unaprijed pripremljene planove. Planovi su bili jasni: Sarajevo treba da umre, ali ne odmah, već dozirano, u strahu, u mukama, u bezizlazu. Građanima Sarajeva treba uskratiti sve što život čini životom: i hranu i vodu i san i struju i informaciju i komunikaciju i..."* (Karavelić & Rujanac, 2008., str. 181). U *Sarajevu u opsadi* i znanost je ostala zbunjena.

Izvršeno je empirijsko istraživanje[1] zastupljenosti simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja kod stanovnika Grada Sarajeva u četiri općine (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad) trinaest godina nakon završetka agresije na BiH, tačnije, ispitano je prisustvo posttraumatske stresne simptomatologije u odnosu na tri skupine simptoma i to: intruzije, izbjegavanje i iritabilnost. Rezultati istraživanja pokazuju da je 32,8% ispi-

[1] Brigadir dr. Zemir Sinanović, mr. sci prim. dr. Nermana Mehić-Basara, mr. sci prim. dr Senadin Ljubović, prim. dr. Aida Hadžibajrić, prim. dr. Muhamed Hasanbegović i dr. Emina Kurtagić-Pepić, (2009.), *Projekat istraživanja zastupljenosti posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kod stanovnika Kantona Sarajevo,* Sarajevo: Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo.

tanika ispoljavalo blage simptome vezane za psihološku traumu, 30,6% umjerene simptome traumatizacije, a 18,6% vrlo izražene simptome PTSP. Iz svega proizlazi da u ovom istraživanju 82% građana, u četiri gradske općine Kantona Sarajevo, ima neki sa stresom povezani simptom. Dobiveni rezultati ovog istraživanja nedvosmisleno pokazuju da stanovnici Kantona Sarajevo ispoljavaju klinički uobličene znake hroničnog posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) u znatnom većem procentu u odnosu na sredine gdje nije bilo ratnih stradanja.

Provedeno je i drugo empirijsko istraživanje u populaciji demobilisanih boraca i logoraša *Sarajeva u opsadi*. Analizom i statističkom obradom dobivenih rezultata može se zaključiti da 62,2% ispitanika – demobilisanih boraca i logoraša *Sarajeva u opsadi* ima simptome i znake posttraumatskog stresnog poremećaja.[2]

Sarajevo u opsadi (1992.-1995.) bilježilo je niske i srednje stope samoubistava (prethodna tabela), što je ispod znanstvenog očekivanja. Najmanja stopa samoubistava – 8,2 zabilježena je 1992. godine (početak agresije na Bosnu i Hercegovinu, odnosno stavaljanja *Sarajeva u opsadu*), tačnije, kada je bio najviši nivo destrukcije *Sarajeva u opsadi* od strane agresora – ubistava, rušenja objekata... Najveća stopa samoubistava u *Sarajevu u opsadi*, ali ipak u okviru srednjih stopa, bila je 1993. godine i to 16,1.

PREGLED IZVRŠENIH SAMUBISTVA *SARAJEVA U OPSADI* 1992.-1995.

Godina	Broj zvršenih samoubistava	Stope samoubistava	Ocjena stopa samoubistava
1992.	27	8,2	NISKE STOPE
1993.	53	16,1	SREDNJE STOPE
1994.	47	14,2	
1995.	49	14,8	
UKUPNO	176		

Usljed neviđenih ratnih strahota koje su pogodile Sarajevo u opsadi, prisutan je bio i tzv. "tamni broj" samoubistava - kada su žrtve svjesno tražile smrt – npr. izlazak iz zaklona i svjesno izlaganje snajperima agresora koji su koristili svaku priliku.

PREGLED IZVRŠENIH SAMUBISTVA U KANTONU SARAJEVO 1996. - 2005.

Godina	Broj izvršenih samoubistava	Stope samoubistava	Ocjena stope samoubistava
1996.	54	16,6	SREDNJE STOPE SAMOUBISTAVA
1997.	57	16,8	
1998.	37	10,6	
1999.	49	13,6	
2000.	47	12,7	
2001.	42	11,6	
2002.	51	13,1	
2003.	52	13,0	
2004.	46	11,2	
2005.	51	12,1	
UKUPNO	486		

Iz tabele je vidljivo da su, u periodu 1996. – 2005., u Sarajevu bile srednje stope samoubistava (što je također ispod znanstvenog očekivanja, budući da se očekivalo, kao i poslije svakoga rata, da se povećavaju stope samoubistava). Usljed neviđenih ratnih strahota koje su pogodile *Sarajevo u opsadi*, prisutan je bio i tzv. "tamni broj" samoubistava - kada su žrtve svjesno tražile smrt – npr. izlazak iz zaklona i svjesno izlaganje snajperima agresora koji su koristili svaku priliku.

Zaključak

Najveće mogućnosti za objašnjenje posttraumatskog stresnog poremećaja i samoubistva imaju one znanstvene discipline koje se nalaze na granici gdje se individualno i društveno prožimaju. Niti jedna od teorija, kao i rezultati mnogih empirijskih istraživanja, nisu dali konačan odgovor: zašto se ljudi ubijaju? Aktuelne teorije i empirijska istraživanja, svaka na svoj način, nam pomažu da što bolje shvatimo fenomen samoubistva. Sklop društvenih, psiholoških, psihijatrijskih, porodičnih i drugih faktora, uz moguću dominaciju jednog nad drugim ili njihovo kumu-

[2] Brigadir dr. Zemir Sinanović, mr. sci prim. dr. Nermana Mehić-Basara, mr. sci prim. dr Senadin Ljubović, prim. dr. Aida Hadžibajrić, prim. dr. Muhamed Hasanbegović i dr. Emina Kurtagić-Pepić, (2011.), *Projekat istraživanja zastupljenosti posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kod demobilisanih boraca Kantona Sarajevo,* Sarajevo: Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo.

lativno djelovanje, imaju značajnu ulogu u etiologiji pojave samoubistva.

Pored navedenog, prisutni su i stavovi da odgovor na samoubistvo postoji. Naime, moguće je spriječiti samoubistvo u mnogim slučajevima, preokrenuvši tok emocija, misli... odnosno suicidalnih namjera pojedinaca koji autodestrukciju smatraju jedinim mogućim izlazom. Procjena je da odgovor leži u predikciji i prevenciji. Prevencija suicida se neminovno nameće kao nužni prioritet svakog društva, budući da su brojke neumoljive i da svakim danom imamo sve više novih slučajeva samoubistava. Traumatsko iskustvo agresije na BiH je još snažniji razlog da se i bosanskohercegovačko društvo ozbiljnije pozabavi prevenciji i predikciji suicidalnog ponašanja svoje populacije. Bosanskohercegovački primjer potvrđuje da država i društvo nedovoljno tretira rastući problem samoubistva. Mogli bi reći da se organizirana prevencija i predikcija i ne poduzima. Ustalilo se misliti da je to je nešto na društvenoj margini, što je "tabu tema".

Znakovit i ilustrativan primjer je naredba ratnog zločinca Ratka Mladića, izdata početkom maja 1992. godine, podčinjenim oficirima, od kojih se rezolutno traži da bombardiraju stambene četvrti Sarajeva sve dok tamošnjem stanovništvu *"ne razvuče pamet"*!

"Nad žrtvama su nasilno vršeni brojni zločinački akti, čime su im nanesene i teške tjelesne povrede. Posebno treba ukazati na silovanje djevojčica od šest-sedam godina. Tako je, primjera radi, 'najmonstruoznije silovanje izvršila grupa od dvadeset Srba u vogošćanskom logoru 'Kod Sonje', gdje su silovali dvije djevojčice od 7 i 13 godina i to u prisustvu njihove majke. Djevojčice su umrle od posljedica silovanja" (Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi, p.133).

Snage odbrane BiH od agresije, ipak, bilježe mali broj samoubistava, u odnosu koliko se (znanstveno gledano) očekivalo. Tačnije, prisutan je nesrazmjer između obima i jačine traume (kroz koju su prolazile snage odbrane) i broja realiziranih samoubistava. Možda odgovor leži u sljedećem: *"Bosanci su preživjeli nerazuman rat pomoću dara mentalnog integriteta. Svaki istaknuti novinar koji je bio u Bosni u toku rata svjedočio je i izvještavao o ovom daru mentalnog integriteta, daru nasljeđenom iz vjerske tradicije i kulturnih običaja u Bosni"* (Doubt, 2003., pp. 27-35).

Prema islamskom učenju: sve što se odnosi na veliki grijeh ubistva, odnosi se i na samoubistvo - pošto je to oduzimanje nečijeg života (Qardawi, 1997., p. 418). Prema istom učenju, ko se ubije bilo kojim sredstvom, ubio je dušu koju je Bog zabranio ubiti bez opravdanog razloga. Čovjek nije vlasnik svoga života, jer nije on stvorio sam sebe, nije stvorio čak nijednu ćeliju svoga tijela; njegov život je blagodat koju mu je dao na čuvanje Bog. Čovjek nema pravo da život zapusti, da mu nanese štetu ili da ga uništi. U Kur'anu stoje riječi: *"I sami sebe ne ubijajte! Allah je doista prema vama milostiv. Onoga ko to učini iz nasilja i neprijateljstva - Mi ćemo u vatru baciti, to je Allahu lahko"* (sure En-Nisa, 29-30). Većina komentatora Kur'ana se slaže da se sa ovim brani ubijanje drugih ljudi, kao što se njime zabranjuje i samoubistvo, ili činjenje nečega što može dovesti do smrti.

Oni koji su napadali državu BiH, a posebno oni koji su počinili ratne zločine, prema povjerenim

pričama, imaju noćne košmare praćene teškim i dugim neprospavanim noćima i krikovima žrtava, a prema rezultatima istraživanja većina ih je oboljela od posttraumatskog stresnog poremećaja usljed čega su mnogi počinili i samoubistvo.

Literatura

Bandžović, S.: *Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave,* Pregled, Sarajevo, 2008.

Cigar, N.: *Genocid u Bosni-politika "etničkog čišćenja",* BKC, Sarajevo, 2008.

Čekić, S.: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, knjiga 1 i 2,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.

Čavoški, K.: *O neprijatelju,* Prosveta, Beograd, 1989.

Doubt, K.: *Sociologija nakon Bosne,* Buybook, Sarajevo, 2003.

Durkheim, E.: *Samoubistvo,* Bigz, Beograd, 1997.

Dizdarević, I.: *Barbari su bili bolji,* Sarajevo, 1998.

Fromm, E.: *Anatomija ljudske destruktivnosti I,* Naprijed, Zagreb, 1989.

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava: *Zločin nad djecom Sarajeva u opsadi,* Moare, Sarajevo, 2010.

Karavelić, V. & Rujanac, Z.: *Opsada i odbrana Sarajeva 1992.-1995.,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

Brigadir dr. Zemir Sinanović, et. al.: *Projekat istraživanja zastupljenosti posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kod stanovnika Kantona Sarajevo,* Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo, Sarajevo, 2009.

Brigadir dr. Zemir Sinanović, et. al.: *Projekat istraživanja zastupljenosti posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kod demobilisanih boraca Kantona Sarajevo,* Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo, Sarajevo, 2011.

Sinanović, Z.: *Ljudska prava i odbrana bosanskohercegovačkog društva i države od agresije,* magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2009.

Sinanović, Z.: *Samoubistvo – izbor pojedinca i (ili) posljedica krize,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2012.

Oproštajno pismo ratnog zločinca

SLUČAJ SRPSKOG SNAJPERISTE, kojeg je duh ubijene djevojčice Dijane progonio osam godina

Posljednja stanica Beograd...

"Dragi, nepoznati čitaoci, vi do kojih dopiru ovi redovi, čitajte, pamtite, učite i praštajte! Surovi rat, koji sam ja najmanje želio napravio je od mene zvijer bez kontrole i, ako neko može zbog toga da žali, onda sam to ponajviše ja. Naravno, nije mi žao sebe, moja smrt je najmanja kazna koju sam zaslužio: žao mi je zbog onih zločina koje sam u bezumlju počinio, žao mi je onih života koje sam ja oduzeo, života nevinih koji se nikako ne mogu povratiti. Zatekao sam se u tom ratu neželjno, ali i svjesno, smatrajući, tada, da niko ne smije da se skloni kada se rješavaju pitanja bitna za njegov narod. U nešto moramo vjerovati, a u šta ćemo ako nećemo u sopstvenu otadžbinu, u sopstveni narod? Dakle, uzeo sam učešće u borbama, a zbog svojih streljačkih sposobnosti i dobrog poznavanja grada u kojem sam proveo cio život, postao sam individualni borac, snajperista. Mijenjao sam položaj svakog dana. Noću se prebacivao iz zgrade u zgradu, i zauzimao najvišu, najskriveniju i najzaklonjeniju poziciju, a onda, kada zora svane, vrebao neprijatelja. Pazio sam, prije svega, na protivničke snajperiste, bilo je važno da njih eliminišem. Bila je to igra živaca i onaj ko bi popustio, pokazao se prije vremena, u pogrešnom trenutku, taj bi stradao. Ja sam u tom ratu bio dobar. Bio sam strah i trepet za protivnike i malo je njih poslije okršaja sa mnom, preživjelo. Naravno, imao sam i druge ciljeve. Kada su mi bili dostupni, gađao sam i 'redovne' borce koji su se motali po ulicama. Nikad, ponavljam NIKAD nisam gađao one za koje je postojala sumnja da su isključivo civili. Ne znam kakav je đavo ušao u mene tog dana. Sjećam se, bio je vreli ljetnji dan, avgust 1992., rano popodne. Kroz magično oko durbina oprezno sam posmatrao ulice. Vidio sam civile. Uglavnom starce i žene, kako oprezno izviruju iz kuća. Nastalo je zatišje i oni su se uputili na česmu, na obali Miljacke, da dopune zalihe vode. Vidio sam jednu stariju ženu kako odmiče od česme i jednu ženu sa djetetom, djevojčicom, kako brzo potura balone pod lulu česme... Uhvatio sam lice djevojčice i shvatio sam da se ona smije, baš kao da se oko nje ne dešava nikakvo ludilo. A onda je ludilo, iznenada, uhvatilo mene. Šta se ona smije, mislio sam, da li se ona to meni smije?! Ja se tu zlopamtim, krvavim u životu bez života, a ona se smije kao da mi prkosi – kako, uostalom, smije biti toliko zadovoljna i sretna, mislio sam. Nećeš ti meni vala, rekao mi je neki paklen glas i ja, u tom trenu, shvatih da mi se

prst, baš kao da ga ja ne kontrolišem, spustio na obarač i počeo da ga stiska... Zaustavi se, zaustavi se, vikao sam u sebi, ali moj sopstveni prst me nije više slušao... Nisam više ni nišanio, samo sam osjetio trzaj puške, a onda sam je odbacio, sav u goloj vodi. Sve je to ličilo na noćnu moru, kao neki san na javi. Ma, tješio sam se, ko i jeste neki san, ništa se od toga nije desilo... Uzeo sam dvogled i pogledao u pravcu česme: djevojčica je ležala na zemlji, u krvi, a njena majka je stajala pored nje, sa urlikom na zgrčenom licu. Nikad poslije toga više nisam bio isti. Tajnim kanalima pobjegao sam iz Sarajeva i ilegalno prešao granicu. Živio sam u jednom njemačkom gradići, radeći kao perač ulica, krijući se, izgleda, i od samog sebe. Vrijeme sve odnosi, pa tako i moju nesreću. Znao sam da strašni zločin nikada neću zaboraviti, znao sam da sam počinio zločin koji se ne može nikako okajati, ali pokušao sam da živim dalje... Tako sam dočekao i kraj rata i povratak u Sarajevo. U početku je sve teklo gotovo normalno. Uspio sam da povratim svoj stan, našao sam i posao, miran, siguran, u pošti. Počeo sam lagano da zaboravljam, trudeći se, prije svega, da izbjegavam obalu Miljacke, koliko je to bilo moguće. Naročito onu kobnu česmu... Jedne noći, tihe i lijepe, zatekao sam se u kafani. Piće – dva sa društvom i vrijeme je neprimjetno prolazilo. Bilo je dva sata poslije ponoći kada sam se, pripit, uputio kuću. U tom stanju, zaboravio sam se i prošao obalom Miljacke... Nisam toga ni bio svestan sve dok, odjednom, nisam shvatio da stojim pored one, za mene strašne česme. Bio sam nepokretan, odjednom potpuno trijezan, nesposoban da se pomjerim ili reagujem. Pogled mi je pao na pločnik osvijetljen titravom svjetlošću uličnе lampe i tada mi se učinilo da stojim usred krvave lokve. Strah i užas su prostrujali u mojim venama i tada mi se učinilo da čujem glas, mili dječiji, koji dopire negdje iza mene. 'Zašto si mi to učinio, zašto si me povrijedio? '... A tada sam već bezumno trčao, bježao od mjesta mog zločina, od mjesta strave i užasa. Uletio sam u stan, ne znam ni kako, nategao rakiju direktno iz flaše i pokušao da se smirim. Sjeo sam u fotelju, zapalio cigaretu, a tada mi je pogled pao na cipele: bile su krvave! Još jednom me užas protresao, a tada sam, jasno i glasno, začuo mili dječiji glas: 'Zašto si to učinio'? Okrenuo sam se u magnovenju i na vratima ugledao djevojčicu sa krvavom rupom na grudima, blijedog lika i užarenih očiju. Tada sam se onesvijestio i slijedeće čega sam bio svjestan je jutro i ja u fotelji, zgužvan, sa strašnom glavoboljom i krvavim cipelama... Od tog dana za mene nije bilo mira, posjećivala me utvara nevine djevojčice svuda i na svakom mjestu. Ne znam kako, odjednom sam pomislio da treba da odem u crkvu Svetog Marka u Beogradu i da me tamo čeka spas. Stigao sam, već je bila noć, ali crkvi nisam prišao: kad sam pokušao, preda mnom bi se ispriječio duh djevojčice. Ovo pismo pišem uz treperavu svjetlost uličnog osvjetljenja u parku pored Željezničke stanice, a kada ga okončam, prerezaću vene džepnim preorezom. Ne vidim nikakav drugi izlaz... 'Molite se za moju dušu, Predrag O." (Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi, pp. 128-130).

O autoru

Brigadir Zemir Sinanović kroz Patriotsku ligu Bosne i Hercegovine, aktivno sudjeluje u pripremi odbrane Bosne i Hercegovine od agresije. Aprila 1992. godine, sa još dva lica, bio je zarobljen od strane pripadnika agresorske bivše JNA, kada je preživio strijeljanje. U aprilu 1992. godine dobrovoljno pristupa Armiji Republike Bosne i Hercegovine, u kojoj je obavljao visoke vojne dužnosti. Učesnik je značajnih vojnih operacija u odbrani bosanskohercegovačkog društva i države od agresije (1992.-1995.). Magistrirao je na temu: *"Ljudska prava i odbrana bosanskohercegovačkog društva i države od agresije".* Doktorsku disertaciju odbranio je pod naslovom *"Sociološki aspekti samoubistva u Bosni i Hercegovini (1985. – 2005.)".* Sudjeluje u radu Stručnog tima za izradu i implementaciju *"Programa praćenja, prevencije i liječenja demobilisanih branilaca i članova njihovih porodica od PTSP".* Dao je značajan doprinos u radu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Autor je knjige: *Samoubistvo – izbor pojedinca i (ili) posljedica krize.* Koautor je osam knjiga i priručnika. Objavio je dvadeset stručnih i naučnih radova. Izvršio je recenziju pet knjiga. Trenutno se, u činu brigadira, nalazi na dužnosti načelnika Uprave J-2 (Vojnoobavještajne službe) Oružanih snaga Bosne i Hercegovine. Izabran je u znanstveno - nastavno zvanje docenta nauka.

Intervju: **Midhat Riđanović**

Razgovarao: **Sead Begović**

NAZIVI JEZIKA nisu putokaz međusobnom razumijevanju ljudi

Dr. Midhat Riđanović je profesor emeritus engleskog jezika i lingvistike Univerziteta u Sarajevu. Magistrirao je i doktorirao iz opšte lingvistike na Mičigenskom univerzitetu u SAD 1969. godine. Predavao je na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu nepune četiri decenije. Školske 1984-85. godine bio je gostujući Fulbrajtov profesor našeg jezika i lingvistike na Ohajo univerzitetu u SAD. Pozivan je da drži predavanja na univerzitetima bivše Jugoslavije, u Zagrebačkom lingvističkom krugu, na Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, te na Oksfordskom univerzitetu. Objavio je pet knjiga (od kojih jednu u SAD) i preko 50 naučnih i stručnih radova u domaćim i stranim časopisima. Nosilac je više priznanja za naučni rad, među kojima su i godišnja nagrada sarajevske Svjetlosti za knjigu *Jezik i njegova struktura* i nagrada za najbolje stručno djelo na sarajevskom Sajmu i Bijenalu knjige za *Praktičnu englesku gramatiku*. Jedan je od pionira simultanog prevođenja u bivšoj Jugoslaviji - bio je prevodilac na oko 40 međunarodnih skupova, prevodio je i Dejtonske pregovore i suđenja na Tribunalu u Hagu.

Profesore Riđanoviću, dobro došli u Behar. Vas ne treba posebno predstavljati, svi koji se zanimaju za jezik znaju da ste glasoviti lingvist koji je objavio pet knjiga i preko 50 znanstvenih radova. Poznati ste i po člancima koje ste objavljivali u bosanskim dnevnim listovima i tjednicima. U svojoj posljednjoj knjizi *O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama* rekli ste da ste po nacionalnosti čovjek. Da li uz tu širu identifikaciju imate još neku, vezanu za naše podneblje? Ime vam je Midhat, pa biste trebali biti Bošnjak.

Da, pored svoje glavne pripadnosti ljudskom rodu, ja pripadam i ljudskom kolektivu koji govori mojim jezikom. To je za mene jedan jezik, koji se samo naziva različito u raznim geografskim oblastima gdje se govori. Zato sam ja – osim što sam čovjek - i Bosanac i Hrvat i Srbin i Crnogorac. Dva staroslavenska plemena, Srbi i Hrvati, govorili su potpuno istim jezikom kad su prije hiljadu i više godina naseljavali Balkan, pa su morali pripadati istom narodu, čije se ime zatrlo u vihoru vremena. Došavši u kontakt sa različitim civilizacijama, Srbi i Hrvati su u međuvremenu poprimili neka osebujna svojstva, koja su uglavnom površinske naravi i koja ne narušavaju značajno njihovu ogromnu zajedničku kulturološku potku. Sve kasnije podjele tog naroda poticale su od moćnika i silnika, koji su razbijali taj homogen narod, nadijevali mu zasebna imena, i stvarali feude i države da bi vladali njima prema isprobanoj formuli *Divide et impera* (Podijeli pa vladaj).

Ako su bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jedan jezik, kakvog smisla ima koristiti pojedinačne nazive kao "bosanski" ili "hrvatski". Može li se onda, ako uvažimo vaše pretpostavke, reći da se u Zagrebu govori bosanski, a u Sarajevu srpski ili hrvatski?

Svaki od naša četiri *podjezika*, kako ih ja zovem, ima neke svoje specifičnosti, koje su, istina, minijaturne u odnosu na zajedničku srž tih podjezika. Te minijaturne specifičnosti dovoljne su na Balkanu da se dotičnom idiomu da status jezika i nadjene mu se posebno ime. Ne zaboravite da je Balkan podario engleskom jeziku glagol *to balkanize*, koji, prema Oksfordskom rječniku, znači 'podijeliti u manje, međusobno suprotstavljene grupe'. Diobe su najveća strast Balkanaca, daleko veća nego fudbal ili bilo kakav drugi sport ili hobi. Engleski se kao maternji jezik govori u nekih dvadeset standardnih varijanti, od kojih svaka ima još niz lokalnih i socijalnih varijanti, pa ukupan zbir zasebnih engleskih idioma seže i do par stotina. Ipak, nikad niko nije pokušao da engleski jezik zove drukčije nego engleski.

Srbizacija i kroatizacija bosanskih Hrišćana trajala je sve do današnjih dana (ja poznajem veći broj bosanskih Pravoslavaca i Katolika koji još nisu "preobraćeni" u Srbe i Hrvate). Zajedničko istorijsko ime za sve stanovnike Bosne bilo je Bošnjani prije dolaska Turaka, a nakon izvjesnog vremena po njihovom dolasku, Bošnjaci, što je u stvari turska riječ za stanovnike Bosne. Obje ove riječi su u međuvremenu postale arhaične i njihov pandan u savremenom bosanskom je Bosanac.

Godine 1985. objavili ste knjigu *Jezik i njegova struktura*, koja je nagrađena godišnjom nagradom izdavačke kuće *Svjetlost* za najbolje naučno-publicističko ostvarenje. Može li se nešto od vaših analitičkih promišljanja u toj knjizi primijeniti na našu situaciju?

Ta knjiga je proizašla iz moje želje da napišem univerzitetski udžbenik za nastavu opšte lingvistike, sa naglaskom na kod nas malo poznatoj *modernoj* lingvistici, koja je revolucionisala shvatanja jezika karakteristična za tradicionalno jezikoslovlje. Nisam, dakle, imao većih naučnih pretenzija. Njena najveća vrijednost je u tome što se modernolingvistički pojmovi po prvi put kod nas ilustruju primjerima iz našeg jezika. Prema tome, ta knjiga nije naučno djelo u smislu u kojem je to Ajnštajnova teorija relativiteta ili Darvinova teorija evolucije. Kod nas se suviše olako upotrebljava riječ 'nauka', pa se ponekad sasvim prizemna istraživanja nazivaju naukom. Što se tiče vašeg pitanja o tome da li se nešto iz te knjige može primijeniti na našu jezičku situaciju, želim da istaknem da današnji lingvisti ne vjeruju da se može niti da se treba dirati u sponatanu jezičku praksu. Svaki jezik je savršen onakav kakav je 'Bogom dan'. Intervencije jezikoslovaca radi uvođenja vještačkih kovanica potpuno su deplasirane sa gledišta moderne lingvistike, i uglavnom su napuštene u

naprednom svijetu. U nekim zemljama, među kojima je na žalost i Hrvatska, još se uvijek pokušavaju naturiti narodu ružne kovanice, tobože radi očuvanja čistote jezika. Većinom se radi o tome da se 'strane' riječi zamijene domaćim. Danas lingvisti smatraju da u jeziku ne može biti stranih riječi, jer široke narodne mase ne poznaju jezike iz kojih dolaze te riječi, pa ih ne mogu ni izgovoriti. Naravno, svaki jezik ima riječi stranog *porijekla*, ali kad bismo išli dovoljno daleko u istoriju bilo kojeg jezika, otkrili bismo da je najveći dio leksike svakog jezika stranog porijekla. Treba li turcizme poput *boja*, *kat*, *čamac*, *majmun*, *sanduk*, *kutija*, *šamar* i *behar* izbaciti iz hrvatskog i srpskog i zamijeniti ih domaćim riječima? Ne treba već zbog toga što su se potpuno adaptirale fonetici i gramatici našeg jezika, pa ih više i ne prepoznajemo kao strane. Kompjuterski *čip* je postao divna hrvatska riječ, ništa manje hrvatska nego *dom*, *zastava* i *zemlja*, što pokazuje i činjenica da ima hrvatsku množinu *čipovi* (kao *domovi*), a ne englesku *čips*. Onog trenutka kada se "strana" riječ počne izgovarati glasovima jezika primaoca i gramatički ponašati kao domaća riječ, ona prestaje biti strana. Ovakav stav je oduvijek važio u engleskom jeziku, pa zato nikad u njegovoj istoriji nije objavljen ni jedan rječnik "stranih" riječi, iako je engleski dosad preuzeo manji ili veći broj riječi iz preko 350 jezika. Rekao sam i da moderni lingvisti smatraju da se jezik može sam o sebi brinuti, i da intervencije jezikoslovaca mogu samo štetiti jeziku. Ovakav stav je bio prisutan kod Anglosaksonaca dugo prije nastanka moderne lingvistike, pa Englezi nikad nisu imali pravopis, a nemaju ni riječ koja bi sasvim odgovarala našem "lektoru". To odsustvo "popovanja" u jeziku sigurno je jedan od faktora koji su doprinijeli da engleski postane prvi međunarodni jezik. Najzad, proklamacije jezikoslovaca o "pravilnom" i "nepravilnom" u jeziku, o "stranim" i "domaćim" riječima mahom se "ne primaju" u narodu, tako da se već zbog toga mogu smatrati unaprijed promašenim. (Koliko običnih ljudi u Zagrebu govori *perilica*, *brzoglas*, *nosiglas* (mobitel), *dalekozor*, *zrakomlat*, pa i *računalo*?) Govor ispunjen oblicima što ih propisuju jezikoslovci nema onu dušu koju ima nepatvoreni narodni jezik, on zvuči drvenasto i odbojno, a koriste ga uglavnom samo lingvističke neznalice i politički poltroni (naravno, i osobe koje to moraju: nastavnici maternjeg jezika, spikeri, novinari i javni djelatnici). Po meni je unošenje vještačkih oblika u hrvatski zagađenje tog jezika, pa umjesto da slavimo jezikoslovce koji to rade, treba ih osuditi kao lingvističke neznalice i neprijatelje lijepog narodnog govora.

Što je to čisti bosanski jezik i koje su njegove odlike?

Moderni lingvisti ne vjeruju da postaji "čist" i "prljav" jezik. Ranije se vjerovalo da je čist jezik onaj koji nije bio izložen uticaju drugih jezika pa je sačuvao svoj prvobitni, izvorni oblik, te da se takav jezik mora njegovati kroz škole i čuvati od stranih uticaja. Vuk Karadžić je proglasio govor istočne Hercegovine takvim "čistim" jezikom. Zaista je tačno da u krševitu i pasivnu istočnu Hercegovinu nisu puno zalazili ni strani osvajači, jer tamo nije bilo ničeg što bi im bilo interesantno, pa se tako govor tamošnje populacije sačuvao u "najčistijem" obliku. Danas lingvisti ne vjeruju da je jezik koji nije primao riječi iz drugih jezika "čist", a onaj koji je pretrpio uticaj stranih jezika "prljav" ili "zagađen". Po tom prevaziđenom kriterijumu engleski bi bio "najprljaviji" jezik na svijetu. Meni je čist svaki jezik u kojem su misli izražene jednostavno i jasno.

Mi Bošnjaci u Hrvatskoj, naročito oni koji smo odrasli u ovoj zemlji, govorimo hrvatski. Da li je to ispravno ili bi možda trebali govoriti bosanski? Meni se redovno na tribinama u Sarajevu znaju nasmijati kada kao rođeni kajkavac počnem izgovarati riječi arapskog ili turskog porijekla u bosanskom jeziku. To čak ispadne simpatično pa me srećom još nitko nije ismijao, a ja jesam druge nasmijao.

Svaki čovjek prirodno govori jezikom sredine u kojoj je odrastao, jer se jezik fonetski i gramatički oblikuje do adolescencije. Može se preuzimati leksika iz drugih varijanti istog jezika (kao što danas mnogi Bosanci preuzimaju hrvatske riječi), ali ona ne utiče znatno na opći dojam o jeziku date osobe. Zagrepčanin u Sarajevu odmah se prepoznaje kao Zagrepčanin, kao što se Sarajlija u Zagrebu identifikuje kao Bosanac čim progovori. Ne samo da ne treba mijenjati jezik sredine u kojoj smo odrasli nego to većinom nije ni moguće. Poneki Bosanac koje je živio u Beog-

Današnji lingvisti ne vjeruju da se može niti da se treba dirati u sponatanu jezičku praksu. Svaki jezik je savršen onakav kakav je 'Bogom dan'. Intervencije jezikoslovaca radi uvođenja vještačkih kovanica potpuno su deplasirane sa gledišta moderne lingvistike, i uglavnom su napuštene u naprednom svijetu. U nekim zemljama, među kojima je na žalost i Hrvatska, još se uvijek pokušavaju naturiti narodu ružne kovanice, tobože radi očuvanja čistote jezika.

radu i tamo naučio ekavicu nastavi da govori ekavski kad se vrati u Sarajevo, ali ekavica ne pristaje akcentaskoj strukturi, melodiji rečenice i drugim obilježjima tipično bosanskog izgovora, pa ti ljudi ponekad zvuče smiješno. Meni su smiješni i Hrvati iz Hercegovine koji u svoj inače savršen bosanski jezik ubacuju hrvatske riječi izgovarajući ih na bosanski način, pa kažu "tišća" umjesto "tisuća" jer se u današnjem bosanskom redovno gube visoki vokali *i* i *u* u nenaglašenim slogovima (nijedan Bosanac neće danas reći *pokušaj*, svi kažu *pokšaj*!) Glavna poruka modernih lingvista glede upotrebe jezika jeste: što manje intervenišemo u jeziku, to bolje po jezik. Kad ja ovo kažem, ljudi me pitaju da li je onda ispravno govoriti *more* umjesto *može*, *tuj* umjesto *tu*, *ondak* umjesto *onda*, *nako* umjesto *onako*. Da, odgovoram ja, ti "nepravilni" oblici su sasvim "pravilni" u spontanom razgovoru sa (prisnim) prijateljima, ali ne u javnim nastupima. Svaki jezik ima *govornu* varijantu, koju ljudi koriste u svakodnevnoj nezvaničnoj komunikaciji, a, naravno, i jedan "ulickani" jezik kojim se služe u zvaničlnim prilikama. To važi kako za evropske jezike, tako i za jezike pacifičkih otoka. Svi normalni ljudi sami podešavaju svoj govorni stil situaciji u kojoj se nalaze, jer svaki čovjek pored gramtičkih intuicija (koje mu kažu, recimo, da *veliki kuća* i *mala krevet* nisu prihvatljvi) nosi u sebi, a da često toga nije svjestan, i *stilske* intuicije (koje mu kažu, recimo, da je *ne mere* neprihvatljivo u javnom nastupu u Bosni, ali da je sasvim prihvatljivo – čak i poželjno – u spontanoj komunikaciji sa bliskim osobama). Naravno, nemaju svi ljudi dovoljno istančane intuicije, pa kad dođu u glavni grad govore *ondak* i *iz razloga što*, kao što su govorili na selu, umjesto *onda*/*zatim* i *jer*. Ipak, većina ljudi ima osjećaj za jezik primjeren datoj situaciji i zato lektori često unakazuju naš prirodni izraz, pa ih teba što više izbjegavati.

Što je to čisti bosanski jezik i koje su njegove odlike?

Moderni lingvisti ne vjeruju da postaji "čist" i "prljav" jezik. Ranije se vjerovalo da je čist jezik onaj koji nije bio izložen uticaju drugih jezika pa je sačuvao svoj prvobitni, izvorni oblik, te da se takav jezik mora njegovati kroz škole i čuvati od stranih uticaja. Vuk Karadžić je proglasio govor istočne Hercegovine takvim "čistim" jezikom. Zaista je tačno da u krševitu i pasivnu istočnu Hercegovinu nisu puno zalazili ni strani osvajači, jer tamo nije bilo ničeg što bi im bilo interesantno, pa se tako govor tamošnje populacije sačuvao u "najčistijem" obliku. Danas lingvisti ne vjeruju da je jezik koji nije primao riječi iz drugih jezika "čist", a onaj koji je pretrpio uticaj stranih jezika "prljav" ili "zagađen". Po tom prevaziđenom kriterijumu engleski bi bio "najprljaviji" jezik na svijetu. Meni je čist svaki jezik u kojem su misli izražene jednostavno i jasno.

Što za vas kao lingvistu i spektralnog intelektualca znači etnonim Bošnjak?

Ja sam svoje mišljenje o etnonimu Bošnjak izložio i podrobno obrazložio u ranije pomenutoj knjizi. Meni je prihvatanje etnonima

Bošnjak umjesto Bosanski Musliman s jedne strane znak poslovične bosanske gluposti, a s druge strane i indirektan signal jednog često podsvjesnog stava krajnje odbojnosti današnjih bosanskih Muslimana prema svemu što u nazivu ima lekseme Musliman i Islam ili njihove pridjevske izvedenice. Sve do 1992. godine stanovnici Bosne koji su ispovijedali Islam zvali su se(be) *Bosanski Muslimani*. Tokom 400 i više godina niko od bosanske uleme a kasnije bosanskih intelektualaca sa muslimanskim imenom nije doveo u pitanje taj naziv. U osmanlijskim defterima (poreskim knjigama) koji se odnose na Bosnu spominju se samo bosanski Pravoslavci, Katolici i Muslimani, nema ni traga od Srba i Hrvata, koji su kasnije "napravljeni" od bosanskih Pravoslavaca odnosno Katolika. Srbizacija (ili 'posrbljenje') bosanskih Pravoslavaca počela je u posljednjoj deceniji 18. vijeka, a kroatizacija bosanskih Katolika u četvrtoj deceniji 19. vijeka. U početku su ova dva "projekta" sprovodili u djelo uglavnom sveštenici i učitelji iz Srbije odnosno Hrvatske, a kasnije su se u njih uključili i brojni lokalni "preobraćenici." Srbizacija i kroatizacija bosanskih Hrišćana trajala je sve do današnjih dana (ja poznajem veći broj bosanskih Pravoslavaca i Katolika koji još nisu "preobraćeni" u Srbe i Hrvate). Zajedničko istorijsko ime za sve stanovnike Bosne bilo je *Bošnjani* prije dolaska Turaka, a nakon izvjesnog vremena po njihovom dolasku, *Bošnjaci*, što je u stvari turska riječ za stanovnike Bosne. Obje ove riječi su u međuvremenu postale arhaične i njihov pandan u savremenom bosanskom je *Bosanac*. Ovaj se etnonim za mene odnosi i na Hercegovce, jer

se ova zemlja tokom najvećeg dijela svoje istorije zvala samo Bosna, a *Hercegovina* je pridodata nazivu zemlje "zahvaljujući" veleizdaji Ali-paše Rizvanbegovića, koji je stao na stranu sultana u velikoj pobuni bosanske vlastele protiv osmanske vlasti 1831. godine. Da bi se odužio Rizvanbegoviću za njegovu izdajničku "uslugu", sultan je izdvojio Hercegovinu iz Bosanskog Pašaluka i od nje napravio zaseban Hercegovački Pašaluk, a Rizvanbegovića postavio za vezira. Tim činom je iniciran dvojni naziv zemlje, koji je kasnije i legaliziran.

Naravno, mnogi pošteni i pametni Bosanci protivili su se "odnarođivanju" Bosanaca, tj. prihvaćanju tuđih imena za svoj nacio-

Snježana Kordić je 'odjeknula' i u bosanskim medijima, gdje joj se gromoglasno aplaudiralo. U časopisu *Dani* objavljena su tri odlomka iz njene knjige *Jezik i nacionalizam*, kao i podugačak intervju s njom. Amer Tikveša, novinar koji ju je intervjuisao i glavni urednik *Dana* Faruk Borić, ispoljili su poslovičnu bosansku glupost jer nisu ni primijetili da u njenom nazivu za naš zajednički jezik – a to je *srpskohrvatski* – nema atributa *bosanski*!

Snježana Kordić je najveći hohštapler koji se ikad pojavio na balkanskom lingvističkom prostoru. Ona je privukla pažnju javnosti zato što je prvi hrvatski jezikoslovac koji se javno zalaže za policentrični srpskohrvatski jezik, koji bi po njoj trebao biti, kao i prije ratnih zbivanja 90-tih godina, zajednički naziv za nešto različite idiome jednog jezika što se govori u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, i Crnoj Gori.

nalni identitet i jezik. Među njima je najelokventniji bio franjevac fra Antun Knežević, koji 1870. godine objavljuje članak u časopisu *Bosanski prijatelj*, u kojem se oštro obara na svoje sunarodnjake zbog njihovog olakog prihvatanja stranih naziva za svoj nacionalni identitet i jezik. (Kneževićev članak biće integralno objavljen u mojoj sljedećoj knjizi.) Svi dobro znamo da postoji jako veliki broj Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Srbiji sa prezimenom Bošnjak, ali ja sam se prvi sjetio da se poslužim telefonskim imenicima da ustanovim njihov broj, i našao sam da ih ima na stotine. U Slavoniji, na Savi, odmah "preko puta" Bosne, postoji oveće selo koje se zove Bošnjaci. Otkud toliki Bošnjaci izvan Bosne? Jasno je otkud: bosanski Hrišćani bježali od turskog zuluma (koji je njima bio teži nego Muslimanima) i po dolasku u Hrvatsku odnosno Srbiju govorili da su Bošnjaci. Da su oni tada bili Hrvati ili Srbi, zar ne bi na granici govorili "Mi smo Hrvati/Srbi, bježimo od turskog zuluma i vraćamo se svojoj pradomovini" – sigurno bi nakon takve izjave bili objeručke primljeni od svoje hrvatske/srpske "braće." (Moguće je da mnogi od njih nisu ni znali u ta davna vremena da postoje Srbi i Hrvati!) E sad na scenu stupa naš vajni "akademik" Muhamed Tunjo Filipović, koji je, kao što je dobro poznato, izgradio karijeru na ateizmu (između ostalog je napisao i knjigu o Lenjinu, za koju je dobio nagradu i u kojoj tog zadrtog bezvjernika slavi kao jednog od najvećih umova svih vremena). Neukim širokim masama teško je razdvojiti apelativ Musliman u vjerskom smislu od Muslimana kao pripadnika nacionalnog korpusa čija je dominantna religija Islam, mada se danas u svijetu to radi u mnogim nacionalnim zajednicama (u Izraelu se postatak sekularno orijentisanih ljudi kreće od 40 do 80 posto, ali ni jedan izraelski Jevrej neće za sebe reći da je išta drugo osim Jevrej). Kad je počeo posljednji rat u Bosni, Tunjo je poželio da ugrabi što veći komad ratno-profiterskog kolača, ali se bojao da ću mu neko u novoj, naglo "muslimaniziranoj" Bosni podastrijeti njegovu raniju misionarski čvrstu ateističku prošlost. Zato on vadi iz naftalina preživjeli *turski* etnonim 'Bošnjak' i lansira ga kao novo nacionalno ime bosanskih Muslimana. Vjerovatno zbog toga što je Zapad sve do prije pedesetak godina (tačnije do otkrića nafte u arapskom svijetu) smatrao Muslimane primitivnim, neobrazovanim i zatucanim, široke muslimanske mase u Bosni jedva su dočekale priliku da se oslobode "sramnog" muslimanskog identiteta. To sam i lično iskusio jer je na moj članak o neprimjerenosti nacionalnog naziva 'Bošnjak' i o prednostima naziva 'Bosanski Musliman', objavljen u Oslobođenju 2006. godine, reagovalo nekoliko "obrazovanih" bosanskih Muslimana, koji su me grdili što im ne dam da se zovu Bošnjaci. Ako se malo odmetnete u udaljenija muslimanska sela u Bosni, otkrićete da se seljaci i dalje ponosno nazivaju Muslimanima, a lično sam se osvjedočio da 'Bošnjak' upotrebljavaju u smislu 'korumpirani bosanski Musliman'. Mislim da je to pun pogodak.

Znamo da imate i svoje mišljenje o policentričnosti standardnog jezika kojim govore Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci. Što zapravo mislite o tom izumu Snježane Kordić? Mislite li da Bošnjaci, zbog interetničkih animoziteta izazvanih posljednjim ratom, ne bi trebali govoriti jezikom svojih dojučerašnjih "neprijatelja"?

Snježana Kordić je najveći hohštapler koji se ikad pojavio na balkanskom lingvističkom prostoru. Ona je privukla pažnju javnosti zato što je prvi hrvatski jezikoslovac koji se javno zalaže za policentrični srpskohrvatski jezik, koji bi po njoj trebao biti, kao i prije ratnih zbivanja 90-tih godina, zajednički naziv za nešto različite idiome jednog jezika što se govori u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, i Crnoj Gori. Naravno, to je bio šok za hrvatsku kulturnu javnost, koja ju je dočekala na nož. Ali ona je to upravo i htjela, jer dobro je poznato da šokantni događaji dižu veliku medijsku prašinu, i

Snježa je postala medijska zvijezda. U jednom periodu rijetko su se mogle otvoriti novine na našim prostorima da u njima nije bilo nešto o Snježi. Slavili su je jugonostalgičari, a hrvatski nacionalistički orijentisani lingvisti pripremali joj linč. Ja sam objavio članak o njenom hohšapleraju, koji je, u bosanskoj verziji, objavljen u sarajevskoj dnevniku SAN, a u pohrvaćenoj verziji, u *Jeziku*, uglednom časopisu za kulturu hrvatskog književnog jezika. U *Jeziku* je naslov mog članka bio 'Lažna lingvistika Snježane Kordić'. Ona, naime, tvrdi da u lingvističkoj nauci postoje egzaktni kriteriji kojima se određuje kada dva ljudska idioma predstavljaju dva dijalekta jednog jezika, a kada su oni dva različita jezika. Takvi kriteriji ne postoje, to je prvorazredna laž. Izmislila je kriterij po kojem su dva idioma jedan jezik ako imaju 81% ili više zajedničkih riječi! Ne treba biti lingvist da se vidi da to ne stoji. Jedino mjerilo sličnosti odnosno različitosti među jezicima je uzajamna razumljivost njihovih govornika. Da bismo pak mjerili razumljivost, morali bismo izmjeriti koja količina *značenja* je prenesena od jednog do drugog govornika, jer jezik postoji *samo* da bi prenosio značenje od čovjeka do čovjeka. A značenje nije krompir da se može vagati na kantaru. Tu bi trebalo uračunati i faktor komunikativnosti sudionika u dijalogu: poznato je da ima veoma komunikativnih osoba, koje su u stanju da kažu mnogo sa malo riječi (i koje znaju vješto upotrijebiti i jezik tijela (body language)), kao i da, nasuprot njima, ima osoba koje su skoro nemušte i kad govore sa osobom iz iste jezičke zajednice. Da ne dužim: *lingvistika ne posjeduje znanstvenu aparaturu kojom bi se strogo razgraničio dijalekt - ili bilo koja jezička varijanta - od jezika u širem, nadređenom smilu.* Štaviše, ni jedan ozbiljan lingvist nikad nije ni pokušao da stvori takvu aparaturu, jer bi sam cilj takvog napora bio apsurdan. Nazivi jezika nisu nikakav putokaz međusobnom razumijevanju ljudi. Svijet je pun slučajeva gdje su osobe koje navodno govore istim jezikom međusobno ne razumiju (lično sam slušao tri dijalekta *mog* hrvatskog jezika – podravski dijalekt kojim govore Gruntovčani, izvorni dijalekt otoka Hvara, i jezik hrvatskog sela Bednja – koje *nisam* razumio), kao i slučajeva gdje dvije osobe govore istim jezikom i savršeno se razumiju, ali svaka od njih svoj jezik zove drukčijim imenom; to je slučaj u selima uz holandsko-njemačku granicu – holandski seljak kaže 'Ja govorim holandski', a njemački kaže 'Ja govorim njemački', a u stvari govore potpuno istim jezikom! Da i ne govorimo o kineskom, koji se sastoji od sedam međusobno potpuno nerazumljivih jezika ali koji se tradicionalno nazivaju dijalektima, iako bi Kinez iz Pekinga, koji govori mandarinski dijalekt kineskog i koji zna nešto ruskog, bolje razumio Hrvata nego svog sunarodnjaka iz Honkonga, koji govori kantonskim dijalektom!

Svaki od naša četiri *podjezika*, kako ih ja zovem, ima neke svoje specifičnosti, koje su, istina, minijaturne u odnosu na zajedničku srž tih podjezika. Te minijaturne specifičnosti dovoljne su na Balkanu da se dotičnom idiomu da status jezika i nadjene mu se posebno ime. Ne zaboravite da je Balkan podario engleskom jeziku glagol *to balkanize*, koji, prema Oksfordskom rječniku, znači 'podijeliti u manje, međusobno suprotstavljene grupe'.

Snježa je 'odjeknula' i u bosanskim medijima, gdje joj se gromoglasno aplaudiralo. U časopisu *Dani* objavljena su tri odlomka iz njene knjige *Jezik i nacionalizam*, kao i podugačak intervju s njom. Amer Tikveša, novinar koji ju je intervjuisao i glavni urednik *Dana* Faruk Borić, ispoljili su poslovičnu bosansku glupost jer nisu ni primi-

jetili da u njenom nazivu za naš zajednički jezik – a to je *srpskohrvatski* – nema atributa *bosanski*! To podsjeća na 1907. godinu, kada su austrijske vlasti, pod pritiskom novopečenih bosanskih Srba i Hrvata, naredbom Zemaljske vlade zabranile višestoljetni naziv *bosanski jezik* i odredile da se jezik u Bosni zove *srpskohrvatski*. Sav otpor bosanskih Muslimana sveo se na pismenu izjavu Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije da "naziv *srpskohrvatski* znači protežiranje Srba i Hrvata i povredu konfesionalnog karaktera islamskog narodnog elementa." Zbog takve pasivnosti i nebrige bosanksih "prvaka" za pitanja od opštenarodnog interesa, bosanski Muslimani su skoro 100 godina zvali svoj jezik imenima dva naroda čiji su ekstremni predstavnici nastojali da ih zbrišu sa lica zemlje.

Da se vratimo Snježani Kordić. Šta je njoj trebalo da nakon skoro deset godina profesionalnog bavljenja hrvatskim jezikom, tokom kojih je svoj jezik zvala hrvatski, krene da mu mijenja ime u srpskohrvatski? U traganju za odgovorom na ovo pitanje pošao sam od aksioma da ogromna većina "uglednih" balkanskih intelektualaca rade samo ono što je u njihovom ličnom interesu, ali da to prikrivaju parolama koje zvuče kao zalaganje za šire narodne interese. Vidjeli smo to na primjeru Tunje Filipovića. A evo kako sam ja prozreo Snježanin hohštapleraj. Mnogi odsjeci za slavenske jezike na univerzitetima širom svijeta zadržali su naziv *srpskohrvatski jezik* u svojim studijskim programima i nakon što je taj jezik na teritoriji bivše Jugoslavije rastočen u četiri jezika sa posebnim nacionalnim imenima. Takvi su bili i skoro svi njemački univerziteti, na kojima je Snježana počela da predaje 1994. godine. Nastavnici tog jezika koji su se zalagali za njegove posebne nacionalne nazive (srpski, hrvatski itd.) nisu bili dobro viđeni na njemačkim univerzitetima. Ali pošto Balkanski intelektualac podređuje i svoj narod i svoju državu svojim ličnim interesima, Snježa kreće u ofanzivu da "dokaže" da je naš jezik jedan (ali da je *policentričan* – zna ona da neobrazovani balkanski puk "pada" na ovakve krupne riječi!), i da ga treba zvati srpskohrvatski, naravno sa ciljem da se dodvori svojim novim poslodavcima. Ja sam sve ovo rekao u članku koji je dosad objavljen na tri mjesta: u sarajevskom dnevniku SAN oktobra 2010. godine, na blogu Zvonimira Despota (zvonimir.despot@vecernji.net) novembra iste godine, i u zagrebačkom časopisu *Jezik* marta 2011. Isti članak sam poslao i na njenu privatnu e-mail adresu. Nije mi odgovorila ni privatno ni 'javno'. Koliko ja znam, odgovarala je na sve kritike i u svim polemikama uglavnom izlazila kao pobjednik. Mislim da je glavni razlog taj što njeni oponenti u polemikama nisu poznavali lingvističku "literaturu" koju je ona citirala da bi pokazala da je u pravu, ili se nisu kritički postavljali prema takvoj literaturi. Iako sam je ja najžešće napao i na stručnom i na moralnom planu, nikad mi nije odgovorila. Zašto? Očito, zato što nije imala pravih argumenata.

Američki mirovni aktivista Peter Lippman, koji se isključivo posvetio Bosni (zna i bosanski, a sad piše i knjigu o Bosni), rekao je da je moja prepiska sa Čomskim više doprinijela istini o bosanskom ratu nego sve mirovne konferencije. I pored kritika koje su mu ranije upućivane, Čomski je nastavljao da podržava srpske agresore (između ostalog je tvrdio da je Trnopolje bio obični izbjeglički logor!), ali nakon prepiske sa mnom, dakle tokom minulih 6-7 mjeseci nije se ni jednom oglasio na temu bosanskog rata.

Imali ste zanimljivu polemiku s Noamom Čomskim. Kako je ona tekla i kako je primljena u javnosti kod nas i u svijetu?

Noam Čomski je vodeći svjetski lingvista. On je revolucionisao jezičku nauku na način na koji to niko prije njega nije uradio. Moglo bi se reći da je on lingvistički Darvin. Njegova generativna gramatika je danas 'zakon', nema ozbiljnog lingviste u svijetu koji je barem dobro ne poznaje, a ogromna većina vrši istraživanja u okviru njegovog lingvističkog modela. Imao sam kratak susret s njim daleke 1966. godine, a vjerujem i da je čitao bar dijelove moje doktorske disertacije objavljene u Americi. Politički je aktivan još od mladih dana (sada su mu 84 godine) i dosad je napisao preko 100 knjiga na političke teme. Njegovi politički stavovi su ekstremno lijeve orijentacije, i moglo bi se reći da su neki njegovi pogledi više lijevo nego odgovorajući pogledi Marksa i Lenjina. Ali, na zaprepaštenje cijelog svijeta, on u minulim balkanskim ratovima staje na stranu agresora! Jedino moguće objašnjenje je njegov tvrdokorni stav protiv američkog imperijalizma, a pošto se Amerika u

jednoj fazi rata stavila na stranu žrtve, on je, kao po nekom automatizmu, pristao uz agresora. Kažem da je to samo *moguće* objašnjenje, jer logika tog objašnjenja vodi u suludu pretpostaku da bi Čomski stao uz Hitlera da je ovaj napao Ameriku! Naravno, mnogi ljudi koji se izbliza posmatrali bosanski rat zgražavali su se nad njegovim stavom, pisali mu pisma i nastojali da ga dezauvišu na svaki mogući način, ali to njega nije ušutkalo. Ja sam se, moram priznati, i suviše dugo premišljao da mu pišem, pa sam to učinio tek pred kraj prošle godine. On mi je odmah odgovorio, kratko i dosta nemušto, nakon čega sam mu ja ponovo pisao, ali sam ovog puta ostao bez odgovora. Cijela prepiska je objavljena (naravno, u prevodu na naš jezik (da bi je mogli čitati naši političari!)) novembra 2011. u sarajevskom časopisu Slobodna Bosna. Dobio sam nekoliko pisama hvale od pojedinaca i mirovnih organizacija. Američki mirovni aktivista Peter Lippman, koji se isključivo posvetio Bosni (zna i bosanski, a sad piše i knjigu o Bosni), rekao je da je moja prepiska sa Čomskim više doprinijela istini o bosanskom ratu nego sve mirovne konferencije. I pored kritika koje su mu ranije upućivane, Čomski je nastavljao da podržava srpske agresore (između ostalog je tvrdio da je Trnopolje bio obični izbjeglički logor!), ali nakon prepiske sa mnom, dakle tokom minulih 6-7 mjeseci nije se ni jednom oglasio na temu bosanskog rata.

Današnji bosanski političari u stvari vrše 'tihi genocid' nad bosanskim narodom – zvanične statistike govore o hiljadama ljudi na ivici gladi, o armiji nezaposlenih i bespomoćnih, a zvanične statistiske su redovno blaže od stvarnih.

Naravno, ni jedan bosanski političar nije se udostojio da mi kaže barem jedno kratko 'hvala' (a znam da su svi čitali moju prepisku). Ljudi kojima to kažem obično se zgražaju u nevjerici, ali ja lično nisam nimalo iznenađen jer sam svjestan da naši političari rade samo ono što je u njihovom ličnom interesu, a narod za njih postoji samo kad im zatreba kao glasačka mašina ili topovska hrana. Današnji bosanski političari u stvari vrše 'tihi genocid' nad bosanskim narodom – zvanične statistike govore o hiljadama ljudi na ivici gladi, o armiji nezaposlenih i bespomoćnih, a zvanične statistiske su redovno blaže od stvarnih. Bosna je po broju samoubica po glavi stanovnika u samom vrhu Evrope, a već imamo i slavni "rekord" da su se čak četiri bivša vojnika živi spalili da bi skrenuli pažnju javnosti na svoju bezizlaznu situaciju. A ti isti vojnici su ratovali i život rizikovali da osiguraju ministarske fotelje političarima koji su ih doveli u bezizlazan položaj. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) nedavno je izvršila istraživanje o psihičkom zdravlju Bosanaca i ustanovila da 80% posto bosanskog stanovništva pati od manjih ili većih psihičkih trauma. Analitičari iz WHO pripisuju to stanje isključivo ratnim zbivanjima, ali ja mislim da griješe i da je čak broj psihički traumatiziranih osoba sada veći nego odmah poslije rata, jer je rat sa neimaštinom, koji je uslijedio nakon 'pravog' rata, također uzeo težak psihički danak. Ja vjerujem da je samo pitanje vremena kada će se ovaj tihi genocid pretvoriti u 'glasan' topovski genocid, jer rat je za političare ipak najbolji biznis, a politčari su 'vlasnici' rata. Svjesni su da neće ići na front i da njihov fizički integritet neće biti ugrožen, a u saradnju sa "neprijateljskim" političarima (sjetimo se Karađorđeva!) mogu mirno dijeliti ratni plijen.

MIDHAT RIĐANOVIĆ (Iz djela)

Donosimo nekoliko članaka iz književno-publicističkog opusa Prof. Riđanovića, koji su većinom objavljeni u periodu od 2006. do 2010. u dnevniku *Oslobođenje* i u sarajevskim časopisima *Dani*, *Slobodna Bosna* i *Start*. Prvi članak, "Sjećanje na Sarajevo" napisan je na engleskom pod naslovom "Remembering Sarajevo" dok je profesor radio kao simultani prevodilac na Tribunalu u Hagu.

Sjećanje na Sarajevo

Osmijeh - proljeće 1939, proljeće 1941.

Njen osmijeh… Ah, šta bih samo dao kad bih mogao spjevati odu tom rajskom ukazanju sa tako običnim imenom! Ali kako bih mogao i nagovijestiti riečima onu bujicu emocija koje mi je taj osmijeh slao pod kožu i veselio cijelo moje biće!? Poput kakve zanosne simfonije, njen osmijeh je imao uvertiru, dva do tri "stava", i finale. Uvertira – titranje usana koje je postajalo sve izraženije, otkrivajući sve više i više lelujavu bjelinu njenih zuba što obasjavaju dušu posmatrača, sve dok se crte njenog lica ne bi pretvorile u kantatu koja opjevava toplotu njenog unutarnjeg bića… Kako da nazovem pojedinačne stavove simfonije njenog osmijeha kada mi se čini da nikakve riječi nisu dostojne njihove blistave ljepote? Ali siguran sam u jednom: svi ti stavovi su bili "cantabile," jer su u mom tijelu proizvodili onu istu hemiju koju bi proizvela lijepa melodija. Jedan od tih stavova zaista je i bio pjesma u koju bi utkala "Mimile", ime koje mi je dala iz milja. Finale njenog osmijeha bilo je carstvo blaženstva, što se oslikavalo na svakoj crti njenog lica, od vrha čela do vrata, u kolu slatkoće, ljepote i razdraganosti koja me je hipnotisala. Bio je to osmijeh Laure Papo Bohorete, ili tete Laure, kako sam je ja zvao. Laura Papo Bohoreta bila je jedan od rijetkih sefardskih pisaca koji su pisali judeo-španskim jezikom (poznatim i kao ladino), jezikom španskih Jevreja iz šesnaestog stoljeća, kada su oni protjerani samo zato što nisu slijedili istu religiju kao kraljica Izabela.

A onda… u proljeće 1941. godine, nacisti dođoše u Bosnu i odvedoše moju tetu Lauru. Stradala je... Nije stradala od ruke živih, jer živi bi prepoznali ljubav i ljepotu u svakoj ćeliji njena tijela, već je stradala od ruke živih mrtvaca. Život u svom najuzvišenijem obliku prekraćen smrću - djelo mrtvorođenih hominoida. "Gdje je tu pravda?", pitalo se šestogodišnje dijete u meni. Kako iko može oduzeti djetetu cijelu galaksiju njegovog emocionalnog kosmosa, galaksiju koju je porodila Priroda, kao što je porodila i Mliječni put? Ipak, teta Laura i ja smo na neki čudnovat način trijumfovali nad tim mrtvorođenim hominoidima: njen osmijeh još uvijek grije moju dušu, dok njihovi ledeni kosturi hlade zemlju u kojoj su zakopani. Njena ljepota još uvijek osvjetljava moje emocionalne staze, dok njihovi ostaci onečišćuju božiju zemlju. Sjećanje na nju i dalje živi kao spomenik ljepoti i magiji života, a na njih kao kosmički izmet.

Šetnja - ljeto 1940, ljeto 1992.

Gdje su te riječi koje bi mogle opisati osjećanja petogodišnjeg dječaka dok u ljetnje jutro šeta s majkom kroz mrežu ulica i sokaka Baščaršije, starog sarajevskog bazara? Da li i u jednom jeziku na svijetu postoje riječi koje bi mogle proizvesti muziku općinjenosti što prožima cijelo biće djeteta dok korača bajkovitim svijetom?

Prvo, zrak ranog jutra u Sarajevu - svjež i srebrnast, treptav i svjetlucav, čini ti se kao da pleše u ritmu tvog vlastitog razdraganog srca. Zrak što obiluje umirujućim miomirisima: miris zimzelenog drveća sa okolnih planina, reski miris patine vječnih crkava, džamija i sinagoga, očaravajući mehlem-miris hrane sultana i radža, koji se širi iz osunčanih, širom otvorenih aščinica…

Zatim sâm prostor, ta poetična geometrija različitih ali uzajamno komplementarnih linija i oblika osmanske, mavarske, austrougarske i secesijske arhitekture. Nikada se nisam slagao sa kritičarima u oblasti umjetnosti koji ne vole mješavine arhitektonskih stilova. Arhitektura u Sarajevu trebala bi ih uvjeriti da mješavine građevinskih stilova mogu, baš kao i mješavine ljudi, proizvesti neočekivanu, nepredvidivu ljepotu. Ono što čini Sarajevo jedinstvenim jesu beskonačna iznenađenja koja nam priređuju novi i neobični oblici, jedan za drugim. Čak su i u "turskom" dijelu grada oduvijek postojale

varijacije na osnovnu temu. Neki dućani nalazili su se bliže ulici, neki dalje, neki su bili u ravni sa ulicom, a neki pod uglom. Čini se da je svaki graditelj u svakoj svojoj tvorevini nastojao prikazati svoju jedinstvenu ličnost.

Tu je, zatim, i ljubavna priča o sunčevim zracima što grle krovove kuća, koji, nasumice naslonjeni jedan na drugi, izgledaju kao da su i sami stopljeni u kaskadi zagrljajâ. Preko krovova - stari dimnjaci nalik na ljude, munare i crkveni tornjevi što plešu aleluje u slavu sunca. Izvan i iznad ovog prizora ljubavi i slavlja - okolne planine omotane blagom izmaglicom, da ih ne zaslijepi velelepna predstava što se bez prestanka odvija dole u kotlini…

A onda… jednog sunčanog junskog dana 1992. godine, nakon što je grad bio svakodnevno granatiran više od dva mjeseca, ponovo prolazim Baščaršijom. Mnogi od starih malih dućana ostali su bez krova. Velika kupola veličanstvene Gazi Husrev-begove džamije probodena granatama. Stara pravoslavna crkva također jako oštećena. Gdje god pogledam, prah i ruševine. Kameni zidovi starih razrušenih zgrada pocrnjeli od zapaljivih raketa bačenih sa okolnih brda. Baščaršija lije gorke suze, njeno lice je oskrnavljeno, njeno srce je pogođeno i slomljeno.

Ipak, osjećaj sažaljenja u meni prema onima koji su uništili ljepote Baščaršije snažniji je od osjećaja užasa i gorčine koji me je obuzeo kad sam prvi put vidio te ruševine. Jer gradovi mogu biti uništeni i ponovo izgrađeni, ali zlo koje je naneseno Baščaršiji nastaviće da živi. Svaki metak ispaljen na Sarajevo istovremeno je ispaljen i na potomka onog koji ga je ispalio: to dijete će biti obilježeno kroz cijeli svoj život kao pripadnik iste grupe – nacionalne, vjerske ili bilo kakve druge – onih koji su ubijali sve što nije njihovo i tako zavještali svom potomstvu nezaslužen teret krivice. Krivice koju ništa, ništa, baš ništa ne može okajati.

Džamija – jesen 1943, ljeto 1992.

Neki se događaji izdvajaju u našim sjećanjima po tome što su se nekako dotakli najdubljih slojeva naše duše. Jedan takav događaj u mom životu bila je posjeta četiri stoljeća staroj Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu u pratnji mog oca, koji se, kao duboko pobožan čovjek, osjetio dužnim da svog osmogodišnjeg sina povede na džumu.

Bilo je blago jesenje podne, dvije visoke lipe u dvorištu džamije prosule svoj žućkastosmeđi nakit dole na kamene ploče. Pomjerajući se tamo-amo na povjetarcu, lišće na podu popločanog dvorišta ličilo je na pokretni mozaik. Tamnozeleni paviljon na sredini dvorišta natkrivao je fontanu zaštićenu elegantno uvijenim metalnim šipkama što su tvorile kupolu, dok je žubor vode u fontani prizivao slike iz *Hiljadu i jedne noći*...

Premda sam i ranije bio u Gazi Husrev-begovoj džamiji, tek mi se ovom prilikom, iz nekog neobjašnjivog razloga, ljepota njene unutrašnjosti po prvi put ukazala u svojoj punoj čaroliji.

Posjetio sam mnoge bogomolje (moja omiljene znamenitosti na putovanjima), ali mi se čini da se ni jedna od njih ne može mjeriti sa skladom i proporcijama glavne sarajevske džamije. Centralni dio pod kupolom je velik ali ne prevelik, bojâ je mnogo ali ne previše, zidovi su ukrašeni bogatim ali ne prebogatim dekoracijama. Maleni prozori smješteni odmah ispod kupole nemaju obojena stakla, što omogućava da prirodna, blistavo bijela svjetlost obasjava kaleidoskop boja u džamiji, boja što pletu svoje pute po ćilimima, zidovima i kaligrafskim napisima. Uzdignuti trijemovi bočno od ulazne kapije sa elegantnim talasastim stupcima svojih balustrada od crvenosmeđe orahovine pružali su dobrodošlicu dostojnu božanske harmonije i kontrapunkta unutar džamije.

Kada je imam počeo učiti Kur'an na arapskom, kao da se sámo nebo spustilo u džamiju. Njegove melizme - krilate kočije što nose u neki drugi svijet, njegov treptav glas - otkucaji srca što kuca u ekstazi, stanke između ajeta - tišina što majestozno odjekuje. Raskošni ukrasi prosuti po džamiji – grandiozni hor što se pridružio imamu da pjeva u slavu Boga. Lica klanjača ozarena poetskom pobožnošću. Sam vazduh u džamiji plamti od zvukova što nebom odjekuju …

Od tada sam čuo imame u mnogim dijelovima muslimanskog svijeta kako uče Kur'an, ali mi se čini da se nijedan od njih ne može uporediti sa imamom Gazi Husrev-begove džamije iz vremena mog djetinjstva. Jednom prilikom sam čuo sljedeće objašnjenje jednog muslimana iz Turske: Osmanlije su prenijele bosanskim muslimanima kiraet (stil recitovanja Kur'ana) od prije više od četiri stoljeća, koji su Turci uglavnom napustili. Ne potiče li nevjerovatna ljepota bosanskog kiraeta iz vremena kada je traganje za ljepotom bilo fokus ljudskog života, života u kojem je ljepota bila u srcu svakog ljudskog pregnuća?

Onda… ljeta 1992. godine, nakon četiri mjeseca granatiranja i hiljada granata bačenih na moj voljeni grad, prošetao sam Baščaršiji-

jom i prošao pored Gazi Husrevbegove džamije. I dan-danas se moje cijelo biće grči od boli zbog onog što sam vidio. Dvorište sa njegovim lipama, fontana, munara, stubovi, vanjski trijem, kupola – sve je bilo oskrnavljeno ožiljcima od granata, svuda su bile rupe što su vonjale mržnjom i vandalizmom. Cijeli prizor je ličio na kadar iz kakvog horor filma snimljen nakon prolaska vanzemaljskog čudovišta kroz zemaljsku građevinu, čudovišta koje nema nikakvog osjećaja za ljudske vrijednosti …

Čini mi se da su zločini pričinjeni bogomoljama najodvratniji od svih zločina protiv čovječnosti. Kakav god da je naš odnos prema bogovima, nepobitna je činjenica da su za milione običnih smrtnika bogomolje svetišta transcendentalne nade, glavni oslonci života, oltari tradicije i kolektivnog identiteta što hrane sámo srce kulture, sveta mjesta koja pružaju utočište od patnje i agonije. Ubiti crkvu, džamiju, sinagogu ili bilo koju bogomolju znači prekinuti pupčanu vrpcu nade, kulture i identiteta.

Zastanimo na trenutak i pomislimo na one koji su mogli zaustaviti ubijanje svega što se naziva bosanskim – od ljudskog tijela do ljudske nade – ali to nisu učinili. Nastavimo istim mislima misliti o onima koji su mogli zaustaviti ubijanje svega jevrejskog prije pola stoljeća, svega protestantskog prije nekih dvije stotine godina, svega indijanskog prije nekih pet stoljeća, svega… čini se da ovoj listi skoro da nema kraja. Da li su oni koji nisu zaustavili genocid i svaki drugi oblik "-cida" koji je čovjek kadar počiniti ikad pomislili da bi i oni jednog dana mogli postati žrtve, da bi i oni mogli vapiti za pomoći koja ne stiže, pa ne stiže? Hoće li iko prekinuti ovaj zatvoreni krug indiferentnosti, ili će on na kraju dovesti do uništenja čovječanstva, tog jedinog svjetla na kraju tunela ispunjenog moralnom tamom, tunela u kojem, izgleda, danas živimo?

Engleski original ovog eseja objavljen je u američkom književnom listu *The Bookpress* (god. 6, broj 6) oktobar 1999, koji izlazi u gradu Itaci, u državi Nju Jork.

O imenu (našeg) jezika

U svojoj novoj knjizi *O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama*, odlomak o imenu jezika počinjem ovom rečenicom: "Kao što psa ne vodite veterinaru da mu nadije ime, tako ni lingvistu ne treba pitati kako nazvati jedan jezik." U daljem tekstu ja kvalifikujem ovu tvrdnju govoreći da analogija između veterinara i lingviste ipak nije potpuna - između ostalog, pas nikad neće saznati kako mu je ime, niti je u prilici da kaže da mu se ne sviđa. Kad je u pitanju ime jezika, posebno je važno istaći da je jezik *kolektivna* svojina grupe ljudi i da zato njegovo ime treba da odražava želje i tradicije što većeg broja ljudi koji govore datim jezikom.

Dosta je rasprostranjeno vjerovanje da svaki narod ima svoj jezik koji je isključivo njegova svojina i da, ako to nije slučaj, treba težiti takvom stanju. Ovo vjerovanje nema nikakve osnove u stvarnosti i odnos *jedan jezik – jedan narod* skoro da više ne postoji nigdje u svijetu. Ima jedna izvrsna knjiga na našem jeziku koja iscrpno govori o odnosu između jezikā i ljudskih zajednica koje se njima služe; to je knjiga *Jezici* Ranka Bugarskog (izd. Matica srpska, Novi Sad, 1993). Čitanje ove nevelike knjige, koja vrvi od korisnih i interesantnih podataka, otvara pogled na jedan sociolingvistički kaleidoskop od kojeg skoro dah staje – čini se da ne postoji zamisliv odnos između jezika, njegovog imena, imena ljudskog kolektiva kojem služi, imena ljudske (državne) zajednice ili teritorije u kojoj se govori koji nije ostvaren u realnosti. Evo samo nekih frapantnih podataka koje navodi Bugarski:

- Ako broj jezika u svijetu (oko 6.000) podijelimo sa brojem danas postojećih suverenih država, dobićemo prosječnu vrijednost od nekih 28 jezika po državi.

- Računa se da najveći broj država ima između 10 i 50 jezika.

- Prema najstrožijim kriterijima brojanja, na ukupnoj evroazijskoj teritoriji bivšeg Sovjetskog Saveza govori se oko 130 jezika, u Indiji bar 170 , u Indoneziji oko 300, u Nigeriji oko 400, a u Papua Novoj Gvineji, koja je prostorno znatno manja od prethodnih, blizu 750 jezika. Jedine evropske zemlje za koje bi se moglo reći da su jednojezične jesu Island i Portugal. Ali u Portugalu žive brojni doseljenici iz bivših kolonija te zemlje, koji govore svojim jezicima. Čak su i minijaturne drža-

ve kao Andora i Luksemburg trojezične. (U Luksemburgu se može desiti da svjedoci u nekoj parnici govore luksemburškim dijalektom njemačkog jezika, da se rasprava među advokatima vodi na francuskom, a da se presuda formuliše na standardnom njemačkom.) Pokušaj da se u višejezičnim zajednicama ustanovi ko se kome obraća na kojem jeziku i u kojoj prilici bio bi vjerovatno sizifovski posao. Administrativna rješenja, kojima se jedan ili više jezika proglašavaju "službenim", takođe su veoma raznovrsna i nikad ne mogu potpuno zadovoljiti sve stanovnike višejezične zemlje.

Život u višejezičnoj zajednici obično zahtijeva znanje barem dva jezika. Kao rezultat toga, tri četvrtine ljudi na svijetu govore dva ili više jezika. Ne računajući jezike koji se uče u školi, u Evropi ima najmanje multilingvala (osoba koje govore dva ili više jezika).

U intervjuima i u drugim javnim prilikama ljudi se obraćaju meni kao lingvisti s pitanjem koliko kod nas ima jezika, očekujući valjda da lingvistička nauka ima "aršin" kojim može egzaktno odrediti kada su dva govora dijalekti jednog jezika a kada različiti jezici. Obično se razočaraju kad im kažem da lingvistika nema takav aršin. Razlog je u suštini jednostavan: komunikacija se ostvaruje prenosom značenja od jedne do druge osobe, a značenje je najsloženiji aspekt jezika, koji se ni na koji način ne može mjeriti. Jedan jezik je lingvistima isto što i svim ostalim ljudima: kada svaka od dvije osobe s lakoćom govori svoj jezik i bez imalo napora razumije drugu osobu. Ovaj kriterij neće nam nipošto dati isti broj jezika kakav bismo dobili brojeći jezike prema imenima kojima se oni zvanično identifikuju. Zato bismo rekli da su srpski, hrvatski, crnogorski i bosanski *nominalno* četiri jezika, ali, sa stanovišta komunikacije, jedan jezik. Da li će zvaničan broj jezika i njihovi nazivi biti određeni po nominalnom principu ili na osnovu njihovog komunikacijskog potencijala stvar je političke odluke. Prije nemilih događaja 90-ih godina prošlog stoljeća, naš jezik se zvao jednim imenom i smatrao se jednim jezikom sa dvije varijante, da bi se poslije tih događa-

ja "izrodio" u četiri jezika. I pored malih razlika između srpskog i hrvatskog, govornici ta dva jezika se savršeno razumiju, što se pokazalo i u nedavnim razgovorima Tadića i Josipovića. Svaki od njih će kategorički tvrditi da je govorio drukčijim jezikom od svog sagovornika i da zato njegov jezik mora imati i drukčije ime. Pošto su razgovarali bez prevodioca, očito je da su govorili jednim jezikom u komunikacijskom smislu (ili je jedan od njih prije pregovora imao "brzinski" kurs jezika svog sagovornika). Insistiranje da su srpski i hrvatski različiti jezici i u komunikacijskom smislu ponekad dovodi do apsurdnih situacija. U Hrvatskoj ni jedna zvanična ustanova neće prihvatiti dokument pisan srpskim jezikom, a i u Srbiji sudovi ne prihvataju dokumente pisane na hrvatskom. Tekstovi se onda prevode sa "istog" na "isti" jezik i nije rijedak slučaj da sudski tumač naplati lijepu svotu novca zato što nije ništa uradio!

Ali čudnih rješenja ima i u drugim zemljama svijeta u kojima se govore dva ili više jezika. Pošto je većini ljudi jezik ponajvažniji simbol nacije, u demokratskim zemljama se insistira na tome da se državnici i ostali predstavnici zemlje u svojim zvaničnim obraćanjima izvan zemlje služe naizmjenično sa barem dva najvažnija jezika njihove zemlje. Zato je belgijska kraljica prilikom posjete Jugoslaviji izbrojala rečenice u svom pozdravnom govoru i pola rekla na holandskom (flamanskom), a pola na francuskom. Prema tom obrascu, indonežanski državnik bi svoj govor morao podijeliti na 300 dijelova i svaki izgovoriti na posebnom jeziku!

Ni pojam dijalekta ne tumači se svugdje na isti način. Najčešće dijalekt označava varijantu jezika koja ima neke fonetske, gramatičke i leksičke specifičnosti koje nisu takve da bi osujetile komunikaciju sa govornicima drugih dijalekata istog jezika. Ali u Kini se govori osam jezika koji su međusobno potpuno nerazumljivi, pa ipak se, zbog zajedničkog ideografskog pisma i višestoljetne zajedničke kulture, nazivaju dijalektima kineskog jezika. Jezik kojim su govorili likovi u televizijskoj seriji *Gruntovčani*, iako "dijalekt" (srpsko)hrvatskog, bio je teško razumljiv mnogim stanovnicima Sarajeva (pa i meni). Zato je sa stanovišta komunikacije jezik Gruntovčana bio drugi jezik. U ljudskom jezi-

ku je sve fantastično složeno i isprepleteno, i ne treba ni pokušavati da se sve stavi u odvojene jasno definisane pregrade.

Prije nego što pređem na glavnu tema ovog članka, imena jezikā, biće interesantno da pogledamo kako se imenuju ljudi u raznim kulturama, jer tu ima zapanjujućih pojava. Opet je naš obrazac, ime plus prezime, dosta rijedak u svijetu. Vrlo često postoji i treće ime, koje može biti "srednje" ime koje se daje pri rođenju, ili ime izvedeno od očevog (tzv. patronim), kao kod Rusa. Često su snažna vjerska osjećanja ili ideološka ostrašćenost navodila roditelje da daju imena inspirisana vjerom ili ideologoijom pa su, recimo, američki puritanci nadjevali ženskoj djeci imena kao *Chastity* (čednost, nevinost), *Felicity* (sreća, blagoslov), *Prudence* (razboritost, opreznost), dok su sljedbenici nekih animističkih religija nadijevali imena koja znače 'bogalj' ili 'rugoba' kako djeca ne bi bila na meti zlih duhova. U ranim godinama nakon uspostvljanja Sovjetskog Saveza ljudi su iskazivali svoju lojalnost vlastima nadijevanjem imena kao što su *Petoljetka*, *Traktor*, pa čak i *Mels* (akronim za Marks-Engels-Lenjin-Staljin). Ipak, najinteresantnija imena nalazimo kod američkih Indijanaca: ona skoro redovno imaju određeno značenje u savremenom jeziku, većinom su duža od jedne riječi (barem u prevodu na engleski), i nerijetko su veoma poetična. Evo primjera ženskih imena u raznim jezicima američkih Indijanaca: *Behar*, *Žuti list*, *Sjedî kod kuće*, *Veliko stablo*, *Grašak*, *Dolina cvijeća*, *Frizura*, *Ponavlja ples*, *Vila*, *Vigvam*, *Moja kuća*, *Ona koja plače*. A evo i nekih muških imena: *Veliki jelen*, *Crvena ptica*, *Dječak koji se smije*, *Glina*, *Šumski lovac*, *Prati veliku životinju*, *Jastreb koji napada*, *Humka blata*, *Antilopa*, *Sastavljen vodom*; dodajmo ovom spisku i dobro poznatog *Bika koji sjedi*, kojeg smo gledali u istoimenom filmu.

U narodu Ašinabe dijete u ranoj dobi dobija jedno ili više imena, a tokom života daje mu se još zvanično ime, nadimak, ime kojim će ga zvati kad je bolestan i, na posebnoj ceremoniji u početku puberteta, glavno ime, koje mu daje plemenski starješina i kojim se redovno opisuje neko svojstvo njegove ili njene ličnosti.

Narod u BiH govori jednim jezikom, koji svojim specifičnostima odmah "upada u uši" svim ljudima izvan naše zemlje. On se sad zove trojako – srpski, hrvatski i bosanski – pa ne postoji način da se imenuje taj bosanski jezički specifikum (o kojem je tako lijepo i poneseno pisala Isidora Sekulić), jer se srpski i hrvatski govore i izvan BiH. Naravno, bilo bi logično da se taj jezik nazove prema *teritoriji* na kojoj se govori, a to je Bosna. Međutim, u našem današnjem političkom trenutku atribut *bosanski* krajnje je nepoželjan. Nekim pojedincima, naročito u političkoj vrhuški, smeta sve što je bosansko i vjerujem da bi oni i nadaleko poznatog bosanskog konja radije nazvali "srpsko-hrvatsko-bošnjački konj"!

Jezici su se tradicionalno nazivali imenom naroda koji njime govori, ali je i ovde situacija danas veoma šarolika. Osim toga, tu se javlja i jedan semantički problem: da li se atribut kojim se naziva jezik odnosi na narod ili na zemlju/državu u kojoj se govori? Da li je francuski, na primjer, jezik Francuza ili jezik Francuske? Ako kažete da je jezik Francuza, onda se postavlja pitanje kojim jezikom govori preko šest miliona Arapa koji žive u Francuskoj i od kojih mnogi nemaju drugi jezik. Ima mnogo jezika u svijetu čije ime potiče od geografskog naziva teritorije na kojoj se govori. Možda je najbolji primjer teritorijalnog naziva jezika *američki engleski* (koji se razlikuje daleko više od britanskog engleskog nego bilo koji od naša četiri "jezika" od bilo kojeg drugog). Kad bi se američki engleski nazivao prema nacijama koje ga govore (a Amerikanci se u novije vrijeme identifikuju kao *Talijan Amerikanac*, *Grk Amerikanac*, *Srbin Amerikanac*, *Arap Amerikanac* itd.), taj bi jezik morao u nazivu imati preko 350 atributa!

Pogledajmo sada neka neobična imena jezika. Mnoge ljudske zajednice nemaju poseban naziv za svoj jezik, pa ga zovu prosto *naš jezik* ili *naš narod.* To je često slučaj u Africi, gdje se čitava jedna porodica jezika zove prosto *ljudi*; to su bantu jezici, na kojima se 'čovjek' kaže *ntu*, a 'ljudi' *bantu* (množina od *ntu*). U Centralnoj i Južnoj Americi ima Indijanaca čiji se jezici zovu *karib* 'ljudi', *tapuja* 'neprijatelj' i *maku* 'šumska plemena'. Neka indijanska plemena u tom dijelu svijeta nazivana su imenima koja u prevodu znače 'rod pasa', 'stranci' i 'barbari'; iz ovih naziva su kasnije izvedeni i nazivi njihovih jezika. Pripadnici nekoliko australijskih domorodačkih plemena svoj jezik nazivaju riječju koja znači

'ovo'. To je frustriralo antropologe koji su proučavali njihovu kulturu pa su nastavili da tragaju za "pravim" imenom jezika, ali je jedini odgovor koji su mogli dobiti bio 'ovo'! Ima indijanskih plemena sa više imena, a time i više naziva za svoj jezik. Pored imena kojim sami sebe zovu, pripadnici takvih plemena mogu imati susjede koji ih zovu drukčijim (ponekad i ne veoma laskavim) imenima. Treće ime su im dali španski ili portugalski istraživači, a četvrto antropolozi koji su ih proučavali i koji su ih ponekad nazivali geografskim terminima, kao 'uzvodni' ili 'nizvodni' narod/jezik. Uostalom, ni Evropa nije imuna na takve višestruke nazive naroda i jezika. Mi zovemo austrijsku prestolncu *Beč*, a zemlju sjeverno od Austrije i Švicarske *Njemačka*, iako su ovi nazivi potpuno strani stanovnicima tih lokaliteta.

Narod u BiH govori jednim jezikom, koji svojim specifičnostima odmah "upada u uši" svim ljudima izvan naše zemlje. On se sad zove trojako – srpski, hrvatski i bosanski – pa ne postoji način da se imenuje taj bosanski jezički specifikum (o kojem je tako lijepo i poneseno pisala Isidora Sekulić), jer se srpski i hrvatski govore i izvan BiH. Naravno, bilo bi logično da se taj jezik nazove prema *teritoriji* na kojoj se govori, a to je Bosna. Međutim, u našem današnjem političkom trenutku atribut *bosanski* krajnje je nepoželjan. Nekim pojedincima, naročito u političkoj vrhuški, smeta sve što je bosansko i vjerujem da bi oni i nadaleko poznatog bosanskog konja radije nazvali "srpsko-hrvatsko-bošnjački konj"! Pošto u ovoj zemlji vlada višepartijska nacionalistička diktatura, ja ne vidim da će se u dogledno vrijeme išta promijeniti.

Kako "Akademija nauka" bruka Darvina

U srijedu je u tzv. Akademiji nauka i umjetnosti BiH održan skup pod nazivom SIMPOZIJUM – PANEL "DARWIN DANAS" povodom 200 godina rođenja Čarlsa Darvina (Darwin). Trebale bi mi stranice da napišem šta je sve bilo naopako na tom skupu. Pošto ovaj tekst ne može biti duži od oko 6.500 "karaktera", moram se ograničiti na "antologiju" gluposti i provala kojima su me naši akademici zabavljali dok sam sjedio u njihovom udobnom amfiteatru.

Moram ipak reći da je bilo i finih stvarčica. Uvodno izlaganje prof. Ljubomira Berberovića bilo je vrlo pismeno i, bar za mene, veoma informativno. On je inače, za razliku od ostalih naših akademika, poznat i van granica naše zemlje, a trefio se i među 200 poznatih evolucionista, među kojima je 12 Nobelovaca, u svedunjalučkoj anketi o idejnoj vrijednosti i značenju teorije evolucije danas. Dopalo mi se i izlaganje zagrebačkog akademika Pavla Rudana (koji je rekao da DNK analize pokazuju da je tipičan današnji Hrvat samo jednu dvadesetosminu Hrvat (tu negdje), dok su ostalih dvadest sedam dvadesetosmina "namirili" razni doseljenici i osvajači. Nisu loši bili ni referati Sarajlija Ivana Cvitkovića i Nerzuka Ćuraka (Ćurka?). Većina ostalih referata bili su "srednja žalost", ali su dva referata bila *velika* žalost za mene, koja me je duboko pogodila.

Jedan od ta dva referata pročitao je Prof. (kad prije?) Asim Mujkić, čijoj nepismenosti sam velikodušno posvetio nekoliko strana u svojoj najnovijoj knjizi *O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama.* Referat mu nije bio puno bolji od njegovog jedva čitkog članka objavljeng u Oslobođenju o kojem govorim u knjizi. Nemam sad "vremena" da se potanko bavim Mujkićevim "nastupom" na rečenom skupu, niti Mujkić zavređuje moju dalju pažnju.

Drugi od dva po mene skoro kobna referata održao je Damir Marić, docent na 'Bem-ti-mater fakultetu (čiji je zvaničan naziv "Filozofski fakultet", ali budući da je bar pola nastave na tom fakultetu ili naopako ili zastarjelo, taj fakultet po meni ne zaslužuje epitet "Filozofski", a pošto njegovi nastavnici provode bar pola radnog vremena u svađama, ja sam mu dao i odgovarajuće ime). Marić je uglavnom hvalio Darvina, ali to svi rade pa to nije ništa novo. Siguran sam da bi sam Darvin više volio da mu neko ukaže na greške, da mu eventualno sugeriše kako može popraviti svoju teoriju. To ću ja probati da uradim.

Poznato je da je genijalni Darvin još prije 150 godina postavio i objasnio svoju teoriju evolucije tako dobro da ni jedan temeljni princip te teorije nije obezvrijeđen ni do dan-danas. On je inače imao visoko mišljenje o životinjama (kao i

ja – meni smeta kad neko vrijeđa životinje poredeći ih s ljudima); tvrdio je, između ostalog, da je jezik kojim se služe pojedine životinjske vrste drukčiji od ljudskog jezika samo po stepenu složenosti, a ne po svojim temeljnim svojstvima. Ali njemu onda nisu bila dostupna silna znanja o čovjeku koja danas posjedujemo. Lingvistika i njoj srodne discipline u međuvremenu su fantastično uznapredovale, pa više niko ne sumnja da je jezik NAJVAŽNIJE svojstvo koje nas razilukuje od (ostalih) životinja, jer se ljudski jezik, po svojoj fantastičnoj složenosti i (bez)brojnim funkcijama, ne može ni uporediti sa oskudnim sistemima mahom zvučnih signala kojima se služe razne životinje. Čomski je jednom rekao da je svaka druga upotreba pojma *jezik* metaforična (npr. jezik prirode, govor/jezik hercegovačkog krša, pa i jezik pčela, delfina, majmuna i sl.). A ono što je ponajviše doprinijelo nastajanju čuda ljudskog jezika jeste *gramatika*, ta volšebna algebra pohranjena u mozgu svakog čovjeka koja mu omogućava da proizvodi neograničen broj rečenica od sasvim ograničenog, uistinu nevjerovatno malog broja glasova (u havajskom ih je svega 12). Zato antropolozi danas čovjeka zovu i *homo grammaticus*, uz tradicionalni naziv *homo sapiens* tj. "mudar čovjek", koji je po meni i netačan (ljudska istorija je uglavnom istorija gluposti i nasilja) i arogantan (šta mislite šta bi životinje rekle da znaju kakvo smo ime sebi dali?).

Prosto su smiješne malobrojne poruke koje su životinje kadre proizvesti (i koje su uglavnom ograničene na ono što jest ili se dešava sada i ovdje) u odnosu na beskonačan broj rečenica kojima čovjek može govoriti o onome što se dešava ne samo sada i ovdje, nego i onome što je bilo ili se desilo u prošlosti, što će se desiti u budućnosti, ili što se neće nikad desiti. Bertrand Rasel (Russel) je jednom duhovito rekao: "Ma kako elokventno lajao, vaš pas ne može reći da su mu roditelji bili siromašni ali pošteni."

Da bi "dokazao" da Darvin nije pogriješio ni u svojoj ocjeni razlike između ljudskog i životinjskih jezika, Marić navodi primjere nekih majmuna (Vošou, Koko), koje su pojedini naučnici pokušali naučiti ljudskom jeziku, kao i jednog koji je, navodno, sam progovorio (Kanzi). Neki od tih majmuna su uspjeli naučiti da signaliziraju poruke koje inače ne signaliziraju u džungli (jer im tamo nisu trebale!), a neki su slali poruke a da sami nisu znali šta "govore" niti kakvu funkciju ima to što "kažu". Radi se uglavnom o neuspjelim pokušajima da majmuni savladaju bar rudimente ljudskog jezika, ili o senzacionalnim, netačnim vijestima. O neuspjehu "majmunskih lingvista" govore vrhunski britanski naučnici u emisiji BBC-ja koju možete naći na linku http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/403756.stm Ozbiljni lingvisti danas uglavnom samo prave viceve na račun tih pokušaja. Evo, i ja predlažem da se Kanzi, koji po Mariću govori engleski, izabere za ministra u našoj vladi... Uh, ne mere, naši majmuni u Vladi ne znaju engleski. Nema veze, nek' Kanzi nauči bosanski/hrvatski/srpski!

Drugi od dva po mene skoro kobna referata održao je Damir Marić, docent na 'Bem-ti-mater fakultetu (čiji je zvaničan naziv "Filozofski fakultet", ali budući da je bar pola nastave na tom fakultetu ili naopako ili zastarjelo, taj fakultet po meni ne zaslužuje epitet "Filozofski", a pošto njegovi nastavnici provode bar pola radnog vremena u svađama, ja sam mu dao i odgovarajuće ime).

Svako sijelo na kojem sam ikad bio bilo je bolje organizovano od sijela u Bistričkoj akademiji o kojem pričam. Hajde, počelo je na vrijeme, ali je sve ostalo išlo naopako. Govornike je najavljivao akademik Taib Šarić, kojem je evolucija podarila neki "dahtav" glas što se teško razumije i kad govori bez mikrofona. Predviđena satnica, po kojoj je pojedini govornik trebao imati na raspolaganju 15 do 20 minuta, potpuno je ignorisana. Skup je završen haman sat kasnije nego što je bilo predviđeno. Ali najgore od svega, gore i od svih netačnosti i nepismenosti kojima je "obilovao", skup je (vjerovatno namjerno) onemogućio narodu iz publike da postavlja pitanja govornicima. Do mene je sjedio "tehnički" organizator skupa, koji mi je rekao da se za diskusiju treba prijaviti pismeno. Ja sam uzeo odgovarajući papirić i na njemu ispisao svoje pitanje, kao i ime izlagača kojem je upućeno. Kad je počela "diskusija", jedna žena iz Novog Sada je upitala zašto među izlagačima nije bilo žena. Na to pitanje je

odgovorio zagrebački akademik (znači skup je organizovan u Zagrebu??) da je to zato što su žene drukčije od muškaraca (dobar razlog, zar ne?), a drukčije su zato što rađaju djecu a to muškarci ne mogu (što nije sasvim tačno jer ja sam se u tom trenutku od muke metaforično porodio). Ja dižem ruku do plafona tražeći riječ, ali me niko ne šljivi i skup se proglašava zatvorenim. Poslije ja potražim "tehničkog" da mu se požalim, ali je čovjek bio pametan pa na vakat zbris'o.

Narode, u svojoj knjizi sam vas zvao da barem izađete na Bistrički trg sa transparentima na kojima će pisati NAPOLJE LOPOVI! i NAPOLJE IZDAJNICI!. Knjiga je u prodaji više od dva mjeseca pa ju je neko iz naroda morao pročitati, ali niko dosad ni prstom nije mrdn'o. Sad vas pozivam da uradite nešto što realno možete uraditi i što će sigurno imati efekta: *odbijajte da plaćate dio poreza koji dugujete ovoj "državi" i koji odgovara procentu budžeta Federacije što se izdvaja za "nauku i kulturu"*. Ovaj vid nenasilnog protesta prvi je primijenio Mahatma Gandi, vođa otpora protiv kolonijalne vlasti u Indiji, a poslije njega brojni i naročito istaknuti Amerikanci i Englezi, te stanovnici drugih zapadnoevropskih zemalja. Mnogi od njih su rizikovali zatvorsku kaznu, neki je čak i "odležali", ali su bili zadovoljni jer je protest uspio. Mi u tom pogledu imamo ludu "sreću" jer u našim zatvorima nema mjesta ni za prave kriminalce, a kamoli za osobe čija "djela" dobar advokat može na sudu okarakterisati kao sitni prekršaj!

Šou "Batko" na (novoj) tv 1

Ako je vrijeme od petnaestak godina nekoj Batkovoj žrtvi ipak malo zaliječilo rane, tv1 se potrudila da ih ponovo otvori kako bi svi koljači koji su gledali šou "Batko" mogli ćeifiti čestitajući sebi na dobro urađenom "poslu"

Eto, krenula je još jedna televizija. Haj', nek' bude hairli! Program je zvanično počeo 26. avgusta i, kao što se i pristoji, početak je svečano proslavljen emitovanjem zabavnokoljačkog šoua pod nazivom "Batko." Toj zvijeri ukazana je čast da bude protagonista dvoiposatne emisije. Kao i o svakoj televizijskoj zvijezdi, o Batku je ispričano puno pikantnih detalja iz njegovog privatnog života: kakvim oružjem je ubijao, kakvim noževima je klao, koja mu je bila omiljena tehnika klanja. Ako je vrijeme od petnaestak godina nekoj Batkovoj žrtvi ipak malo zaliječilo rane, tv 1 se potrudila da ih ponovo otvori kako bi svi koljači koji su gledali šou "Batko" mogli ćeifiti čestitajući sebi na dobro urađenom "poslu."

Scheveningen – hotel sa tri zvjezdice

Ljudi iz tv 1 su ovim šokantnim programom pokazali da ne mare za emocije svojih gledalaca i da im je biznis na prvom mjestu, jer je dobro poznato da je šokantna i senzacionalna vijest najbolja novinarska roba. Ja ne vidim ni jedan moralno valjan razlog za emitovanje ovakve emisije. Je l' da se ne zaboravi? Ama zato su se pobrinuli Batko i njegovi kompanjoni, oni su nevinim ljudima nanijeli takve udarce da će ih i osoba sa pola mozga pamtiti do kraja života. Zar silovana žena može zaboraviti da je bila silovana? Zar Nataša Čengić može zaboraviti da je izgubila sina k'o zlatnu jabuku? Zar i jedan čestit čovjek na svijetu koji je vidio na televziji šta radi fašistička neman u Bosni može izbrisati iz glave slike njihovih zvjerstava?

Svi mi vrlo dobro znamo šta se dešavalo u Bosni u minulom ratu. Detalje o tipovima upotrijebljenog oružja i dimenzijama Batkovih noževa treba ostaviti sudskim istražiteljima. Ali nemojte misliti da će pravda biti zadovoljena kad ih osudi haški Tribunal. Kad sam za vrijeme rata počeo raditi u Tribunalu kao prevodilac, dobio sam da za bosansku vladu prevedem sa engleskog opis zatvora u Scheveningenu. Kakav zatvor kakvi bakrači! – ma hotel sa tri zvjezdice. Kad sam šefici predavao prevod, pitam ja nju: "Imate li vi neku vezu da me smjestite u ovaj zatvor?" (ko će k'o duhoviti Bošnjo). Ako ne vjerujete, "izguglajte" *Scheveningen prison* na Internetu, pa ćete dobiti i ovaj tekst, koji vam nudim u skraćenoj verziji u prevodu na bosanski:

> **Grebe se Bosancima što im lopovi prodaju zemlju – oni ovo čitaju i samo nastavljaju srkat' kahvu i odbijat' dimove pitajući se u čudu: "Pa zar je Bog stvorio insana i zbog čega drugog osim da kahveniše?."**

Zatvor Tribunala smješten je u prijatnom primorskom predgrađu

Haga oko 2 km od Suda i opremljen svim aparatima visoke tehnike. Nalazi se u zgradi redovnog holandskog zatvora u kojem su nekad Nacisti držali borce holandskog pokreta otpora. Svaki zatvorenik ima sobu od 15 m^2 sa kompletnim modernim komforom. Između ostalog, svaka soba ima tuš kabinu, toalet, lavabo i udoban krevet, kao i pisaći sto, aparat za kafu, police za knjige, radio i satelitsku televiziju. Zatvorenici provode veći dio vremena izvan svojih soba. Na raspolaganju su im i kompletno opremljena gimnastička sala, dvorište, biblioteka, soba za rekreaciju (pored gimnastičke sale!), prodavnica, i soba za molitve. Postoje i posebne veće sobe u kojima zatvorenici razgovaraju sa rodbinom kad im dođe u posjetu. Zatvorenici mogu razgovarati telefonom sa porodicom 10 minuta dnevno, mogu kuhati za sebe (ako im zatreba sastojak koji se ne može nabaviti u zatvoru, mogu tražiti da im se donese iz grada!), slikati ili svirati klavir ili gitaru. Atmosfera u zatvoru je neformalna i zatvorenici se mogu slobodno družiti. O njihovom fizičkom i mentalnom zdravlju brinu se ljekari i psihijatri, a ako je nekom potrebna i masaža, dovoljno je da je naruči.

Federacija BiH ili Jugoistočna Hrvatska

Moglo bi se mirne duše reći da je Hag još veća nepravda od one nanesene Bosancima u ratu. Jer boravak u pritvorskoj jedinici u Scheveningenu – dakle u hotelu sa tri zvjezdice – redovno se računa kao dio zatvorske kazne na koju je zvijer "osuđena," a to ponekad bude i 5-6 godina. Kad se Srebreničke majke tješe govoreći kako će zločince stići pravda, one, jadne, ne znaju da Hag nije kazna već nagrada – za mnogu zvijer koja je rođena u jazbini i rasla u straćari Haški zatvor je civilizacijski skok o kojem je samo mogao sanjati!

Zato ja mislim da treba prestati sa teve emisijama u kojima se prikazuju gnusni detalji zvjerskih zločina i umjesto toga organizovati emisije u kojima bi upućeni ljudi govorili zašto nam se desilo ratno zlo i šta učiniti da nam se opet ne desi. Ne sjećam se da sam vidio i jednu takvu emisiju. Naši novinari najčešće razgovaraju sa istaknutim fašistima (imam pravo da ih tako zovem jer nacionalizam redovno vodi u fašizam) koji pričaju kako štite "vitalne nacionalne interese" svog naroda iako svi dobro znamo da je njima narod zadnja rupa na svirali i da bi sutra cijeli taj narod prodali za sitne pare.

Svi mi vrlo dobro znamo šta se dešavalo u Bosni u minulom ratu. Detalje o tipovima upotrijebljenog oružja i dimenzijama Batkovih noževa treba ostaviti sudskim istražiteljima. Ali nemojte misliti da će pravda biti zadovoljena kad ih osudi haški Tribunal. Kad sam za vrijeme rata počeo raditi u Tribunalu kao prevodilac, dobio sam da za bosansku vladu prevedem sa engleskog opis zatvora u Scheveningenu. Kakav zatvor kakvi bakrači! – ma hotel sa tri zvjezdice. Kad sam šefici predavao prevod, pitam ja nju: "Imate li vi neku vezu da me smjestite u ovaj zatvor?" (ko će k'o duhoviti Bošnjo).

Ali ja nemam nimalo nade da će išta u Bosni krenuti nabolje. U svom prošlom članku u ovom listu dao sam svoju ocjenu o današnjim Bosancima, dodajući da, takvi kakvi su, oni su "najbolji" grobar sebi samima. Evo te ocjene: "*Bosanci su narod sa vjerovatno najvećim procentom lažova, lopova, glupaka, javašlija, primitivaca, prevrtljivaca, sveznajućih neznalica, političkih šićardžija, neodgovornih neradnika, đonobraza, zavidnika i skoro svega drugog što ne valja u ljudskom rodu.*" Evo jednog primjera kako Bosanac prodaje svoju zemlju. Džemal Šabić, direktor Federalne TV i odani član SDA, uspio je da se izbori da se sa bosanske televizije izbaci što više bosanskih riječi i da se zamijene hrvatskim riječima; po mojoj gruboj računici na njegovoj televiziji se *tijekom*, *tjedan* i *nazočan* čuju otprilike triput više nego *tokom*, *sedmica* i *prisutan*. Za mene kao lingvistu entitet zvani Federacija BiH već je prodan Zagrebu i ja sam, kao realista, naručio vizit-kartu sa adresom na kojoj će umjesto *Bosna* pisati *Jugoistočna Hrvatska*. Vi ćete, naravno, na sljedećim izborima poletit' da glasate za nacional-fašističke partije i tako pomoći lopovima iz tih partija da vas prodaju komšijskim državama. Ali grebe se Bosancima što im lopovi prodaju zemlju – oni ovo čitaju i samo nastavljaju srkat' kahvu i odbijat' dimove pitajući se u čudu: "Pa zar je Bog stvorio insana i zbog čega drugog osim da kahveniše?."

Prodaje se Bosanski kuhar – zgodan, crnomanjast

Nedavno se u sarajevskim knjižarama pojavila ovelika i skupa knjiga debelih korica i lijepog dizajna pod naslovom *Bosanski kuhar* (u daljem tekstu *Kuhar*) autora Lamije Hadžiosmanović. Uz bosanski original može se kupiti i njegov engleski prevod naslovljen BOSNIAN COOK, koji je sigurno najgori "engleski" tekst u hiljadugodišnjoj istoriji pismenosti na tom jeziku. Ja vam *garantujem* da nimalo ne pretjerujem. Svaka stranica prosto vrvi od nevjerovatnih grešaka, a na 202. strani se nudi informacija da u Bosni ljudi jedu pitu od ljudskih fekalija, jer je *pita crijevara* prevedena kao *bowels pie*; *bowel(s)* je na engleskom debelo crijevo, a pošto je jasno da se od samog debelog crijeva ne može napraviti pita, čitaocu jedino ostaje da zaključi da se radi o piti čija je jufka ispunjena... znate čime!

Amerikanka, koja nalazi da su Bosanci zgodni muškarci, vidi u izlogu *Bosnian Cook* i uđe u knjižaru da kupi knjigu koja bi trebala sadržavati slike zgodnih bosanskih kuhara. Razočaraće se do... povraćanja, jer je to vrlo vjerovatna fiziološka reakcija normalnih ljudi kad pročitaju da Bosanci jedu pitu od ljudskog izmeta!!!

Zamolio sam jednu veoma obrazovanu Engleskinju (koja je i priznati pisac) da pogleda engleski "prevod" *Kuhara* i iznese svoje mišljenje. Evo njene ocjene: "*The Bosnian Cook* je prava katastrofa – nema u toj knjizi ni jedne rečenice koja bi se mogla spasiti. Najbolje što se o njoj može reći jeste da sam se, listajući je, nekoliko puta grohotom nasmijala (naročito mi se dopala "pita od debelog crijeva")."

U engleskom "prevodu" *Kuhara* ima toliko katastrofalnih grešaka

> **Uostalom, i sama pita od fekalija o kojoj je riječ nastala je od slične pite koju su nam spremili oni što su pisali školski program za nastavu (maternjeg) jezika.**

Ako ste još pri sebi, slušajte dalje. Dok naša riječ *kuhar* ima dva značenja jer može označavati osobu koja kuha ali i knjigu koja sadrži recepte za kuhanje (posebnih) jela, engleska riječ *cook*, upotrijebljena u naslovu našeg "remekdjela", odnosi se samo na osobu koja kuha (na engleskom je kuhar kao knjiga *cookbook*). Prema tome, nije isključeno da neka Engleskinja ili da se pitam koje još "bisere" izabrati za ovu priliku. Stoga će biti zgodno da ih podijelim na vrste i ilustrujem.

1) Najveći broj tipičnih bosanskih jela nije ni preveden ni objašnjen. Tako na 101. strani imamo odjeljak sa naslovom "Uljevaci, buranije and kljukuše", a na 117. strani čitamo naslov "Kalja and pirjan"!! Valjda glupi "prevodioci" misle da je svih 300 miliona izvornih govornika engleskog jezika na ovoj planeti odraslo na sarajevskom Bistriku pa znaju šta je kljukuša i kalja još od malih nogu! Evo još nekoliko novih "engleskih" riječi, koje svakako treba uvrstiti u sljedeće izdanje Oksfordskog rječnika engleskog jezika: *škembe*, *dolma*, *sarma*, *burek*, *zahlade*, *ičija*, *muhalebija*, *sutlija*, *šerbe*, *halvuša*, *ružice*, *ćetenija*. Neka tipično naša jela i prehrambeni proizvodi mogu se lijepo prevesti na engleski (na primjer *kajmak* je *clotted cream*), ali se onda treba potruditi i prelistati koji rječnik da se nađu takve riječi; naši "prevodioci", međutim, kao tipični Bosanci, nisu sebi dali zahmeta. Oni se nisu, naravno, sjetili ni da Anglosaksonci ne znaju pročitati naša slova kao što su *č*, *š* i *ć*, ali tako nešto ne treba ni očekivati od osoba sa izrazito ograničenom sposobnošću mišljenja.

2) Još nešto što "krasi" engleski prevod *Kuhara* je užasna nedosljednost i totalni javašluk u "prevođenju". Uvjereni da Englezi znaju ne samo nazive naših tradicionalnih jela nego i gramatiku našeg jezika, "prevodioci" često upotrebljavaju naše imenice u množini. Pored već spomenutih uljevaka, buranija i kljukuša, na 111. strani pojavljuju se *čimburi*, a na 167. *ičije.* A razne sarme i dolme dobijaju engleski nastavak za množinu i postaju *sarma**s*** i *dolma**s***! Javašlučki odnos prema prevođenju ogle-

da se u brojnim glupostima u ovoj knjizi, ali ponajviše pada u oči činjenica da su neke biljke za koje postoje riječi u engleskom zadržane u bosanskom originalu; tako nam se na 253. strani osam puta servira *smreka*, a samo se jednom u zagradi stidljivo daje engleska riječ *juniper*. Isto je urađeno sa pekmezom od drenjina, koji je na strani 311 preveden kao *Drenjine marmalade*. Ne samo da će jadni Englez biti totalno zbunjen riječju *drenjine*, nego će pomisliti da je to neko voće iz porodice citrusa jer se samo od takvog voća pravi *marmalade*, svi ostali pekmezi su u engleskom *jam* (džem). Ali dosljedni u svojoj nedosljednosti, oni za *drenjine* nekad upotrebljavaju "englesku" riječ *drenjine*, a nekad i *European cornel*.

3) Rečenici značenje daje gramatika, bez nje riječi ništa ne komuniciraju. A gramatika je u engleskom *Kuharu* užas nad užasima, najviše zato što su gramatička pravila našeg jezika prenesena u engleski. Tako mi često upotrebljavamo komparativ pridjeva i kad ništa ne kompariramo (recimo kad kažemo *viša škola*), što nije karakterstično za engleski. Međutim, u *Kuharu* su, na primjer, *masnija junetina* i *dublja šerpa* prevedeni sa *fattier beef* i *deeper pot* (str. 46), pa je Engleskinja koja ga je čitala upitala *fattier/deeper than what??* ('masnija/dublja od čega?'). Evo još jedne gramatičke smijurije. U originalu stoji na 9. strani: *Mlada bi, kako se nazivala djevojka koja se udaje...* (zar se ta djevojka danas zove drukčije??); to je prevedeno *Mlada (young bride), how they called the woman getting married...* Ono *young bride* u zagradi znači 'mlada nevjesta'. Prvo, nema nikakvog opravdanja da se zadržava bosanski original (*mlada*) kad engleski (kao i svaki jezik) ima riječ za 'mladu'. Engleska riječ *bride* je data u zagradi, i to sa pridjevom *young* (mlada), a (današnje) mlade nisu baš uvijek mlade! Drugo i puno gore, 'kako' je prevedeno sa *how*, iako je samo upitno *kako* na engleskom *how*, a u originalu nema ni traga od pitanja! (Trebalo je reći *as*.) Ima u *Kuharu* i stilskih i kolokacijskih i svih drugih grešaka, ali da bismo ispisali sve greške trebali bismo napisati knjigu veličine samog *Kuhara*!

Autori engleskog prevoda su neka Azra Aličić i neki Tarik Čanić. Kažem 'neka' i 'neki' jer *na* engleski mogu prevoditi samo izuzetni profesori tog jezika sa višegodišnjim iskustvom u prevođenju, koji će, ako su savjesni, svoju verziju prevoda obavezno dati obrazovanom Englezu ili Amerikancu na lektorisanje. Pošto se takvi profesori u našoj zemlji mogu izbrojati na prste i pošto ih ja lično znam, očito je da navedeni "prevodioci" nisu trebali ni pomisliti da prevode teški tekst *Bosanskog kuhara*. Međutim, u zemlji vjerovatno najprimitivnijih ljudi na zemaljskoj kugli, takve stvari se rutinski dešavaju jer se primitivac *definiše*, između ostalog, kao neko ko misli da zna sve o svemu. Kad se tom primitivizmu doda naš lopovluk, koji nam već kola u genima (a naplatiti neki posao koji ste potpuno naopako uradili i te kako je lopovluk), onda i ne možemo dobiti ništa drugo do pitu od g..... . Ali dobro bi bilo da je to jedina pita od fekalija koju smo dobili. Takve nam pite svakodnevno serviraju raznorazni "hintelektualci", nadri stručnjaci i kvazi političari. Uostalom, i sama pita od fekalija o kojoj je riječ nastala je od slične pite koju su nam spremili oni što su pisali školski program za nastavu (maternjeg) jezika. Zahvaljujući tom programu, ni najbolji naš đak ne nauči u školi da skoro svaka riječ u svakom jeziku ima više značenja, da se (bez lektorisanja) može prevoditi SAMO na maternji jezik (u Ujedinjenim nacijama je *propisima* zabranjeno prevoditi na strani jezik), da se maternji jezik *ne može* govoriti negramatično (a to od nas traži većina pravopisnih pravila, koja zahtijevaju da silujemo svoje jezičko osjećanje govoreći *teLEvizija*, *sve Sarajevo*, *djejstvo* i *Ona je trebalo da dođe*), da je naša jezička sposobnost instinktivna pa da zato svako normalno dijete *savršeno* nauči jezik sredine u kojoj živi (obično maternji) do 5-6. godine života, da svako dijete, do seksualne zrelosti, može savršeno naučiti više jezika za kratko vrijeme (ali ih i brzo zaboraviti ako ih ne održava), te da učenje jezika u ranoj dobi nije ni u kakvoj vezi sa inteligencijom djeteta. Eto, da su naši "prevodioci" znali samo jednu od ovih elementarnih činjenica o ljudskom jeziku, ne bismo zasmijavali napredni Zapad prodajom zgodnih bosanskih kuhara!

> **Prema tome, nije isključeno da neka Engleskinja ili Amerikanka, koja nalazi da su Bosanci zgodni muškarci, vidi u izlogu *Bosnian Cook* i uđe u knjižaru da kupi knjigu koja bi trebala sadržavati slike zgodnih bosanskih kuhara. Razočaraće se do... povraćanja, jer je to vrlo vjerovatna fiziološka reakcija normalnih ljudi kad pročitaju da Bosanci jedu pitu od ljudskog izmeta!!!**

Moja prepiska sa Čomskim

Moje prvo pismo Čomskom (23.09.2011):

Poštovani Profesore Čomski,

Ja sam Midhat Riđanović, profesor emeritus engleskog jezika i lingvistike na Univerzitetu u Sarajevu. U jesen 1966. godine došao sam u SAD kao Fulbrajtov stipendista na postdiplomski studij lingvistike na Mičigenskom univerzitetu, gdje sam, u junu 1967, stekao stepen magistra. Zahvaljajući dotadašnjem uspjehu, dobio sam nagradnu stipendiju istog univerziteta, koja mi je omogućila da nastavim studije radi sticanja doktorata iz lingvistike. Doktorirao sam u junu 1969. Moja doktorska disertacija o glagolskom aspektu objavljena je u SAD 1975. Moja ljubav prema lingvistici inspirisala je mnoge moje studente da nastave svoje lingvističko obrazovanje i postanu lingvisti sa međunarodnom reputacijom. Jedan od njih je Željko Bošković, kojeg vi lično poznajete i koji je dao značajan doprinos razvoju minimalističkog programa u generativnoj gramatici.

Uskoro po dolasku u SAD prisustvovao sam neformalnom druženju poznatih američkih lingvista u kući porodice Halle u Bostonu, gdje ste bili i vi. Bio sam vam predstavljen i razgovarali smo nekih deset minuta (dali ste mi koristan savjet za izbor teme za moju doktorsku tezu).

Formirao sam se kao lingvista u vrijeme kad je američki strukturalizam bio na vrhuncu. Smatrao sam da taj lingvistički pravac ima mnogo nedostataka i spremao se da podvrgnem kritici neke njegove osnovne postavke. Tada izlazi vaša knjiga *Sintaksičke strukture* i ja je doživljavam kao novo jarko sunce na lingvističkom horizontu. Od tog vremena pročitao sam sve vaše glavne knjige iz lingvistike i nakon svake nove knjige sve više cijenio vaše briljantne ideje. Napisao sam više članaka i održao nekoliko predavanja o generativnoj gramatici u Sarajevu i drugim većim gradovima bivše Jugoslavije pa sam, u izvjesnom smislu, postao vaš ambasador u ovom dijelu svijeta. A onda sam počeo čitati vaše političke knjige i članke i uskoro ustanovio da su vaša politička gledišta skoro identična mojim (mada bih se ja više zalagao za samoupravljanje jer smatram da je to politički okvir koji se najviše približava utopijskoj "vladavini naroda"). Vi ste postali moj idol, kako na lingvističkom tako i na političkom planu.

Vi ste više puta osuđivali fašizam u svojim djelima – zašto ste ovog puta stali na stranu fašista? Da li zato što ste zakleti kritičar američkog imperijalizma pa se automatski stavljate nasuprot američkoj vladi, naročito ako je u pitanju i američka vojna intervencija? To je zadrtost i slijepa privrženost svojoj ideologiji bez ikakva obzira za posljedice, ma kako one bile pogubne. Stavljajući se na stranu srpskih agresora, vi ste potpomogli i podstakli mučko ubistvo najmanje 100.000 nevinih ljudi, grozno "etničko čišćenje" velikih dijelova Bosne, kao i cijepanje Bosne, koja je stoljećima bila uzor vjerske tolerancije. Zar vas nije stid što jedan broj liberalno orijentisanih bosanskih intelektualaca, među koje i sam spadam, pišu o vama kao o saučesniku tih gnusnih zločina?

Kada su 1992. godine suverenu Bosnu napali srpski fašisti, koji su već u početku svoje agresije počinili zločine što ih mnogi svrstavaju među najgore u istoriji Evrope, svi su očekivali da vi stanete na stranu nevinih žrtava. Umjesto toga, vi ste stali na stranu fašista, podržavajući njihove tvrdnje o "tobožnjim" koncentracionim logorima i ostale smiješne navode koje su lansirali u svijet ne bi li prikrili svoje zločine. Kad sam pročitao vašu šokantnu izjavu "Trnopolje je bio izbjeglički logor, svako je mogao da ode iz njega ako je želio," nisam vjerovao svojim očima. Do ovog trenutka, nakon 18 godina rada Haškog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, ispisano je stotine hiljada stranica sa nepobitnim dokazima da se ono što su srpski fašisti uradili u Bosni ne može nazvati nikako drukčije nego agresija i genocid. Među tim dokazima su i neoborive činjenice koje govore da je Trnopolje bio užasan koncentracioni logor, čiji zatvorenici su bili mučeni i ubijani. Ljudi koji vrše genocid ne mogu se nazvati drukčije nego fašisti. Vi ste više puta osuđivali fašizam u svojim djelima – zašto ste ovog puta stali na stranu fašista? Da li zato što ste zakleti kritičar američkog imperijalizma pa se automatski stavljate nasuprot američkoj vladi, naročito ako je u pitanju i američka vojna intervencija? To je zadrtost i slijepa privrženost svojoj ideologiji bez ikakva obzira za posljedice, ma kako one bile pogubne.

Stavljajući se na stranu srpskih agresora, vi ste potpomogli i podstakli mučko ubistvo najmanje 100.000 nevinih ljudi, grozno "etničko čišćenje" velikih dijelova Bosne, kao i cijepanje Bosne, koja je stoljećima bila uzor vjerske tolerancije. Zar vas nije stid što jedan broj liberalno orijentisanih bosanskih intelektualaca, među koje i sam spadam, pišu o vama kao o saučesniku tih gnusnih zločina?

Najviše informacija o Bosni koje se šire u zemljama Zapada potiče od radova bosanskih pisaca i istoričara sa nacionalističkim uklonom. Prava je istina da Bosna *nije* multietničko i multikulturalno društvo – do prije nekih 150 godina nije bilo Srba i Hrvata u Bosni, a današnji Srbi i Hrvati su potomci Pravoslavaca i Katolika koje su sveštenici i učitelji pristigli iz Srbije i Hrvatske nagovorili da se zovu Srbima i Hrvatima kako bi im Srbija i Hrvatska mogle priteći u pomoć ako ih Turci budu zlostavljali. Od tada i Srbija i Hrvatska pokušavaju – pod isprikom da brane bosanske "Srbe" i "Hrvate" – da podijele Bosnu između sebe; u posljednjem ratu njihova "pomoć" došla je u vidu vojske koja je izvršila invaziju na Bosnu. Srbija i Hrvatska imaju pravo na Bosnu isto onoliko koliko imaju pravo na SAD (gdje žive velike populacije srpskog i hrvatskog porijekla). Ako izučite *pravu* istoriju Bosne, otkrićete da je jedini cilj srpskog napada na Bosnu u prošlom ratu bila agresija radi osvajanja ove zemlje.

Profesor Robert Donia sa Mičigenskog univerziteta, istoričar čija specijalnost je istorija Bosne, napisao je u jednoj svojoj knjizi da Bosanac nije nikad digao ruku na drugog Bosanca zato što je drukčije vjere. Najbolji dokaz tradicionalne vjerske tolerancije među Bo-

Dr. Čomski, bojim se da ste kompromitovali svoj politički kredibilitet. Ne samo da ste na taj način obezvrijedili svoj doprinos progresivnoj analizi današnjeg društva, nego ste postali sumnjivi i zbog vaše implicitne podrške srpskom nacionalističkom ekspanzionizmu.

sancima nalazimo u priči o jedanaest Jevreja, istaknutih stanovnika Sarajeva, koje je u tamnicu bacio Ruždi paša, novi bosanski vezir postavljen 1820. godine. Paša je zatražio ogromnu otkupninu za utamničene Jevreje i prijetio da će im odrubiti glave ako mu se ne uruči 500 kesa groša do određenog dana. Otkupnina je bila tako velika da je sarajevski Jevreji nisu nikako mogli sakupiti. Stoga je jedan od njihovih vođa zatražio pomoć od sarajevskih Muslimana. Sljedećeg dana preko 3000 Muslimana dolazi pred pašinu palaču i, rizikujući vlastite živote, zahtijeva da paša oslobodi zarobljene Jevreje, što je on i uradio. Ova priča prvi put je ispričana u knjizi *Sefardi u Bosni* sarajevskog nadrabina Morica Levija, a kasnije prenesena u *Jevrejski glasnik*, koji izdaje Jevrejska zajednica u BiH. Želio bih vas podsjetiti da se ovo desilo u vrijeme kad je antisemitizam harao Evropom i kad je jevrejski narod diljem svijeta bio lišen osnovnih ljudskih prava.

Prof. Midhat Riđanović

Odgovor Čomskog na moje pismo (24.09.2011):

Hvala na vašem pismu, i na pozivu. Na žalost, ne sjećam se naših ranijih susreta.

Volio bih znati koji su izvori vaših uvjerenja o mom stavu prema užasnim zločinima počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije. Ja ih uopšte ne prepoznajem.

Vi citirate jednu moju navodnu tvrdnju: "Trnopolje je bio izbjeglički logor, ljudi su ga mogli napustiti ako su htjeli." Ja to ne mogu da nađem ni u jednom svom tekstu. Ako ste tu rečencu uzeli iz tzv. intervjua, ja bih vam predložio oprez. Bilo je jako puno laži u vezi s ovim. U jednom drastičnom slučaju, londonski *Gardijan* je povukao jedan intervju koji je bio obja-

vio, priznajući da je bio pun užasnih izmišljotina – mnogo više nego što je javno priznato.

Međutim, u posebnom slučaju koji vi spominjete, bilo da je tačan ili nije, ja ne razumijem šta želite reći. Jedine meni poznate informacije o Trnopolju potiču od izvještaja očevidaca – dopisnika koji su posjetili logor. Primarni i najpoznatiji izvor, barem u štampi na engleskom jeziku, je Ed Vulliamy iz *Gardijana*. Evo šta je on napisao: "Trnopolje se ne može nazvati 'koncentracioni logor'... Tog jutra je stigla jedna grupa ljudi iz Keratерma koji su govorili da su ih tamo tukli, ali nisu pokazivali znakove tuče. Međutim, sažaljivo kaže mršavi Fikret Alić: 'Gore je nego ovdje. Nema hrane'. Ostali u grupi izgledali su bolji. Drugi mladić, Icić Budo, kaže: 'Ubili su 200 ljudi u Keratermu i puno više u Omarskoj'. On sam nije vidio leševe, ali je drugi mladić rekao da je vidio jedan leš pored glavne kapije." ("Shame of Camp Omarska," *Guardian*, August 7, 1992). Kasnije je izmijenio svoju priču [nejasno ko je izmijenio priču], ali. kao što je priznao, nije imao dodatnih dokaza, i nikad nije povukao svoj prvobitni izvještaj tako da moramo zaključiti da su njegove kasnije tvrdnje bile izmišljene. Ja nisam vidio nikakvo reagovanje na ono o čemu je on izvjestio sa lica mjesta.

Ako mislite da su njegovi direktni izvještaji netačni, trebate stupiti s njim u kontakt.

Moje drugo pismo Čomskom (kao odgovor na njegov odgovor; 03.10.2011):

Hvala vam na brzom odgovoru. Vaš pokušaj da odbranite svoj stav prema ratu u Bosni samo je ojačao moj utisak da vi u stvari skrivate zločine agresora na Bosnu da biste ga zaštitili.

U odgovoru na moje pismo vi tvrdite da niste rekli "Trnopolje je bio izbjeglički logor, ljudi su ga mogli napustiti ako su htjeli." E sad kliknite na

http://www.youtube.com/watch?v=AapFe-C6tB4&NR=1

da čujete sebe samog kako izgovarate upravo te riječi u intervjuu Srpskoj televiziji. Slučaj je htio da me do tog linka dovede čitanje teksta The Shame of Camp Omarska (Sramota logora Omarska), na koji ste me *vi* uputili u svom odgovoru!

Dr. Čomski, bojim se da ste kompromitovali svoj politički kredibilitet. Ne samo da ste na taj način obezvrijedili svoj doprinos progresivnoj analizi današnjeg društva, nego ste postali sumnjivi i zbog vaše implicitne podrške srpskom nacionalističkom ekspanzionizmu. U svojim lingvističkim radovima često se mijenjali mišljenje, sigurno u svjetlu novih činjenica i nakon pažljivog razmišljanja i analize. S obzirom na to, zapanjuje me činjenica da i pored ogromnog dokaznog materijala niste promijenili mišljenje o bosanskom ratu. Niste se predomislili nakon što je iz pouzdanih izvora utvrđeno da je u Trnopolju mučeno i mučki ubijeno na stotine zatvorenika. Niste se predomislili ni nakon svjedočenja desetina svjedoka na Sudu u Hagu – od kojih su mnogi bili zatočeni u jednom od par stotina srpskih koncentracionih logora – o neopisivim zločinima počinjenim u tim logorima. S druge strane, uzimali ste neke izjave bosanskih Muslimana – logoraša ili drugih - kao tačne, iako savršeno dobro znate da su izrečene pod prijetnjom ili u strahu od srpske osvete.

Trudili ste se na svaki način da se strogo pridržavate sumnjivih podataka koji odgovaraju vašem stavu, a zanemarivali ste more drugih podatataka koji govore protiv vas.

Najveći dio vašeg odgovora na moje pismo napisan je smušeno. Vi često pišete nejasno, to ste čak i priznali u intervjuu koji ste dali jednom indijskom novinaru (koji sam ja preveo na bosanski za jedan lokalni časopis), govoreći da talenat za lingvističlku analizu ne mora podrazumijevati talenat za pisanje. Ali čini se da vi svoje iskaze namjerno činite višesmislenim kad branite svoje stavove, pa kad vas neko napadne, uvijek možete reći "Nisam to imao na umu."

Treba da priznate da ste bili zavedeni i dezinformisani o ratu u Bosni. Svi mi griješimo, ali samo plemeniti ljudi priznaju greške. Ja lično cijenim velike ljude kako po broju puta kad su bili u pravu tako i po broju puta kad su rekli da nisu bili u pravu.

Zahvalili ste mi se na pozivu da dođete u Sarajevo. Ako dođete, ja ću vam organizovati susret sa Fikretom Alićem i drugim preživjelim logorašima, sa srodnicima nastradalih u ratu, sa Bosancima koji još pate od posttraumatskog stresnog poremećaja, kao i sa svakim drugim s kim želite razgovarati.

Šaljem vam četiri linka iz kojih ćete vidjeti šta su neki istinski prijatelji bosanskog naroda rekli o vašem stavu prema ratu u Bosni. Oni su samo djelić osude vaših gnusnih navoda o agresiji srpskih fašista na moju zemlju, osude koja poprima planetarne proporcije.

http://www.david-campbell.org/2009/11/14/chomskys-bosnian-shame/

http://www.david-campbell.org/2009/11/27/the-fundamentalist-defence-of-chomsky-on-bosnia/

http://samaha.wordpress.com/2009/10/29/open-letter-to-amnesty-international-regarding-chomskys-invitation-to-speak-by-ed-vulliamy/

http://www.bosniak.org/open-letter-from-ed-vulliamy-to-amnesty-international/

Dragomir Ubiparipović, paroh sarajevski

Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika

Dnevnik života Crkve i ličnih doživljaja tokom rata u Sarajevu 1992. godine

Biblioteka Zakletva životu, Beograd, 2011.

Originalni rukopis dnevnika pohranjen je u Letopisu parohije Sarajevske i smješten u ormar biblioteke Muzeja stare Crkve u Sarajevu

Odlomke izabrao i pripremio: **Dženan Ajanović**

Sarajevski sveštenik Dragomir Ubiparipović u svojem dnevniku iznosi svoja zapažanja o događajima i ljudima koji su zadešeni početkom ratnog svestradanja i pustošenja u Sarajevu. I sam zatečen novonastalim prilikama, sveštenik se prima zapisivanja, želeći da ostane trag svjedočanstva o užasu koji se počeo uvlačiti u ljudske duše. Iz namjere da sačuva hram i dragocjenosti Crkve, da bude uz vjernike i nevoljnike, on u gradu provodi 140 ratnih dana. Posljedni sarajevski sveštenik je tih ratnih dana uspostavljao i održavao kontakte sa poznatim ličnostima tog teškog vremena u htijenju i nastojanju da se pronađu razumna rješenja u korist mira.

U tom svom poduhvatu postepeno se sunovraćuje iz simbola razuma u reinkarnirani glas huškača; tomu je zaslužan njegov prijeratni tekst o tobožnjem genocidu nad pravoslavcima Sarajeva. S jedne strane Dnevnik je hronika toka misli i djela od unutarnjih moralnih propitivanja do skrušenog pristajanja na *"nošenje slatkog krsta"*, između sebevlastitog zasnivanja i sljepovidog tlačenja rastuće nacionalističke ideologije, u raspelu vapaja za Bogom i pobjega od fijuka granate.

S druge strane pak, kroz prepričavanje humanih gesti i ljudskih istupa nailazimo na onu jedinstvenu snagu sarajevskog filantropskog duha koji je nadjačao svaki pokušaj trovanja i podmetanja. Naravno, dnevnik je moguće čitati iz mnoštva perspektiva.

Osim toga Dnevnik postavlja brojna pitanja i iznosi neke neugodne istine o ulozi Pravoslavne crkve u ratu u Bosni i Hercegovini.

Behar Vam predstavlja neke od ulomaka iz "Ratnog dnevnika sarajevskog sveštenika"

U susret ratu

Da bi se bolje razumjela situacija međusobnih odnosa naroda koji su u velikoj izmješanosti živjeli u Sarajevu, neophodno je krenuti malo unazad i vratiti se u period koji je prethodio samom početku sukoba. Otkako su počele burnije "aktivnosti duha" svih naroda, i kad se već vidjelo da je socijalističko-komunistički društveni poredak na izmaku, nekako su iznenada počeli da izrastaju glasnogovornici i "veliki Srbi, veliki muslimani i veliki Hrvati". Bilo je to pomalo i smiješno, budući da su to velikim dijelom bili ljudi kojima je, unazad pet ili deset godina, bilo normalno da budu članovi partije (Saveza komunista).

Naravno, ne bi se moglo reći da su svi današnji akteri i subjekti razgranate vlasti bili komunisti, ali više od polovine njih su nekada bili članovi partije. Dakle, društveni poredak se mijenja, ali sa istim ljudima. Mi sveštenici, koji smo to svojevremeno precizno pratili, sve smo ih dobro znali poimenice. Tako se, u nemalom broju slučajeva, dešavalo da visoki funkcioner

nove nacionalne srpske vlasti bude čak i nekršten!

Veliki broj takvih ljudi odjednom je bio najaktivniji u nacionalnim kulturnim društvima i partijama, pa čak i u prvim crkvenim redovima. Tako da je dosta naših čestitih pravoslavnih Srba bilo time iznenađeno i gnušali su se pojedinih ličnosti, jer je bilo slučajeva da su ih ljudi, koji su sada barjaktari naciona, prije nekoliko godina (kao značajan faktor one vlasti) pozivali na odgovornost, i, ponegdje i kažnjavali. To je bilo, istina, rjeđe, i kod drugih naroda.

Odjednom je nacionalna pripadnost postala najveće mjerilo, i najvažnije je bilo ko je ko po nacionalnom opredjeljenju? Zaboravilo se na ljudske kvalitete, i sve tiše se pominjala prošlost ljudi i njihova ranija pripadnost i kvalitet. U početku, to se činilo nestvarnim i ličilo je na nekakvu bajku. Niko od nas nije mogao povjerovati da bi to moglo prerasti u okosnicu takvih neprijateljskih sukoba!

Ipak sam, još uoči rata, drugom polovinom 1991, insistirao da nešto učinimo sa tolikim bogatstvom naše riznice. Prvo smo se zvanično obratili mitropolitu Vladislavu, a on je obećao da će odgovor dati Sveti arhijerejski sinod. Na kraju, ostali smo bez odgovora. I sve je ostavljeno našoj savjesti.

Potom sam insistirao da odemo kod dr. Karadžića i saznamo da li će biti pucnjave, kako bismo zaštitili ljude u Sarajevu, kojih je u nekim opštinama, kao u Starom gradu, bilo samo nekoliko procenata! Karadžić je, primivši nas u Klubu delegata, počeo "okruglo – pa na ćoše", sugerisao je "da bi bilo dobro da se iznese riznica?!" A što se tiče porodica, da će se dati uputstva preko jednog od ljudi iz izvršnog odbora stranke. Kasnije je dolazio J.T. i obećavao evakuaciju porodica, ali "u filmskom stilu". Rečeno je da ćemo na dva sata prije sukoba biti obaviješteni i izvedeni. I, što je bilo još smješnije, da treba da se branimo oružijem (a svaka dobijena puška imala je 150 metaka) šest sati, dok ne stignu "specijalne jedinice vojske JNA iz Niša"! Kad sam počeo da se smijem toj koncepciji, proglasili su me plašljivim.

U to vrijeme pričalo se o zloslutnoj namjeri muslimana u Sarajevu da (u stilu "vartolomejske noći") naprave pokolj nad svim Srbima.

Čak i mi u Staroj crkvi naivno smo prihvatili da se, radi značaja muzeja, njegove odbrane i lične odbrane, naoružamo.

Bilo bi nezgodno pominjati sva imena i detalje, iako su mnogi, svojim odnosom i ponašanjem u toku rata, to istinski zaslužili. No, poštediću obraz srpske crkve.

Ta pomisao rezultirala je time da su mnogi, bez obzira na zvanje i obrazovanje, pohitali da obezbijede oružje. Tako da se naš narod, kao i drugi, uveliko naoružavao. O svečanostima ili značajnim utakmicama čulo se mnogo pucnjave. Sve je zavisilo od toga ko je u kojem dijelu grada prisutniji, pa se po pucnjavi znalo ko se čime oduševljava, i šta proslavlja. Svi su bili zabrinuti zbog tog oružija, ali ga nisu mnogo odbijali. Svi smo se ubrzo na njega navikli.

Čak i mi u Staroj crkvi naivno smo prihvatili da se, radi značaja muzeja, njegove odbrane i lične odbrane, naoružamo. Bilo je smiješnih situacija kada starješina crkve zamoli da se dostavi naoružanje, pa se, plašeći se da ne bude opasnosti, izgubi, a onda ljudi zaduženi za taj posao, kad donesu oružije, obično noću, nalaze nas koji nismo ni znali o čemu se radi, s molbom da se to prihvati i smjesti da bi izbjegli opasnost i rizik!

Bilo bi nezgodno pominjati sva imena i detalje, iako su mnogi, svojim odnosom i ponašanjem u toku rata, to istinski zaslužili. No, poštediću obraz srpske crkve.[1]

Aprilski događaji 1992. godine u Sarajevu i život u parohiji sarajevskoj

Vidjeli smo da se ratna zbivanja sve više nadvijaju i nad našim prostorima. Narod i sveštenstvo uveliko su bili svjesni toga, i svi su, i jedni i drugi, negodovali što se ništa ne preduzima u vezi sa planovima za otklanjanja ratne opasnosti, niti se misli o tome šta će se sačuvati, niti iko daje bilo kakva uputstva za spasavanje vjernih, hramova, riznice, crkvene opštine, kancelarije i ostalog. Mi smo, uglavnom, poštujući poredak, čekali uputstva i naloge od vrha Crkve! Izuzev jednog dijela blaga, koji je krajem ljeta 1991, na naš rizik otpremljen u jedan manastir u Srbiju (gdje se još uvijek nalazi, znaju sva četiri paroha i uski krug crkvenih službenika), ništa drugo nije zbrinuto, ni osigurano, pa ni obuhvaćeno nekakvim rezervnim planovima i varijantama, a stradanja su se već strahotno nazirala!

Odjednom je nacionalna pripadnost postala najveće mjerilo, i najvažnije je bilo ko je ko po nacionalnom opredjeljenju? Zaboravilo se na ljudske kvalitete, i sve tiše se pominjala prošlost ljudi i njihova ranija pripadnost i kvalitet. U početku, to se činilo nestvarnim i ličilo je na nekakvu bajku. Niko od nas nije mogao povjerovati da bi to moglo prerasti u okosnicu takvih neprijateljskih sukoba!

Neizvijesnost je rasla uglavnom zbog bespomoćnosti i defetizma, s jedne strane zbog sporog reagovanja vrha Srpske pravoslavne crkve, a s druge strane i zbog dileme: ko smije da preuzme odgovornost da sam nešto uradi? *Zna se i crkveni poredak, a tu je i sveštenička savjest pa kako te Bog uči*, i sve se završavalo takvim komentarima.

Naše bratstvo se posljednji put sastalo 1., 2. i 3. aprila 1992. Već 3. aprila proto Novica Janjić otišao je u Rudo. Otišao je jer se 4. aprila očekivalo da će bajramsko slavlje biti propraćeno pucnjavom, a on to nije ni skrivao. Odnosno, već uoči Bajrama, u petak 3. aprila kad se završavao post muslimanskih vjernika, očekivalo se da može biti pucnjave.

Međutim, te se večeri nije bilo mnogo pucnjave. Inače, već mjesecima se svake večeri puca ("šenluči"), da bi se pokazalo da su jedni prema drugima "neustrašivi" [2]

Odlmoci iz dnevnika, hronološki slijed;

Dileme poslije privođenja zbog posjedovanja oružija i sugestije episkopa žičkog Stefana; "Djeco, mene je iskustvo iz Drugog svjetskog rata naučilo da – ko je pobjegao, on je glavu spasao!"[3]

Četvrtak, 9. april

Svi smo otišli u kancelariju, tamo smo popili kafu, crkvenjaci su bili radi da ostanemo u gradu i da nastavimo sa bogosluženjima. O. Dušan je unio dosta panike sa sugestijama episkopa Stefana i episkopa Vasilija, o. Vojo je pojačao paniku, i moralna snaga za nastavak crkvenog rada i služenja ponovo je opala, ostavljajući neizvijesnost.

O. Dušan je govorio da bi on crkveni život prenio u Novo Sarajevo, da idemo tamo i da zajedno služimo, a da po potrebi dolazim u Čaršiju, čak je pominjao da bi odmah iznio mošti i odnio ih u Novo Sarajevo!

Opirao sam se ovome, uvjeravajući ga da se još može služiti i da niko još uvijek nije našao nijedno staklo razbijeno niti katanac na crkvi, domu, ili našim stanovima, a da su provala i pretres kancelarije motivisani drugim razlozima, koje sam čuo još pri hapšenju, kad su me pitali da li znam Dragišu Plemića, i kad sam kazao da mi to ime nije poznato, onda me je specijalac ponovo upitao – zar od tolikih

[1] Dragomir Ubiparipović, "Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika", Stari Banovci, Beograd, 2011., str. 7-9, Biblioteka Zakletva životu.

[2] Ibid., str. 12

[3] Ibid, str. 15

Dragišinih dolazaka na sastanke u naše prostorije baš ni jednom nisam vidio tog čovjeka. Vidio sam da je sve to, u stvari, bilo izazvano radom SDS-a u našim kancelarijama. I još uvijek sam bio ubijeđen da ni MUP-u Stari grad, a ni specijalcima, nije bio cilj da provaljuju u crkvene arhive, nego su planirali da se dokopaju oružija iz kase, za koje im je rečeno, i eventualnih materijala SDS-a Stari grad, koji je svoj rad obavljao u tim našim kancelarijama. I tada sam upozoravao da drugi ne manipulišu našim slučajem, jer bi nas to samo onespokojilo i navuklo osudu i krivicu, a da za sada nema ataka na crkvu, riznicu, blago, sveštenstvo i ostalo.[4]

Dragomir Ubiparipović

Utorak, 21. april (Veliki Utorak)

Ovo je jedan od najtežih dana koji nas je zadesio u Sarajevu. Pred osvit, oko 5.00, počele su eksplozije granata u našem dijelu grada. Trajalo je to do oko 11.00, kad su se eksplozije prenijele u donje dijelove grada.

U 9.00 sam odslužio Pređeosvećenu Liturgiju, bili su samo Neđo, Todor i dr Vera, a Mara je bila u svjećarnici. Grad pust i tužan u odjecima eksplozija. Naroda nije bilo na ulicama cijeli dan. Dežurali smo do 13.40, ali naroda nije bilo. Čak nismo bili u stanju da izvršimo sahranu Ilije Jeftovića iz Trebevićke 34, trebalo je da bude sahranjen na Lukama, na Trebević; porodica ga nije mogla iznijeti iz mrtvačnice, jer niko i ništa ne radi.

Negdje oko 18.30, dok smo Neđo, Todor i ja sjedili u našem dvorištu, čuo se zviždik, a potom detonacija granate. Mislili smo da je riječ o Medresi ili Begovoj džamiji, jer se otuda i čulo, ali smo vidjeli da je negdje u blizini Sahat kule, odakle se vidjela prašina.

Ulazimo u noć, strašnu noć, strepimo od granata, a one padaju svakih desetak sekundi. Gdje smo, tu smo, Bog nas može spasiti, ako smo dostojni da još ostanemo živi. Bože, povidi s nama. Djecu nam sačuvaj, a nama neka bude po volji Tvojoj.

O. Dušan nije dolazio iz stana, kaže da su ga vratili sa barikade. Danas se molimo za sutra, odnosno do sutra, a sutra, ako nas Gospod poživi, možda za prekosutra. Svi smo tužni što ne vidimo nikakav opravdani cilj ovakvog rušenja svega, a posebno zbog ljudskih žrtava, kojih ima i danas, a kojih će vjerovatno biti i večeras.[5]

Ne razumijemo ciljeve ovakvog bombardovanja, koje je, u stvari gađanje po ljudima nasumice.

*

Mi se krijemo i trpimo, ali ako jednom stane pucnjava, a neko će i to doživjeti (u ovim stradanjima motiv je toliko jak) – revolt koji se u ljudima sakuplja i narasta može dovesti samo do teške osvete. Moje riječi izazvale su smijeh i komentar; "Pope, tvoje je da popuješ, a moje da ratujem!"

*

Na početku rata objavljeno je sa Pala "da Srbi ne idu na posao, i da izlaze iz grada!"
Niko nije kazao kuda da idu ti Srbi. Gdje ih čeka autobus kojim da pođu? Gdje će biti smješteni? Šta će da rade sa djecom ili stvarima? Ko će im obezbijediti hranu, lijekove, odjeću?

Utorak, 5. maj

Ako odemo, neće biti nikog da barem proviri i da vidi šta se dešava oko hramova? I da smo već otišli, ko zna u kakvom stanju bi bili do sada? Ne znam. Eto, opet čovjek ne može da uradi ništa pametno. Velika je stvar ljudska savjest. I ako su drugi, kojima je bilo prilično da ostanu – pobjegli, ja opet razmišljam, kakva im je savjest? Da li iko misli da je ovo nama od Boga povjereno: i ljudi, i hramovi!? Razgovaraćemo na ovu temu vjerovatno sutra. I O. Duško je u pravu, naroda nema. Ali, muzej, mošti, hramovi, sve to, ko će to paziti i čuvati ako odemo? Ja ne mogu da odem. Mogu samo tu, do na kraj grada, ali nikako ne daleko. Kako ostaviti narod? Barem da se možemo biti u blizini, Bože, daj nam snage da se i ovo iskušenje prebrodimo. Daće Bog, ostaćemo još.[6]

[4] Ibid, str. 16

[5] Ibid, Str. 36

[6] Ibid, str 50

Nakon izvjesnih dilema sveštenik se odlučuje da izmjesti porodicu van grada, na Palama se sreće sa akterima rata, nalogodavcem medijskih laži i slikama opće mobilizacije.

Ponedjeljak, 11. maj

Otišli smo u opštinu, u vojni sekretarijat. Službenik koji je izdao potvrdu znao me je od ranije (krstio sam ga). Mislim da se preziva Lasica. Pokušao sam da mu predočim stradanje ljudi u gradu. Rekao sam da mi ne razumijemo ciljeve ovakvog bombardovanja, koje je, u stvari gađanje po ljudima nasumice. "Ako hoćete Hadžibajrića – svi znaju da je u vrtiću "Neven". Ovako gađate sirotinju i civile. Mi se krijemo i trpimo, ali ako jednom stane pucnjava, a neko će i to doživjeti (u ovim stradanjima motiv je toliko jak) – revolt koji se u ljudima sakuplja i narasta može dovesti samo do teške osvete. Moje riječi izazvale su smijeh i komentar; "Pope, tvoje je da popuješ, a moje da ratujem!"

Odatle sam otišao u agenciju SRNA, a direktora, Todora Dutinu sam znao od ranije. Dutinu sam opomenuo da ne prenosi pogrešne vijesti o nama, jer će vijest, kad ode do naših porodica nanijeti veliku štetu, a mi ih ne možemo demantovati. On je odvažno rekao: "Vaše je da se molite, a moje je da na mjestu novinara izmišljam i lažem".

I pored velikog gostoprimstva ljubaznih domaćina, bio sam strahovito uznemiren. Svi mi, traumatizovani sarajevskom pucnjavom, nismo smjeli da pogledamo kroz prozor, niti smo igdje drugdje sjedali nego u ćoškove. O svemu sam pričao, ali se nisam upuštao u jalove razgovore, jer su svi bili bespotrebi. Oni "odozgo" bi trebalo da budu u gradu bar tri dana, da bi mogli uopšte da shvate da se stradanje obrušava na sarajevsku sirotinju (među kojom smo i mi bespomoćni). Zato nisam ništa naročito pričao. Osjetio sam da smo se mimoilazili, svako je sa ogromnom željom najradije očekivao mir. E, tu se moglo malo realnije razgovarati, ali očito, opet sa dvije suprotne pozicije; nas, koji smo iznureni ratom, i njih koji to gledaju sa strane i doživljavaju kao pobjedu. [7]

Sarajevski Srbi, trostruki stradalnici

Nedjelja, 17. maj

Razmišljam, Bože, kako je nepravedno osuđivati ovdašnje Srbe i prebacivati im zašto ne izlaze iz grada? Mnogi ih osuđuju da "čuvaju stanove". Mnogi ih zovu "Alijinim Srbima". I mnoge druge optužbe...

Danas se molimo za sutra, odnosno do sutra, a sutra, ako nas Gospod poživi, možda za prekosutra. Svi smo tužni što ne vidimo nikakav opravdani cilj ovakvog rušenja svega, a posebno zbog ljudskih žrtava, kojih ima i danas, a kojih će vjerovatno biti i večeras.

Grijeh je bilo šta reći protiv njih. Mnogi su razlozi ostajanja u Sarajevu: istorijski – čovjek je tu oduvijek živio; zavičajni – neki su se tu i rodili; ima i taj da neko ne zna gdje bi i kod koga otišao, jednostavno nema kuda da ode kad izađe... ili mu je neko drag ovdje sahranjen; ili nema ništa već tu kuću ili taj stan – pa i to je ljudski; ili čovjek prosto nema drugačiji osjećaj patriotizma nego da treba da sačuva svoj stan i posao... Ali, glavni razlog ostajanja u gradu je sasvim drugačije prirode. Naime, na početku rata objavljeno je sa Pala "da Srbi ne idu na posao, i da izlaze iz grada!"

Niko nije kazao kuda da idu ti Srbi. Gdje ih čeka autobus kojim da pođu? Gdje će biti smješteni? Šta će da rade sa djecom ili stvarima? Ko će im obezbijediti hranu, lijekove, odjeću? A poseban i nepremostiv problem je – kuda, kojim putem izaći? Kažu: "Probaj na Nahorevo!" Pa do Nahoreva ima bar desetak punktova i prepreka, taman da nema granata i metaka? Pa ko to da prođe? Ja sam izlazio na Nahorevo, a ulazio preko Vraca i Grbavice. Pa moji motivi izlaska i ulaska bili su jači od života (za izlazak – djeca, za ulazak – Stara crkva, mošti, obećanje ljudima) pa sam ih jedva ostvario. Pa to ne može da uradi svaki Srbin. Neko i ne smije.

Zato neka niko i nikada ne osudi te mučenike. Oni su dvostruki stradalnici, pa čak i trostruki: tuku ih granate, tuku ih muslimani, a onda ih smatraju odbačenim, a zovu ih "Alijinim".

Naša najveća srpska greška u ovom ratu su upravo ogrešenja o sarajevske Srbe koji su ostali zatočeni u Sarajevu. To važi i za ljude po drugim gradovima, svakako, ali su sarajevski Srbi najveći i višestruki stradalnici.

Oko 16.30 silazimo u kancelariju na spavanje, čini nam se da je malo sigurnije.[8]

Srijeda, 10. jun

Ustajemo kao i obično. Jutros se ponovo oglasio mitropolit Nikolaj. Bio je kraći nego prošli put. Pomenuo sam mu da se o njegovom dolasku u grad govorilo u

[7] Ibid, 58-60

[8] Ibid, str. 67-68

Predsjedništvu. Ostao je neodređen što se tiče termina, jedino je govorio o dodatnim garancijama koje bi morale da prethode. Kazao sam mu: "Evo mene - ja sam Vam garancija. Ja spavam do prozora, a Vi spavajte do zida. Ako granata pogodi – prvo će mene, a tek onda Vas. Ja imam troje djece, a Vi nemate. Pa ako meni nije žao da založim život, onda očekujem da ćete Vi, za čiji život garantujem svojim, imati dovoljno garancija. Uostalom, više od 70.000 Srba u ovom gradu valjda je dovoljna garancija da nam je među njima mjesto i u ratu, a ne samo u miru." Nastao je muk! Još je samo kazao da planira u nedjelju da služi u Višegradu. Ja ostadoh očajan zbog njegove površnosti i straha. Poslije toga, razgovor se nije nastavio. On je bio nezadovoljan ovakvim mojim stavom.

Uobičajeno prelazimo u stanove i idemo na jutrenje u 9.00. Posljednjih dana mnogo smo usamljeniji nego ranije, što znači da je sve gore i teže.

O. Dušan služi a ja pjevam sa Neđom i Jokanovićem, Mara je u svjećarnici.

Kad smo svršili jutrenje i prešli u svjećarnicu, počela je žestoka kanonada granata, i to blizu crkve. Ne jedna, već desetak, i više. Onda su malo prorijedile, ali nisu prestajale do 13,00 tada su prešle na drugu stranu prema Miljacki. Eto još jednog dana neizlaženja.

Agonija rata sve je dublja. Sve je gore i teže. Evo, struje nema, vode nema, mira nema, prestanka pucnjave nema, a danas dođe i još jedno veliko zlo – telefonske veze iz Sarajeva su prekinute. Dakle, od sada se sa svojim najrođenijim ne možemo čuti ni telefonom. Ovo isključenje pogodilo nas je teže nego i voda i struja. Sjedimo u kancelariji i čekamo. Čekamo prestanak svih ovih zala. Bog zna kad će to biti.[9]

Sveštenik je još ranije upozoravao na pojavu uvlačenja politike u Crkvu.

Četvrtak, 11. jun

Uostalom, ja sam pisao tekstove o odnosu države i pravoslavlja. To ću opet ponoviti: pravoslavac u Parizu, Minhenu, i slično, postojaće dok bude istinski aktivan u svojoj vjeri. On tamo nikada neće imati svoju državu, ali će moći da bude dobar vjernik i dobar Srbin. Tako je i ovdje! To i jeste naš domen djelatnosti. Ali... Postoje oni naši stari nesložni tabori i klanovi – "uobraženih", onih "koji sve znaju", onih koji su do juče bili prve fotelje "Udruženja sveštenika", a sad su prvi u nacionalnim strankama, i pokušavaju "da svemu daju ton". I što je najtragičnije, uspijevaju u tome, i nameću to ostalima. Te nagle transformacije i takve zaokrete čine ljudi koji će uvijek dominirati i uvijek "pretrčavati", i biti uz novog mitropolita, ali istovremeno i najgrlatiji sudionici rata. U proteklom periodu – najveće socijalističke režimlije, a sada – najveće patrioti i srpski rodoljubi! Ako bi Bog dao da izađem živ iz svih ovih strahova (u šta se svi nadamo i prepuštamo Božijoj volji), već zamišljam kako "heroji sjede" i "ispovijedaju protekla mučeništva". Oni će da pokupe odlikovanja, a ja ću biti suvišan. Još ću morati da se udaljim, biće im tako lakše. A ja sam oduvijek tako živio i meni je moj krst sladak. Sladak, jer Bog vidi i zna koliko stradanja svakome treba da se da.

Bože, ovoliko mnoštvo duša koje se skriva po skloništima, opet je podređeno nekoj politici podjela, ratova, nadmoći. Pa zar rod ljudski mora na ovaj način da se protivi Bogu? Zar neko ima pravo na nečije živote? Niko! Kao vjerujući čovjek ne mogu da zaboravim da čovjek nije u stanju da da život ni mravu, a kamoli čovjeku (život je dar Božiji), i niko nema pravo da taj život oduzme. Ali, otkad rat ima logiku, pravdu, jasan moral, samilost? Ima, ali to se vrlo rijetko susreće u ovim vremenima.[10]

Ne znam zašto je mitropolitu ovo trebalo? Prvo, to ne da nije istina, nego je besmislena laž! A ono što je katastrofalno je to što se ovom izjavom može izazvati osvetnički revolt, pa da baš sad muslimani oštete hramove i da tako zaista budu neupotrebljivi! Čemu onda sva ova moja ponižavanja i molbe Predsjedništvu da se obezbijedi slobodan crkveni život?

Na Gospodu je da presudi šta je dobro a šta nije

Nedjelja, 28. jun (Vidovdan)

Pred veče sam se čuo sa o. Dušanom. Da sam znao šta ću saznati, ne bih ni dohvatio telefon. Naime, iz dosadašnjih razmišljanja, koja su zabilježena, vidi se da sam strašno opterećen mislima; šta će ko reći? Da li je ovo naše strahovanje i mučenje stvarno shvaćeno i prihvaćeno onakvim kakvo ono zaista jeste? Da li ko može da bude zloban kao što mi

[9] Dragomir Ubiparipović, "Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika", Stari Banovci, Beograd, 2011., str. 94

[10] Ibid, str 96

možemo? Zaista ne može! Niko, i nigdje – i tu je ključ naše propasti!

Svako razuman znao je da je sve što smo podnijeli učinjeno samo iz odanosti i ljubavi prema Crkvi, i da je sve učinjeno sa takvim pobudama i da se i sada tako čini. Znao sam da će sve ovo biti minorno, odnosno, da ipak kao pravilo treba prihvatiti onu "izbjeglu većinu, i prema njoj oblikovati javno mnjenje i javni stav. Doduše, možda sam se i sam malo zanio misleći, da je svima na srcu ono što i meni.

To javno mnjenje i javni stav Crkve, koji svakako biva kreiran na osnovu mišljenja kolega: o. Periše, o. Novice, o. Lazara, o. Voje i drugih, iskrivljeno predstavlja naše žrtvoprinošenje kao želju za ličnim dokazivanjem, a ne kao nasušnu potrebu u datom trenutku u ratnoj nesreći! Jedino čime se mi ovdje rukovodimo je: mnoštvo uplakanih koji su u našoj crkvi utješeni, mnoštvo žalosnih kojima je žalost ublažena, mnoštvo onih koji su se još dublje ocrkvenili, mnoštvo poluvjernih koji su tu popunili vjeru, mnoštvo optuženih za "krvninu" još tokom turskog ropstva koji su zbog toga na vratima svetinje obješeni (barem kako zapisi i istorija zapisaše), mnoštvo drugih koji su svetim pričešćem, ispoviješću, molitvom i Svetim Liturgijama oblagodađeni... Da ne pričam koliko je ljudi za ova bezmalo tri mjeseca, prolazeći pored crkve i videći njena vrata otvorena, osjetilo toplinu u duši, i tako umanjilo svoju teškoću. Da smo uspjeli da zvonjavom zvona samo ogrijemo makar jedno hrišćansko srce, i da čak nikom nismo omogućili nijednu molitvu, niti službu – a do danas smo svaku održali – i zvonom, i molitvom... I da nikog do danas nismo pričestili, a to smo učinili. Od 5. aprila do danas ovdje su se ljudi molili, pričešćivali, prisluživali svijeće... I da dalje ne nabrajam...

Ne bih da govorim o tome šta znači jedna od stotine ikona koje su ostale netaknute, a možda je i bolje ništa ne govoriti, nego samo reći da je juče na vidovdan pričešćeno sedmoro vjernih, a na Svetoj Liturgiji bilo je 40-50 duša.

Razmišljam, Bože, kako je nepravedno osuđivati ovdašnje Srbe i prebacivati im zašto ne izlaze iz grada? Mnogi ih osuđuju da "čuvaju stanove". Mnogi ih zovu "Alijinim Srbima". I mnoge druge optužbe... Grijeh je bilo šta reći protiv njih.

Pa, da je do juče sve stajalo, a da je juče to učinjeno – ja sam se time moralno opravdao, ako ne pred Bogom, onda barem, pred "lažljivim svijetom" i, svakako, pred svojom dušom.

Bolje da ne govorim šta je učinjeno dobro, jer je to izvan hrišćanskih načela, jer je na Gospodu da presudi šta je dobro i korisno, a šta nije.[11]

Na sahrani

Ponedjeljak, 6. jul

U 10.45 otišao sam na Vojno groblje (ovo privremeno, "Kod lava") da sahranim jednog mladića (rođen 1970. poginuo 13. juna, a izvučen prekjuče). Njih četvorica ili šestorica je nastradali su u sukobima na Jevrejskom groblju i toliko vremena nije moglo da im se priđe. Bože sačuvaj, toliko dana. Čak se dešavalo da su ih životinje nagrđivale, a da ne govorimo o tome da su tijela mecima razrovljena. Zato nisam mogao da udovoljim želji majke da otvori sanduk. Tužan je lelek majke za jedincem. Sve je opšta tuga. Tu nema ni jedne riječi prave utjehe. (Saborci poginulog bili su vrlo korektni i solidarni. To je neka jedinica MUP-a BIH. Prvo su jednog dana došli da najave sahranu, a drugog dana došli su po mene autom. Kad smo bili na groblju ("Kod lava") organizovana je sahrana za svu četvoricu. Od toga trojica su muslimani a jedan Srbin. Molili su me da malo pričekam dok se obave propisane molitve za Muslimane, da bi svi oni učestvovali na opelu Srbinu. Jedan uniformisani ostaje da mi pravi društvo dok oni ne završe. Kad su došli bilo ih je dvadesetak, svi su prihvatili da za vrijeme opela drže svijeće u rukama i učtivo su pratili molitvu. Poslije su me uredno prevezli u Staru crkvu).

Sve je u ovom ratu postalo bezumno. I to groblje je najbolja slika naše tuge. Već je skoro ispunjena ta ogromna tišina. Čovjeka uhvati strah kad vidi kako se sve to puni. A kad vidi godine rođenja na nadgrobnim obilježjima, tek onda vidi da je sve bez uma i bez logike. Ta mladost neće moći da se povrati ili obnovi. Svaki čovjek dobio je od Gospoda jednu ulaznicu u ovaj svijet. Eto, oni je tuđom voljom izgubiše. Znam da je izlišno reći ili ne reći da i s druge strane ima takvih grobova. Međutim, svaka krv je krv i svaki mladić je mladić. Svi gubimo i nestajemo zajedno.[12]

Demantovanje izjava o porušenim hramovima u Sarajevu

Ponedjeljak, 13. jul

Oko 12.00 zvali su iz Zavoda za zaštitu grada Sarajeva (A. Lipa,

[11] Ibid, 126

[12] Ibid, 136

Dž. Gološ) i tražili da se demantuje izjava mitropolita Nikolaja na radiju da su hramovi u Sarajevu toliko oštećeni da su neupotrebljivi za bogosluženje? A radio je to javio u kontekstu mitropolitovog sastanka sa Kecmanovićem. Ne znam zašto je mitropolitu ovo trebalo? Prvo, to ne da nije istina, nego je besmislena laž! A ono što je katastrofalno je to što se ovom izjavom može izazvati osvetnički revolt, pa da baš sad muslimani oštete hramove i da tako zaista budu neupotrebljivi!

"Vi se, gospodine, obratite svom dr. Karadžiću. On uzima svoj dio humanitarne pomoći i 45% (ili 41%, nisam siguran) ukupne hrane prema procentu srpskog stanovništva – vozi u Rajlovac. On računa da ovi Srbi u gradu nisu Srbi. Jer, da su Srbi – ne bi bili uz Aliju. Znači, Vaša hrana se uzima, a što je Vaše ne daju Vama – to im vi recite. Ne možete od tuđih usta otimati hranu kad je ionako ima malo, a Vi ste je već dobili!" Bio sam prenerađen ovim, okrenuo sam se dr. Popoviću i Tutnjeviću da mi kažu da li je to istina! Kad rekoše da jeste, ja zaćutah.

Čemu onda sva ova moja ponižavanja i molbe Predsjedništvu da se obezbijedi slobodan crkveni život?

Rekao sam direktorici Gološ; "Da li Vas može da demantuje vaša službenica?" Ona se nasmijala. Zatim sam priznao da ja vršim bogosluženja u hramovima, i da, ako oni hoće da demantuju da su "razoreni", neka samo pusti snimke kojih ima na pretek, jer su dosta puta snimali hramove tokom rata.

Ova izjava, demantovana ili ne, umnogome je otežala ovdašnji crkveni život. Javljalo se još mnogo ljudi telefonom, grdeći me i psujući pitali su gdje se onda vrše bogosluženja? Pominjali su porušene džamije i pobijene hodže na srpskoj teritoriji. Počeli su da prijete meni. O, Bože, mi se toliko upinjemo da održimo sve koliko-toliko normalnim! Ne znam, ako je ova izjava istinita, onda je mitropolit Nikolaj takođe podlegao najsramnijim metodama, da, pravdajući svoju slabost i strah, pravi još veću štetu. Ne osuđujem već i sam pokušavam da se stavim u njihovu kožu. Međutim, čim mitropolit Nikolaj nije nijednom pozvao telefonom već mu je i proteklo javljanje "iznuđeno" vidio sam koliko mu je stalo. Osjećam nekakvo nadimanje, od muke teško dišem, muke od svega preživljenog.[13]

Karadžić onemogućuje dostavu humanitarne pomoći srpskom stanovništvu u gradu, time vrši pritisak i želi ubrzati njihovo iseljenje

Četvrtak, 16. jul

Bilo je važno dočekati jutro, i ono polako budi život. Naš uobičajeni redoslijed. Već četri dana nema vode i struje. Opet neki kolaps.

Staru crkvu držimo otvorenu kao i dosad. Opet navala na svijeće zbog nestanka struje. Svi smo, hvala Bogu, zdravi i čitavi i nismo mnogo utučeni. Pokadkad ima i neke vedrine. Padne neka sumorna šala, ali nakratko. U 10.00 odlazim sa ljudima iz "Dobrotvora" u Predsjedništvo. Sastanak je organizovao dr. Pejanović. Tu je još g. Pamuk iz skupštine grada, Braco Kosovac iz Foruma građana, pa g. Stjepan Kljujić, dr. Andrija Gvozdenović, dr. Dragoljub Popović, M. Tutnjević, kasnije je stigao prof. Muhamed Filipović, a pred kraj dođe Goran Milić (bivši direktor JUTEL-a) i novinar Rajko Živković.

Ne poznajem dobro politiku podjele humanitarne pomoći u hrani, ali iz onog što je rekao čovjek iz skupštine grada, vidim da postoji pokriće za slab rad humanitarnih društava. Reče da su humanitarna društva Srba, muslimana i Hrvata tako prihvatila situaciju i da oni njihovu autonomiju neće da diraju niti uskraćuju.

Kad sam protestvovao – zašto nema hrane kad stiže u Grad – onda je ustao g. Pamuk i rekao: "Vi se, gospodine, obratite svom dr. Karadžiću. On uzima svoj dio humanitarne pomoći i 45% (ili 41%, nisam siguran) ukupne hrane prema procentu srpskog stanovništva – vozi u Rajlovac. On računa da ovi Srbi u gradu nisu Srbi. Jer, da su Srbi – ne bi bili uz Aliju. Znači, Vaša hrana se uzima, a što je Vaše ne daju Vama – to im vi recite. Ne možete od tuđih usta otimati hranu kad je ionako ima malo, a Vi ste je već dobili!" Bio sam prenerađen ovim, okrenuo sam se dr. Popoviću i Tutnjeviću da mi kažu da li je to istina! Kad rekoše da jeste, ja zaćutah. Dođoh u situaciju da se još i izvinjavam. Tako smo odmah na početku dobili po nosu! Nisam imao pojma da je to tako: da se hrana odvozi i skladišti za srpsku vojsku, za ratnu rezervu, i da je to jedan od vidova pritiska na srpsko stanovništvo da izađe iz Sarajeva![14]

Kod gradonačelnika g. Kreševljakovića

Četvrtak, 23. jul

Ručao sam, pa sam u 15:30 otišao autom (koje su poslali po mene) u posjetu gradonačelniku Kreševljakoviću. Tu sam primljen vrlo srdačno. Više od jednog sata smo

[13] Ibid, 149-150

[14] Ibid, str. 158

razgovarali i razmijenili mišljenja. Ponovo nisam diplomatisao, nego sam iskreno govorio o svim problemima koji muče mene i narod. Doduše, više o mojim ličnim, jer do naroda ne mogu da dođem. Moj glavni utisak je da je Kreševljaković dosta realan čovjek. I on je svjestan važnosti Srba u ovom gradu, Srba koji su ovdje bili vijekovima, ali i teškoća koje su otprilike iste kao one poslije Vidovdana 1914. godine. Ohrabrenje mi je da ima ljudi koji realno razmišljaju o sutrašnjici, i da upoređuju istorijske prilike, u kojima su se pokazale i pozitivne i negativne strane zajedničkog življenja. Naime, ovo je podneblje sa dugogodišnjom zajedničkom tradicijom, saživotom, i teško će u ovakvom gradu doći do naglog presjeka tog saživota. I ako se to desi, grad će to teško da podnese, i to će se mnogo osjetiti. To je politika grada i politika države. Moj napor je usmjeren samo na to da, koliko mogu, olakšam položaj crkve i svog naroda, a sada se ponovo postavlja pitanje kako ga ja mogu olakšati?

Kod reisa sam ostao više od jednog sata u zaista ljudskom razgovoru. Iz razgovora vidim da sam u njemu zaista našao vrlo dostojnog sagovornika, koji ima širinu, i sav razgovor je, što se vidjelo i s njegove i s moje strane, bio ljudski i iskren. Pokazao mi je spisak od 20, što zatvorenih, što nestalih, imama. Tek tada sam se osvijestio i promislio: ovi ljudi ne mogu da brane život, jer je u tuđim rukama, a ja hoću da se branim od pisanja "Muslimanskog glasa"?! Tako sam se prosto postidio koliko mnogo tražim u odnosu na ono šta bi moglo da me snađe. Eto, odoh s jednom namjerom, a vratih se dosta utučen.

Čak mi je g. Kreševljaković učino malu čast i zamolio me da svoj izlazak ne sakrijem, i da mu se obavezno javim. Takođe razmišljali smo i o nekakvoj propusnici koju bi dobili predstavnici svih vjerskih zajednica. Ljubazno su me odvezli do naše kancelarije.[15]

Karakter teksta iz "Glasa Crkve" (br. 4/88) "Kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva" Dragomira Ubiparipovića

Nedjelja, 26. jul

I tokom dana bilo je pucnjave, nažalost i u našoj blizini, tu oko Sebilja. Dizala se ogromna prašina, a čuo sam da je bilo i žrtava. Danas je do mojih ruke došao primjerak "Muslimanskog glasa" (glasilo SDA) u kojem je izašla moja fotografija i naslov "Jedini srpski sveštenik", a tekst me je predstavio kao "mezimca vlasti u Sarajevu". Kao protivteža neželjenom epitetu zbog posjeta dr. Pejanovića, Simovića i kontakata sa ostalima, objavili su u njoj tekst iz "Glasa Crkve" (br. 4/88) pod naslovom "Kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva", i zaključak da su takvi tekstovi bili "signal onima koji nas sada ubijaju...". neko je pronašao moj tekst iz "Glasa Crkve" iz 1988., u kojem sam napadao muslimane, koji su našu kulturu, koja je bila na vrhuncu, unazadili i nametnuli nam tursko ropstvo...[16]

Dijelovi iz Ubiparipovićevog teksta "Kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva" koje je prenio "Muslimanski glas", 27. jul 1992.:

"Grad Sarajevo, sa prebogatom slobodarskom i kulturnom prošlošću pravoslavnih Srba (koji i danas čine nadtrećinu njegovih građana), nesrazmjerno više forsira zaštitu kulture (i donijete vjere) naših vjekovnih porobljivača Turaka koji su punih pet vjekova unazađivali visoke domete hrišćanske kulture Balkana. To je jasno primjetno u svim oblastima kulturnog života; istoriografiji, književnosti, umjetnosti, muzici i dr. Zaplavljujući sve ostale prisutne narode..."

I dalje:

"nazivi ponekih važnih ulica svojim imenima nas podsjećaju na teške dane naše prošlosti. Hadži Loja, u čijoj ulici je smješten kompleks domova univerzitetske omladine, je upamćen po velikim zulumima prema srpskom stanovništvu. Ljetopisi bilježe da se Srbi teškom mukom odupriješe napadima njegovih ljudi prilikom osvećenja Saborne sarajevske crkve. Bivša ulica "Logavina" je dobila u novije vrijeme ime Kaukčije Abdulaha efendije – imama koji je čuvši da su Srbi nabavili zvona za staru crkvu – oštro protestvovao kod paše iznalazeći Kur'anske citate kojima se to mora zabraniti..."[17]

Dugo očekivani susret sa reis ul ulemom

Srijeda, 29. jul

Oko 11.00 pozvao sam g. reis ul ulemu hadži Jakuba Selimovskog i dogovorili smo se da me auto mešihata odveze do njegovog kabineta. Kod reisa sam ostao više od jednog sata u zaista ljudskom razgovoru.

[15] Ibid, str. 169-170 [16] Ibid, str. 174 [17] Ibid, str. 175-176

Iz razgovora vidim da sam u njemu zaista našao vrlo dostojnog sagovornika, koji ima širinu, i sav razgovor je, što se vidjelo i s njegove i s moje strane, bio ljudski i iskren. Pokazao mi je spisak od 20, što zatvorenih, što nestalih, imama.

Čim sam uzeo spisak, vidim prva dva imena, hodže iz Ljubije i Omarske – znam da su odavno poznati kao nestali. Možda i ubijeni? Ostale nisam poznavao, ali sam znao da su, ili u zatvoru, ili pod zemljom. Tek tada sam se osvijestio i promislio: ovi ljudi ne mogu da brane život, jer je u tuđim rukama, a ja hoću da se branim od pisanja "Muslimanskog glasa"?! Tako sam se prosto postidio koliko mnogo tražim u odnosu na ono šta bi moglo da me snađe. Eto, odoh s jednom namjerom, a vratih se dosta utučen.

Zaista žalim što se politika i političari nisu imali razumijevanja i što se nisu izdigli iznad svega. To bi bilo u interesu svih strana. Isto tako, njegove pretpostavke o širini jugoslovenskog prostora koji ovakvom kratkovidom politikom ne samo da dovodi do gubitka života, već i osujećuje naše namjere o napretku svih vjera, to su, u stvari i moje konstatacije, koje su izgubile nadu u ono što nam je svima glavni interes. Zahvalan sam mu što je odvojio toliko vremena da porazgovaramo, a nije to morao.[18]

Zaključne misli sarajevskog sveštenika

Ako neko nekada bude ovo čitao i koristio kao neku građu, možda će između mojih redova pokušati da pronađe odgovor zašto se u ovom dnevniku nigdje ne okomljujem na muslimane onako kako je to u ovdašnjim medijima propagirano koji tom propagandom namjeravaju da opravdaju ratni vihor protiv muslimana. Nije u pitanju zaštita muslimanskih interesa. Ne branim ja Aliju Izetbegovića, nego po urođenom poštenju i izgrađenim kriterijumima hrišćanskog morala i razumijevanja bližnjeg, moram da se unesem i u problem muslimana, koji su ovoga puta isto kao i mi, izmanipulisani i sami bili žrtve ovog nesrećnog rata. Čak, mogu da kažem da je muslimanski lider Izetbegović u zanosu precijenio situaciju i mislio je da je došao momenat da svom narodu obezbijedi sve, pa čak i državu. Nije računao, niti vidio da ta bajna Evropa ovog puta zaustavlja euforiju islama preko nas jadnih naivnih Srba. Našim rukama svršava nečastan posao. Nas su uzeli kao najpogodnije (pazite, Hrvati nisu prihvatili da po dugi put budu genocidni), i mi smo objeručke prihvatili da iskoristimo tobože istorijsku šansu da napravimo i "zaokružimo svoju državu", i da uz, ratna razračunavanja i čišćenja prostora, zaustavimo euforiju islama koji nadire ka Zapadu. Na kraju ove "unaprijed prodane utakmice", mi Srbi otišli smo u brda, bez ikakve infrastrukture, prihvatili smo šume i goleti, ostavili najelitniji sloj svog intelektualiteta u gradovima da se asimilira, a sav pedesetogodišnji razvoj, industriju, institucije, ostavili muslimanima, i tako budzašto dali srce potencijala i perspektive. Dakle, do juče je Srbin kukao da mu je u petovjekovnom ropstu mjesto bilo po zabitim brdima, a sadašnja politika je u ime srećnog srpstva ponovo to prihvatila i tamo ga vratila. Srbin je opet u zabiti i pustoši. Jedna od posljedica rata će biti da će se uništiti autohtonost Srba u gradovima (Sarajevu, Mostaru...), a pravoslavlje će se ponovo vratiti u noć, da sebi gradi istoriji i kulturu tamo gdje mu predstoji posao od narednih sto i više godina. Mislim da svako treba razmišljati kao pametan čovjek, a ne kako mu nalaže "kolektivna hipnoza rata" teško mi je zato što niko tokom cijelog dosadašnjeg perioda rata "nije imao uši da čuje" ovaj moj vapaj. Zato ne mogu da se smirim, niti da ovo što činimo prihvatim kao spasonosno za srpski narod, već mi se čini da je to natragičnije rješenje naše sudbine. Kao da jedino mi ne vidimo da u Evropi gase vojsku, brišu granice, objedinjuju valute, unificiraju pasoše, udružuju ekonomske zajednice, prave svjetske zajednice. A mi hoćemo svoje, i vojske i pasoše i granice... i što je najgore, Crkva se upliće i pomaže da stvaramo granice...

Dakle, do juče je Srbin kukao da mu je u petovjekovnom ropstu mjesto bilo po zabitim brdima, a sadašnja politika je u ime srećnog srpstva ponovo to prihvatila i tamo ga vratila. Srbin je opet u zabiti i pustoši. Jedna od posljedica rata će biti da će se uništiti autohtonost Srba u gradovima (Sarajevu, Mostaru...), a pravoslavlje će se ponovo vratiti u noć, da sebi gradi istoriji i kulturu tamo gdje mu predstoji posao od narednih sto i više godina. Mislim da svako treba razmišljati kao pametan čovjek, a ne kako mu nalaže "kolektivna hipnoza rata" teško mi je zato što niko tokom cijelog dosadašnjeg perioda rata "nije imao uši da čuje" ovaj moj vapaj.

Dnevnik završavam krajem augusta 1992. godine i svi prizori, komentari, zapažanja i mišljenja o ratu, likovima i zbivanjima odnose se samo na ovaj period.[19]

[18] Ibid, str. 180
[19] Ibid, str. 237-238

Sejjid Husein NASR

ISLAM i nasilje

Budući da je islam objavljen ukupnom životu - ne praveći razliku između svetog i profanog - dio njegovog zanimanja je i sila (ili sile) koje karakteriziraju ovaj svijet napose. Ali, islam, insistiranjem na kontroli upotrebe i primjene sile u smislu uspostave ravnoteže i sklada, ograničava i protivi se (zabranjuje) nasilje kao čin agresije i narušavanja prava drugih, Boga, Uzvišenog i Njegovih stvorenja, definiranih islamskim Vjerozakonom.

Prijevod i obrada s engleskog: **Edin Urjan Kukavica**

Uprkos sve češćem i sve bestijalnijem nasilju u mnogim dijelovima svijeta od Irske do Pacifičkog bazena, sa akterima svih religijskih i drugih tradicija od kršćanstva preko hinduizma do potpunog ateizma, Zapadni svijet - osobito od 11. septembra (prim.prev.) - islam više nego bilo šta drugo asocira sa nasiljem i terorom. Muslimansko osvajanje Španije, križarski pohodi - koje nisu inicirali muslimani - te osmanska vladavina Istočnom Europom osigurali su historijsko sjećanje o islamu neposredno identificiranom sa silom i nasiljem. Štaviše, nekoliko posljednjih decenija na Srednjem istoku te brojni pokreti koji u svojim nazivima imaju pojam islam ili neku islamsku asocijaciju - najčešće *džihad* - te pokušaji da se problemi islamskog/muslimanskog svijeta - uzrokovani utjecajima izvan muslimanskog vjerskog i duhovnog okruženja - riješe ponovo ne uobzirujući muslimansko biće, samo su (p)ojačali ideju koja dominira Zapadom da je islam u svojoj suštini povezan sa nasiljem.

U cilju razumijevanja islama, te provjere tačnosti tvrdnje da su islam i nasilje nerazdvojivo povezani, važno je razmotriti ukupnost pitanja neprestano imajući na umu činjenicu da riječ i pojam *islam* znači *mir* te da historija islama nije ništa nasilnija nego historija drugih religijskih ili civilizacijskih tradicija, osobito zapadnih. No, u tekstu ćemo se baviti islamom kao vjerom, njenim načelima i idejama/idealima a ne pojedinim slučajevima, historijskim ili savremenim.

Objavljen svijetu i čovječanstvu u cjelini, a ne samo 'cezareji', islam preuzima odgovornost za cijeli svijet - sve svjetove - u kojima se sila kao pojava pojavljuje i primjenjuje.

Prije svega - iako izgleda pomalo besmisleno - potrebno je definirati šta se to podrazumijeva pod pojmom nasilje. Postoji nekolicina ustaljenih i općeprihvaćenih definicija poput 'žustre i intenzivne upotrebe sile', 'grube ili smrtonosne fizičke snage ili akcije', 'neopravdane ili bez upozorenja primjene sile naročito protiv prava drugih', 'grubost ili neumjerenost u primjeni sile' te 'povrede nastale izvrtanjem značenja ili činjenica'. Ako se navedene definicije za *nasilje* usvoje kao važeće, potrebno je postaviti pitanje veze i odnosa islama i definicija napose. Što se tiče 'sile' islam se ne protivi njenoj upotrebi, ali i insistira na njenoj potpunoj kontroli u skladu sa Vjerozakonom (*šeri'at*). Svijet u kojem živimo svakodnevno je prizorište upotrebe sile, od prirode do ljudskog društva, među ljudima kao i unutar

čovjeka kao jedinke. Cilj i svrha islama je uspostava ravnoteže među svim poljima ispoljavanja bilo kakvih *sila*. Islamski koncept pravde/pravednosti potpuno je u skladu sa tom ravnotežom, čemu zorno svjedoči i etimološki identitet i korijen riječi pravda (*al-'adl*) i ravnoteža (*te'adul*). Primjena sile u skladu sa nalozima i zabranama Vjerozakona, a u cilju (ponovne) uspostave narušene ravnoteže je prihvatljiva - čak poželjna - jer to znači osiguranje uvjeta za uspostavu i provođenje pravde. Štaviše, ne koristiti silu u ovom smislu značilo bi postati plijenom drugih sila što je ništa drugo nego narušavanje ravnoteže, a što gotovo po pravilu rezultira, ili može rezultirati, većom nepravdom. Da li će upotreba sile u konkretnom slučaju biti žustra i intenzivna ili pak blaga i umjerena uslovljeno je okolnostima; u svakom slučaju sila se može i smije primijeniti samo s ciljem i svrhom uspostave ravnoteže i sklada, a nipošto za osobne ili pak interese određene skupine; bez obzira na značaj i važnost interesa oni se moraju odnositi na zajednicu u cjelini.

Objavljen svijetu i čovječanstvu u cjelini, a ne samo 'cezareji', islam preuzima odgovornost za cijeli svijet - sve svjetove - u kojima se sila kao pojava pojavljuje i primjenjuje. Upravo toj činjenici zahvaljujući, ili njome napose, ograničava se upotreba sile uprkos svim ratovima, osvajanjima i/ili napadima kojima historija svjedoči. Islam je bio i jeste u stanju osigurati stanja mira, ravnoteže i sklada koji su dio onog osobitog ambijenta koji vlada u svim sredinama u kojima je nešto od tradicionalnog islama sačuvano. Mir kojim odišu dvorišta džamija, tekija ili bašči/cvijetnjaka svejednako od Marakeša do Lahorea nipošto nije slučajan, nego naprotiv, rezultat kontrole sile s ciljem uspostave sklada ravnotežom sila, prirodnih, društvenih i/ili psiholoških.

Što se značenja pojma nasilje tiče, kao 'grube ili smrtonosne fizičke snage ili akcije', islamski Vjerozakon protivi se i najstrožije zabranjuje bilo kakvu (svaku) upotrebu sile u ovom smislu osim u slučaju rata (odbrane od napada) ili pak kažnjavanja kriminalaca u skladu sa nalozima Vjerozakona. Međutim, treba spomenuti, čak ni u ratu nije dopušteno - zabranjeno je - bilo kakvo nasilje nad ženama i djecom, kao i upotreba (vojne) sile protiv civila. Silu je dopušteno primijeniti samo protiv boraca/ratnika na bojnom polju ali i tada samo dok se ne predaju ili onesposobe za dalje ratovanje; ubijanje i/ili masakriranje ranjenih i poginulih nije dopušteno. Još jednom, nanošenje bilo kakvih povreda izvan ovog konteksta ili izvan konteksta kažnjavanja kriminalaca, opet i isključivo u skladu sa nalozima Vjerozakona, zabranjeno je samim Vjerozakonom.

Što se tiče upotrebe neopravdane i nepravedne sile protiv prava drugih, islam to potpuno zabranjuje. Prava ljudskih bića definirana su i zaštićena islamskim Vjerozakonom; pritom treba imati na umu da se vjerozakonski nalozi i zabrane odnose ne samo na muslimane nego i na pripadnike i sljedbenike drugih religijskih tradicija koje se smatraju Sljedbenicima Knjige (*ehlu'l-kitab*). U skladu sa navedenim, pojavu nasilja od strane islamskih/muslimanskih skupina ili pojedinaca, bez obzira na to da li je nasilje ispoljeno prema muslimanima ili nemuslimanima, nipošto nije moguće ni opravdati a kamoli legalizirati učenjima islama i Kur'ana - zato što je ono rezultat nepotpunosti i nesavršenosti ljudskog primatelja Božanske Poruke. Čovjek je (samo) čovjek i nijedna vjera ni religija nije u stanju potpuno neutralizirati urođenu nepotpunost i nesavršenost njegove prirode. Značajno je, međutim, ne to što nasilje u spomenutim definicijskim slučajevima postoji u muslimanskim društvima, nego

U cilju razumijevanja islama, te provjere tačnosti tvrdnje da su islam i nasilje nerazdvojivo povezani, važno je razmotriti ukupnost pitanja neprestano imajući na umu činjenicu da riječ i pojam *islam* znači *mir* te da historija islama nije ništa nasilnija nego historija drugih religijskih ili civilizacijskih tradicija, osobito zapadnih.

to što uprkos teško nabrojivom mnoštvu negativnih socijalnih i ekonomskih faktora - usljed kolonizacija, industrijalizacije, modernizacije - koji su rezultirali kulturnom dislokacijom i brojnim drugim elementima, manje je nepravednog i neopravdanog nasilja i/ili upotrebe sile prema 'drugima' u većini muslimanskih zemalja nego na Zapadu (ili pak, odnedavno od strane zapadnih sila prema islamskim/muslimanskim društvima i zemljama, prim. prev.).

Nadalje, ukoliko se nasilje pojmi kao 'grubost ili neumjerenost u primjeni sile' treba znati da se islam tome potpuno protivi, odnosno, zabranjuje to. Islam je utemeljen na umjerenosti a njegova etika i moral na načelima izbjegavanja ekstrema u svakom smislu - i držanja 'zlatne sredine'. Ništa nije neprimjerenije i nespojivije sa islamom nego pretjerivanje u bilo kojem smislu, da i ne spominjemo neumjerenost u primjeni sile. Čak i kada se sila primjenjuje islamski Vjerozakon zapovijeda umjerenost.

Konačno, ako se pod nasiljem podrazumijeva 'izvrtanje značenja ili činjenica što rezultira povredom drugih' i ovaj vid primjene sile islam potpuno zabranjuje. Islam je zasnovan/utemeljen na Istini koja spašava, a koja svoj najuzvišeniji izražaj nalazi u svjedočenju vjere, *la ilahe illa'llah* (nema božanstva osim Boga). Zabranjeno je bilo kakvo (svako) izvrtanje osnovnih učenja vjere čak i ako niko neće biti povrijeđen time. Slijedi da je 'izvrtanje značenja ili činjenica što rezultira povredom drugih upravo izvrtanje činjenica o učenjima Kur'ana i sunneta Allahovog Poslanika Muhammeda (s.a.v.a.)!

Umjesto zaključka treba još jednom naglasiti: budući da je islam objavljen ukupnom *životu* - ne praveći razliku između svetog i profanog - dio njegovog zanimanja je i sila (ili sile) koje karakteriziraju ovaj svijet napose. Ali, islam, insistiranjem na kontroli upotrebe i primjene sile u smislu uspostave ravnoteže i sklada, ograničava i protivi se (zabranjuje) nasilje kao čin agresije i narušavanja prava drugih, Boga, Uzvišenog i Njegovih stvorenja, definiranih islamskim Vjerozakonom. Cilj i svrha islama je ostvarenje mira, ali mira koji je rezultat primjene napora (truda i nastojanja) koji počinje samodisciplineranjem, a vodi življenju na svijetu u skladu sa nalozima i zabranama Božijeg Zakona. Islam nalaže i omogućuje čovjeku življenje u skladu sa njegovom teomorfnom prirodom, a nipošto i nikako protivno toj prirodi. Islam opravdava upotrebu sile samo radi suprostavljanja centripetalnim tendencijama koje čovjeka okreću protiv onoga što čovjek jeste u svojoj nutarnjoj stvarnosti. Upotreba sile opravdana je samo u smislu vlastitog protivljenja i suprostavljanja svojoj prirodi te neredu nastalom kao rezultat gubitka ravnoteže. Ali, tada upotreba sile nije nasilje u smislu gore navedenih definicija; tada je to primjena silne volje i truda u smislu usklađivanja sa Voljom Božijom te upokoravanje i potčinjavanje ljudske volje Božanskoj Volji. Iz tog pokoravanja i potčinjavanja (*teslim*) dolazi mir (*selam*), odatle *islam*. Samo sa takvim *islamom* moguće je kontrolirati nasilje i upokoriti zvijer urođenu u prirodu posrnulog čovjeka, da bi čovjek mogao živjeti u miru sa sobom i svijetom, jer živi u miru s Bogom, Uzvišenim.

Pojavu nasilja od strane islamskih/muslimanskih skupina ili pojedinaca, bez obzira na to da li je nasilje ispoljeno prema muslimanima ili nemuslimanima, nipošto nije moguće ni opravdati a kamoli legalizirati učenjima islama i Kur'ana - zato što je ono rezultat nepotpunosti i nesavršenosti ljudskog primatelja Božanske Poruke.

Pred vratima smo neslućenih mogućnosti komuniciranja. Zašto nam se ta vrata tako sporo otvaraju?

Kraj jednopartijnih medija

Piše: **Sead Alić**

Jednolinijska, jednopartijina tehnologija razvila je tehnologiju poslušnosti i pasivnosti: emitiranje programa - emitiranje je istine. Emitiranje laži - emitiranje je programa protiv kojega se 'ne može ništa'. Nakon samo pola stoljeća televizije čovjek je postao šizofreno biće koje gleda, prati i sluša ono u što ne vjeruje; prihvaća kao neminovno ono protiv čega se buni cijelo njegovo biće.

1996. godine objavljena je knjiga *Greenpeace, Message and the Media*, u kojoj je autor, Stephen Dale, na primjeru Greenpeacea pokazao što to znači "razumjeti medije". Prema svjedočenju čelnih ljudi ove organizacije, primjerice Boba Huntera ili Paula Watsona, tek uvidom u McLuhanove teze o medijima i akceptiranjem njegovih stavova - Greenpeace je krenuo putem izrastanja u planetarno poznat ekološki pokret. Watson štoviše tvrdi, prema svjedočenju autora ove knjige, da je Greenpeace zapravo prva takva organizacija koja je razumjela - *prirodu medija*.

Da bi postala takvom organizacijom, bilo je potrebno raskinuti s rigidnim jednolinijskim razmišljanjem, korištenjem metoda izraslih na starim iskustvima i navikama, te okrenuti se medijima i novim oblicima medijski osviještene prakse. Trebalo je razumjeti da postajemo "globalno selo" te da Sputnjikov obilazak oko zemlje i prve slike zemlje kao objekta - otvaraju prostore da zemaljska kugla postane predmetom umjetničke odnosno ekološke obrade. McLuhanovu najavu ekološke dimenzije ljudske svijesti GP-ovci su shvatili ozbiljno.

Greenpeaceovci su, također, razumjeli dobre i loše strane novog središnjeg - živčanog sistema (tehnologijom umreženih medija). Reakcija je postala trenutnom na cijelom području zemaljske kugle. GP-ovci su prihvatili Mcalauhanovu sugestiju o nužnosti izlaska intelektualaca iz kule od slonove bjelokosti. Dapače, njegov prijedlog o ulasku u studije i radionice, dogradili su i razvili izlaskom na društvenu, političku, odnosno medijsku scenu.

Iskustvo Greenpeacea stavlja nas pred alternative: Biti objektom medijskih posredovanja, zavođenja pa i manipuliranja, ili biti povremenim ili stalnim sudionikom medijskih proboja;

Ili ćemo, dakle, nesvjesni medija biti objekti podsmjeha, ili ćemo s novom medijskom pismenosti - otvarati nova područja aktivizma; Ili će nas mediji koristiti kao skladišta za svoje podatke odnosno strojeve koji reagiraju na njihove impulse – ili ćemo mi razumjeti prirodu medija te tako stvoriti pretpostavke za njihovo smisleno uključivanje u vlastite projekte.

Svi smo svakodnevno svjedoci sraza starih i novih tehnologija, starih i novih iskustava.

Kad s video kamerom odemo na selo ili u predgrađe, nerijetko će nam se pred video kamerom "slagati ljudi" kao da ćemo ih fotografirati. Objekti snimanja svrstavaju se u polukrug i zauzimaju tipične fotografske poze. Daju do znanja kako znaju da se trebaju skupiti, približiti jedni drugima da bi stali u kadar. Daju, zapravo, do znanja da ne razumiju prirodu novog medija koji traži pokret, dinamiku, promjenu, spontanost. Komična strana ovog podešavanja za fotoaparat pred video kamerom zadobiva tragikomične dimenzije usporedbom s aktivistima *Greenpeacea* koji jurišaju na brodove s opasnim teretom, pentraju se po dimnjacima problematičnih tvornica, izlažu se hapšenjima i privođenjima. Ne stoje u polukrugu i ne kasne jednu tehnološku generaciju.

Svaka nova tehnologija utječe na ljudsko iskustvo, mijenja ga i dresira.

Ekstenzije, odnosno naši tehnički produžeci - postaju dio nas samih. U bliskim susretima starih navika i novih tehnologija, utjecaji dresure postaju bolno ili komično vidljivi. Navika fotografiranja i način fotografiranja izranjaju na površinu kao sjećanje na staru tehnologiju. U novim zrcalima pojavljuju se naše stare navike.

Proizvodi novih strojeva/kamera pojavljuju se kao nove ikone paralelnog virtualnog svijeta koji preuzima vodeću poziciju u našim životima. Znakovit je primjer majke koja na pohvalu ljepote njezina sina uzvraća: A tek da vidite njegovu fotografiju!? Ono lijepo i vrijedno pripada dakle, tehničkoj zabilješci trenutka, a ne trenutku kao takvom - slici osobe a ne samoj živoj osobi. U nerazumijevanju prirode medija zaborav je naše vlastite prirode.

Istovremeno, snaga te iste fotografije koja majku čini sretnom, može izazvati, proširiti, probuditi, sreću mnogih ljudi u određenom kontekstu i u posebnim okolnostima. Samo, za to je potreban prijelaz iz stanja hipnoze u stanje buđenja, i sebe i okoline; prijelaz od gledateljske fotelje do aktivnog sudjelovanja u globalnom procesu.

U našem podešavanju pred fotoaparatom ili video kamerom dio je ljudskog priznanja odredbenih utjecaja novih tehnologija. "Izgledati", već odavno nadomješta "biti", odnosno, biti korisnim. Podešavati se prema zahtjevima starih medija u situacijama posredovanja novih medija, znači onemogućiti pravu razinu komuniciranja, i bilo kakvu mogućnost utjecaja na oblikovanje virtualnih svjetova u kojima se krećemo, a posredno i medijima posredovane zbilje. Greenpeaceovci su godinama mogli nastaviti pisati dopise i držati tribine. Tribine i dopisi bili bi njihova granica. Ulaskom u kadar vijesti globalnih korporacija - ušli su u živčani sistem globalnog svijeta. Njihova je granica postao Svijet.

McLuhan je zamijetio da su za smrt Lee Harweya Oswalda (čovjeka optuženog za smrt Kennedyja) krive i kamere i novinari, jer su, nakon njegova hapšenja, ljudi osiguranja više brinuli o tome kako će izgledati u reportažama i na fotografijama, nego na to da korektno odrade svoj posao i zaštite uhićenika.

Zaštitari su razumjeli snagu dolazećih medija. U njihovom se držanju već može očitati: Budućnost će pripasti onima koji će se znati postaviti prema potrebama prirode novih medija.

Mediji se hipnotički utiskuju u našu svijest. Sa znanjem i osjećanjem starih ekstenzija/produžetaka/tehnologija u sebi, pokušavamo se koristiti novima. Neke od prvih tiskanih knjiga ljudi su odmah nosili na prepisivanje. Još uvijek je tek posjedovanje knjige u rukopisu značilo – stvarno posjedovanje knjige. Sigurnim se i tada činilo samo ono što je već bilo u obliku navike sadržano u iskustvu.

Stoljeća učenja napamet i izgovaranja teksta naglas, u skladu s pravilima govorništva, rodila su čuđenje kod promatrača kada su vidjeli da pojedinci čitaju knjigu ne izgovarajući ni riječi. Prvih stotinu i nešto godina u pravilu su se tiskale knjige u kojima su otisnuti rukopisi prošlih stoljeća. Kao u situaciji pred video kamerom, pred tiskarama su se "gužvali" stari rukopisi čekajući svoju novu odjeću. Navika pisanja za novi medij doći će, kako bilježi McLuhan, tek iza 1700. godine.

Skolastičko odbijanje medija tiska ponovno se javlja u nerazumijevanju prirode novih medija, njihovih opasnosti ali i benefita. I danas smo, dakle, svjedoci odustajanja od novih medija i njihova nerazumijevanja. Dio intelektualaca, i danas, ili odbija koristiti nove tehnologije ili ih ne koristi na način i u opsegu koje one omogućavaju. Vjerni olovci, linearnoj rečenici, sabranosti trenutka u kojemu pišu, usuglašenosti brzine pisanja i brzine mišljenja, na kompjutorske programe gledaju kao na glasnike nove pustoši.

Dijelom su čak i u pravu. Ali samo jednim dijelom i to onim manjim. Ne možemo se uz film sabrati onako kako to možemo uz knjigu. Ali niti s knjigom nismo toliko blizu učenju koliko su bili skolastički učitelji i učenici koji su spise čitali ali i dopunjavali. Filmovi sa svoja 24 frema u sekundi ne dopuštaju nam distancu, ali niti usmeni ep izvođen uz gusle u trajanju od cijele jedne noći svojim slušateljima također nije dopuštao odmak.

Televizija je vjerojatno zadnji medij *jednopartijinog* emitiranja programa. Televizijska je antena zadnje oružje otvorenog jednolinijskog porobljavanja svijesti i vremena suvremenih građana kao gledatelja. Televizijski studio monumentalna je piramida u kojoj politički faraoni izgovaraju svoja zadnja obećanja bez pokrića.

Pismo je smanjilo našu sposobnost pamćenja, ali je otvorilo prostor civilizaciji pisma. Knjiga je stvorila publiku i dovela u korice nekada nezamislive sadržaje, ali danas na nju gledamo kao na temelj civilizacije koji nam se ljulja ispod nogu…

Svaka, naime, nova tehnologija boli. Svaka nova tehnologija restrukturira odnose znanja, poslovanja i društvene moći. Svaka nova tehnologija porađa i novu generaciju umjetnika koje su tu da bi nam se ublažio šok novih tehnologija.

I premda mnoge tehničke naprave ne zažive ili se njihova rješenja uključe u neka druga još novija – osuđenost na posredovanja tehnike sudbinsko je za sadašnjost i budućnost čovjeka. I dok će neki od nas i dalje pred video kamerom zauzimati statičnu pozu objekta fotografiranja, drugi koristiti laptop kao šalabahter – ključni zadatak za treće postaje upravo ovladavanje novom pismenošću, odnosno razvijanje kreativnosti u novim tehnologijama. Prenijeti poruku danas ne znači šapirografirati dvije i pol misli ili tri primisli, u obliku rečenice prepoznatljivo naredbodavnog diskursa.

Vrijeme je interakcije. Držanje tijela, nekad važno za socrealističke parade danas je važno za političare ili neke druge glumce. Poza neupućenoga u tehniku pjev je mišljenja nesvjesnog određenosti nekom starijom tehnikom.

Kraj televizije

Sve je povezano i svi smo povezani. I onda kada se naši stavovi odbijaju, kada ih se ignorira, oni su izrečeni i imaju svoj učinak. Mali valovi u sebi razvijaju prepoznatljive oblike velikih. Povijest čovjeka, povijest je suodnošenja ljudskog bića sa njegovim ekstenzijama, koje ga oslobađaju ili zarobljavaju. Tko je u svojim rukama imao snažnije ekstenzije određivao je pravila, postavljao ideologije, donosio svjetonazore, oblikovao interesne grupe...

Ako je papirus omogućio pokretnoga Boga onda je jednako tako umnožio i hijerarhije svećenika koji su tog pokretnog Boga približavali ljudima nesposobnima da Boga odčitaju i dožive iz papirusa. Ako je papir omogućio Rimsko Carstvo kako u širenju tako i u njegovom nestajanju onda je on sobom donio i hijerarhije državnih službenika, hijerarhije članaka rimskog građanskog prava, knjižnice i arhive kao magijske izvore snage njihovim vlasnicima i korisnicima.

Ako je pojava elektroničkih medija podigla glavu recipijenta s teksta (i papira na kojemu je tekst prikovan), oslobodila oko za boje (koje su sredinom prošlog stoljeća 'eksplodirale') omogućila istovremenost informiranja/oblikovanja mase primatelja informacija (kojim je stvorena nova generacija recipijenata nesklonih pisanom i tiskanom tekstu); ako je taktilnost televizije donijela ono što McLuhan naziva međudjelovanjem svih osjetila; konačno, ako umreženost ide putem dvosmjernog komuniciranja – onda su McLuhanove najave bile blagovremene i predskazivačke.

Svaka hijerarhija (partijska, stranačka, religijska, korporacijska), razvija komunikaciju koja ima glavu Janusa. Lice je zategnuto injekcijama načela, prihvatljivih općih mjesta, dakle onoga što se mora otkriti ili reći. Naličje najbolje oslikava poznata uzrečica o birokraciji koja onemogućuje upravo ono što bi trebala omogućiti. Googleova revolucionarna tražilica uzrokovala je osnivanje mnoštva fiktivnih poduzeća nakon što se shvatilo da su linkovi jedan od ključnih parametara te tražilice. Alpha će naše privatne datoteke moći pretraživati postavljajući (sebi) pitanja. Svaka nova ekstenzija donosila je nova pravila igre - rušila i uzdizala.

Francuski impresionistički slikar, Seurot (kojega McLuhan naziva 'prorokom televizije') nije mogao znati za točkice i linije sprave koja će se pojaviti nakon njegove smrti, ali je prikazivanjem igre svjetlosti na točkicama kojima je slikao - otvorio prostor razmišljanju o djeljivosti budućeg ekrana, oblikovanju slike svjetlošću, te na taj način – anticipirao ekran elektroničkih medija.

Uz Baudelaireov stav da je i čitatelj uključen u poetski proces ide i nova činjenica medicinskih, bioloških i neurolingvističkih istraživanja koja (pojednostavljeno rečeno) pronalaze da je više živčanih trasa prenošenja informacija od mozga prema oku nego od oka prema mozgu. Kreiramo dakle sliku. Aktivni smo, uostalom poput najsitnijih čestica koje mijenjaju svoje ponašanje dok ih gledamo. Osuđeni smo na poetičko ustrojstvo logosa.

Kada govorimo o kraju televizije govorimo o približavanju kraju utjecaja paradigme jednosmjernog komuniciranja koje je raslo i razvijalo se od prvih glinenih pločica i Mojsijevih kamenih ploča, preko pisma, rukopisa, knjige do tiska općenito, te do radija, filma i televizije.

Govorimo o kraju dominacije tehnike koja svijet postavlja/utemeljuje/gradi između emanatora (proizvođača svjetlosti, istine i informacija) i primatelja zaduženoga da informaciju dobivenu odozgo pretvori u vjeru, zakon, nacionalni zanos, ideologiju, kulturu, civilizaciju…

Svaka je tehnologija imala svoja uska grla. Pisari su u početku bili robovi. I bilo ih je tek toliko da popišu vlasništvo svojih vlasnika, pismo religijskih hijerarhija, u početcima, kastu je svećenika više odvajalo od puka nego što ga je puku približavalo. Sve knjige svijeta, prvih stoljeća Gutenberga stale bi danas na jedan dobar digitalni nosač podataka. Pa, ipak stvarale su intelektualce, umjetnike, znanstvenike - grupaciju koja se smatrala upućenijom od upućenih, odnosno, koja je mislila kako ima dovoljno informacija s kojima može biti alternativa religij-

skim hijerarhijama. Tehnologija umnažanja knjiga, umnažala je intelektualna zanimanja.

Onako kako su institucije koje su odlučivale o objavljivanju ili neobjavljivanju neke knjige bile usko grlo na identičan su to način i urednici prvih novina, radijskih i televizijskih emisija.

Čin odluke svjedoči o uskom grlu. Svjedoči o postojanju kreatora javnog mnijenja, ljudi zaduženih za oblikovanje svijesti jedne zajednice. Novi medij, novi programeri, novi decision makeri, nove navike.

Televizija je vjerojatno zadnji medij *jednopartijinog* emitiranja programa. Televizijska je antena zadnje oružje otvorenog jednolinijskog porobljavanja svijesti i vremena suvremenih građana kao gledatelja. Televizijski studio monumentalna je piramida u kojoj politički faraoni izgovaraju svoja zadnja obećanja bez pokrića. Televizijski su urednici zadnji profesionalni medijski egzekutori koji javno mogu rušiti vlade, s njima zajedno započinjati ratove, glumiti angažman i istovremeno odrađivati posao za neke druge, iste takve.

Cenzura se povlači u pretraživače naših baza podataka. Od njih ćemo uskoro moći saznati i svoje vlastito mišljenje.

Satelitska je tehnologija u samo malom postotku, omogućila da upoznamo male i siromašne zemlje i njihove kulture (u svijesti su nam prisutne kao zemlje-problemi odnosno zemlje u ratu). Satelitska je tehnologija većim dijelom služila za otvaranje novih tržišta i prostora za apliciranje ideologija vlasnika satelita. Satelitska je tehnologija napad na najniže strasti slikom, te konzumerizam kao rezultat kreiranja ljudi kao sretnih strojeva, pokopavši time ideju socijalizma. Zapad se do te ideje tek treba uzdići.

Gledatelj komercijalnih televizija je, potpuno pogrešno, još uvijek uvjeren kako gleda televizijski program a u predasima konzumira reklame. Ne razmišlja o odluci korporacija da kreiranje programa podvrgnu interesima oglašivača. Programi su samo nastavak oglasnog vremena onako kako je takozvano slobodno vrijeme radnika samo produžetak neslobodnoga rada.

Sve knjige svijeta, prvih stoljeća Gutenberga stale bi danas na jedan dobar digitalni nosač podataka. Pa, ipak stvarale su intelektualce, umjetnike, znanstvenike...

Jednolinijska, *jednopartijina* tehnologija razvila je tehnologiju poslušnosti i pasivnosti: emitiranje programa - emitiranje je istine. Emitiranje laži - emitiranje je programa protiv kojega se 'ne može ništa'. Nakon samo pola stoljeća televizije čovjek je postao šizofreno biće koje gleda prati i sluša ono u što ne vjeruje; prihvaća kao neminovno ono protiv čega se buni cijelo njegovo biće.

Svaka tehnologija razvija svoj psihološki ekvivalent u čovjeku. Generacija ropstva televizijskih gledatelja teško će razumjeti slobodu odabira generacije internetske mreže, ali i njihovu tjeskobu pred *tihim bratom*, koji nečujno pretražuje datoteke, kreira profile i evidentira svoje potencijalne neprijatelje. Političke vlastodršce neće rušiti nove političke ideje nego odluke novih generacija određenih novim medijem, nove horizontalne komunikacije. Političkim vlastodršcima još jedino mogu pomoći nove uredno sortirane baze podataka u kojima će svaki oblik mišljenja i svaka duša imati svoje mjesto.

Blogovi su u svijetu počeli stvarati neovisne platforme informiranja javnosti. Nova mrežna umjetnost ostat će vječnom tajnom jednolinijskoj generaciji knjige i televizije. Pred vratima smo neslućenih mogućnosti komuniciranja. Zašto nam se ta vrata tako sporo otvaraju? U kome ili čemu je problem?

Dio problema je u našoj navici: ropski raditi ako imamo posao, ropski se odmarati za sljedeći posao. Ropski preuzimati slike koje se odašiljaju iz TV centara bliskih središnjicama moći, ropski ih pronositi slažući se s njima ili suprotstavljajući im se.

Političari i vlasnici korporacija računaju na našu naviku. Naviku gledanja i slušanja iz jednog centra, televizije su u nama razvijale desetljećima. Nerijetko pobunu protiv vlastitih navika, pa, makar one bile i loše razumijemo kao pobunu protiv nas samih. Otuda šutnja i prihvaćanje neprihvatljivog.

Gledajući političke emisije mi danas ne provjeravamo lažu li nam ili ne. U pravilu pratimo kako nam lažu. Špica, svjetlost, šminka scenografija i osmjeh - rijetko dobijemo više od toga.

Mi znamo da su prehrambeni proizvodi u katalozima proizvedeni photoshopom a ne uzgojeni u prirodi. No, tu smo laž prihvatili kao jednu u nizu civilizacijskih tekovina i rijetko ćemo se pobuniti kada vidimo da kupljeno nije obrađeno photoshopom. Civilizacijski gledano, mi smo uistinu pojeli proizvod dotjeran programom za obradu slike. U nesavršenom svijetu realnih prehrambenih proizvoda gotovo da i ne želimo sudjelovati. Iluzija je uvijek dobro došla, na njoj smo odgajani a protiv želučanih tegoba borimo se tabletama.

Odnos centar - periferija u našim se psihologijama strukturira kao naviknutost na pasivnost.

Desetljećima razvijamo pasivan oblik primanja vijesti i udaraca, odluka i kazni, ideologija i laži. Andersovoj ocjeni da je laž u televiziji pronašla sredstvo kakvo nikada nije imala na raspolaganju, s nešto opreza treba pridodati da će u budućnosti pitanja vjerodostojnosti procjena profila osoba, na temelju tajnih pretraživanja njihovih datoteka, biti još monstruoznije sredstvo.

Kraj televizije, kraj je uredničkih jednoumlja. Njihov kraj, početak je kraja najgrubljeg oblika posredničke demokracije. Bez kanala jednoumlja, bez stare navike novih generacija teško će se moći istovremeno smiješiti i lagati, prodavati ideologiju kao znanje a znanje srozavati na razinu marketinških uputa.

Suvremeni je građanin, koji na leđima nosi desetljeća medijske dresure, razapet između svijesti o činjeničnom stanju i nepostojanja rješenja. Ponaša se poput pacijenta koji liječnicima ne vjeruje, ne bi išao na sistematski pregled ali bi od liječnika volio čuti od čega boluje.

Živimo u prijelaznom vremenu tehnologija. Ideologija horizontalne komunikacije bit će novo područje interesa velikih korporacija. Skenirani svijet uskoro će se moći dobiti na više adresa. Brzinom svjetlosti naša će misao biti dijelom baze podataka na raspolaganju cijelom svijetu.

O istini i laži neće odlučivati članovi zainteresiranih političkih stranaka ove ili one saborske komisije, ove ili one državice. Jednopartijski kanali oblikovanja svijesti građana gubiti će iz dana u dan svoju snagu, razlog postojanja, a samim time i postojeće oblike. Nacionalne televizije će nestati jer će nestati generacije kojima je takav program potreban kao doping. Na početku smo samoga kraja.

Jedno od središnjih pitanja filozofije medija može se uobličiti i na ovaj način. Zašto je još uvijek televizijski dnevnik u prosjeku najgledanija televizijska emisija? Naime, sve vijesti koje ćemo vidjeti na dnevniku, već su objavljene. Radio je puno brži, a internetski portali vijesti koje će se kasnije pojaviti u središnjim dnevnicima, znaju objaviti i dvadesetak sati ranije. Što očekuje vjerni gledatelj koji svoje slobodno vrijeme daruje marketingu između dnevnika i sporta i sporta i vremena?

Zašto taj ritual toliko podsjeća na odlazak u bogomolju rezigniranog vjernika koji više ne očekuje čuda, ne očekuje buđenje nade, osmjeh na licu ili novi polet? Ne podsjeća li pomalo sjaj ekrana na sjaj zlatnoga teleta kojemu se klanjao Mojsijev narod čim bi izgubio kontakt s riječju Mojsijevom? Zlatna telad zlatne televizije navikavaju nas vjerovati u način komuniciranja u kojemu su oni izvor, a mi velikodušno veliko more koje će prihvatiti i razgraditi sve korporacijske fekalije. Onako kako se narod Mojsijev morao 40 godina oslobađati navike ropstva, danas s lica zemlje polako odlazi generacija naviknuta na ropsko primanje programa iz jednog centra

Demokracija je društveno uređenje nastalo u antičkoj Grčkoj. Zamišljena je kao vladavina većine u uvjetima gradova-državica (polisa) koji su bili tako veliki (mali) da se s jednog kraja države na drugi moglo nekoga doviknuti. Je li ovaj okolnost bila slučajna ili je ona u temelju mogućnosti demokracije kao takve?

Kakva je demokracija moguća u oblicima organizacije u kojima posrednici preuzimaju više nego je za njih predviđeno?

Razlika između neposredne i posredničke demokracije nije u vremenu nastanka ili zastarjelosti neke kulture ili civilizacije. Pitanje neposrednosti pitanje je medija koji to omogućuje ili ne omogućuje. Neposredno su se Atenjani dogovarali na Agori, ali i posredno u skupštini. No svaka posredno donesena odluka još za dana bila je na Agori i temeljito prodiskutirana od svih politički aktivnih (slobodnih) članova zajednice

Pitanje političke korektnosti pitanje je otvorenosti prema medijima, komunikaciji, informiranju, dijeljenju procesa odlučivanja s građanima. Nedostatak ove korektnosti proizvodi tajne fileove, kriminalističke dnevne novine, osjećaj apatije, povlačenje biračkog tijela u ilegalu.

Mijenjaju se mediji kroz povijest. Postoje zanimljive razlike mehaničkih, električnih i digitalnih medija. Suvremene digitalne platforme umreženosti promijenit će načine komuniciranja do te mjere da će samo nove generacije moći odgovoriti tom izazovu. Stoga je kraj televizije kao medija manje važan od kraja jednolinijske komunikacije emitiranjem iz središnjica. Digitalno doba donosi praktična rješenja naših teorijskih pitanja i nedoumica koje nas muče.

Za novu dimenziju slobode treba biti nezarobljen, nehipnotiziran i neorijentiran na antene.

Mirza SINANOVIĆ

Ratne priče i zabilješke ratnog reportera (1992. - 1995.)

ŽIVOT U DŽAMIJI I OKO DŽAMIJE

Četnici su prvo ušli u selo Umoljani na Bjelašnici. I sve srušili i popalili. Tamo gdje je bilo selo, sada je velika gomila kamenja. Kao da nikada ovdje nisu bile planinske bosanske kuće, niti su živjeli Bošnjaci!?

Zapaljena su i sela Rakitnica, Donji i Gornji Šabići, Lukomir... Zgarišta na brdovitim visoravnima.

I, čudo neviđeno! Džamija pored puta. Netaknuta. Kao oaza iz drugoga svijeta. Njena munara, dograđena, kao da je prislonjena sa strane, nadvisuje užas... A život je baš ovdje u i oko džamije.

Dođu borci i obave namaz. Bjelašnički putevi dovedu i putnike iz drugih poharanih sela u kojima su četnici prvo srušili džamiju... Žene i starci čuvaju ovce oko džamije. Djeca se igraju na livadi ispod džamije...

Tek u prikrajku je priča o tome zašto četnici nisu srušili ovu svjetlost koja svijetli muslimanima, kako je to jedan borac pokušao opisati svome saborcu. Dvije su priče. Prema jednoj, hodža iz ovoga džemata svojim zapisom spasio je srpsko dijete koje je bilo na umoru. Prema drugoj, srpsko dijete spasio je doktor Mustafa Pintol.

Selo Sinanovići nadovezuje se na Umoljane. I putem i stradanjem. Ali nije sve kao u Umoljanima. Ispod krovnih konstrukcija vise polusrušene zidine. Došli su prvi Sinanovići na svoje zgarište. Prvi nakon oslobođenja sela. Za borcima dolaze žene i djeca, ali i kiša i vjetar. Na Bjelašnici je i začeta ona narodna: Ništa teže, a ni gore ne može se desiti putniku namjerniku nego kada mu kosti čuva kiša, a prsa bjelašnički vjetar. Oduvijek je tako.

Putniku valja stići prije mraka u džamiju i skloniti glavu. I pored kiše i vjetra, ako može birati, ići će pješke, a ne u vojničkom džipu ili kamionu. Jer džipom upravljaju i stijene i blatne dubodoline. Mogu

ga lahko saplesti i razbaštiniti. Samo, život traje i obnavlja se u džamiji i oko džamije.

SINE, KAKO TI JE NA ONOME, DRUGOM SVIJETU?

Na noć prije nego što je otišao u akciju, osjećam da mi hoda po kuhinji, a ja ležim. To sam ga sanjala.

I kada su došli da mi kažu da je nesto, ja sam ga opet sanjala. Kako sam ga sanjala? Osjetim njegove hladne noge, leži... I sad ga sanjam, ali ko da leži u drugoj sobi. Dođe nana, i ja joj kažem:

- Došao nam Armin sa onoga svijeta.

Provirim u tu drugu sobu, a on sjedi. Kažem mu:

- Mama ti je bratu javila da si ti poginuo. Ja slagala. Vidi, ti sada nama došao. On se samo smije.

Tu noć probudila sam se pred sabah. Sanjala sam da je Armin došao sa vojskom i kaže meni:

- Ustani, majko, da klanjamo sabah.

Pitam ga gdje se nalazi, a on mi samo ponovi:

- Ustani, majko, proći će sabah.

Tada sam se i probudila. Sabahsko vrijeme samo što nije prošlo i ja sam pohitila klanjati.

Pitam ga:

- Hajde ti nama kaži kako je na onome tamo svijetu? Jesi li u Džennetu?

On se samo smije i ništa ne priča.

- Pa ko ti je, sine, otvorio vrata, kako si nam došao?

Kaže:

- Majko, vrata mi je otvorio Božiji Poslanik. On svim šehidima otvara vrata.

Onda ga pitam:

- Borite li se vi kada je akcija.

Šuti, kao da nije pametno pitanje. Istom, dođe mi i nena. Sad će, mislim se, on nestati, kudli ona dođe? Nije nestao. Još sjedi. Rumen. Ne priča. Samo ja pričam, a on se meni smije. Ja sam njega tu noć tako sanjala. Svu noć. Kada sam ustala, komšije mi kažu:

- U tebe je svu noć gorjelo svjetlo u sobama. Tako ti je gorjelo svjetlo da ti se vidjela sva kuća.

A ja sam svu noć spavala. I neću da im kažem da sam svoga Armina sanjala. Ali mi šćer pred svima kaže:

- Majko, da znaš šta sam ja sanjala?

- Šta si - rekoh - sanjala?

- Svu noć sam brata sanjala. Sve me žuljo njegov lakat. Ležao je među nama. Išli smo i uz stepenice mojoj kolegici Hatidži, ali mi Armin kaže na pola stepenica: "Neću Hatidži, ja sam se zamorio pa bih išao u mezar. Hajde i ti sa mnome da vidiš gdje ja odoh." Mene, mama, bilo strah pa sam ti se probudila. Kad smo ušli u gasulhanu, s vrata nas zapuhnuo lijep zrak. A kada ga otkriše, još jači miris osjetismo. Iz rane na glavi tekla je krv. A tijelo? Subhanallah, kao da nije od mejta. Harun ga onakvog mirisnog sve miluje:

- Ja Rabbi, Ja Rabi! Ukabuli mi dovu da i ja idem za njim.

Arminovi jarani donijeli su mi teku u koju je pisao šta je radio, pa i pred samu akciju, prije negoli će preseliti. Na kraju piše: *Babo, ne tuguj što sam poginuo. Ja nisam poginuo, ja sam se samo preselio na bolje mjesto. Majko, ne žalosti se, već se zahvaljuj Allahu, džele šanuhu, jer nam On kroji sudbinu. On nas nagrađuje džennetom i kažnjava džehennemom. Zahvaljujte Allahu što mi je podario čast da poginem u Njegovo ime. Majko, ti znaš da šehid ima pravo da u džennet uvede 70 osoba. I ja ću, majko, oče, vas uvesti, ako Bog da. Samo mi halalite.*

Znao je da će preseliti, pa je sve napisao. Sanjala sam ga i nekoliko dana nakon dženaze. Pitam ga:

- Otkuda ti, sine? A on se nasmija i kaže:

- Mi možemo doći kada god hoćemo.

Pitam ga, opet:

- Ko ti je, sine, otvorio vrata?

- Poslanik - odgovori on meni.

- Sine, kako ti je na onome, drugom svijetu?

On se, kao u svakom mom snu, samo smije. Ne govori ništa. Ja ga sve ispitujem, a znam da je preselio. U snu mu stalno vidim bose noge. Subhanallah, i danas osjećam hladnoću s njegovih tabana... Jednom, ja sjedim, a on me pita:

- Učiš li ti, majko, za Ahiret? Ako meni nešto bude, nemojte se sikirati, i nemojte mi za tijelom žaliti. Tijelo truhne, ono je zemlja i ide zemlji, a duša živi na Ahiretu.

OSMAN I TENK

Ko god da dođe na Igman, stariji borci mu pričaju kako je Osman savladao čitav tenk. To i ne bi bio neki podvig da se borba sa četnicima nije završila berićetno. Ovako, ispalo je da je Osman spasio čitavu planinu Igman i sve naše borce... Bilo je to na prijelazu iz toplog juna u topliji juli. Četnici su bili podigli veliku silu kako bi sa svih strana opkolili Sarajevo. I žene, i djeca, i borci bili bi tada zatvoreni. Preko uzvišenja Rogoj i malog mjesta Trnovo, i s druge strane planine Bjelašnice, četnici su krenuli prema Igmanu. A naši borci, žene i djeca mogli su samo preko Igmana izlaziti iz Sarajeva i ići u druge slobodne gradove...

I, eto, četnici su krenuli silnim tenkovima. Baš kao aždahe. Ništa im nije moglo ostati na putu. U svakom selu na koje su nailazili palili su kuće, štale i sijeno. Nene i majke sa djecom u koloni bježali su prema Pazariću i Tarčinu. Odraslija djeca tjerala su ovce i stoku ispred sebe. Iz ovih dana i potiče Osmanovo junaštvo. Da se kaže: Osman nije sam savladao neprijatelje, niti je sam spasio žene i djecu, ali je u ovoj borbi ispao pravi gazija... Kada su četnici popalili sela, namjerili su se na jedno poveliko brdo na Igmanu koje je narod ovoga kraja zvao Proskok. Tu su ih čekali naši borci.

Četnici su prije mraka, nakon zatišja, napali iznenada, ali ovaj put sa mnogo tenkova. Ove gvozdene grdosije gruhale su i brektale da se šuma prolamala od buke. Svako živ bi se skamenio od straha. Sve se kršilo i lomilo. Baš kao da deset aždaha plamenim jezicima hoće sve spržiti i satrati. Iza tenkova, kao đoje, krili su se neprijateljski vojnici. Mislili su da će sakriveni pobijediti naše borce i osvojiti Proskok i da će se popeti na vrh Igmana... Našim borcima sve je krenulo naopako. Neki su se, beli, i uplašili ovih gvozdenih smrtonosnica, što i nije sramota. I onim najhrabrijim nije bilo pravo kada im je komandant Hanjalić rekao da su potrošili svu municiju za tenkove. Pa, haj' ti sad? Kako bez municije? Pogotovo šta sa tenkovima? I borci su prestali pucati. Šutjeli su i čekali.

I, tako, dva tenka, prije drugih, došli su do rovova u kojima su bili naši borci. Mogli su ih čak i pregaziti. U tim dugačkim sekundama, kada se odlučivalo o životu i smrti, komandant Dževad upita borca do sebe:

- Osmane, gdje ti je top?

- Kakav top, komandante!? Znaš da njime nisam gađao tenkove, samo rovove, i to s brda na brdo. Tako su u njemu podešeni nišani. Znaš i sam, komandante...

- Osmane, uzmi top i gađaj tenk!

- Ama, pobogu si, komandante...

- Osmane, uzmi top i gađaj tenk!

- Razumijem, komandante!

Oči boraca bile su uprte u Osmana. Znali su da ih čeka borba prsa u prsa, ali su čekali da vide šta će on uraditi. Osman je, kao da je puška, podigao kineski bestrzajni top na rame i počeo nišaniti. Tražio je pogodnu poziciju. Ali se cijev na kupoli tenka polahko okretala prema Osmanu. Našao se oči u oči s tenkom. Ko će prije opaliti. Borcima su se sekunde činile kao sati. I, Osman prvi opali. Pogodio je točkove-gusjenice, a nakon toga kupolu. Tenk se zapalio. S topom na ramenu, potrčao je prema drugom tenku...

Naši borci, koji su ovaj mejdan usplahireno posmatrali, trgli su se iz obamrlosti koja im je prikovala noge za zemlju i krenuli. Neprijateljski vojnici su kao bez glave bježali nizbrdo, prema selu Dejčići. Mlađi borci, koji su mogli dobro trčati, gonili su podaleko neprijatelje, a oni stariji, na čelu sa Osmanom, ostali su na položajima... Eto, što je Osman valjao u ovoj borbi! Četničkoj aždahi polomljeni su zubi na Proskoku.

- Najviše žalim što mi drugi tenk umače - pri-

čao je te noći Osman borcima. - Okrenuo se nazad i pobjegao koliko ga gusjenice nose. Da se moglo, uprtio bih top i stigao ga do kraja kose. Ali šta je - tu je. Jeste da to nema u vojnim školama, ali u pravu je komandant: može top protiv tenka. Vidjelo se da može...

Osman je ratovao na goraždanskom bojištu. Specijalnost su mu bili uništenje mitraljeskih gnijezda i rovova iz topa. Ali, nakon ovoga podviga na Igmanu, sve ove specijalnosti su mu propale. Borci su ga prozvali raznim nadimcima: Osman Tenkoubica, Graditelj Obale Tenkovače, Tobdžija s Ramena, Kinez Bestrzajac.

A kada se priupita borce o ovome događaju, oni ljubomorno odgovore:

- Pa, namjerio se tenk na Osmana i tenk je vidio ko je Osman.

MOJI KURBANI

Sinko, hajde, bujrum, sjedi. Dolazili su još neki tvoji. Neka, neka. Sjedi. Eto mene. Samo da pristavim kahvu. Svi negdje hite. A ti ravno, vamo? Jah... Otkako nas napadoše ovi neljudi. Kako ih, ono zovu? Agresor. Otkako nas napade agresor, moramo hititi. Pa, šta nam Allah dade... Ja čekam kada će mi koji od sinova na vrata.

Rodila sam ih devet. Trojicu mi uze crna zemlja. Jedan je invalid... Uvijek je bilo kako On hoće... Evo, pošećeri, ko u svojoj kući... Kad mi sinovi dođu, kao da su mi meleki ušli u kuću. Sve bih da im budem pri ruci. Da im šta ne usfali. Poletim sad tamo, sad vamo. A, opet bih htjela što duže da ih gledam. Radost mi je dok ih iz prikrajka gledam...

Onda sam ih budila polahko. Da se razaberu. Stariji momci bi prvi išli na umivanje. A kad bi se obukli, stali bi radosni pred babu. On bi ih obilazio i pregledavao. Ko u vojsci... Omer je uvijek nešto izvodio. Svi bi mu se smijali. Sabahudin bi se nadvisivao iznad njega; beli, da je viši. Meho bi s rukama vragolio Salki iza leđa. Muhamed je mirno čeko. Ponekad bi se grohotali. Nešto bi između sebe muhabetili. Kao, imaju nekih tajni. Kao, da ih ja ne znam...

Sjećam se i Kurban-bajrama. Babo je birao crnog ovna, a prije toga bi ih podučavo. Svi bi mu se smijali, jer su znali šta će pričati. Muhammed bi se nadovezao kako je vjerovjesnik Ibrahim htio žrtvovati Ismaila, a onda mu Allah podario ovna, da ga

zakolje umjesto sina...

Prije je bio običaj da muška djeca iza bajram-namaza idu sa zelenim bajrakom i prije mraka oblete sve muslimanske kuće. Utrčavali su u svaku avliju. Neko bi od njih naglas proučio Euzubillu i Bismillu... Svi bi ga pratili sa: Amin. Kada bi od domaćina dobili bajramluk, trčali bi u drugu avliju. Tako, sve redom, dok ne obiđu sve mahale...

Moj Kurban-bajram i hadž su moji sinovi Ramiz, Omer i Munib. Kurbanom se njih sjećam. Mojih šehida i gazija. Oni su moji kurbani.

Evo ovako: Meho, Ismet, Suvad, Salko, Ramiz, Omer, Munib, Muhammed i Sabahudin. Čekaj da ponovim, gluho bilo da koga zaboravim... Jeste, deveterica...

Nekada krenem u sobu da nešto uzmem i zaboravim što sam ušla. I ponovo se vratim...

Nikad ih nisam razdvajala, pa neću ni u pameti. Ali ih je Allah razdvojio. Munib je prvi otišao na Ahiret, na početku rata, u šestome mjesecu. On je prvi krenuo da brani Bosnu... Nije prošlo ni dva mjeseca, a ode i Omer. Njegovi drugovi kažu da se nisu brinuli, jer su navikli da ga ne vide i po nekoliko dana, pa bi se pojavio sa oružjem na naramku... Nije prošlo ni dva mjeseca, a ode mi i Ramiz... Sabahudin je ostao invalid. Allah ga je sačuvao, kako je bio teško ranjen. Kao da je jučer bilo... Munib krenuo na stražu i čim je došao pred komandu, pala granata. Pala je i dok je Omer polagao zakletvu. Dotad su se svaki dan bili u bitkama, a poginuše od granata... Ramiz je bio kod kuće, na dopustu. Neljudi napadoše Stup. On se uzvrtio. Kao da mravi idu uz njega. To ne znam opričati. Onako, teresli, ličio je na babu. Kao da ga sad gledam. "Majko", kaže, krenuli su na Stup tenkovima". Molila sam Allaha da pomogne našima na Stupu. Tamam što sam završila, Ramiza više ne bi. Čekala sam ga na prozoru... Ramiz se nije vratio. Izvlačio je ranjene drugove...

Ramiza sanjam. On pod jorganom, a njegova djeca oko njega. Ne daju mu spavati. Ja, ko, ulazim u sobu, da istjeram djecu. Djeca ko djeca, sjatili se oko njega i hihoću se. A ja ih ne mogoh istjerati i vratim se. Ovo sam neki dan sanjala. A kada sanjam Omera, uvijek velika livada sa cvijećem... Omer spava na livadi. Cvijeće mu miriše iznad glave, a leptirići mu krilima zahlađuju. On se zajapurio, crven u licu, kao serdžada na sećiji.

BARBIKA I MOTOROLA U BABINU KOFERU

Na Žuči sve se potresalo od eksplozija i detonacija. Kao da ovo brdo proždiru i zemljotres i vulkan. Sve se kovitla: i zemlja i drveće... Prijetila je opasnost da četnici siđu u Velešiće. Sarajevo bi tada lahko podijelili...

*

Pričao mi je suprug Enver da je sanjao ružan san. Neke velike zmije su ga napadale. Izutra gleda mene, pa Delilu. Onda je došao njegov šofer. Kaže:

- Moram ići, Žuč će pasti...

Pošao je Enver niza stepenice, a zaboravio ključ od ulaznih vrata. Vratio se. Grli mene, pa Lili...

Čekala sam da dođe. Slušamo, tutnji na Žuči. Gori Žuč... Ne mogu da spavam... Nikada ga nisam čekala ovoliko... Čujem, auto. Vidim Talijana, Ismeta, Aliju... Vratili su se bez Envera...

*

- Delila, gdje ti je haljina za Barbiku?

- Možda je u babinom koferu. Tamo je bila i Barbika.

- Otkuda u koferu?

- Tamo ja čuvam Barbiku. To je u babinoj sobi.

- Šta još ima u koferu?

- Babin pištolj, ova moja Barbika bude, i papiri.

- A otkud i pištolj i Barbika u koferu?

- Pištoljem je babo branio Žuč. Sada ga ja u koferu čuvam. A s Barbikom se igram... Vratit ću Barbiku u kofer. Tamo i nju čuvam. I sve igračke su u koferu.

- A pištolj?

- Ja ne diram pištolj. On je babin...

- A, ako nas napadnu četnici?

- Pucat ćemo iz babina pištolja?

- A, kada nestane metaka?

- Neće nestati.

- A ako nestane?

- Ima Nura bombu.

- I?

- Bacit će je Nura na četnike.

- I onda...

- Šta?

- Kada Nura baci bombu, kako ćemo se braniti?

- Neće bombe nestati.

- A šta ako nestane?

- Pa, fino.

- Kako, fino? Nemamo oružja, a četnici nas napali?

- Ima još?

- Šta?

- Morotola.

- Koja?

- Babina.

- Šta je to?

- To je ono što se priča.

- Pa, gdje je?

- I ona je u babinom koferu. To sam zaboravila reći. I pištolj. I morotola. I Barbika. I sve moje igračke. Sada je sve u koferu.

- I, šta ćemo s njom?

- S čime?

- Pa, sa motorolom?

- Ja ću zvati babine borce da nam pomognu. Oni će doći.

- Svi?

- Svi. I babini komandanti. I drugovi. I Rasim. I Zajko. I Ned`ad. I Vahid. I Talijan.

MEMKO

Dobrinju su četnici opkolili sa svih strana. Naši komandanti nisu znali šta da rade, a četnici samo što nisu ušli u ovo najveće sarajevsko naselje. Tada je dvadeset najhrabrijih boraca, koje je vodio Memko, krenulo u Dobrinju. Kao pojačanje. Imali su povjerenja u komandanta Kerima. On je imao plan ulaska u Dobrinju...

Došli su navečer na Mojmilo. Bila je mjesečina, četnici su ovo brdo osvjetljavali i raketama. I, kao za inat njima, gusti oblaci okupljali su se sa svih strana i kružili iznad Mojmila. Nadvili su se iznad samog brda. Mrak je postao toliko gust da mu nisu mogle nauditi ni svjetleće rakete. Ni prst pred okom nije se vidio kad su naši borci krenuli nizbrdo, pored četničkih rovova. Za dvadesetak minuta došli su iznad ceste prema Dobrinji, a onda su utrčali u samo naselje. Dočekao ih je Ismet. Nije bilo vremena za radost. Kerim je bio siguran da će četnici u sabah napasti Dobrinju 5.

I, to se desilo.

Iz Neđarića u pravcu Dobrinje 5 krenuli su ozloglašeni specijalci iz Niša. Nisu se krili. Iši su slobodno. Nisu očekivali da će im neko stati na put. Okuražili su se nakon osvajanja Aerodromskog naselja. Nisu ni pomišljali da je u Dobrinju došlo dvadeset dobrovoljaca na čelu sa Memkom i Kerimom.

Sve napade naši borci su odbili i krenuli u ofanzivu. Četnicima nije mogla pomoći ni jedinica sa oklopnim transporterima. Memkovi drugovi bili su toliko srčani, da su četnici morali uzmaknuti...

Otklonjene su i barikade kojima je bio blokiran ulaz u naselje. Navečer je u Dobrinju, nakon tri mjeseca, ušao prvi kamion sa hranom. Ovo je početak deblokade, a četnici su preko Dobrinje htjeli povezati Ilidžu, Nedžariće i Lukavicu.

Onda je pala granata. Memku su ruke mahinalno otišle uvis. Napipao je dvije velike rupe u glavi. Krv mu je curila između prstiju. Rukama je mogao zaustaviti. Pritrčao mu je Helać. Svojim velikim šakama vraćao mu je mozak u glavu...

U bolnici u Dobrinji doktor Hadžir ukazao mu je prvu pomoć. Memko je operiran u Koševskoj bolnici... Danas ima radnju na Baščaršiji

ALIJA ĐERZELEZ

Tek što se popeh na Bijelu lijesku, nabasah na konjanika na vrancu. Naoštrio uza stranu kao da ga gromovi gone. Umjesto topuza, zametnuo se municijom, zoljom i sijačem smrti. Pravi gazija.

- Esselamu alejkum, Đerzelez Alija!

- Alejkumu selam. Nego, momak, mora da si ti mene zamijenio. Ja sam ti, bolan, Ethem. I to Ethem iz sela Jabuka. Općina Foča.

- Nisi Alija Đerzelez?

- Jok, vala. Kažem ti, mora da si ti mene zamijenio. Ja sam Ethem, a meni se čini da sam ti toga Aliju viđo u trnovskom bataljonu.

- Beli sam te zamijenio. Isti si mi on. A oklen ti konj i oružje?

- Otkuda bi bilo?! Iz Dejčića, od četnika.

- Hajd' dovale, Đerzelez Ale.

- Ej sahatile, pobratime, ali rekoh ti da si me zamijenio - odgovori ljutito junačina Ethem.

BIOGRAFIJA

Mirza Sinanović rođen je 1955. godine u Foči. Osnovnu i srednju školu završio u rodnom gradu, a Filozofski fakultet u Sarajevu. Diplomirao je na odsjeku "Istorija jugoslavenskih književnosti i savremeni sh/hs.jezik temom "Historijska podloga rodoljubive lirike i dramskog rada Safvet-bega Bašagića" kod profesora dr. Muhsina Rizvića. Krajem 1997. godine objavio je knjigu ratnih reportaža "Smrti i pobjede" koja svjedoči o agresiji na Bosnu i Hercegovinu i velikim bitkama Bosanske armije. Knjiga je objavljena u više izdanja. Početkom 1998. objavio je knjigu političkih eseja "Bosna između Wahingtona Daytona"

2003. godine izašao mu je roman "Žrtvovanje vuku" o genocidu nad bosanskim muslimanima tokom agresije na BiH. Izašao je u pet izdanja. Na arapskom jeziku objavila ga je izdavačka kuća "Daru Selam" iz Kaira, a na engleskom Bošnjako-američka kulturna asocijacija iz Čikaga (SAD).

U augustu 2005. godine izdavačka kuća "Conectum" objavljuje mu roman "San Hasana Nazira" o čuvenoj Aladži džamiji i njenom graditelju Hasanu Naziru. Preveden je na turski jezik, objavila ga je izdavačka kuća "Timaš" iz Istanbula pod naslovom "Sinan in gizli eseri". Roman "Kulin" (izašao 2007.) govori o bosanskom srednjovjekovnom vladaru. U dramskoj izvedbi premijerno ga je predstavilo Narodno pozorište iz Mostara. 2008. godine izašao mu je roman "Ajvaz u Akhisaru" o gaziji, alimu i evliji Ajvazu Dedi.

S familijom živi u Sarajevu.

Izvini što si me silovao

(Osvrt na film "U zemlji krvi i meda", režiserski prvijenac Angeline Jolie)

I šta je ostalo od sve te galamdžijske euforije? "Anđeo od Bosne" se vratio u svoju vilu negdje na Beverly Hillsu ili Provanci ili gdje već, a stanovnici BiH su nastavili svoj turobni postratni život. Kako čujemo, glumica "sa najljepšim bedrom na svijetu" priprema nove projekte, negdje u daljem Trećem svijetu: u Afganistanu, Sierra Leoneu, Ruandi, Iraku... negdje na Ničijoj zemlji. A tko će znati? Možda jednom odluči napraviti i film o američkim 'slučajnim' bombardiranjima nevinih ljudi širom Istoka. Mo'š mislit!

Piše: **Filip Mursel Begović**

Prije nekoliko godina u Beharovom tematu predstavili smo brojna mučna svjedočanstva silovanih Bošnjakinja u periodu agresije na BiH (1992.-1995.). Očekivano, u čitača, bez obzira na etničku pripadnost, broj je izazvao šok i nevjericu. Stoga, redakcija je smatrala da je temat uspio jer je podsjetio na događanja koja se rijetko spominju – dakle, silovanja kao poseban vid ratnog zločina koji je sistematski vršen nad Bošnjakinjama u proteklom ratu. Međutim, nemalo smo se iznenadili kada smo naišli na članak jedne mlade bosanske studentice. Naime, ona se u sklopu svoje studijske grupe, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pozabavila temom silovanja kao nekom vrst muškog inicijacijskog grupnog čina u vrijeme rata. Da ne duljimo, među ostalim, zabrinjavajuća je njena konstatacija: svjedočanstva koja su predstavljena u Beharu su romantičarsko-nacionalnog karaktera. U silnoj želji da zadovolji svoje mentore, jer upravo su oni kreator takvog stava koji bi trebao dokazati postojanje bošnjačke nacionalne mitomanije u svim sferama kulture i društva, ali i ih i dekonstruirati – studentica je zaključila da je svjedočanstvo o silovanju bošnjački nacional-romantizam. Nevjerojatno!

Romantični silovatelj je znanstvena fantastika

Upravo sam se tog događaja sjetio nakon što je u javnosti odjeknula vijest da hollywoodska zvijezda Angelina Jolie snima film o ljubavi između Bošnjakinje i Srbina u srpskom logoru za silovanje. Eto ga, pomislih, ono što nije uspjelo Beharu, napokon će ugledati svjetlo dana – prikaz romantičnog odnosa silovatelja i silovane. No, kao i u neprimjerenoj konstrukciji sarajevske studentice, bez sumnje ćemo zaključiti da u silovanju nema ništa romantičnog! Šta ima romantičnog u tome da vas siluje vod raspamećenih vojnika?

No, raduje da je Angelina Jolie prepoznala zapostavljenu ratnu rakranu te je upravo tu temu izabrala za svoj scenaristički i redateljski debi. I ne ulazeći u detalje, brojka od oko 30 000 silovanih Bošnjakinja nikoga ne može ostaviti ravnodušnim. U medijima, od svjedoka koji su preživjeli, svakodnevno saznajemo o svireposti zločina, o detaljima genocida i etničkog čišćenja, o metodologiji klanja i ubijanja, ali je rijetkost da se otvoreno čuju svjedočanstva silovanih žena. Neosporna je i razumljiva osjetljivost Bošnjakinja na temu silovanja. Zato je i shvatljiva prva reakcija udruženja Žena žrtava rata na film "U zemlji krvi i meda", još u pripremnoj fazi, ali i zabrana vlasti Federacije BiH da se film snima u toj zemlji. Naime, postavlja se opravdano pitanje: kako je moguće da se žrtva zaljubi u silovatelja. To jest, bez obzira na uvid u scenarij, nitko nije mogao znati kako će film izgledati nakon finalne obrade. Jedan od argumenata je da se izrazito naivno pristupa ljubavnom odnosu dva glavna lika – to jest

nekoj vrst bizarne ljubavi između žrtve i silovatelja. Dakle, u takvim okolnostima (govorimo o stvarnim događajima) pričati o ljubavi i romantici može izgledati kao znanstvena fantastika ili – teška i ponižavajuća filmska uvreda.

Stockholmski sindrom

No, Angelinin film scenaristički se bazira na činjenici da su se žrtva i silovatelj poznavali otprije. Riječ je, dakle, o paru koji se na kratko upoznao pred početak rata, a ponovno se susreo za vrijeme utamničenja glavnog ženskog lika u ženskom logoru za silovanje. Rekli bismo, u hollywoodskom smislu, tužna je to priča o dvoje ljubavnika koje neobično, gotovo nastrano, spaja i razdvaja etnička ili vjerska ili klanovska uvjetovanost. Pritom, prikazuje se i kolebanje glavnog muškog lika koji je razapet između osjećaja ljubavi i odanosti vlastitoj naciji te okrutnom patrijarhalnom liku oca.

Manje je poznato da je snimljen film "Kao da me nema" irske redateljice Juanite Wilson po romanu književnice Slavenke Drakulić – također na temu intimnih drama silovanih muslimanki. No, on je baziran na stvarnim svjedočanstvima koji su u romanu literarizirani, a time je suodnos likova realniji, opravdaniji i gledatelju se lakše identificirati sa žrtvom, shvatiti njena psihološka stanja, a žena zatočena u logoru za silovanje neočekivano se zaljubljuje u silovatelja i postaje njegova ljubavnica. Dakle, imamo sličnu situaciju kao i u filmu Angeline Jolie, no, žrtvini razlozi su drugačije prirode: nema prikaza romantičnog zbližavanja sa zločincem, nema *artističkih* golišavih ljubavnih scena - žrtva je izabrala da ju siluje jedan muškarac, a ne njih četrdeset. Nesumnjivo da je kod Drakulićke riječ o opisu Stockholmskog sindroma, emocionalne veze i indentifikacije s agresorom. Bez obzira na to ne treba sumnjati da je Angelina Jolie, kao i Slavenka Drakulić, ovim projektom, kroz faktografsku fikcionalizaciju, željela napraviti posvetu ili spomenik silovanim ženama i uopće žrtvama rata. Već time je na neki način onemogućila zloupotrebu filma. Ipak, neki američki filmski krugovi loše su ocijenili Angelinin film "U zemlji krvi i meda", a jedna od glavnih zamjerki se krije u pitanju: "a gdje joj je balans u prikazivanju sukobljenih strana"?

U filmu nije vidljivo ni jasno tko je izazvao eksploziju koja označava početak rata. Nadalje, Armija BiH se prikazuje kao neka vrsta slabašnog i neuvjerljivog pokreta otpora – šačice gladnih ljudi koji posve naivno spremaju neku špijunsku zavjeru protiv srpske vojne armade. Sudeći po filmu Angeline Jolie, postavlja se pitanje da li je uopće postojala neka vojska koja se zvala Armija BiH i koja je godinama pružala junački otpor nadmoćnoj Vojsci RS.

Izrazito se naivno pristupa ljubavnom odnosu dva glavna lika – to jest nekoj vrst bizarne ljubavi između žrtve i silovatelja. Dakle, u takvim okolnostima (govorimo o stvarnim događajima) pričati o ljubavi i romantici može izgledati kao znanstvena fantastika ili – teška i ponižavajuća filmska uvreda.

Angelinin odgovor dokazuje koliko se saživjela sa pričom koju je pretočila na filmsko platno: "Pa nije bilo ni balansa za vrijeme rata!" – zaista je hrabro odgovarala u stranim medijima. No, da li je baš tako. Imaju li Srbi razloga za toliko negodovanje?

Rade Šerbedžija i 'sveta' Angelina

Ako krenemo od prve scene susreta dvoje glavnih likova u filmu (iako je riječ o fikciji) možemo primijetiti da glavni lik Danijel nosi uniformu tadašnjeg MUP-a BiH. Govorimo li o vjerodostojnosti nije moguća situacija u kojoj bi Srbin u to vrijeme plesao u nekoj sarajevskoj kafani. MUP BiH je već znatno prije bio podijeljen i Srbi MUP-ovci se nisu nalazili u Sarajevu. Zatim, njihov romantični ples prekida granata ili bomba. U filmu nije vidljivo ni

Možda je upravo Šerbedžija bio prvi koji je utjecao na scenarij i forsirao romantičnu priču – neko nakaradno pomirenje u kojem silovana na kraju filma svome tamničaru patetično kaže: Izvini! - i dobije metak u glavu.

jasno tko je izazvao eksploziju koja označava početak rata. Nadalje, Armija BiH se prikazuje kao neka vrsta slabašnog i neuvjerljivog pokreta otpora – šačice gladnih ljudi koji posve naivno spremaju neku špijunsku zavjeru protiv srpske vojne armade. Sudeći po filmu Angeline Jolie, postavlja se pitanje da li je uopće postojala neka vojska koja se zvala Armija BiH i koja je godinama pružala junački otpor nadmoćnoj Vojsci RS.

Srbi bi mogli vidjeti i pozitivnu stranu u liku srpskog generala kojega glumi Rade Šerbedžija. On će u jednoj sceni ustvrditi da su muslimani neki dan ubili pedesetak civila. Šerbedžijin lik će u razgovoru sa glavnim ženskim likom Ajlom objasniti zašto Srbi imaju opravdanja da čine što čine: njemu su '44 ustaše i Handžar divizija na polju ubili čitavu obitelj, da bi, eto, neka muslimanka mogla slikati i biti gospođa u dimijama. Srbi bi mogli biti zadovoljni što se neki lik u filmu nije raspričao o četničkom klanju muslimana '41. i '42. – u Foči, Goraždu, Višegradu, Kulen Vakufu... Četnički pokret je formalno počeo junskim ustankom, ali paljenjem muslimanskih sela. Možda je na to uspio odgovoriti stvarni Rade Šerbedžija, glumac koji je nakon premijere bio zatečen agresivnom reakcijom Srba na film te je u medijima nervozno izjavljivao da je upravo njegov lik ta protuteža – taj famozni balans jer se dokazuje da, iako nema opravdanja za zločine, postoje povijesne uzročno-posljedične veze. Možda je upravo Šerbedžija bio prvi koji je utjecao na scenarij i forsirao romantičnu priču – neko nakaradno pomirenje u kojem silovana na kraju filma svome tamničaru patetično kaže: Izvini! - i dobije metak u glavu. Zatim taj silovatelj-nesretnik, skrhan zbog neumitnosti sudbine koja ga je zadesila, odlazi na prvu nadzornu točku UN-a i predaje se uz priznanje: ja sam ratni kriminalac. Bezbeli smo čuli za ratne profitere i ratne zločince, ali nismo za kategoriju ratnog kriminalca do pojave Angelininog prvijenca.

I sve ostalo u javnosti vezano uz Angelinin film bilo je s bošnjačke strane ili nacional-romantično ili euforično i patetično, a sa srpske, dočekano je *na nož* što je filmu donijelo veliki interes i regionalnih i svjetskih medija. Milorad Dodik voždovski je ustvrdio da su Srbi preživjeli i gore stvari od tog filma, pa će preživjeti i tu hollywoodsku *trebu*. I, naravno, preživjeli su. Šerbedžija je mekim glasom staroga lisca na zagrebačkoj premijeri objavio Hrvatskoj da je Angelina Jolie 'jedna sveta žena'.

Neumjerena bošnjačka euforija

Tiražne bošnjačke novine na naslovnicama su prenosile sliku Angeline Jolie uz koju je pisalo 'Anđeo Bosne'. U prvom broju časopisa PanBošnjak pojavila se teza da je Angelina, kojoj treba promijeniti ime u bosansku inačicu Meleka, prva bosanska kraljica nakon Katarine Kosače... i sve tako redom nizali su se neumjereni euforični ispadi. Kao da su se bošnjački mediji natjecali u tome tko će više i bolje javno hvaliti Angelinu Jolie – novu bosansku kraljicu. A tek bošnjački političari? Natjecali su se tko će se brže-bolje slikati sa "Anđelom od Bosne", ne bi li kojim slučajem dio tog izmišljenog filmskog 'evlijaluka' prešao i na njih. Rekla bi mlada bosanska studentica, ovoga puta s pravom, jedan prikaz nacional-romantizma – i tuge, i tuge.

I šta je ostalo od sve te galamdžijske euforije? "Anđeo od Bosne" se vratio u svoju vilu negdje na Beverly Hillsu ili Provanci ili gdje već, a stanovnici BiH su nastavili svoj turobni postratni život. Kako čujemo, glumica "sa najljepšim bedrom na svijetu" priprema nove projekte, negdje u daljem Trećem svijetu: u Afganistanu, Sierra Leoneu, Ruandi, Iraku... negdje na Ničijoj zemlji. A tko će znati? Možda jednom odluči napraviti i film o američkim

'slučajnim' bombardiranjima nevinih ljudi širom Istoka. Mo'š mislit!

Ništa se nije promijenilo – Srbi se nisu posuli pepelom zbog okrutnih silovanja koje su činili pripadnici Vojske RS, a Bošnjacima su ostali pogolemi računi. Naime, promociju filma u Zetri i gostovanje hollywoodske zvijezde (režiserke debitantkinje) platilo se iz proračuna Federacije. I to su gledali i bosanski oskarovac Danis Tanović i višestruko nagrađivane bosanske redateljice Jasmila Žbanić i Aida Begić. I morali su šutjeti, i pljeskati, i smješkati se, i zaboraviti da su talentiraniji redatelji, i da nisu mainstream svjetske filmske scene, i da nikad neće biti. Oni su Bosanci i trebaju biti sretni kada im u posjetu stigne Hollywood. Štoviše, Angelina Jolie je godinu dana prije premijere nagrađena na neviđeno.

Angelini Jolie je 2011. u Narodnom pozorištu primila prestižnu nagradu "Srce Sarajeva" – a da nije bilo ni filma ni uloge koji bi to opravdavali. Dobili smo pojašnjenje da je nagradu dobila kao festivalski gost iznenađenja zbog velikog utjecaja na filmsku industriju i zbog "inzistiranja na aktivnom sudjelovanju u kompleksnosti stvarnog života u kojem živimo". Opa, šta je značila ova zamršena jezična konstrukcija, osim što ukazuje na nepostojanje ni zrna dostojanstva – ni nacionalnog ni profesionalnog? Ma bilo je dovoljno da se pojavi ta *treba,* kako reče Dodik, samo da prošeta crvenim sarajevskim festivalskim ćilimom, pa da počne grupno slinjenje. Jedan od tako očiglednih dokaza snishodljivosti i manjka samopoštovanja nekih naših filmskih stvaraoca.

A šta misle žrtve silovanja?

Bez obzira na navedeno film Angeline Jolie ne bi se trebalo shvatiti kao arbitražu ili naručeno političko svrstavanje, ali može joj se zamjeriti zamjetna režiserska, scenaristička i dramaturška nedorađenost. Dakle, govorimo isključivo o zanatu, a ne o politici. Nikome to nije ni bilo važno, to što je riječ o zanatski loše urađenom filmu, pa nećemo ni ovaj tekst opterećivati sa filmsko-kritičarskim detaljima. "U zemlji krvi i meda" je počeo i završio u domeni politike. Jasmila Žbanić je puno prije Angeline Jolie na sličnu temu napravila zanatski kudikamo bolji film. "Grbavica" je također dočekana *na nož* od srpske strane te joj zabranjeno prikazivanje u RS-u. Kako god okrenemo, Srbi se još uvijek nisu spremni suočiti sa činjenicama – masovna silovanja su se dogodila. Također, "Grbavica" nije bio film o izravnim ratnim događanjima nego o postratnim posljedicama silovanja. Glavna glumica 'Grbavice' Mirjana Karanović i redateljica Jasmila Žbanić su, nameće se samo od sebe, puno hrabrije od Angeline Jolie. I Karanovićki su prijetili, ali ona nije mogla, uz zaštitu vojske tjelohranitelja, uteći u svoju američku vilu – eto je i dan-danas živi u Beogradu. Svaka joj čast! Dakle, film o silovanim Bošnjakinjama je već snimljen, a režirala ga je sjajna Jasmila Žbanić. Film "U Zemlji krvi i meda" bila je hollywoodska intervencija koja, kada se svede račun nepunih 6 mjeseci nakon premijere, nikome nije donijela ni premoć, ni istinu, ni pobjedu, ni poraz, ni zadovoljstvo, a bome niti utjehu.

Voljeli bismo znati da ćemo 2012. godinu pamtiti po dostojanstvenom obilježavanju 20 godina od početka Opsade Sarajeva, uspjelog Referenduma za nezavisnost BiH i primanja BiH u punopravno članstvo UN-a. Potonji je događaj, bez obzira na svoju važnost, potpuno zapostavljen. Film hollywoodske dive je, na žalost, rezultirao masovnom bošnjačkom nacionalnom euforijom, slično kao što nastane adrenalinsko nacionalno veselje kada nacionalna momčad zabije gol u kvalifikacijama za Svjetsko prvenstvo u nogometu. Veselje traje samo neko vrijeme – a onda stignu računi za struju, vraćamo se stvarnom životu i euforija nestaje istom brzinom kojom se pojavila. Filmovi neće pomiriti Bošnjake i Srbe, a posebice ne oni hollywoodski. Nije ni Angelina kriva, jednostavno na taj način funkcioniraju odnosi malih i velikih naroda i odnosi malih i velikih filmskih industrija.

Ako netko doista želi mišljenje o Angelininom filmu, onda je najbolje upitati žene žrtve silovanja. No, one su ostale nijemi svjedoci, njih nitko nije pitao za mišljenje. Sve ostalo što je pratilo film, a tiče se političkih prepucavanja, svodi se na izrabljivanje izrazito bolne teme za bošnjački narod – i riječ je o nekoj vrsti profiterstva – onog filmskog.

Glavna glumica 'Grbavice' Mirjana Karanović i redateljica Jasmila Žbanić su, nameće se samo od sebe, puno hrabrije od Angeline Jolie. I Karanovićki su prijetili, ali ona nije mogla, uz zaštitu vojske tjelohranitelja, uteći u svoju američku vilu – eto je i dan-danas živi u Beogradu. Svaka joj čast! Dakle, film o silovanim Bošnjakinjama je već snimljen, a režirala ga je sjajna Jasmila Žbanić.

Poetski glasovi: Enes HALILOVIĆ

Zato što moram da se okrećem tamo kud vetar duva

Uz novu knjigu Enesa Halilovića: "Pesme bolesti i zdravlja" (Konras, Biblioteka Itaka, knjiga treća, Beograd, 2011., str. 143

Piše: **Sead Begović**

Impresivni naslovi pjesama na koje Enes Halilović ima aluzivne poetske odgovore istodobno poetikološki graniče s uvijek novom životvornom silom, bez apatije, te nas pjesnik u krajnjoj instanci uspješno poantirane pjesme, jednostavno navikne na "prvo čitanje", na izuzetnu specifičnu težinu narativnog rasporeda bez imalo ideologizacije i na neko osebujno čulno prisustvo bez "međa" već s premostivim jedinstvom stvari i pojava, ali i na začudnu vezu jedinstva koje naposljetku (u poantiranom klimaksu) doseže pozitivnost zajedničke egzistencije u rasporedu zbivanja – jer, po srijedi je uvijek ono što hoće pjesnikov jezik. To se očituje u intuitivnim iluminacijama izričajnih i sintaktičkih figura koje postvaruju čisti sluh za diskurzivnim situacijama i to u izričito komunikacijskim sferama.

U tom smislu i programatski naslov knjige upućuje na kliničku simbolizaciju biološkog i etičkog reda ("Pjesme iz bolesti…"), dok će drugi dio naslova upućivati na misterij zdravlja – vjerojatno u interaktivne svrhe samoizlječenja. No, poredak prema vremenu, bez njegove fragmentarizacije, izvrsno ocrtava mnoštvo različitih ambijenata i sudbina kao životno književnih trauma. Višeznačnost svake situacije ne dopušta nam da je sagledamo iz jedne perspektive (trivijalnog i samotničkog iskustva) već nas nutka na sve ono što nas osjećajno uskraćuje. Mogli bismo zaključiti iščitavajući pjesnika Halilovića: Vjerujem u sebe, u svoju imaginaciju te u sve ono "šta sam čuo i šta nisam čuo" (kao u istoimenoj pjesmi). Primjerice, pjesma "Slavuj" (prisjetimo se da je Osip Mandeljštam u nemogućim uvjetima socijalističkih konclogora pjevao upravo o slavujima), živim jezikom želi ostvariti baš jezični pokret putem glagolskih priloga te afektivno stilističkom manirom ostvariti staru mitološku scenu lovca koji (iako prepun zlotvornih težnji) na kraju biva ispunjen duhovnim traganjem: "Kljuvaće tebe, pevali mi ne pevali, / kao što mi pevamo, lovio ti ne lovio."

Po srijedi je traženje novih iskustvenih i govornih uporišta koja nam sugeriraju dobrog pjesnika sa snagom ekskluzivnosti vlastita projektivnog govora. Naoko svakodnevni, rečeni govor, u ovoj se poeziji želi po svaku cijenu odrediti s pomoću novih načela s viškom refleksija i napetosti o receptivno promatračkoj aktivnosti koja zaista ne sjedi u nijemoj tišini pukih parafraza o svakodnevici i metafizičkoj kombinatorici. Prikazivanje događaja u poetskoj mašti Enesa Halilovića postaje mjestimice sve više psihološko, a manje referencijalno, i to, s mnogo jasnih projekcija glede metaforičkih značenja.

Uopće nas ne začuđuje što je ovaj pjesnik prepoznat od srpske književne kritike (naravno, ne kao mekokrvni potčinjenik, već kao uspješnik) te je u tom smislu i obilno honoriran, primivši u kratkom razdoblju dvije prestižne nagrade: "Branko Miljković" i "Đura Jakšić" za najbolju pesničku knjigu 2011. godine.

Enes Halilović: *Pesme iz bolesti i zdravlja*

POLIS

**Šta je meni što ja sanjam jedan grčki polis, mali,
slavljem izidan i zagledan u more?
Kapije tog polisa vazda otvorene, za putnike
i zaljubljene. U njemu zakonik u mermer urezan,
izdignut do ljudskog oka, kao u Gortini.
I četiri broda na mirnom moru, tri da trguju,
a jedan da gusare goni. U hramu najtiši neko
o pravdi da zbori, a vladar padežima da ne gađa.
Jedan teatar za tragediju, sve kuće za komediju
i žito da se u tom polisu uzima na reč.
Robovi da su slobodni jednom Bogu da robuju.
Na trgu da se glasa kao u Atini, ali obućar samo obuću
da pravi, nikad tužbu da diže.
I štitovi tvrdi da se kuju, kao spartanski.
I vazda da su igre olimpijske da ne bi ratovi počinjali,
a onaj što polje maratonsko pretrči
nek javi da su planinari Olimp osvojili.
Ponekad Homer u taj polis da svrati,
za ep što kazuje da mu se plati. Šta je meni
danas što ja o tome sanjam?**

BUSTROFEDON II

**Ispeo se petao na kuću,
stao pred vetrokaz
koji škripi
i pita petla limenog**

***Zašto ti ječiš?
Zašto nikad ne pevaš?***

**A ovaj veli
*Zato što moram da se okrećem
tamo kud vetar duva.***

BUNAR IZ KOJEG MI JE PITI

Maku

**Neki mudrac je iskopao dubok bunar u pustinji
– našao je vodu.
On je taj bunar prozvao imenom Ponesi Uže.
Pokraj bunara je ostavio kofu i otišao u legendu.
Hodeći kroz dugačku pustinju
putnici su ostajali bez vode.
Jedina im nada beše taj bunar.**

**Ali, bilo je onih koji su na put poneli prekratko uže
i bilo je onih koji su znali za bunar, al ne i za ime njegovo.**

**Nekada nije dovoljno imati vodu.
Nekada nije dovoljno biti žedan.**

IZBRISANE VESTI

**Moj otac, proučavao je kamen i čitao mu istoriju.
Disao je u dve tamnice,
hleb zarađivao u tri grada.
Na planine se peo,
sagradio dve kuće,
voće kalemio,
ponekad je i pevao.**

**Moj ded, zidar beše.
Mostove gradio.
Rano siroče ostao. Sadio ječam. Držao konje.
Devet puta mu se vezivala creva.
Sa deset prstiju desetoro othranio, ženu jedanaestu.
Voleo je konje i orahe.**

**Praded moj, Redžo se zvao.
Četiri čoveka ubio.
Disao u dve tamnice – pet godina u Solunu.
Jednu ženu ostavio – dosadila mu.
Imao plave oči.**

**Njegov otac – Halil se zvao.
Od njega je prezime nama.
Ugalj je kopao.
Toliko o njemu znamo.**

**A otac Halilov? Znamo tek da Emin se zvao.
I znamo jednu trešnju što je zasadio.**

**Svi ostali su izbrisani spiskovi činjenica
i izbrisane vesti. Sve do Adema koji je prognan iz raja.**

Spreman sam da u potomcima ostanem
prost i premali zbir činjenica.
Tamnicu nisam okusio – i nemam neku petlju.
Još voćku nisam zasadio.
Most nisam gradio, ni kuću nemam.
A crevnu bolest nosim već godinama.

Kao novinar radim. Pitam za mišljenje gluplje od sebe.
Dolaze mi nemoćni, od mene pomoć traže -
javnu reč koja odavno nije pravda ni uteha.

Ponekad, sklapam slova u niz koji pokušava nešto da znači.

Belinu papira poštujem –
šarm stvarne mogućnosti da se kaže nešto veliko.
Belinu papira poštujem kao nevinost deteta
po kome očevi pišu skraćene lične istorije
i običaje koji blede.

Belinu papira poštujem, danas,
dok mislim o prohujalim očevima

i o nekom dalekom, budućem

koji će doći možda za tri hiljade godina,
koji će negde istresti zemlju i pepeo davno ohlađen
i otkriti moja slova
na jeziku koji tada niko neće znati.

On će držati list u ruci,
on će držati možda baš ovaj list u ruci
i pitaće se

da li je to poezija
il zapis neki, nebitan, nikom potreban.

I mene to pitanje mori,
jutrom i s večeri. Danas i uvek.

ŽAR

Držim li ga – tad prži me.
Ispustim li ga – ispržen ja sam.

Danima evo,
godinama,
decenijama već

(od prvog koraka,
čak od vriska prvog),

žar jedan
gori na mom dlanu,

a zlousti,
a zloprsti
vazda duvaju

i ruža vetrova
tako je podešena
da ga raspiruje vazda.

Danima evo,
godinama,
decenijama već

žar jedan
na mom dlanu gori

i kud god idem
prati me miris paljevine.

Da ga ispustim (a mogu to
svakog časa),

da ga ispustim lako je:

lakše bih jeo,
radio
i pisao,

lakše bih milovao
ženu i sina.

Svi što mi u žar duvaju
doneli bi meleme razne
da ga ispustim jednom samo.

Kunem se:
dok žar na dlanu nosim,

nikad mirno ne jedem,
nikad mirno ne spem

(žar prži, nikad ne spe).

Al za tren samo da ispustim ga,
Ispušteno je sve.

KRASTA

U kafani bejasmo
(a gde bi drugde – mladi i mrzovoljni),
gledasmo sparušenu ruku kelnerice
i krastu koju nije skrivala,
nastalu nasilnim gašenjem cigarete.

I pitasmo se, mi pesnici,
da imamo kakavu spravu, da uveličamo
onu krastu,

možda bi prekrasne oblike videli,
izglačane kristale
ili rascvetale korale,
možda uspavan venac planina
ili pupoljak.

Ili je svaki deo te kraste ružan kao i celina,
jer, reče neko među nama, jad
rađa samo jad.

Pa ipak,
želeli smo da verujemo:

negde iza očaja porađa se lepota.

ZVEZDARA

13. presuda

Nakon operacije, nešto mesa
i nešto krvi iz moje utrobe završi
na đubrištu kraj bolnice.

U snu, obretoh se se na Saboru pasa.

Hiljade puštenih pasa oko mene, a ja u lancima.
Sude mi za zločin - ubistvo jednog psa.

I rekoše da je dana tog i tog, pas taj i taj
pojeo kraj bolnice meso iz moje utrobe,
od mojeg jada otrovan - ostao na mestu mrtav.

I pročitaše optužnicu:
Zato što je ovaj čovek živeo psećim životom
kriv je za pseću smrt.

Psi u publici očekivali su pravdu i oštru kaznu.
Behu prisutni i brojni psi iz sedme sile
zbog velikog interesovanja javnosti.

Sudija, pas tužnih očiju, gledao me u oči.

Kada ste rođeni?
Kad je nikao jedan zub vremena.

Da li ste osuđivani?
Da. Na pisanje.

Recite nešto u svoju odbranu?
Deo mene bačen je na bolničko đubrište,
ali ja sam daleko, na đubrištu istorije.

Imate pravo na završnu reč.
Reč je moja nezavršena.

Konačno, da li se kajete?
Da. Vidim, nije lipsao neki pas sa pedigreom
nego lutalica, kao ja.

Kriv je, saopšti porota i izrekoše kaznu:
Nek pati kao do sada.
Kud god da ide, dok god da živi,
ljudi će na njega lajati, psi ga olajavati.

februar 2011.

PULA

Zanesen, pesnik ulazi u arenu
kao gladijator.

Brižan, arheolog čisti zidove
kao mačka repom.

Umoran, galeb sedi na vodi
kao kokoš na jajima.

novembar 2007.

Čovjek bez domovine **je mrtav čovjek**

Ibrahim Kajan, *Katarina kraljica bosanska*, roman, Hena com, Zagreb, 2012.

Piše: **Ajka Tiro Srebreniković**

Narativni okvir romana "Katarina kraljica bosanska" ostvaren je kroz upotrebu povijesnih dokumenata, koji na razini metateme korespondiraju s postmodernističkim zahtjevom propitivanja onoga što se doista dogodilo, a kroz funkciju nefiktivnih tekstova, na kraju romana, razotkriva se prava istina o uroti i pogubljenju kralja Stjepana Tomaša Kotromanića i Vojačinog posinka kojeg su smaknuli kako ne bi bio svjedokom kraljevog ubojstva. Iz požutjelih listina na svjetlo dana izađoše junaci bosanskog srednjovjekovlja (Kotromanići, Kosače, bogumili, inkvizicija, itd.) koje autor u pojedinim segmentima priče sijenči lirskim koloritom, a na ontemskoj razini razumijevanja ovaploti u bosanski (opći), ali i bilo koji pojedinačni (individualni) usud.

Dubravka Ugrešić u Knjizi "Kultura laži" između ostalog ističe kako se u ime sadašnjosti vodio rat za prošlost, u ime budućnosti rat protiv sadašnjosti. Kajan u ovom romanu ne govori izravno o ratovima i okršajima nego u ime budućnosti želi prezentirati osnovna načela po kojima funkcionira ne samo dnevno-politička društvena scena nego i povijesna zbilja ovih prostora. Prema temeljnim fabularnim elementima ovaj roman možemo odrediti romanom lika, iako je nastao na povijesnom narativu u kojemu se neminovno zrcali i govor o identitetu, bilo govornika ili onoga o kome se pripovijeda. Autor je svjestan kako se ne može govoriti o bosanskohercegovačkom/bošnjačkom identitetu bez ozbiljne refleksije o traumatskim posljedicama identitarnih katastrofa u povijesti, a posebno onih koje su se dogodile u kaotičnom vremenu 90-tih godina 20. st.

Kajanova odluka da se uhvati u koštac s poviješću upletenom u svijet još nesigurnije sadašnjosti izaziva niz pitanja. Jedno od njih je kako ući u problematiku povijesti, a da se u iskazivanje i oživljavanje prošlosti umjetnički ugrade i psihološke osobine lika/ova, što se ne odnosi samo na romanesknu tehniku nego i na autorove osjećaje duboko vezane za onovremeno, ali i za nedavno prošlo turbulentno vrijeme ovih prostora, što bi značilo da ovaj roman ima naznaku i autobiografskog romana. Autor govori o srednjovjekovlju, a u povijesnu priču, na stilskoj razini njenog uobličavanja, ugrađuje maštoviti mitski kolorit koji je opterećen zavjerama, licemjerjem, smaknućima, protjerivanjima itd.

Kajan je liku Katarine Kosače predodredio da bude inicijalna točka konstrukcije narativnog identiteta, preko kojega će se reflektirati različiti identitarni oblici koji služe za odgonetavanja univerzalnih vrijednosti čovjekovog opstojanja.

Iz bogate bosanske srednjovjekovne povijesti, u romanu su samo tri lika izravno oslikana: Katarina Kosača, inkvizitor don Francisko i Paula. Ostali likovi: Stjepan Tomaš, Ishak-beg, Ahmed-paša Hercegović, Mrvac, Jelena, Vojača itd. posredno su prikazani i izvedeni na scenu iz svijeta kraljičine autobiografije (sjećanja), a predstavljaju temu razgovora kojeg vode don Francisko i Katarina, što znači da su predočeni kroz dvije vizure gledanja, vizuru bosanske kraljice i vizuru inkvizitora, čiji su životni stavovi već na početku u apsolutnom razmimoilaženju. Amin Maalouf u knjizi "U ime identiteta" govori: "Ako je u nekoj sredini ugrožen jezik ili etnička pripadnost, onda se ljudi divlje bore protiv pripadnika vlastite vjere." Katarina je dovedena u situaciju da brani pred predstavnikom kršćanske vjere, iste kojoj i sama pripada, svoj etnički identitet, onaj koji je u njenu osobnost ugrađen kroz niz stoljeća bosanske opstoj-

nosti i koji u sebe apsorbira patarensku, kršćansku i islamsku kulturnu tradiciju. Kraljičin identitet je polisemičan, slojevitost povijesnog vremena, prostora iz kojeg dolazi odredio je ono što u biti ona jeste, a jeste čovjek koji posjeduje vrlo visoki stupanj tolerancije prema drugome. Katarina je kraljica, majka, supruga i izbjeglica te njen lik funkcionira i u okviru sociemskih figura kraljevstvo, obitelj, izbjeglice. U izravnom sučeljavanju sa don Franciskom (inkvizicija) Katarina (žena) našla se u situaciji da obrazlaže i brani pitanja pravde, izdaje, ljubavi, domoljublja, vjernosti itd. Autor joj je namijenio nezahvalnu ulogu da kao žena u vremenu "lova na vještice" bude braniteljicom vlastite osobnosti, obitelji i domovine. Upravo zbog toga Katarina osjeća kako je njen identitet kao žene, majke i kraljice ugrožen. Vodi se okrutni proces protiv krhke kraljice u njenoj posljednjoj životnoj noći. U pitanju su personificirana kraljičina stanja izolacije, očaja, besmisla, straha i neizvjesnosti. Katarina, glavni lik ovog romana, svoju umjetničku afirmaciju ostvaruje u mitskom svijetu, a autorova intervencija na razini jezika, posebno jezika simbola (metajezika) ovaj roman stavlja u kontekst postmodernog vremena, čime se gradi beskonačna semioza primjenjiva u kulturalnoj metodi iščitavanja teksta, iz čega proizilazi zaključak kako se radi o funkcioniranju različitih kulturoloških odnosa u okviru sučeljavanja likova don Francisko/Katarina, Bosna /inkvizicija. Preplitanje nefiktivnih oblika - autobiografija, dokument, oporuka kroz tkivo fiktivnog romansknog svijeta - mogli bi navesti na zaključak da ovo djelo protumačimo kao neprikosnovenu istinu.

Katarina pokušava objasniti da kruna, plašt i mač su samo predmeti, oni nisu Bosna, o njenoj vlasti odlučuju bosanske vojvode i stanak bosanski. Na ove Katarinine riječi don Francisko kroz srdžbu odgovara: "To je Oporuka. To je vjerodostojan dokument! Kakva bosanska gospoda? Stanak? Što vam je sad to?"

Ali, čitatelj istinu kao takvu ne može dosegnuti zbog pripovjedačeve prisutnosti, umjetničkog oblikovanja njegovih iskaza, vještog zadiranja u svijest i podsvijest likova.

Autor je priču smjestio u prostor Rima, u kraljičin izbjeglički stan, sa reminiscencijama na sretno vrijeme njenog djetinjstva i mladosti, provedenih u Bosni. Prirodnost bosanskog prostora u odnosu na zatvoreni Katarinin izbjeglički stan u Rimu, ne predstavlja samo razlikovnu oznaku ta dva prostora nego je i pokazatelj društvenog stanja u dvjema sredinama, ali i element koji upućuje na odnos bosanski znak/inkvizicija. Autor tradicionalnu koncepciju lika, kao pokretača radnje, napušta. Katarini su se događaji dešavali bez njenog udjela i djelovanja. Kraljica posjeduje istančanu lirsku svijest i uznemireni osjećaj kako život sve više pada pod vlast bezličnih sila. "Vlast bezličnih sila" neki čitatelji će označiti kao nesreću, a izraz taksirat je ona riječ koja, možda, najbolje odgovara njegovom značenju, čiju težinu može razumjeti i osjetiti samo bosanski čovjek. Kajan se ne laća tematike srednjovjekovne Bosne zbog nje same nego zbog duhovne zbiljnosti tog vremena.

U zadnjoj noći života kraljica bosanska intenzivno proživljava svoju prošlost. Katarina kategoriju prostora sagledava iz pozicije slobodnog čovjeka, a kroz prizmu vlastite umjetničke sklonosti pokušava objasniti inkvizitoru što to znači ljepota, sloboda, pravda, ljubav itd. Pojam inkvizitorove ljepote, slobode, ljubavi je jednoznačan, zarobljen u mreži krutog dogmatskog poimanja svijeta i čovjeka u njemu. Kraljica svoju lirsku prirodu i potrebu za kreativnim ostvaruje kroz umjetnički oblik, a inkvizitor motive na kraljičinom stolnjaku i dijelove njene autobiografije ismijava. Pokušava Katarina objasniti kako je to jednostavni bosanski vez..., motivi iz Bosne. Tu je i Kraljeva Sutjeska gdje je djecu svoju porodila, Šimuna i Katarinu. Inkvizitor se poigrava s nesretnom kraljicom pa će prokomentirati kako je njeno tijelo u Rimu, a duh u Bosni koje više nema. Katarina odgovara kako je čovjek bez domovine mrtav čovjek. U autobiografiji don Francisko prepoznaje samo dokaze i potvrdu propasti bosanske državnosti. Hrabrost inkvizi-

tor pokazuje u zatvorenom prostoru što je neprimjereno junačkom (epskom) vremenu u kojemu živi, gdje vodi pravi psihološki rat protiv jedne žene i majke. Autor je generala inkvizicije, koji ima male sitne oči, i njegovu "hrabrost" zauvijek zarobio u tekst, predajući ga suvremenom čitatelju da na osnovama moralnih i etičkih principa donese krajnju presudu, u nadi da će bilo koji oblik inkvizicije u budućnosti biti sankcioniran upravo od strane osvještenog čitatelja. Katarinin ispitanik i tužitelj licemjerno joj je pružao pomoć u izbjegličkim danima, a sve s određenim ciljem. Don Francisko će prisiliti Katarinu da potpiše presudu vlastitoj domovini kako bi Rimska Crkva polagala političko pravo na Bosnu.

Inkvizitor komentira kako se njegov bibliotekar Mateo namučio pri prijevodu nekih riječi iz kraljičine autobiografije, npr. stanak, dažd, mrganj, varda itd., a one dijelove koje je kraljica pisala na latinskom jeziku komentira kako su sjajni. Katarina pokušava objasniti da kruna, plašt i mač su samo predmeti, oni nisu Bosna, o njenoj vlasti odlučuju bosanske vojvode i stanak bosanski. Na ove Katarinine riječi don Francisko kroz srdžbu odgovara: "To je Oporuka. To je vjerodostojan dokument! Kakva bosanska gospoda? Stanak? Što vam je sad to?" Naime, Katarina je u autobiografiju napisala da ako se njen sin Šimun, koji je prešao na islam i dobio ime Ishak, ne odrekne nove vjere vlast u Bosni preuzima Rimska Crkva. Majka je to zapisala samo za sebe, pisala u tišini besanih noći ko prijetnju i opomenu nemirnom djetetu, ali sve napisano kod inkvizitora ima težinu, veću od izgovorenog. Nakon potpisivanja oporuke, na papir je pala kraljičina suza. Shrvana i slaba komentira da joj je potreban mir. Kako ga pronaći kad je u duši gorčina i potreba za pravdom? Inkvizitor se poigrava, komentirajući kako Katarina nije upisala u životopis svoje bizantsko, raško, plavokrvno serbsko porijeklo. Kraljica odgovara: "(...) da se ljudi nisu mijenjali još bi bili u spilji." U ovom odgovoru skriva se tolerancija prema drugome proizišla iz zasebnog kulturalnog identiteta njene Bosne, sretnog susretališta kultura i tradicija. Za kraljicu bosansku supruge muževe. Samo Bog sluša srca zaljubljenih. Bila je očev brušeni dijamant koji je imao cijenu. Udali su je za Stjepana Tomaša Kotromanića, bosanskog kralja, bez njenog znanja i pristanka. To je bio brak sklopljen iz interesa. Ispovijeda udana žena kako je bilo stid. "Bosanski kralj je već imao ženu... I sina je imao." Razumjela je prazni Vojačin pogled kad je došla na Bobovac. Vojača je prisegla Tomašu na vjernost po bosanskom običaju, kao što su se svi bosanski brakovi sklapali. Rimska

Preplitanje nefiktivnih oblika - autobiografija, dokument, oporuka kroz tkivo fiktivnog romansknog svijeta - mogli bi navesti na zaključak da ovo djelo protumačimo kao neprikosnovenu istinu. Ali, čitatelj istinu kao takvu ne može dosegnuti zbog pripovjedačeve prisutnosti, umjetničkog oblikovanja njegovih iskaza, vještog zadiranja u svijest i podsvijest likova.

prožimanje različitosti ne predstavlja nikakav hendikep, naprotiv i u srednjovjekovlju to je bio najjači adut bosanskohercegovačke opstojnosti. Kulturolozi susret i suživot različitih kultura nazivaju multikulturalnost, multikonfesionalnost i jezikom znanosti pišu radove na tu temu iz kojih ljudi uče o zajedništvu, a bosanski čovjek je oduvijek živio po principima multikulturalnosti i multikonfesionalnosti. Srednjovjekovni inkvizitor kao i neki današnji inkvizitori čiji umovi funkcioniraju u okviru sitnih interesa to ne mogu ili ne žele razumjeti.

Katarina u posljednjoj životnoj noći biva svjesna da su njena osnovna ljudska prava na život, ljubav, izbor itd. već davno bila uskraćena. Komentira kako je vrijeme u kojem je živjela bilo vrijeme kad su djevice slušale očeve, a Crkva nije priznala paganski brak između Tomaša i Vojače. Uvjet da Papa prizna Tomašu krunu nad Bosnom, a samim time i bosansku državnost bio je da napusti patarensku vjeru, patarene protjera te se ponovno oženi. I jedna i druga žena bile su gubitnice. Katarina se u zadnjoj noći života izjašnjava da je voljela svog muža, ali to iz nje progovara tradicija. Tu izjavu opovrgava pojava Mrvca, mladića kojeg je uistinu voljela. Simbolika tunela koji se ukazuje na kraju Katarininog života označava iluziju o ponovljivosti ljudskog duha, što u biti predstavlja i svrhu čovjekovog života. Svijet Kajanovog romana je težak jer nas prisiljava da dugo, ponekad i neugodno, promišljamo o sebi i svijetu koji nas okružuje, a lakoća mu proizilazi iz skoro zaboravljenog mitskog svijeta i ljubavi prema čovjeku.

Proturječno biće patriotizma

Esad Zgodić, *Kultura patriotizma*: *o vrlinama i porocima jedne ljubavi*, BZK "Preporod", Sarajevo, 2011., 384 str.

Piše: **Fahrudin Novalić**

Esad Zgodić[1], u svojoj novoj knjizi *Kultura patriotizma*, kritički razmatra standardna znanstvena i neznanstvena shvaćanja patriotizma. Knjiga sadrži 4 poglavlja, obimnu bibliografiju i bilješku o autoru. Baveći se kontroverzama patriotizma, autor se pita je li patriotizam vrlina ili porok, raspravlja o euroatlantskom i bosanskohercegovačkom kontekstu patriotizma[2]; o odnosu nacionalizma i patriotizma; o poimanju patriotizma, o patriotizmu i političkoj socijalizaciji, o psihologiji patriotizma, te o alternativnom shvaćanju patriotizma.

Pojam patriotizma

Zgodić, u analizi i poimanju patriotizma, eksplicitno ili implicitno, polazi od kulture kao vrijednosnoga pitanja.[3] I patriotizam je, poput kulture i identiteta, složena multidimenzionalna, promjenljiva, strukturno razvojna društvena pojava – svjetonazorska, nacionalna, politička, ideologijska, moralna, vrijednosna, kulturalna pojava. Može biti egoistički, pragmatički, nacionalistički, militantni, umjereni, ekstremni, altruistički, provincijalni, kozmopolitski.

Dva su osnovna Zgodićeva polazišta u poimanju patriotizma:

Prvo, patriotizam je proizvod društvenih odnosa, unutar kojih se oblikuju – patriotska svijest, patriotska osjećanja, patriotska volja, etika patriotizma, patriotski identitet (345. str.).

Drugo, patriotizam podrazumijeva građansko-državljanski, odnosno civilni patriotizam – patriotizam oslobođen, primjećuje Nenad Miščević, "... od konotacija podrijetla i krvi." (345. str.)[4].

Autor, u razmatranju patriotizma, razlikuje i definira pojmove patriotizam, lojalnost i legitimacija (246. str.).

Patriotizam je odnos odanosti prema državi (domovini/domoljublje, op. a.) kao državi, bez obzira na postojeći tip države, vrstu političkoga režima (diktatorski, autokratski, demokratski), oblik vladavine (monarhija, republika). (346. str.). (Patriotizam je i rodoljublje – ljubav prema svome narodu, op. a.).

Lojalnost je eksplicitna ili prešutna (implicitna) tolerancija postojeće vlasti u državi, spremnost da se ravnodušno (pasivno) ili aktivno, podržavaju ili trpe institucije države i njihove politike, bez otpora, sabotaže ili orijentacije na prevrat unutar etabliranoga političkog režima. (346. str.).

Legitimitet vlasti. Vlast se temelji na uvjerenjima (i pristanku, op.a.) građana da slušaju autoritete vlasti i pokoravaju se institucionalnom poretku. Promjenljivost i različiti intenziteti vjerovanja čine problem legitimnosti vlasti. Legitimnost vlasti mora se stalno potvrđivati/dokazivati – vlast mora stalno dokazivati opravdanje vlastita postoja-

---

[1] Esad Zgodić je redoviti profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu na predmetima Historija socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini i Savremene teorije vlasti. Više godina predavao je Uvod u politologiju i, nakon što je promijenjen naziv i koncept toga predmeta, i Opštu politologiju. Nadzirao je realizaciju nastave iz predmeta Retorika, sudjelovao u realizaciji nastave predmeta Demokratija i ljudska prava kao i programa postdiplomskih studija na više fakulteta. Na postdiplomskome studiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu predavao je i bio odgovorni nastavnik na predmetima Globalizacija i nacionalni identiteti, Političke ideologije, Savremene političke teorije i Teorije militarizma.

[2] Je li, i u kojoj mjeri je, Bosna i Hercegovina država bez patriotizma? Riječ je, prije svega, o vremenu tijekom rata 1992.-1995. godine i nakon njega u postsocijalističkoj i dejtonskoj Bosni i Hercegovini, kada se, posebice, u političkom javnom mnijenju snažnije i agresivnije pojavljuje ethos nacionalnih i nacionalističkih patriotizama. Bosanskohercegovački patriotizam, ponajviše, određuju nacionalni i vjerski identiteti naroda koji žive u BiH, ali on ima i svoj podijeljeni identitet i lojalnost. Korijeni takva patriotizma su, poglavito, u vjekovnoj averziji prema Bosni i Hercegovini prožetoj političko-nacionalističkim ideologijama. Njegova su obilježja vulgarno-iracionalni antipatriotizam primitivne isključivosti i poricanja smisla Bosne i Hercegovine kao države i bosanskohercegovačkoga patriotizma kao više univerzalne političke, kulturne i moralne vrijednosti. Odnos pojedinačnoga, posebnoga i općega u političkoj nacionalnoj, kulturnoj i religioznoj strukturi Bosne i Hercegovine može biti i međusobno uvažavanje i intersubjektivno komuniciranje, a ne samo isključivost i mržnja koja ponekad poprima i obilježja tribalizma i tribalističkoga patriotizma.

[3] "Kultura se može", kaže T. S. Eliot, "najjednostavnije opisati kao ono što život čini vrijednim življenja." (u: Terry Eagleton, Ideja kulture, Zagreb, Jesenski i Turk, 2002., 135. str.).

[4] Miščević, Nenad (2004.): Patriotizam i nacionalizam; u: Primorac, Igor (2004.), priredio, Patriotizam, Zagreb, KruZak, 163. str.

nja kroz građansko povjerenje u nju samu. U svrhu vlastita legitimiranja – da podanicima bude prihvatljiva, vlast koristi različita sredstva i metode – moć medija, funkcioniranje vlastite ideologije, moć autoriteta – pojedinaca, političkih stranaka, religijskih organizacija i njihove hijerarhije, državnih institucija s ciljem uvjeravanja građana u vlastitu legitimnost.

Za vlastito legitimiranje vlast koristi i instituciju patriotizma obrazovne svijesti (350. str.). Obrazovna svijest je svijest koja zna što su i u čemu su supstancijalne svrhe same države iz čega se izvodi i poimanje patriotizma kao patriotizma obrazovane svijesti.

Od više vrsta patriotizma koje Zgodić analizira, ističemo sljedeće četiri – teološko, republikansko, ustavno i kozmopolitsko shvaćanje.

Teološka shvaćanja patriotizma

Poput svjetovnih shvaćanja patriotizma u društvenim i humanističkim znanostima, teološka shvaćanja patriotizma kreću se unutar recepcije ključnih komponenti običajnoga patriotizma, dodajući im utemeljenje božanske volje i neizostavnoga autoriteta teološkoga socijalnog nauka, uključujući i etiku dužnosti žrtvovanja za domovinu. I učenjaci kršćanskoga socijalnoga nauka i islamski učenjaci patriotizam shvaćaju kao vjersku vrlinu i svetu dužnost, a ne kao porok (187.-197. str.). Sažeto ćemo razmotriti odnos islama i patriotizma.

Zgodić u bosanskohercegovačkom shvaćanju odnosa islama i patriotizma polazi od stajališta dvojice islamskih učenjaka – Kasima Dobrače i Mehmeda Handžića. "Islam je...", podsjeća Dobrača, "po svojoj suštini, internacionalna vjera, vjera za sve nacije, učenje i veze, koji prelaze granice nacija i koji nalaze i okupljaju svoje sljedbenike iz svih naroda svijeta. Tako islam zapravo izgrađuje

Dobrača odmah podsjeća da islam nije ravnodušan prema naciji, ali osuđuje nacionalizam koji uspostavlja i proglašava egoizam i kult nacije. "Takav ekstremni nacionalizam", kaže Dobrača, "u islamskoj literaturi nosi arapski naziv asabijje."

širu nadnacionalnu zajednicu, koja bi se mogla nazvati islamski ili Božiji narod... koji dakle nema svoje ograničene domovine ili nacije jer pripada svim nacijama i njihovim domovinama. Zato se islam ne može poistovjećivati ni sa jednom nacijom...". (192.-193. str.). Dobrača odmah podsjeća da islam nije ravnodušan prema naciji, ali osuđuje nacionalizam koji uspostavlja i proglašava egoizam i kult nacije. "Takav ekstremni nacionalizam", kaže Dobrača, "u islamskoj literaturi nosi arapski naziv *asabijje*." (193. str.).

Prema Mehmedu Handžiću, patriotizam je "...prirođena ljubav prema svome narodu i svome zavičaju..." (194. str.). Zgodić, u takvom diskursu o patriotizmu, primjećuje da se u muslimanskoj patriotskoj ljubavi mora održati "*ravnoteža* između *vjere* i *svjetovne odanosti domovini*." (195. str.). "Za pravilan ljudski i islamski život", naglašava Dobrača, "potrebno je obadvoje (domovina i vjera, op. a.). Toga valja da je svjestan svaki musliman." (195. str.).[5] "...nacija, (tzv., op. a.) umjereni nacionalizam, domovina i patriotizam, *priznaju* se za vrijednosti spojive sa islamom." (196. str.).

Islam, vrijednosno-normativno, zagovara i preporučuje intersubjektivne odnose sa svojim sugrađanima različitih vjera, nacija i ideologija. To je osnovni uvjet građanske solidarnosti i prijateljstva, ali i uzročno-posljedično – osnovna pretpostavka zdrave političke, državne i opće društvene zajednice. "Dobar musliman nema i ne smije imati mržnju prema drugima (i različitima, op. a.).", citira Zgodić Dobraču (196. str.). Je li tako uvijek u praksi, uključujući i dobroga pripadnika bilo koje vjere? Što znači: "dobar musliman", "dobar kršćanin", "dobar židov"...? Što znači, općenito, "dobar čovjek"? Odgovor možemo potražiti polazeći i od shvaćanja konstruktivnoga patriotizma, o čemu će biti riječi u ovome tekstu u razmatranju pojmova konstruktivni patriotizam, kozmopolitski patriotizam, kritički patriotizam.

Republikanski patriotizam. "Jedan od temeljnih elemenata republikanski shvaćenoga patriotizma je ljubav prema zemlji-državi kao *političkoj zajednici slobode*. Takvo se "stajalište izvodi iz poimanja veza između individua kao građana, nacije kao etnokulturne i države kao političke zajednice." (205. str.).

---

[5] Nameće se pitanje: Može li pojedinac, za kojega neki misle da nije vjernik, biti patriota, ukoliko se istinski moralno ponaša, živi, radi i djeluje, uključujući i uzornu odanost domovini, narodu i zavičaju? A takvih je bilo uvijek, posebice onih koji su dali i svoj život za domovinu. Ili: Može li netko biti istinski patriota koji dosljedno ne živi vjeru, nego to čini manifestaciono, a u njegovom životu i radu prevladava licemjernost, prijevara, nepravda, kriminal?

Ustavni patriotizam je patriotizam kao patriotizam spram ustavom ustanovljene slobode. Dolf Sternberger kaže: "Bit stremljenja ustavne države jest osiguravanje slobode." (209. str.). Primjeri su iskustva Švicarske, Sjedinjenih Američkih Država... – multijezične, multietničke, (multikonfesionalne, a s time i multikulturalne op. a.) zemlje čije građane ujedinjuju njihovi ustavi i patriotska osjećanja koje imaju spram tih ustava. Pritom se ne smiju, kako to nalažu Sternbergerovi i Habermasovi uvidi, "do kraja obezvrijediti ili eliminirati smisao i značenje *etničkih identifikacija i nacionalne kulture*." (210. str.). Svaka zemlja ili zajednica zemalja, po sebi, ima u tom smislu i svoje specifičnosti.

Kozmopolitski patriotizam. Postoje poteškoće u definiranju kozmopolitizma, ali proces *kozmopolitizacije svijeta života* neprestano napreduje. *Kozmopolitska ideja*, posebice, se počela razvijati nakon Drugoga svjetskog rata, a prekretnica je bilo suđenje ratnim zločincima. Recepcija aktualnih kozmopolitskih vrijednosti jesu dostojanstvo i jednaka vrijednost svih ljudi, povezanost između međunarodnoga prava i morala, uspostavljanje regionalnih i globalnih sistema upravljanja, te sve izraženije uvjerenje da *javno dobro* i *planetarna međuovisnost* zahtijeva usaglašenu međunarodnu akciju, kao što su opasnosti i strah od *ekoloških, ekonomskih, terorističkih i inih rizika* (228.-229. str.). To je poticaj za *novo kozmopolitsko shvaćanje svijeta* i njegovu recepciju u praksi.

U poglavlju *Alternativno shvaćanje patriotizma*, Zgodić razmatra i kulturu kritičkoga patriotizma.

Kritički patriotizam

"U vrijeme rata najbučniji patrioti postaju najveći profiteri.", rekao je August Bebel.

Patriotizam je za mnoge postao sredstvo mitologiziranja i manipuliranja u ostvarivanju pragmatičnih interesa, ponajviše, lažne avangarde koja sebe smatra besmrtnom i nezamjenjivom. O lažnoj avangardi lažne vječne države – *o lažnom patriotizmu*, na primjeru Republike Hrvatske, Vlado Gotovac kaže:

"Državni Hrvat uvijek je ispravan, nedodirljiv i na usluzi vlasti; protiv njega su samo neprijatelji Hrvatske; nepopustljiv je jer je uvjet njegova postojanja – onemogućiti druge vrijednosti;..." "Državni Hrvati proglasili su se avangardom fatamorgane 'vječne Hrvatske', i onda taj simbolični kapital pretvorili u devizni, koristeći sve ostale sugrađane kao sredstvo bogaćenja."[6] Ovakvi primjeri lažnoga patriotizma planetarna su pojava, a najaktualniji su u zemljama tzv. tranzicije i privatizacije.

"Kada i pod kojim pretpostavkama kritika vlasti jest patriotska kritika, koje i kakve kritike možemo smatrati izrazom i potvrdom kritičke kulture patriotizma? (357). Kritička kultura patriotizma je samo ona kritika "koja se odnosi na vladine ili nevladine politike s kojima se ugrožava sam opstanak države ili njeno bivstvovanje kao slobodne države. Sve ostale tipove kritika vlasti pripadaju drugačijim, a ne patriotskim diskursima" (357. str.).

U svojoj socijalnopsihološkoj studiji *Autoritarna ličnost* (1950.), Th. Adorno, *et al*., pisali su o "teorijskim razlikama između 'pravog' i 'lažnog' patriotizma. Pravi patriotizam je definisan kao 'ljubav prema zemlji i odanost nacionalnim vrednostima koja je bazirana na kritičkom razumevanju'. ...lažni patriotizam je okarakterisan nekritičkom krutošću, slaganjem s autoritetima i odbacivanjem drugih.", citira Zgodić Nebojšu Petrovića (359. str.).

Razlikujući patriotizam i nacionalizam, socijalni psiholog Irvin Staub sa suradnicima, zagovara potrebu razlikovanja dvaju tipova domoljublja – konstruktivno i slijepo**.** Prema Staubu, konstruktivno domoljublje predstavlja orijentaciju i recepciju na 'kritičku odanost' naciji – usmjerenost na stalno preispitivanje i kritiziranje postojećega stanja. Slijepo je domoljublje usmjereno na nekritičku privrženost domovini. Primjerice, autoritarnost je bitan izvor slijepog domoljublja, a sposobnost i orijentacija pojedinca na afirmaciju individualnosti i autonomiju unutar grupe, bitan je izvor konstruktivnoga domoljublja. (360. str.).

"Patriotizam podrazumeva podržavanje svoje zemlje uvek", misli Mark Twain, "a vlade samo onda kada to zaslužuje", citira Zgodić Dragomira Anđelkovića (342. str.).

Prevladavanje lažnoga patriotizma

Procesom kultiviranja – procesima demokratske političke socijalizacije, te javnoga građanskog djelovanja, nužno je oslobađati kulturu patriotizma od nacionalističkoga patriotizma, sveukupnog ideološkog instrumentaliziranja političkih i inih prisila, te svekolikog iracionalizma i manipulacije. To znači da se "...patriotizam iz puke prirodne činjenice..." razvija u građansku vrlinu, citira Zgodić Arteta Aurelia, koja ne bi potcjenjivala tuđe i zajedničko (343. str.). Riječ je o kultiviranju javnoga mnijenja i prevladavanju proturječnoga bića patriotizma, kritičkom, dosljedno odgovornom ulogom – obitelji, predškolskoga i školskoga sustava, znanosti, medija, političkih stranaka, crkava i vjerskih zajednica, kulturnih i inih asocijacija, pojedinaca.

Kultura patriotizma, Esada Zgodića, ozbiljan je doprinos znanstvenom istraživanju fenomena patriotizma. Informativna je i edukativna, te poticajna i za buduća istraživanja patriotizma. Može poslužiti stručnom i znanstvenom krugu čitateljstva, kao i širem čitateljstvu, te posebice na studijima visokoškolskih ustanova, ponajviše, fakulteta društvenih i humanističkih znanosti.

[5] Boris Beck, Bauk EU kruži Hrvatskom, Zagreb, ZAGREBNEWS, 11. 01. 2012., 5. str.

Miroljubivom pobunom i otporom protiv konformizma i ravnodušnosti

Stéphane Hessel, *Pobunite se!*, prijevod: Sana Perić, predgovor: Predrag Matvejević, V.B.Z., Zagreb, 2011.

Piše: **Fahrudin Novalić**

Stéphane Hessel je nepokolebljiv subjekt-akter protiv konformizma i ravnodušnosti. To se očituje i u njegovoj knjizi čiji je naslov izvornika *Indignez Vous*! (Pobunite se!). Knjiga je objavljena na francuskom, krajem 2010. godine, u njegovoj devedeset i trećoj godini. Smisao je Hesselova diskursa povijesno djelovanje. "U protivnom ostaje bezvremensko trajanje i vegetiranje, tapkanje u mjestu praznog ništa", primjećuje Milan Kangrga u svojoj knjizi *Smisao povijesnoga*.

Tko je Stéphane Hessel?

Rođen je u Berlinu 1917., član Charles de Gaulleove Organizacije *France libre* (Slobodna Francuska). Kao Židova i heroja francuskoga Pokreta otpora, Gèstapo ga deportira u logor Buchenwald, odakle se spasio uoči vješanja. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata službovao je u francuskoj diplomaciji i u tajništvu Komisije za ljudska prava u New Yorku. Jedan je od sastavljača UN-ove velike *Povelje čovječanstva – Opće deklaracije o ljudskim pravima*. Bio je pod velikim utjecajem Sartrea, starijeg školskog kolege, gorljivi je sljedbenik Hegela još od 1939. godine, kada je ušao u *École normale supérieure*, jednu od najprestižnijih francuskih ustanova izvan sustava javnih sveučilišta. Slušao je i seminare Mauricea Merleau-Pontyja o konkretnom iskustvu tijela i njegove interakcije sa osjetilima. (18. str.). Hessel, u knjizi, poziva na beskompromisnu – miroljubivu pobunu i otpor.

Ravnodušnost je najgore stajalište

Autorova je stajalište jasno – moramo znati što nam temeljem ljudskih i građanskih prava pripada i, što je najvažnije – za to se, aktivnim sudjelovanjem, trebamo izboriti. Terry Eagleton, profesor engleske književnosti na Oxfordskom sveučilištu, u knjizi *Ideja kulture*, misli slično Hesselu, kada upotrebljava termin kultura radikalne pobune. "Kultura nije samo ono sa čime živimo. Ona je također, u velikoj mjeri, i ono za što živimo. (156. str.). "... naši kulturalni ratovi predstavljaju okršaje s četiri, a ne s tri sudionika. Ako postoji kultura kao uglađenost, kultura kao identitet i kultura kao komercijalizacija, postoji i kultura radikalne pobune." (154. str.). Nove vrste dominacije, u tom smislu, svjedoče i novim pojavama – od mirotvornih i ekoloških pokreta do udruga za ljudska prava, kampanja protiv siromaštva i beskućnika. Eagleton, u istom izvoru, smatra da je potrebno: "Uzdići kulturu iznad politike – da bismo najprije bili ljudi, a onda građani – znači da politika mora proizlaziti iz dublje etičke razine..." (14. str.).

Autorova je stajalište jasno – moramo znati što nam temeljem ljudskih i građanskih prava pripada i, što je najvažnije – za to se, aktivnim sudjelovanjem, trebamo izboriti.

Svima, koji će živjeti u 21. stoljeću, Hessel preporučuje: "Stvarati znači oduprijeti se. Oduprijeti se znači stvarati." "'Pobunite se', napokon, dame i gospodo, stariji i osobito mlađi", kaže on, "protiv golemoga jaza između jako siromašnih i jako bogatih koji je stalno u

usponu, protiv aktualne međunarodne diktature financijskih tržišta koja prijeti miru i demokraciji... 'Pobunite se', u ime demokracije, a ne ideologije.'" Hessel poziva na akciju u kojoj je gnjev motiv za miroljubivu pobunu i otpor, a ravnodušnost – najgore stajalište. "Kazati 'ja tu ništa ne mogu, snalazim se': takvim ponašanjem gubite jedan od bitnih sastojaka koji vas čini čovjekom..." (19. str.). Za takvu pobunu i akciju u njoj, autor prepoznaje dva velika planetarna izazova. Prvi, golemi jaz koji postoji između jako siromašnih i jako bogatih koji stalno raste; i drugi, ljudska prava i stanje u kojem se nalazi naš planet. Hesselova demokratska, humanistička, bioetička, socijalnoekološka orijentacija i odgovornost potiču na izgradnju i funkcioniranje identiteta otpora i projektnoga identiteta čovjeka. Hessel je u sljedećem primjeru, dosljedno postupio u duhu poznate misli:

"Ako želite promijeniti svijet, počnite od sebe"

Ističući svoj gnjev u vezi s Palestinom, Hessel je sa svojom suprugom 2009., posjetio Gazu i izbjegličke kampove koje je još 1948. postavila agencija Ujedinjenih naroda za pomoć palestinskim izbjeglicama (UNRWA), "u kojima je više od tri milijuna Palestinaca koje je Izrael protjerao s njihove zemlje..." (22. str.).

Povod za posjetu bila je izraelska vojna akcija "Lijevano olovo" na Palestinski teritorij, koja je trajala tri tjedna – krajem 2008. i početkom 2009. čije su posljedice "...tisuću i četiri stotine mrtvih – uključujući žene, djecu i starce u palestinskom kampu – naspram svega pedesetak ranjenih na izraelskoj strani. Dijelim zaključke južnoafričkoga suca (Richarda Goldstonea, op. a.), inače Židova,

" Hessel poziva na akciju u kojoj je gnjev motiv za miroljubivu pobunu i otpor, a ravnodušnost – najgore stajalište. "Kazati 'ja tu ništa ne mogu, snalazim se': takvim ponašanjem gubite jedan od bitnih sastojaka koji vas čini čovjekom..."

koji se čak naziva cionistom. Nepodnošljivo je to što Židovi i sami mogu počiniti ratni zločin", kaže Hessel (23. str.). Terorizam je za Hessela neprihvatljiv, ali priznaje: "... kada smo okupirani vojnim snagama beskrajno nadmoćnima našima, reakcija naroda može biti samo nasilna" (23. str.). Pita se je li Hamasu koristilo to što je lansirao rakete na grad Sderot? "Odgovor je ne. Taj postupak ne služi njegovu cilju, ali ga možemo objasniti očajem Gažana." (23. str.).

"Možemo reći da je (svaki, pa i državni, op. a.) terorizam oblik beznađa (i besmisla, op. a.)...", potsjeća Hessel i ističe: "Ne bismo se trebali prepuštati *bez*nađu, trebali bismo se *na*dati. Beznađe je poricanje nade. Ono je razumljivo, gotovo bih rekao da je prirodno, ali ipak nije prihvatljivo. Jer njime ne postižemo rezultate koje bi eventualno mogla proizvesti nada." (23.-24. str.). Hessel zastupa ideju nenasilne nade – kao vlastitu koncepciju pravednije budućnosti. Zato moderna društva moraju biti sposobna nadići sukobe uzajamnim razumijevanjem i budnom strpljivošću. Tako misli i djeluje Hessel.

A što je činiti ostatku čovječanstva? Danas u svakoj zemlji, i u svijetu općenito, povoda za dobro organiziranim i jakim građanskim akcijama ima mnogo. Zato je nužno živjeti kulturu miroljubive pobune i otpora – temeljito i istrajno, pojedinačno i masovno. Protiv – političke i ine kulture laži i tajnoga vladanja, protiv licemjerja, nepravde, korupcije i pohlepe, siromaštva i bijede, socijalne neosjetljivosti, nepoštivanja ljudskih i građanskih prava i sloboda. Protiv – otvorene i prikrivene manipulacije života, kojima se degradira Dostojanstvo Čovjeka, ali i cijeloga živog i neživog svijeta.

Slijedi li ljubav pravila?

Elif Şafak, *Četrdeset pravila ljubavi*, HENA COM, Zagreb, 2012.

Piše: **Senad Nanić**

Nakon romana "Kopile Istanbula", Zagrebački nakladnik HENA COM donosi nam prijevod engleskog izvornika novog bestselera nagrađivane turske spisateljice Elif Şafak pod naslovom "Četrdeset pravila ljubavi". Rođena, odrasla i dijelom obrazovana na Zapadu, znanstvenim i književnim interesom autorica gradi i produbljuje svoj turski i islamski identitet. Prisutna u oba svijeta, kako profesionalno, na akademskoj, publicističkoj i književnoj razini, tako i samim življenjem, Şafak nadahnuto, no istodobno pažljivo i odgovorno gradi mozaik vlastitog složenog identiteta.

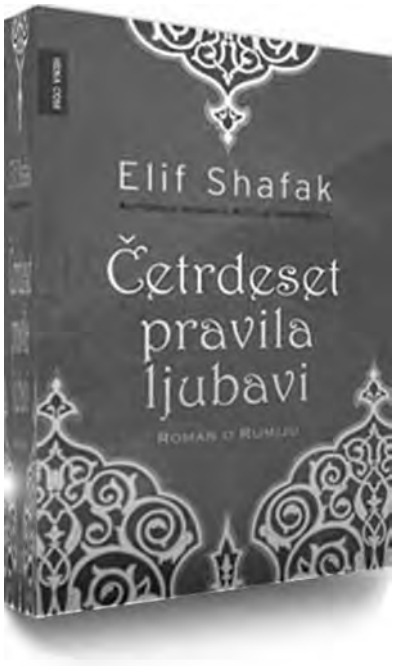

Svoje zavidno znanje i razumijevanje sufijske tradicije ovim je djelom dočarala kao istinski proživljeno osobno čitanje. Roman "Četrdeset pravila ljubavi" utemeljen je na autoričinoj identifikaciji s pričom o duhovnoj ljubavi derviša Šemsa iz Tabriza i sufijskog alima i pjesnika Mevlane Dželaluddina Rumija, pa prijevod romana nosi podnaslov "Roman o Rumiju". Snažna uloga Šemsa iz Tabriza u nadahnutoj preobrazbi fakiha Rumija u pjesnika Rumija okosnica je svih odnosa u romanu, pa bi podnaslov "Roman o Šemsu" bio, vjerojatno, primjereniji. Mnoštvo je dramaturški međuuvjetovanih situacija i njihovih krajnje šarolikih nositelja - likova svih razina tradicionalne društvene ljestvice – kojima Şafak brusi četrdeset pravila Šemsove "vjere ljubavi" dokazujući njihovu životnu zamislivost i ostvarivost. Do duhovnog ganuća dovest će Şafak čitatelja nadahnutim Šemsovim govorom protiv svakog oblika formalizma ili divno prenesenom alegorijom o "duhovnim čašama", kojom su se Šems i Rumi prepoznali kao tragaoci za istinskom spoznajom i ljubavlju. Svako putovanje, reći će Şafak, započinje i završava u duši. Onoga koji voli, ljubav mijenja. Voljeti možeš samo ako svladaš, pobijediš, "usmrtiš" svoj nefs, svoj ego. Jer "ako smo ista osoba prije i nakon što smo voljeli, to znači da nismo voljeli dovoljno". Bog jest prisutan i posvećen je svakome od nas pojedinačno. No svako od nas mora naučiti takvim Ga i razumijevati.

Vjerujući da je moguće i u suvremenosti promijeniti se putem pravila Šemsove vjere ljubavi, autorica ovu srednjovjekovnu priču kontrastira paralelnoj suvremenoj priči, "sapunici", kako ju je na predstavljanju knjige okarakterizirao Branimir Pofuk, o nezadovoljnoj sredovječnoj obrazovanoj američkoj kućanici. Ona dolazi u susret s pričom o Šemsu i Rumiju preko suvremenog romanopisca, zapadnjaka koji je islam prigrlio putem tesavvufa. Pratimo, dakle, isprepletena dva romana. Pošto je roman strukturiran kao niz svjedočanstava raznolikih i brojnih likova, svih pisanih u prvom licu jednine, začudna je autoričina sposobnost uživljavanja u potpuno različite uloge. Gotovo bipolarna, rekli bismo. Nisu, naime, samo likovi i priče udaljeni osam stoljeća i tisućama kilometara, nego su i razumijevanja pojma ljubavi i posljedičnog osobnog i društvenog morala mnogo udaljenija nego li to kontrast dviju povijesno i zemljopisno udaljenih kultura ima zahtijevati, iako autorica sugerira paralelizam duha vremena 13. i 21. stoljeća u smislu netrpeljivosti, strahova od rata i drugačijeg kao i va-

paja za ljubavlju. Suvremeni eskapizam glavne junakinje, naime, prije je čedo mučnine egzistencijalizma nego li se može pripisati suvremenom čitanju klasičnog mističnog pojma odricanja od draži i vezanosti uz ovaj svijet u ime ljubavi. Je li moguće da se u našim suvremenim životima usloženih porijekla, identiteta i usamljenosti - pomirba odvija tek golim trpljenjem temeljnih razlika u svakome, subjektivitetu ponaosob, pa i po cijenu održanja koherentne osobnosti, bez stvarnog razrješenja i istinskog duhovnog rasta? Mora li multikulturalnost biti tako psihološki neodrživa jer kroz riječi stalno motrimo i autora?

Jezik je lijep. Ne opterećujući prekomjerno suvremenog čitatelja sufijskom i islamskom terminologijom, tekst ne gubi okus orijentalne priče stare osam stoljeća. No problem je pred urednicu Nerminu Husković i prevoditeljicu Mirnu Čubranić iznesen činjenicom da je izvornik pisan engleskim jezikom, a ne turskim. Tako i niz tesavvufskih i općih islamskih termina ne slijedi dosljedan sustav refleksije u jezik prijevoda, iako taj jezik poznaje odgovarajući sustav već stoljećima, ili barem od Preradovićevog "Mujezina". Tako u turskom, bosanskom i hrvatskom pravilno reflektirani izvorni *nefs* preko prijevoda s engleskog u ovom slučaju postaje neprihvatljivi *nafs*. U prijevodu ispravno reflektirana Božja imena *er-Rahman* i *er-Rahim* suprotstavljaju se halife Haruna neispravno reflektiranom imenu *ar-Rašid*. Analogijom, nitko u Bosni ne kuha *spagete*, već u bosanski jezik preko dalmatinskog govora ispravno reflektirane *špagete*. U slast!

Atatürkova biogafija: teško razdvajanje činjenica od legendi

Očuh domovine

Andrew Mango, *Atatürk – Biografija tvorca moderne Turske*, prijevod i pogovor dr. Dino Mujadžević, Golden Marketing, Zagreb, 2011., 591 str.

Piše: **Mirko Sladek**

İpek Çalışlar, spisateljica, novinarka, poznata turska intelektualka, nakon tiska biografije Atatürkove žene Latife Hanım, biva 2006. optužena i procesuirana radi "uvrede oca domovine"; sudbina koju dijeli s nekih sedamdesetak suvremenih turskih intelektualaca, pisaca, prevoditelja, redatelja, izdavača, među kojima su Orhan Pamuk i Elif Şafak. Više od pola stoljeća nakon Atatürkove smrti, sve do nedavno, čitav niz "verbalnih delikata" u rasponu od genocida Armenaca i jedinstva republike pa do osobe prvog predsjednika, državni represivni aparat je tabuizirao. Çalışlar, već početkom sedamdesetih, 'usudila se' opisati, između ostalog, bijeg Atatürka preodjevenog u čador (ženskoj odjeći) nakon pokušaja zavjere 1923. - zasigurno jedan od neprobavljivih detalja iz života narodnog heroja.

Kemal Paša je zasigurno bio jedan od najvažnijih i najkontroverznijih državnika 20. stoljeća. Usprkos neosporivoj osobnosti, političkom talentu, prepredenosti, okrutnosti i hrabrosti, čitajući Mangovu upečatljivu visokoprofesionalnu studiju u izvrsnom prijevodu, teško je oteti se dojmu revolucionarnog scenarija koji nam se u bezbroj epizoda pričinja nekako poznatim, koji nadilazi protagonistu poput priče u kojoj mu je 'tek' dodijeljena glavna uloga i koja nam uvijek nanovo, gotovo poput priručnika, pripovijeda ono što Curzio Malaparte naziva već poznatom "tehnikom državnog udara". O čemu je, dakle, riječ u Mangovoj knjizi? Osim nasilnog moderniziranja dinastičkog, multietničkog, feudalnog i teokratskog Carstva, Atatürk radikalnim etničkim čišćenjem u rekordnom roku uništava ono što

Masovna strijeljanja, smrt, bijeda kao rezultat deportacije grčkog stanovništva s obale Male Azije, nadopunjeni dolaskom "Tribunala neovisnosti" u Samsun 1921., slanje koljača poput "Hromog Osmana" i okrutnog Nurettin-paše u oblasti kurdskih Alevita, izazvalo je zgražanje Zapada do čijeg mišljenja je Atatürku naravno bilo stalo.

je stoljećima prije njega na tom području bila okosnica osmanskog dijela naslijeđa Rimskog Carstva: etnička i kulturna eliminacija Grka i Armenaca, u to vrijeme većinskog stanovništva Anadolije, a potom i manjina poput Kurda te stvaranje laičke nacionalističke republike.

Tisućljetni suživot Armenaca i muslimana nestao je početkom 20. stoljeća u jednom naraštaju. Kada je 1919. započela njegova vojna kampanja u Anadoliji glavni izvanjski izvor novca i zaliha bili su ruski boljševici iz 'paralelne' revolucije sa svim gore navedenim ciljevima, metodama, tehnikom, inozemnom potporom, različitom ideološkom platformom, ali gotovo istim rezultatima. Masovna strijeljanja, smrt, bijeda kao rezultat deportacije grčkog stanovništva s obale Male Azije, nadopunjeni dolaskom "Tribunala neovisnosti" u Samsun 1921., slanje koljača poput "Hromog Osmana" i okrutnog Nurettin-paše u oblasti kurdskih Alevita, izazvalo je zgražanje Zapada do čijeg mišljenja je Atatürku naravno bilo stalo. Godine 1922., na dan pada bastilje, pukovnik Mougin organizira prijem u Ankari gdje se povlače paralele između turske i francuske revolucije, no već početkom rujna vojska ulazi u Smirnu. Armenska je četvrt napadnuta odmah, a novoimenovani vojni zapovjednik Izmira Nurettin osobno izbacuje grčkog arhiepiskopa Hrizostoma iz guvernerove rezidencije kojega masa linčuje pred očima francuske patrole. 13. rujna u (opljačkanom) armenskom dijelu izbija požar koji uništava tri četvrtine grada, a pošteđuje tek tursku i židovsku četvrt. U izvještaju zastupnicima ankarske skupštine početkom

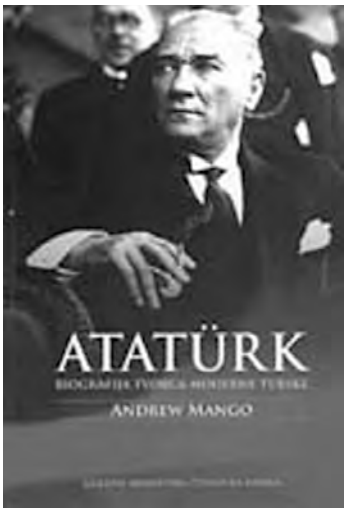

Čitav niz mitobiografskih obrazaca neodoljivo asociraju više program nego vjerodostojnost službene političke hagiografije: nepoznat datum rođenja; nakon dolaska na vlast službeno utvrđen 19. svibnja, do danas u Turskoj slavljen sletovima na stadionu i zvan "Dan mladosti"; pod prijetnjom visokih zatvorskih kazni negiranje ili samo spominjanje armenskog genocida; zabrana derviških redova; progon religije iz javnoga života; pretvaranje džamija i tekija u muzeje; ukinuće sultanata i kalifata (1924.); uvođenje modernog tj. zapadnjačkog načina odijevanja i latiničnog pisma; članstvo u tajnim društvima i nacionalističkim grupacijama

studenog Kemal Paša požar Izmira uopće ne spominje, ali u pismu jednom prijatelju Latifa Hanım citira njegov komentar za vrijeme katastrofe: "Neka gori, neka se sruši". Mango citira dnevnik nacionalističkog novinara koji priznaje da su požar začeli i namjerno širili pljačkaši uz blagoslov "zadrtog fanatika i demagoga Nurettin-paše".

Zapadna Anadolija, najbogatije i najrazvijenije područje Turskoga Carstva bila je u ruševinama kao rezultat filogrčke politike premijera Lloyda Georgea, dok je Andrew Ryan, dragoman britanskoga visokog povjerenstva opravdavao britansku politiku tvrdeći da je pokušavala zaštititi kršćanske zajednice. Sve je završilo njihovim uništenjem, a na upadljiv način nalikuje onome što se posljednjih desetak godina u tom smislu događa u Iraku, Egiptu i Siriji.

Što se tiče islama, Atatürkovo rušenje kalifata, zatvaranje derviških tekija, sve do radikalnog totalitarizma i diktata narodne skupštine čak i u pitanjima odijevanja (Vlada 25.11.1919. donosi zakon (!) kojim određuje "šešir kao zajedničko pokrivalo glave turskoga naroda... i zabranjuje običaje tome suprotne"…), njegova strahovlada - osim što je paralelna s dobro poznatim srodnim likovima toga razdoblja u teoriji i praksi, i nemilosrdnim nasiljem nad vlastitim stanovništvom u ime nacionalne socijalističke ideologije s primjesama progresističkog politikantskog fraziranja ("napredak", "budućnost", "jednakost", "sloboda" i sl.) - nakon udara na manjine obara se u prvom redu na 'povijesnog neprijatelja'. Još kao mladi časnik turske vojske Kemal Paša njeguje kontakte

s europskim tajnim službama. Susret s Lawrencom od Arabije 1913. u Jeruzalemu samo je jedan od glamuroznih biografskih detalja, oni manje poznati daju između ostalog naslutiti britansku prisutnost unutar granica Carstva te pripremanje i financiranje eutanazije "bolesnika na Bosporu".

U mladosti pohađa vojnu akademiju u Solunu i Bitoli, otac Albanac, majka Makedonka, muslimani. *Encyclopaedia Judaica* citira kao izvornik mnoge solunske Židove koji 'iz prve ruke' svjedoče njegovo doehmensko podrijetlo, tj. pripadnost očeve obitelji kriptožidovskoj kabalističkoj sekti sa uporištima u Solunu i Smirni, čije korijenje seže sve do sredine 17. stoljeća i do tzv. lažnoga mesije Šabbataja Zwija (Zevija). Nejasnoće oko identiteta njegova stvarnog oca, za "oca svih Turaka" neobična svjetla kosa i plave oči, nepostojeći dokumenti njegova rođenja uništeni u katastrofalnom, za neke podmetnutom požaru povijesne jezgre Soluna u kolovozu 1917., koji pretvara u prah i pepeo dvije trećine grada, pletu oko njega mrežu tajanstvenosti i vještih manipulacija u rasponu od ideološkog redateljstva centralnog komiteta stranke "Jedinstvo i napredak", sve do novijih teorija zavjere.

Jednostranački vojnopolicijski režim nakon progonstva sultana Mehmeda VI., kao i njegova nerazjašnjena smrt, vjerojatno trovanjem, u talijanskom izgnanstvu San Rema, samo još upotpunjuju niz neriješenih, prilično mračnih zagonetki oko nastanka moderne Turske republike. Mango citira sjećanja Atatürkova prijatelja Nurija Conkera kada mu je prilikom jedne pijanke u Solunu 'obećao' da će ga učiniti premijerom. Na Nurijevo pitanje što će on biti, Kemal Paša je odgovorio: "Osoba koja imenuje premijere".

Čitav niz mitobiografskih obrazaca neodoljivo asociraju više program nego vjerodostojnost službene političke hagiografije: nepoznat datum rođenja; nakon dolaska na vlast službeno utvrđen 19. svibnja, do danas u Turskoj slavljen sletovima na stadionu i zvan "Dan mladosti"; pod prijetnjom visokih zatvorskih kazni negiranje ili samo spominjanje armenskog genocida; zabrana derviških redova; progon religije iz javnoga života; pretvaranje džamija i tekija u muzeje; ukinuće sultanata i kalifata (1924.); uvođenje modernog tj. zapadnjačkog načina odijevanja i latiničnog pisma; članstvo u tajnim društvima i nacionalističkim grupacijama kao "Mlada Turska", "Domovina i sloboda", "Jedinstvo i napredak", koje već u naslovu nose višestruki *déjà vu;* vojni čin maršala; privatna jahta Savarona (tur: "Labud"); mnoštvo vila, a prije svega kult ličnosti: gradovi, trgovi, parkovi, kolodvori, mostovi, novčanice s njegovim likom dugačak su i bolan niz represivnim državnim aparatom sve do naših dana programiranog i silom nametnutog bespoštednog političkog idolopoklonstva. Mango veli kako je u Atatürkovu životopisu teško razdvojiti činjenice od legendi, "a upravo je on bio njihov glavni autor". Ali sigurno ne i jedini.

U mladosti pohađa vojnu akademiju u Solunu i Bitoli, otac Albanac, majka Makedonka, muslimani. *Encyclopaedia Judaica* citira kao izvornik mnoge solunske Židove koji 'iz prve ruke' svjedoče njegovo doehmensko podrijetlo, tj. pripadnost očeve obitelji kriptožidovskoj kabalističkoj sekti sa uporištima u Solunu i Smirni, čije korijenje seže sve do sredine 17. stoljeća i do tzv. lažnoga mesije Šabbataja Zwija (Zevija). Nejasnoće oko identiteta njegova stvarnog oca, za "oca svih Turaka" neobična svjetla kosa i plave oči, nepostojeći dokumenti njegova rođenja uništeni u katastrofalnom, za neke podmetnutom požaru povijesne jezgre Soluna u kolovozu 1917.

Nedavno se predsjednik Recep T. Erdoğan, u govoru pred članovima svoje konzervativne stranke, javno ispričao za agresiju turske vojske na Kurde 1937. i 1938., zračne napade i vojnu invaziju na kurdska područja i masovna strijeljanja nakon toga u istočnoj Turskoj pri čemu je prema procjenama pobijeno oko četrnaest tisuća Kurda. Erdoğan je te događaje definirao kao "jedan od najtragičnijih i najbolnijih događaja naše novije povijesti". Početkom siječnja 2012. uhićen je general İlker Başbuğ pod optužbom da je kao član ultranacionalističke tajne organizacije "Ergenekon" pripremao državni udar. Po prvi puta od osnivanja Turske republike jedan šef Glavnog stožera došao je u zatvor pod optužbom zavjere bez da je to pokrenuo vojnopolicijski aparat...

Dža'far Modarres Sadeki
(Ğa'far Modarres Sādeqī)

MOČVARA
(GĀWXŪNĪ)

roman

S perzijskog preveo Namir Karahalilović

1.

Sa ocem i nekoliko mlađih ljudi – ne sjećam se tačno koliko ih je bilo, a samo sam jednog poznavao: bio je to Golčin, učitelj četvrtog razreda moje osnovne škole – kupao sam se u rijeci *Zajanderud* u gradu Isfahanu. Bila je noć i nebo je bilo vedro, blistao je Mjesec za vrijeme uštapa. Samo nas nekoliko bili smo u vodi. Ni izvan vode niti u njoj nije bilo nikoga drugog. Na nevelikoj udaljenosti vidio se most *Sijosepol*, bio je osvijetljen mjesečevom svjetlosti. Skoro sve je bilo osvijetljeno: drveće na obali, ograda uz trotoar ulice *Pahlavi Rudhane*; čak se iza drveća vidio i oštri vrh planine *Soffe*. Voda je bila topla. Mirna. Kao neki veliki bazen. Ali to je sasvim sigurno bila rijeka, i to *Zajanderud*. Voda mi je dosezala do vrata. Stajao sam. Svi smo stajali u vodi. Gledali smo naokolo i pričali.

Otac reče: "Uživajte, momci! Ova rijeka je naša. Uživajte koliko vam duša želi!"

Jedan od ljudi, Golčin – zapravo sam ga tako prepoznao – pokaza na *Sijosepol* i reče: "Jesu li i oni prolazi naši?"

Svi se nasmijaše. Samo se otac i ja nismo nasmijali. Otac se naljutio. I sâm sam bio čuo da prolazi ispod lukova mosta nisu baš dobro mjesto, pa sam se i ja naljutio.

Kasnije, otac skoči na glavu, zaroni i malo dalje izroni iz vode.

Golčin povika: "Ne idi predaleko! Tamo ima vir."

Otac s osmijehom reče: "Ne brini. Poznajem ovu rijeku kao vlastiti džep." I opet zaroni.

Čekao sam da negdje ponovo izroni iz vode. Ali ništa. Pomislio sam da je možda otišao jako daleko, znao sam da ima velik dah. Ili da možda hoće da se našali s nama, i ukaže se negdje drugdje. Okrenuo sam se ukrug i zagledao unaokolo. No od njega nije bilo ni traga. Vidio sam da oni momci ništa ne primjećuju. Pričali su, ponekad jedni druge prskali vodom i smijali se.

Dvomio sam se da li da im išta kažem. Plašio sam se – ako kažem i nadignem dreku, smijat će mi se. Moj otac nije bio neko ko bi se mogao utopiti. Tada sam ugledao nekog: stoji na obali, maše rukom i nešto dovikuje. Prišao sam bliže. Bila je to majka. Bilo je čudno da je bez čadora i u širokim hlačama koje je odijevala pred spavanje, razbarušene kose. Nikada nisam vidio da je bez čadora izašla iz kuće. Bilo je jasno da se tek probudila i ovamo došla pravo iz kreveta. Izašao sam na obalu. Majka je govorila: "Opet ste u vodi? Ujutro – voda; uveče – voda; i kad je vrijeme i kad nije – voda."

2.

Bio sam posve mokar. U prvi sam mah pomislio da sam pomokrio u krevet. U djetinjstvu sam to činio kad god bih sanjao vodu. No od djetinjstva je bilo prošlo mnogo vremena – bile su mi dvadeset četiri godine – i već odavno više nisam mokrio u krevet. Mnogo godina nakon što sam prestao mokriti, kad god bih sanjao vodu, još u snu bi me obuzeo strah i pokušavao bih da se probudim. Još u snu, u bilo kojem njegovom dijelu, ustajao bih i skakao gore-dolje, da se probudim. A kad bih se probudio, uvidio bih da samo što nisam pomokrio i da moram skočiti na noge i odjuriti u klozet.

Dobro je prošlo. Bio sam se samo oznojio. Nisam mogao da se prisjetim da li sam u vodi – vodi iz sna – stao na noge i skakao gore-dolje. Tako je bilo zbog topline vode. Kad bih od straha stao na noge, bilo je i mokro i hladno, i baš zbog te hladnoće bi me obuzimao strah. No, u vodi iz ovog sna nije bilo ni traga od mokrine, niti od hladnoće. Ta voda bila je hladna ili topla tačno koliko i moje tijelo. Nisam je osjećao. Možda sam zbog odraza Mjeseca u njoj, ili odraza mosta, ili boje i oblika koji je imala, shvatio da je to voda. Stvarno – je li se u njoj odražavao Mjesec? Ne sjećam se. Šta još? Kakvog je oblika bila? Kakve boje? Čak sam zaboravljao i šta smo radili u toj vodi. Trebao bih zapisati ovaj san. Ne bih smio dopustiti da ga zaboravim.

Od hladnoće me uhvatila drhtavica. Bio sam sav mokar od znoja. I baš ta mokrina mi je pomogla da se napregnem i ustanem iz postelje. Pažljivo, da nekog ne nagazim, prošao sam između postelja prostrtih u sobi, otišao u kuhinju i upalio lampu. Pri svjetlu kuhinjske lampe, na stolu Hašajara, mog sustanara-pjesnika koji je spavao u postelji ispod stola, našao sam pero i papir. Ušao sam u kuhinju i zatvorio vrata. Sjeo sam kraj prozora, na hladnu stolicu poljske proizvodnje, i brzo zapisao odsanjani san.

3.

Naš stan imao je samo jednu sobu. Kad bi se otvorila ulazna vrata, ušlo bi se u jednu veliku sobu koja je bila i hodnik i gostinska soba, a i radna i spavaća i dnevna. Uz tu sobu bila je priljubljena jedna mala kuhinja. U jednom uglu sobe stajao je radni sto i Hašajarova – koji je sebe smatrao pjesnikom – mala biblioteka; u drugom uglu su bile postelje; a u trećem je bio ormar, većinom ispunjen Hamidovom odjećom. Hašajar i ja smo imali sasvim malo odjeće i jako rijetko smo se dotjerivali – Hašajar zato što je bio pjesnik, a ja zato što sam uvijek imao manje para od njih dvojice, a jednu godinu nisam imao ni posao. Hamid je svaki dan odijevao čistu i urednu odjeću, mirisao se i brijao, pošto je htio da se oženi. On je već tada bio muž svoje buduće žene. No, kako nije mogao naći stan pod kiriju, a i da je mogao kirija je bila toliko visoka da sa službeničkom platom (i on i Hašajar bili su službenici) nije mogao iznajmiti zaseban stan i sa ženom se smjestiti u njemu, trenutno je boravio u toj sobi s nama dvojicom. Hašajar – koji je, kao i svi pjesnici, imao dugu kosu i brkove što su mu prekrivali usne – govorio je da je oženjen poezijom i da je, kako bi sam znao reći, poezijin muž. Iako je ta kuća izgledala kao kuća samaca, jedini neoženjen u njoj bio sam ja. Kad bismo tražili stan, svi su govorili: "Ne izdajemo samcima." S koliko smo muke, na kraju, pronašli tu kuću, i kako su nam je nevoljko izdali, a porodice u susjedstvu – misleći da smo samci – poprijeko su na nas gledale. Pošto smo kiriju dijelili na tri dijela, niko nije plaćao previše. Ali, bilo nam je baš tijesno. Kad neko od nas jednu noć ne bi došao kući, ili bi otišao na put, druga dvojica bi se radovali jer bi imali više prostora za kretanje. Na moju nesreću, njih dvojica su većinu noći bili kod kuće i nikada nisu putovali. Hamid je čak i svoju porodicu, koja je bila u Isfahanu, obilazio od godine do godine – jer je ovdje bio okupiran zadaćom da se oženi – a Hašajarova porodica ionako je bila u Teheranu, i on se ovdje bio sklonio samo da bi pisao poeziju. Ja sam veći dio te godine – od njenog početka pa do jeseni – bio u Isfahanu i nisam bio platio svoj dio kirije, ali to mjesto sam još uvijek smatrao svojom kućom. (Njima dvojici bio sam obećao da ću ubrzo naći posao i postepeno isplatiti cijeli svoj dug.) Po svaku sam cijenu želio biti u Teheranu, a znao sam da me niko neće pustiti ni u jednu drugu rupu u tom gradu.

Te noći kad sam sanjao onaj san, bio je početak januara, sedam dana prije godišnjice očeve smrti. Od prošle godine do te noći sanjao sam ga bezbroj puta, i u Teheranu i u Isfahanu; ali, samo jednom-dvaput sam zapamtio šta sam sanjao. Ujutro, kad bih se probudio, ili uveče, kada bih se

prenuo iz sna, sjećao sam se svih snova; no, tokom dana, ili čim bih opet zaspao, sve sam zaboravljao. Znao sam samo to da stalno sanjam oca. Bilo je već neko vrijeme kako sam želio da zapisujem te snove, ali bi me obuzela lijenost i nisam to radio. Htio sam da sebi razjasnim kakve to snove sanjam, i zašto ne mogu da se oslobodim sjećanja na njega, koje me je sada već gadno mučilo.

Kada sam zapisao ono što sam zapamtio od sna, i kada sam nekoliko puta pročitao ono što sam napisao, sjetio sam se još mnogo drugih stvarih i silno sam želio da zapišem i njih. Oprezno, da nikog ne probudim, otišao sam i iz sobe ponovo donio papir. Sjeo sam na stolicu poljske proizvodnje – koja se već bila zagrijala – i počeo da pišem. Upaljena lampa i moje prisustvo poremetili su mir bubašvaba u kuhinji. Prvo su bezglavo jurile tamo-amo; no, kasnije su se na mene privikle i počele mi se verati uz noge kako bi mi pokazale da, ako budem kao dobro dijete sjedio u uglu i ne budem ih gnječio nogama, nemaju ništa protiv mene. Shvatio sam šta mi žele reći; pustio sam da se uzveru i nisam obraćao pažnju na njih.

4.

Prvo čega sam se sjetio bilo je nešto što se desilo prije nekih deset godina. Bilo je rano jutro i s ocem sam išao na rijeku. Nekoliko puta sedmično, rano ujutro, izlazili bismo iz kuće s namjerom da odemo u hamam,[1] i umjesto u hamam zaputili bismo se na rijeku. Otac je volio da se, rano ujutro, prije izlaska Sunca, kupa u rijeci. To mu je popravljalo raspoloženje. Dok bismo išli prema rijeci, uvijek bi glasno pjevao ovu pjesmu, za koju ne znam da li ju je sam spjevao, ili neko drugi:

"Hoću da odem i skinem se s opijuma,
Na rijeku da idem i vježbam jutrima."

Možda je otac nekada pušio opijum i ovu pjesmu pjevao još od tih vremena; no, ja ga nikada nisam vidio da puši opijum. Pušio je samo cigarete i pio rakiju. Nekada je, umjesto "rijeku", govorio "dvoranu".[2] No većinom je govorio "rijeku". Možda je ova pjesma nastala u dvorani, a on je, pošto je išao na rijeku, umjesto "dvoranu" govorio "rijeku".

Majka nije znala da, umjesto u hamam, idemo na rijeku. Nije joj se dopadalo što se mi – to jest, otac – kupamo u rijeci. "To rade nudisti", govorila bi. Sjećam se, kad su se jednom žučno prepirali, majka je upotrijebila baš riječ *nudisti*. Htjela je reći da uglednom čovjeku kakav je otac, svojevremeno najbolji krojač u gradu, ne priliči da se nađe u blizini kojekakvih tipova i da se ide kupati u rijeci. Ta rasprava završila je u majčinu korist, i otac je obećao da više neće ići. Majka je također govorila da to nije dobro ni za njegovo zdravlje. Otac je bio sitan i mršav; no, jutrom je, bez po' muke, u ledenohladnoj vodi junački zamahivao rukama i nogama. Majka ga nikad nije vidjela kako se kupa. Kad bi izlazio iz vode nije drhtao, niti je imalo žurio da se osuši. Rikao je poput lava – recimo, lava bez grive i debelog vrata, čija su izbačena rebra ispod bijele kože izazivala gađenje; mahao je rukama gore-dolje; vježbao sa kabadeom i milom;[3] okretao se ukrug; pravio sklekove. Majka to nikada nije gledala. Govorila je: "Šta ako te takvog vidi neko od tvojih mušterija?"

Nije znala da u to doba jutra na obali nije bilo nikoga. Nije znala ni da otac više nije imao mušterije, kako je ona umišljala. Možda joj otac nije ni govorio; no, ja sam znao da više nije imao mušterije, kako je majka umišljala. Još u djetinjstvu sam čuo da je otac bio *najbolji krojač u gradu*. Ali kada, to nisam znao. Možda kada se majka udala za njega – a i majka se tada za njega udala baš zbog tih mušterija koje je spominjala, i zbog toga što je on bio *najbolji krojač u gradu*, a ne zbog njega samog. Jer, otac nije imao ništa što bi se majci dopalo. Ništa njegovo nije joj se sviđalo. I bilo je čudo da se udala za takvog čovjeka. Nikada nijedno od njih nisam pitao kako su se upoznali (a sada je prekasno da pitam), ali mislim da je majka – ili neko od članova njene porodice (pošto ne znam ni da li je otac ikada šio žensku odjeću ili nije) – bila njegova mušterija. Majka je smatrala da potiče iz poznate gradske porodice. Njena porodica bila je od onih brojnih i dugovječnih porodica koje su živjele u velikim starim kućama što imaju hašti,[4] biruni,[5] andaruni,[6] panđdari,[7] sedari[8] i hiljadu drugih besmislenih prostorija; kućama koje su sada urušene i rasparčane među nasljednicima. I svi su živjeli zajedno, a mahala se zvala po njima (i dan-danas se zove po njima). A u ono vrijeme, kada nije bilo automobila, u čitavoj mahali samo su oni imali mazgu i kretali se jašući je (ovo zadnje rekla je sama majka).

Oboje su bili stari kad su se uzeli. Otac je bio stariji. Majka je bila debela ali uvijek bolesna, jer se stalno srdila na oca. Poslije mene više nije imala djece. Kasnije sam od strine čuo da je, pošto više nije mogla imati djece, presvisnula i umrla. Nikada nisam vidio moje tetke, daidže, niti bilo koga od rodbine s majčine strane (zato što oni nas, to jest oca i mene, nisu ubrajali među ljude, e da bi pokazali zanimanje za nas). No, čuo sam i da je presvisnula i umrla zbog oca. Kako god bilo, svi su se slagali oko toga da je *presvisnula i umrla*.

Međutim, presvinula je i umrla bez razloga, jer je otac mnogo popuštao i imao puno obzira prema njoj (dok ona nije imala nimalo obzira prema ocu). Otac je tek ponekad, uveče, s prijateljima odlazio na obalu rijeke. Prostrli bi štagod i na mjesečini, ili – ako mjesečine nije bilo – pod svjetlošću uličnih lampi, pričali i pjevali. Na kraju večeri, pri povratku kući, usput bi galamio i mangupisao se. Zar su večernji provod i šetnja obalom rijeke mogli proći bez galame i mangupisanja? Možda su kod nekoga i mogli, ali kod mog oca nisu. On svoje večernje šetnje bez mangupisanja nije smatrao potpunim. Ali kad bi stigao kući, jadnik bi ušutio. Glavu bi zabio u pod i od umora do jutra spavao k'o top. Onda bi na red došla majčina galama. A nije bilo galame bešćutnije i bolnije od tih ženskih galama. Govorila je: "Šta će biti ako te u takvom stanju vide komšije, ili neko od tvojih mušterija?" Jadnica, zbog tih je izmišljenih

1 Javno kupatilo. (Prim. prev.)

2 U izvorniku je ostvarena igra riječi pomoću dviju po obliku sličnih imenica: 1. *rudhune*, to jest kolokvijalnog oblika imenice *rudhane*, u značenju "rijeka"; 2. *zurhune*, to jest kolokovijalnog oblika imenice *zurhane*, što je naziv za dvoranu – obično manje površine – u kojoj se upražnjavaju drevni iranski sportovi. (Prim. prev.)

3 *Kabade* i *mil* su nazivi za sprave koje se koriste u drevnim iranskim sportovima. (Prim. prev.)

4 Osmougaoni prostor u dvorištu, ispred kućnih vrata. (Prim. prev.)

5 Dio kuće u kojem mogu boraviti gosti. (Prim. prev.)

6 Dio kuće u kojem mogu boraviti samo ukućani. (Prim. prev.)

7 Soba sa pet vrata prema dvorištu. (Prim. prev.)

8 Soba sa troje vrata prema dvorištu. (Prim. prev.)

mušterija presvisnula i umrla.

Već neko vrijeme mušterija je bilo malo, ili barem malo onih pravih, koji naruče odijelo s prslukom. Tada je već rijetko ko nosio odijelo. Ljudi su većinom naručivali samo hlače ili donosili odjeću na prepravku. Otac u početku nije prihvatao da radi prepravke; ali kasnije, kad je posla bilo manje, bio je prinuđen i da prepravlja. Majci nije govorio da ima manje posla. Nije joj govorio ništa, i baš zato ona ni o čemu ništa nije ni znala. Nikada nisam vidio da njih dvoje razgovaraju kao ljudi. Ili bi se, bez glasa i pokreta, šćućurili svako u svom ćošku, pa je izgledalo da su posvađani; ili bi se prepirali i vikali jedno na drugo. Upravo zato sam oboma rekao da su *jadnici*. Prvo sam to rekao ocu, jer je on imao obzira. Ali majka je samo umjela da zvoca, galami i svađa se. Otac je htio sve da zagladi i okonča. Naprimjer, kad je počela prepirka oko jutarnjih odlazaka na kupanje u rijeci, otac se predao i rekao: "Dobro, više neću ići. U redu?" I tako je završio raspravu. Međutim, kasnije smo, pod izgovorom da idemo u hamam, rano ujutro izlazili iz kuće i išli na rijeku. No, ja se nisam kupao. Stajao sam pokraj očeve odjeće i posmatrao ga. Možda me je otac baš radi toga i vodio sa sobom. Ne da bih stajao pokraj njegove odjeće kako je niko ne bi ukrao, u to doba jutra na obali nije bilo nikoga; već da ga *posmatram*. Ali *ja* sam išao s ocem, nije me *on* vodio. *Ja* sam želio da ga posmatram. Ako je i on želio, opet sam to želio više od njega. Mada mi je bilo jako teško da se probudim u cik zore i idem s njim. A kad bismo se vraćali i ja bih pokvasio glavu, kako bi majka mislila da smo išli u hamam.

5.

No, nisam se tih stvari sjetio one noći, nakon što sam zapisao odsanjani san. Sjetio sam se jednog jesenjeg jutra, kada sam imao trinaest ili četrnaest godina – bila mi je zadnja godina osnovne škole – i s ocem sam išao na rijeku. A tamo, nakon što smo preskočili ogradu koja štiti od poplava i krenuli prema vodi, vidjeli smo da neko, s torbom u ruci, od obale ide prema nama. Već iz daljine je bilo uočljivo da je to neki kršan mladić. Kad je prišao bliže, otac mu reče: "Dobro jutro." U tom trenutku sam ga prepoznao: gospodin Golčin, učitelj četvrtog razreda moje osnovne škole. Otac ga nije poznavao. Dopao mu se samo zato što je izgledao kao rekreativac-ranoranilac, a po mokroj kosi i pomodrelim usnama bilo je jasno da se kupao u rijeci, pa mu je otac poželio dobro jutro. I ja rekoh: "Zdravo, gospodine Golčin."

I Golčin i otac me u čudu pogledaše.

"Poznaješ ovog gospodina?", upita otac.

"Bio mi je učitelj u četvrtom razredu", rekoh.

Golčin se osmijehnu. Spusti glavu i upita: "Kako se zoveš, dječače?"

Rekoh svoje ime i prezime.

On klimnu glavom, pruži mi ruku i reče: "Drago mi je." Potom pogleda našu torbu i upita oca hoće li se kupati.

Otac reče da hoće.

Golčin reče da je ovo dobro mjesto za kupanje. Isprobao je skoro sva mjesta na rijeci, a danas je po prvi put došao ovdje i vidio da je ovo mjesto jedno od najboljih.

"Ja uvijek dolazim upravo ovdje", reče otac.

Ne sjećam se šta je odgovorio Golčin. Možda je rekao: "Ja svakog dana isprobavam neko drugo mjesto.", jer od tog dana ga tu – gdje je, po njegovim riječima, bilo jedno od najboljih mjesta na rijeci – više nismo vidjeli.

Kad je htio da krene, pružio je ocu ruku. Otac mu reče: "Sreća nek' te prati, junače!"

Kasnije me je pitao: "Onaj magarac je stvarno bio tvoj učitelj?"

Rekoh: "Da."

"Ne izgleda tako", reče.

I zaista nije izgledao. Priličilo mu je da bude sportist ili pahlevan.[9] U vrijeme kad sam bio njegov đak, kad bi zvonilo za kraj časa nije, kao drugi učitelji, odlazio u zbornicu da popije čaj; ostajao bi u razredu i djeci koja bi se skupila oko njegove katedre pokazivao mišiće; ili bi na času pričao o sebi, svojim podvizima. Ovo je jedna od njegovih priča: Kad je tek bio napravljen čelični most i riječna voda je još uvijek prolazila kroz uski kanal ispod mosta, pošto stubovi mosta još nisu bili završeni, s prijateljima se opkladio da će s mosta skočiti u kanal. Kanal je bio dubok najmanje osam metara i voda je – riječna voda – kroz njega prolazila pod velikim pritiskom. Bio je toliko uzak, a visina mosta toliko velika da je prijetila i opasnost da se onaj ko skoči s mosta na glavu zabije u betonske zidove kanala i sebi prospe mozak. Ali, naš je učitelj s te visine skočio na glavu i nije udario ni u šta, niti se utopio, jer je bio veliki junak kojem u čitavom gradu nije bilo ravna. Pričao je još i kako je nekoliko puta spasio one koji su se utapali u rijeci, pa kako je nekoliko puta bio zahvaćen riječnim virovima i kako se s prijateljima kladio da će na jedan ulaz u vir zaroniti, a da će na njegov drugi ulaz izroniti. I to je činio. Samo je *on* mogao to izvesti.

Tog dana, od kada sam ga vidio na obali pa dok smo se vratili kući i doručkovali, i sve dok nisam stigao u školu i svoj razred, razmišljao sam o tome šta bi rekao kad bi me opet vidio. Rekoh sebi da bi prvo što bi pitao zasigurno bilo to da li sam se i ja kupao s ocem. A ako bi pitao to, rekao bih da, naravno, jesam. Jasno je da bi mi se kosa, dok bih stigao do škole, osušila. Njegova kosa isto tako. Jedini dokaz da sam se kupao bilo bi to da me je tog istog dana ujutro vidio na obali s ocem, za koga je bilo očito da je išao na kupanje. Na prvom odmoru odjurio sam do četvrtog razreda i sačekao da vidim hoće li izaći ili neće. Većina djece izašla je iz razreda. Sa djecom koja su ga okružila izašao je i on. Prišao sam i glasno, kako bi kroz dječiju galamu do njega doprlo, rekao: "Zdravo."

Rekao sam to toliko glasno da je čuo. Okrenuo je glavu i dobro me osmotrio. Potom je klimnuo glavom i uputio mi osmijeh bez ikakvog značenja, baš kao i osmijeh na obali. Nije me prepoznao ni jutros ni sada.

6.

Sutradan uveče, kad su moji sustanari zaspali, opet sam uzeo pero i papir i otišao u kuhinju. Morao sam upaliti lampu. Svjetlost je prolazila kroz staklo iznad vrata i osvjetljavala sobu. Mogla je probuditi moje sustanare i od toga sam strepio. Nisam htio da me Hamid ili Hašajar vide u tom stanju – kako pišem – jer to ranije nisu vidjeli i bilo je moguće da bi mi se smijali, mada nije bilo ama baš ničega smiješnog. Ni ja se uopće nisam smijao Hašajaru kad bi on nešto pisao, i trudio sam se da ne podižem buku. No, za razliku od mene, kad god bi bio kod kuće i vidio Hašajara u tom stanju – kako piše ili govori poeziju – Hamid ga je zadirkivao i galamio, i nije ga puštao da radi. Ponekad bi s njim i raspravljao. Njihove su rasprave bile smiješne, ali meni nije bilo mrsko da ih slušam. Uz svu

[9] Onaj ko se bavi drevnim iranskim sportovima, prije svega tradicionalnim iranskim hrvanjem. (Prim. prev.)

njegovu tupavost, Hamid je ponekad umio reći stvari koje i nisu bile baš bez veze; ipak, većinom je ometao i govorio koješta na vlastitu sramotu. Znao bi, naprimjer, prigovoriti: "Zašto si u toj i toj pjesmi napisao *pijetao*, a ne *patka*? U čemu bi bila razlika da si napisao *patka*?" Ili, naprimjer: "Zašto si napisao *viče*, a ne *kliče*?" Hašajar bi odgovarao: "Zato što mi se tako hoće; zato što *viče*, a ne *kliče*; zato što je riječ o *pijetlu*, a ne o *patki*." Hamid bi se zainatio i rekao: "Ne, siguran sam da *kliče*; siguran sam da je riječ o *patki*." Hašajar bi rekao: "Ko si ti da budeš ili ne budeš siguran?" Hamid bi rekao: "Šta se to tebe tiče ko sam ja? Ko si ti?"

Hašajar bi se isprsio i rekao: "Ja sam pjesnik."

"Ko kaže da jesi?"

"Ja."

"Dobro, onda sam i ja."

"Gdje su ti pjesme?"

"Ja ne pišem pjesme."

"Pjesnik koji ne piše pjesme nije pjesnik."

"Onaj ko nije pjesnik a piše pjesme – isto tako."

"Ko kaže da ja nisam pjesnik?"

"Ja."

"Ko si ti?"

"Pjesnik koji ne piše pjesme."

"I bolje ti je da ne pišeš!"

"A tebi je bolje da priznaš da su ono što ti pišeš švrljotine, a ne pjesme."

"Siguran sam da su to pjesme."

"A ja sam siguran da onaj ko umjesto *patka* napiše *pijetao*, i umjesto *kliče viče* – piše švrljotine, a ne pjesme."

Na svu sreću, Hamid je u kući bio jako malo, pošto je uglavnom po čitav dan tragao za svojom budućom ženom i uveče bi kući došao samo da prespava. Ja sam većinom bio kod kuće, i kako nisam volio rasprave Hašajar bi mi ponekad čitao svoje pjesme. Naravno, iz njegovih pjesama ništa nisam razumio; tek neke od njih bi mi se dopale, a neke ne. Međutim, nisam znao zbog čega su mi se dopadale, odnosno zbog čega nisu. Ni objašnjenja koja je Hašajar davao nisu ništa razjašnjavala. No, pazio sam da to ne primijeti, jer mi se više sviđalo njegovo uvjerenje da je ono što čita poezija i da je on pjesnik, nego same pjesme. Do sada nije objavio nijednu pjesmu, iako ih je napisao mnogo. Ali imao je namjeru da, prije svih drugih pjesama, objavi jedan spjev kojeg još nije bio završio i na kojem je upravo radio. Po njegovim riječima, bio je to ambiciozan i veliki posao koji će možda potrajati godinama, od kojeg zavisi njegova sudbina. Kad bi ga mogao privesti kraju onako kako želi, postao bi neko; a ako ne mogne, bit će pjesnik kao i svi drugi pjesnici. Namjeravao je čitavu historiju Irana, iransku kulturu, pa čak i geografiju – sve planine, rijeke, puteve i pustinje – smjestiti u taj veliki spjev. Kako je sam govorio, tema tog spjeva bilo je traganje za nečim što je od davnina postojalo u ovoj vodi i zemlji, u zraku koji udišemo; nečim što se kroz historiju uspjelo očuvati uz sve nedaće koje su na Iran nahrupile i stiglo je do nas, kako bismo ga prenijeli onima koji će doći poslije nas. Šta je bilo to *nešto*, ni sam nije znao. Govorio je da zna šta je, ali nije mogao u nekoliko riječi, rečenica, pa ni u jednoj-dvije pjesme, iskazati šta je to. I baš zbog toga je pisao tako veliki spjev. Čitav spjev pisan je radi toga *nečeg*. Govorio je: "Ako hoćeš da shvatiš šta je to *nešto*, morat ćeš pročitati čitav spjev."

7.

Otac se nije utopio u vodi – umro je za stolom u svojoj krojačnici, radeći. Bilo je prošlo godinu i po kako je majka presvisnula, i on je živio sam. No, ponekad je navraćala tetka i pospremala mu. Tetka je govorila da on već neko vrijeme ne bi trebao ići na posao jer je bio toliko bolestan i bezvoljan da je teško i hodao. Koliko god je tetka navaljivala da ne ide na posao i na neko vrijeme (dok mu ne bude bolje) pređe u njihovu (tetkinu) kuću, ništa nije vrijedilo. Tetka nije mogla ostaviti svoju kuću, preći kod oca i tamo ga njegovati (mada je, kad je otac umro, žalila što to nije učinila). Otac je bio zadrt čovjek. Tetka je upotrebljavala tu riječ i govorila: "Baš tom svojom zadrtošću majku ti je doveo dotle da presvisne." Do zadnjeg trenutka nije prešao u tetkinu kuću, niti je digao ruke od posla. Tetki je rekao: "Ako ne budem išao na posao, i ja ću presvisnuti kao ona jadnica." I otac je prihvatao da je majka presvisnula. Ali nije prihvatao da ju je on do toga doveo. Govorio je: "Sama je (to jest, majka) dovela sebe dotle da presvisne."

Otac je umro s glavom i rukama spuštenim na svoj krojački sto, držeći u ruci krojačke makaze, s nogama na podu. Tijelo mu je bilo toliko slabo i lahko da nije moglo da ga prevagne i obori na pod. Nekih sat-dva niko nije ni znao da je umro; nije imao nijednu mušteriju, niti ga je iko tražio. U podne, kada vlasnici zatvaraju radnje i idu na ručak, vrata njegove radnje bila su otvorena; pri njihovu povratku s ručka – isto tako. Otac nikada nije ručao u radnji jer nije bilo nikog da mu kuha, niti je on sam umio kuhati. Vlasnik jedne od susjednih radnji se zabrine; ode i vidi da se otac pružio na svoj krojački sto, i tako ostao.

Tih dana radio sam u jednoj knjižari. Bilo je tek tri-četiri mjeseca kako sam našao taj posao. Iz Isfahana su telefonom javili Hamidu. Pošto u kući nismo imali telefon i niko nije znao gdje radim (jer sam ili bio bez posla, ili povremeno negdje radio), ako su iz Isfahana htjeli da mi jave nešto važno, nazvali bi Hamidov ured. Kako je Hamid poznavao mog oca, i on je sa mnom došao u Isfahan (kad smo bili djeca bili smo susjedi, pa je on dolazio kod oca kad god bismo zajedno išli u Isfahan). Dok smo mi stigli u Isfahan, tetak i tetić već su bili obavili sve oko ukopa i priprema za hatmu. Morao sam samo otići na grob, te na hatmi stajati na vratima, namjestiti snuždeni izraz lica, pozdravljati se s onima koji su dolazili, a s nekima se i rukovati i zahvaliti im što su došli. To je bilo vrlo teško za učiniti. I kad čovjek uopće ne bi bio tužan zbog očeve smrti, radeći sve to rastužio bi se i pomislio da se desilo nešto uistinu loše.

Sam otac nimalo se nije slagao s tom ceremonijom. Mnogo puta je rekao: "Ako umrem, ne pravite mi hatmu i ne izvodite koješta." Sam je govorio da nikada nije bio ni na jednoj hatmi. I zaista, koliko sam ja vidio – nije. Ni za majku nije održao hatmu. Majčina porodica za nju je priredila raskošnu hatmu u Školi *Čaharbag*, a otac ni na njoj nije bio. S naše strane, otišli smo samo ja, tetka i tetak.

Nakon hatme, Hamid se vratio u Teheran. No, ja sam, na tetkino navaljivanje, ostao do očeve sedmine. U tih nekoliko dana, tetka i tetak su me obrađivali i savjetovali da je došlo vrijeme da se okanim tumaranja i skitanja, i da sredim svoj život. Rekao sam da sam baš prije nekoliko mjeseci našao dobar posao u Teheranu i da uopće nisam skitnica. No, oni su htjeli reći da dođem u Isfahan i radim u očevoj radnji, koja je sad postala moje vlasništvo. O krojačkom zanatu nisam imao pojma, ali radnja se mogla preurediti i u njoj se mogao pokrenuti neki drugi posao. Također, bila je na dobrom mjestu – u jednoj od prometnih gradskih ulica – i vrijedila je mnogo.

Ta radnja bila je jedino što je otac imao. Kuća u kojoj je živio s majkom, a u zadnjih godinu i po

sâm, bila je unajmljena. Tokom te sedmice dok sam bio u Isfahanu, nešto namještaja koji je bio u njoj odnijeli smo u tetkinu kuću (tetka je naglasila: "*privremeno*, dok se ne vidi šta ćeš dalje"; ali, taj namještaj nije bio vrijedan toga, niti sam ja uopće znao šta to u vezi sa mnom nije jasno) i kuću predali vlasniku (koji je otprije želio da je preuzme i već neko vrijeme se preganjao s ocem da ga izbaci; kad je otac umro, toliko se obradovao da to nije mogao sakriti). Tačno je da se kirija, u odnosu na dvadeset pet godina ranije, kada ju je otac iznajmio, povećala ko zna koliko puta, i da za ostarjelog krojača, koji više nije imao mušterija i jedva je hodao, u njoj nije bilo mjesta; tačno je i to da je barem ovih zadnjih godinu i po, koliko je bio sâm, mogao provesti kod tetke, ili čak u radnji; no, ta kuća mu se uvukla pod kožu jer je bila blizu rijeke. I sve donedavno, kada više nije ni mogao da ide na kupanje, tamo je bio zbog rijeke. Upravo zato nije mogao da se otrgne od te kuće.

Tih nekoliko dana boravio sam u tetkinoj kući i s tetićem – kojeg sam rijetko viđao otkako sam bio došao u Teheran (pet godina ranije) – i tetičnom – u koju sam bio zaljubljen od djetinjstva; koja me, otkad je narasla, čak i prije nego sam došao u Teheran, više nije primjećivala – išao kojekuda. Ovaj put, tetična se preda mnom uopće nije pravila važna; ustvari, to što se nisam sa Hamidom vratio u Teheran i što sam slušao tetkine i tetkove savjete – iako nisam htio da po njima postupam – bilo je baš stoga što sam vidio da se tetična, za razliku od ranije, uopće ne pravi važna, da je sa mnom prisna i da je postala sasvim druga djevojka (premda je i dalje jednako bila moja dobra tetična). Bila je, približno, moja vršnjakinja (brat joj je bio stariji), i od djetinjstva smo se zajedno igrali. No, djevojčice odrastaju brže od dječaka; od kada je osjetila da je odrasla, više me nije primjećivala. Od vremena kada me više nije primjećivala, te sam je manje viđao, a i kad bih je vidio to bi bilo izdaleka, više sam je volio i više mislio na nju. Mislio sam na nju i kada sam došao u Teheran, i odavde joj poslao nekoliko pisama na koja nije odgovorila. Sada, kad sam vidio da se promijenila i da preda mnom ne pokriva lice (jer je i u kući, obično, prekrivala lice pred neukućanima), bio sam silno uzbuđen, i kada je trebalo da se vratim u Teheran od nje sam izvukao obećanje da će mi napisati pismo.

8.

Onog dana kada sam ujutro, nakon sedmice izbivanja, otišao u knjižaru – zakasnio sam. Svi su već bili došli, šef i svi prodavači, a još jedan čovjek, kojeg do tada nikad nisam vidio, bio je za pultom. Kad sam ga vidio, noge su mi klecnule; oklijevajući, otišao sam iza pulta i sve ih pozdravio. Niko na mene nije obratio pažnju i odzdravili su mi preko volje. Iznenada mi je sinulo: prije nego je šef rekao blagajniku *Isplati gospodina*, shvatio sam da sam otpušten. Novac koji su mi dali bio je dio plate što su mi ga dugovali za rad od početka mjeseca do prošle sedmice, kada sam otišao u Isfahan.

Šef reče: "Dakle, na kraju si odlučio da napustiš ovaj posao?"

Rekoh: "Ko je to rekao?"

"Ti. Zar se nisi žalio na platu?"

"Jesam. Ali nisam htio napustiti posao."

"A što si onda otišao?"

"Rekao sam, idem na dva-tri dana i vratit ću se."

"Dva-tri dana, a ne deset dana. Deset dana nisi došao."

"Ta rekao sam da imam posla!"

"Da, rekao si. Ali rekao si, idem na dan-dva i vratit ću se. No, kad je prošlo tih dan-dva postao sam siguran kako si odlučio da više ne dolaziš, pa sam ovog gospodina (pokazao je na novog prodavača) zamolio da dođe i pomogne nam. Evo, kaži sad da čujem, šta ti se to desilo pa se toliko oteglo? Našao si novi posao?"

"Umro mi je otac. Otišao sam u Isfahan."

Šef je zanijemio. Odmerio me je od glave do pete. Kao da je htio da vidi liči li na mene da mi otac umre ili ne. I prodavači se okrenuše i pogledaše me.

"Pa zašto, kad si išao, nisi rekao da ti je umro otac?"

"Mislio sam da nije potrebno."

Ustao je i pokazao mi da s njim krenem prema kraju prodavnice, gdje su bili klozet i ostava u kojoj je kuhan čaj. Šef je bio pogrbljen, i kad bi ustao bio je niži nego kad bi sjedio; međutim, bio je pronicljiv i spretan; brzo je mi je nasuo jednu čašu čaja i stavio je na knjige spakovane u pakete, stavljene blizu vrata ostave. Bio je niži od naslaganih paketa, te je iza njih bio potpuno skriven od očiju prodavačâ. No, bacio je pogled na njih i tiho – što je značilo da ne želi da iko čuje – pitao je li istina da mi je otac umro.

"Naravno", rekao sam.

Ponovo je pitao zašto nisam rekao da ću zbog toga biti odsutan, jer da je znao da mi je umro otac, koliko god da sam bio odsutan ne bi smetalo, i ne bi bilo moguće da umjesto mene dovede nekoga drugog. No, sad je gotovo; doveo je onog momka i ne može ga izbaciti. Osim ako ne bude dobro radio, ili bude griješio, pa da ga mogne uhvatiti u tome. Ako se tako desi, sigurno će ga izbaciti i obavijestiti me, i moći ću da se vratim na svoj posao.

Dok je to govorio, i usput se raspitivao o uzroku očeve smrti, ja sam popio čaj. Potom sam se pozdravio sa svima, pa i s novim prodavačem, uzeo novac i otišao.

Davao sam za pravo šefu: prije nego sam otišao, morao sam mu reći da mi je umro otac. Samo sam bio rekao da imam nekog posla dan-dva, i da ne mogu dolaziti na posao. Kasnije, kada se odužilo, imao je pravo da me otpiše. Neko vrijeme s njim sam se prepirao oko toga da mi treba povećati platu. Najvećim dijelom onih nekoliko mjeseci koje sam tamo proveo prodavali smo udžbenike i imali smo jako mnogo posla. Masa mušterija nije dopuštala da predahnemo niti jedan minut. Crnjelo nam se pred očima. Svi su pričali jedni s drugima i svaki je kupac htio da obavi kupovinu brže od ostalih, a niko nije mislio na nesretnog prodavača koji je za bijednu mjesečnu platu radio kao magarac od jutra do mraka, a nekad i do ponoći (dok nove knjige koje su donosili iz skladišta ne poslažemo jedne na druge, razvrstamo ih i pripremimo za sutra). Morali smo brzo pronalaziti razne knjige koje je tražio svaki kupac, brzo ih spakovati i brzo sabrati različite cijene raznih knjiga. Mogućnost pogreške bila je velika. A pogrbljeni šef je, u onom metežu, promaljao glavu preko ivice pulta i pratio kako sabireš, i teško tebi ako bi pogriješio. Izrugivao bi ti se i više se nije oslanjao na tvoje sabiranje – sam bi umjesto tebe sabirao, motao ti se oko ruku i nogu i nije ti dao da radiš. Sigurno je namjeravao da sve to čini i onom novom prodavaču. Ako je htio pronaći neku grešku, mogao je to jednostavno, pogotovo jednom početniku. I meni je mnogo puta pronašao grešku, iako sam silno pazio. No, tada je bila gužva, a sada nije. Već je bila prošla sezona udžbenika, prodavači nisu bili toliko zaposleni i mogućnost pogreške bila je manja. U knjižari je tek tada bilo dobro – kad više nije bilo mene. Sâm sam bio kriv

što nisam rekao da mi je umro otac. Da čovjeku umre otac, a da to ne kaže? Kakav je samo izraz poprimilo šefovo lice, kad sam rekao da mi je umro otac! Kao da se desilo nešto važno. Čovjek kojem umre otac kod drugih dobija na značaju. Dok mi nije umro otac, čak me ni moja tetična nije ubrajala među ljude.

9.

Tri sedmice nakon mog povratka u Teheran, stiglo je prvo pismo od tetične. Napisala je da prema meni osjeća nešto posebno, osjećala je od djetinjstva, i otkako sam bio došao u Teheran stalno je mislila na mene, ali nije bilo prilike da sa mnom o tome razgovara. I kad sam zbog oca otišao u Isfahan silno je željela da razgovara sa mnom, ali kud god smo išli tu je bio i njen brat, i nije bilo prilike. Povrh svega, nije znala šta ja osjećam za nju; možda o tome uopće ne razmišljam. Sada je skupila hrabrosti i napisala ono što joj bilo tako teško reći, i moli da, ako za nju ništa ne osjećam, ne kažem njenom ocu i majci kakvo mi je pismo napisala; a ako za nju nešto osjećam, da joj što prije kažem, kako bi ona znala šta joj je činiti.

Iskrenost i jednostavnost tog pisma mnogo su mi se dopali, te sam odlučio da joj odgovorim. Međutim, ostao je bio tek koji dan do očeve četrdesetine, pa ako bih išao u Isfahan stigao bih brže od pisma. Osim toga, nisam znao da li bi pisanje pisma tetičnoj – nakon onih neodgovorenih pisama od prije nekoliko godina – izgledalo dobro tetki i tetku.

Do zadnjeg trenutka sam se dvoumio da li da idem u Isfahan ili ne. Otac je bio i protiv održavanja hatme za umrle, a kamoli sedmine i četrdesetine. A ja nimalo nisam želio da opet postupim mimo njegove volje, pogotovo sad kad je umro. Ipak, krenuo sam; iz želje da vidim tetičnu, a i zato što sam bio besposlen. Naravno, otišao sam tetkinoj kući i tamo konačio. Jedne pogodne prilike, dojavio sam tetičnoj da sam pročitao njeno pismo, i da i ja nju volim.

Sve je sređeno brzo, mnogo brže nego što bi se moglo i pomisliti. Tetična mi je dojavila da šta god mislim učiniti – učinim, pošto ona ima prosca s kojim su njen otac i majka saglasni i voljni su da mu je daju. Takvu taktiku provodi većina djevojaka koje se žele udati, to znam; znao sam to i u vrijeme kada sam to radio; no, i pored svega, učinio sam to: tokom sljedećeg putovanja, deset-dvanaest dana nakon očeve četrdesetine, otišao sam u Isfahan i od tetke i tetka zvanično zaprosio njihovu kćerku. Sprva su bili u dvojbi (jer sam bio nezaposlen i nisam imao ništa); kasnije, pod uvjetom da pokrenem očevu radnju i počnem raditi, složili su se s našim vjenčanjem.

Vjenčali smo se[10] uoči Nove godine,[11] tiho (pošto je prolazilo tek sedamdeset dana od očeve smrti). Prvog dana Nove godine, kao na medeni mjesec, došli smo u Teheran. Hamid je za novogodišnje praznike obično svake godine odlazio u Isfahan, a Hašajar je, iz obzira prema nama, prvu sedmicu u godini proveo kod roditelja, što je obradovalo i njegovu porodicu i nas, jer smo tih prvih dana našeg života željeli da oprobamo okus samoće.

S početka smo mislili kako je jako malo da budemo sami jednu sedmicu, ali već prvih dandva mi je dosadilo i želio sam da se što prije vratimo. Prvi i drugi dan manje smo bili kod kuće. Žena mi je, kao i sve žene iz provincije kada dođu u Teheran, htjela da ide u kupovinu; a kako nije znala nijedno mjesto u gradu, i ja sam morao ići s njom. A opet, ići od radnje do radnje bilo je bolje nego ostati u kući. Mada sam ja bio taj kome je drugog dana dosadilo hodanje od radnje do radnje, i rekao sam da više nema kupovine. Trećeg i ostalih dana, do kraja sedmice, ostajali smo kod kuće. Žena mi je dobro kuhala (dobro je i šila) i redovno je spremala ručak i večeru. Nije puno govorila. Tih nekoliko dana prevrtao sam Hašajarove knjige i trudio se da izgledam raspoložen i pun nade; kako god, bio je to početak našeg života, i ako čovjek na medenom mjesecu nije pun nade, kada će biti? Međutim, vrlo brzo sam mnogo više volio dane kad sam ostajao sam u kući i nisam imao ni ručka ni večere, nego te prve dane u braku kada sam se morao nasilu smješkati, nasilu smijati i igrati ulogu radosnog čovjeka.

Žena mi je bila suzdržan čovjek, i mada je već od prvih dana osjetila da ja nisam dobar muž, to uopće nije pokazivala. Kao da je još od tada odlučila da se, na svaki mogući način, prilagodi svim mojim lošim stranama. Bila je dobra žena. Do prije našeg vjenčanja mislio sam da ne postoji nijedna žena dobra kao ona; no, tačno od dana kada smo se vjenčali uvidio sam da više nije onako dobra kao što sam mislio. Bilo je mnogo žena jednako dobrih, dobrih kao ona, i mnogo boljih od nje, koje nisu bile moje žene. No, to što sam se nabrzinu vjenčao s njom nije bilo stoga što sam mislio da je najbolja i najljepša žena na svijetu; bilo je to stoga što sam od djetinjstva želio da bude moja. Od vremena kad me više nije primjećivala, uopće nisam vjerovao da će jednom biti moja. A kada sam vidio da tako lahko postaje moja, kako sam mogao da se ne oženim njome?

Mučila ju je buka automobila koji su danonoćno prolazili ispod našeg prozora. Govorila je, kako možeš živjeti u ovom metežu? Nije govorila prođi se Teherana i hajdemo živjeti u Isfahanu. Žalila se samo na teheranski dim, gužvu i buku. Nije govorila hajde da pokrenemo našu krojačku radnju. Govorila je: "Je li mi ova haljina lijepa?"

Rekao bih: "Da, veoma je lijepa."

Rekla bi: "Pogodi koliko me je koštala."

Rekao bih: "Ne znam."

Rekla bi: " Pa kaži neku cijenu."

Kazao bih neku cijenu. Visoku cijenu. Jer sam znao da to želi.

Onda bi ona rekla neku nisku cijenu.

Čudio bih se. Jer sam znao da to želi.

Tada bi rekla, izašla je tako jeftino jer ju se sama sašila.

A ja bih se opet začudio. Više nego prije. I pitao bih: "Ozbiljno?"

"Ozbiljno", rekla bi.

Onda bih ja rekao: "Kako si ti dobra krojačica!"

Ona je baš to htjela. Sav je taj razgovor bio upravo radi te jedne rečenice. I zbog toga što nije htjela jasno i otvoreno da kaže: hajde da pokrenemo našu krojačku radnju; ja ću tamo raditi umjesto tvoga oca; umjesto muške, šiti ćemo žensku odjeću; u tom slučaju, kakav ćemo dobar život imati.

10.

Kao što sam obećao puncu i punici (bivšem tetku i teki), odlučio sam da dovedem u red očevu radnju. No, sâm baš i nisam imao volje za posao; sve je obavio moj šura (bivši tetić), koji je također bio nezaposlen. Bio je vješt, a znao je i ljude, te je za nekoliko sedmica uspio dovesti radnju u red.

---

[10] Islamski vjerozakon dozvoljava stupanje u brak sa bližim srodnicima. Vidjeti: Kur'an, 4:23-24. (Prim. prev.)

[11] Misli se na Nouruz, novu godinu prema drevnom iranskom kalendaru, koja počinje 21. marta. (Prim. prev.)

Prvo je bilo predviđeno da to bude krojačka radnja, ali onda smo odlučili da bude prodavnica galanterije (u ovo vrijeme malo ko ima volje za šivanje i krojenje; u ovo vrijeme bira se lakši put – prodaje se i kupuje gotova roba; osim toga, prodavnica galanterije pruža čovjeku veću slobodu u radu, dok je krojačka radnja samo krojačka radnja). Dogovoreno je da moja žena šije žensku odjeću i prodaje je u radnji. U prodavnici galanterije moglo se prodavati sve i svašta. Na moj prijedlog, dali smo joj naziv *Zajanderud*. Predložio sam ga u sjećanje na oca, premda je radnja bila toliko udaljena od rijeke da taj naziv nije djelovao umjesno.

Ta radnja me je – i prije nego je postala prodavnica galanterije, a i poslije toga – podsjećala na oca. I baš zbog toga sam nastojao da tamo odlazim što je moguće rjeđe. Šura je potpuno izmijenio izgled radnje. Umjesto očeva drvenog stola koji je već bio dotrajao, postavljen je novi stakleni sto. Izlog (kojeg ranije nije bilo) i staklene stalaže na kojima su se izvana mogle vidjeti svakojake drangulije, razni drugi predmeti obješeni na vrata, zidove i plafon, ogledala postavljena tamo-amo, kako bi radnja izgledala velikom – sve to davalo je onom mjestu novi izgled. Postala je to neka sasvim druga radnja. Ali, i pored svega toga, za mene je uvijek bila ista ona neugledna očeva radnja. Sa vrata i zidova lila su sjećanja na njega. Njegov miris širio se posvuda, i izvan radnje i unutar nje. A on sâm u radnji je stalno bio prisutan, i samo je nedostajao onaj stari dotrajali sto oguljene boje. Otac se, iz dna duše, u brk smijao mome mlađahnom šuri. No, on je bio obziran čovjek – kako u vrijeme dok je bio živ, kada je imao obzira prema majci, tako i sada kad je umro i imao obzira prema svojoj snahi – pa se nije smijao iz sveg glasa.

Prodavnica galanterije *Zajanderud* otvorena je sredinom maja. Uveče je žena kod kuće šila, a preko dana je prodavala u radnji. Šura je sjedio za kasom i nabavljao robu. I ja sam ponekad tamo navraćao. Većinom sam hodao ulicama i kvartovima kojih sam se od djetinjstva toliko nagledao i toliko su mi bili poznati da mi je od njih dolazila muka. Morali smo tražiti i stan. Kada je brak sklopljen, punica je rekla privremeno ostanite ovdje (to jest, u kući moje bivše tetke). Tih nekoliko mjeseci koje sam bio u Isfahanu spavao sam tamo. Međutim, moj pravi dom još uvijek je bio u onoj kućici, s drugima iznajmljenoj, u Teheranu, jer su mi stvari i dalje bile tamo. A dok su mi stvari bile tamo, još uvijek sam morao plaćati svoj dio kirije. Sâm sam više volio da mi stvari tamo budu i da plaćam svoj dio kirije makar tamo i ne boravio, nego da mi dom bude ovdje, u kući bivše tetke, pa čak i u zajedničkoj kući mene i moje bivše tetične.

Kad je radnja krenula s radom, manje sam trebao bilo kome i od jutra do mraka bio sam besposlen. Samo me je žena ponekad podsjećala (nije gunđala; premda je to bilo veoma čudno, ona je bila žena koja nije gunđala) na to da je došlo vrijeme da razmislimo o zasebnom stanu. Kako bih nešto učinio, nekoliko puta sam s njom, ili s njenim ocem, išao tražiti stan. Pronaći stan u Isfahanu bilo je ništa manje teško nego u Teheranu, pošto je odnedavno i u Ishafan doselilo mnogo ljudi, a i pored svih izgrađenih ulica i stanova, širenja koje je grad doživio, teško je bilo pronaći mjesto za život, i to još uz povoljnu kiriju. A koji god je stan bio izdavan po imalo razumnijoj cijeni i dopao se mojoj ženi i njenom ocu, meni se nije dopadao. Nisam želio da mi se dopadne. Možda su i oni to osjetili, pa baš zbog toga više nisu sa mnom tražili stan. Govorio sam da ću sâm pronaći nešto. Istini za volju, ponekad bih usred svojih dnevnih besposličarenja i pogledao jedan-dva stana, s namjerom da mi se ne dopadnu, kako bih uveče, kad se vratim ženi, rekao: vidio sam jedan-dva stana, ali nisu baš nešto.

11.

Htio sam da se vratim u Teheran. Nije da ne volim Isfahan, volim ga više od Teherana; ali, Isfahan me mučio. Za Teheran me ništa nije vezivalo; niti sam ga volio, niti sam ga se ticao. Ni on mene, isto tako. Ali, Isfahan ne; ticao sam ga se. A i on se ticao mene. Gdje god bih nogom stao, nešto me je mučilo. Kako ono što je ostalo isto kao što sam ga viđao u djetinjstvu, tako i ono što se promijenilo i postalo nešto drugo. Sve što je bilo u Isfahanu spadalo je u jednu od te dvije vrste. Široke ulice pružene umjesto nekadašnjih tijesnih sokaka bile su jednako tugaljive kao i netaknuti uski sokaci i stare mahale. Otkad sam živio u Teheranu, još i više; tako bi bilo svaki put kad bih otišao u Isfahan na dva-tri dana, da obiđem oca. Steglo bi me u srcu. Želio bih da se što prije vratim. Otac bi navaljivao da ostanem koji dan duže. Ja bih izmišljao izgovore. Govorio da imam posla. Nikakvog posla nisam imao. Otac bi shvatio i rekao: "Ti više nisi onaj prijašnji."

Rekao je to nekoliko puta, i to s velikom gorčinom. Kao da je tim riječima želio da kaže: *Ovaj grad više nije onaj nekadašnji*; *Ova radnja nije ona nekadašnja*; *Ovaj život nije onaj nekadašnji*. Ovi ljudi, ovaj zrak, ovo drveće, ove ulice, ovi sokaci – ništa više nije kao nekad. Čak ni netaknute mahale.

Naša mahala bila je jedna od takvih. Baš onakva kakva je nekad bila. Isti oni nakrivljeni zidovi od blata, za koje sam nekada – recimo, prije deset-dvanaest godina – kad bih pored njih prolazio, očekivao da se istog trena sruše – još uvijek su stajali. Opet sam pored njih prošao, ne očekujući ništa. Kao da se do sada desilo sve što je trebalo da se desi. Svaki zid koji je trebao da padne, dosad je pao; a ako nije pao, onda neće ni pasti.

Otvoriše se vrata i na njih izađe neka žena. Moj pogled, koji je klizio po vratima i zidovima, pade na nju. Zastala je. I to je bilo dovoljno da je se sjetim. Čak sam se sjetio i njenog imena, i nehotice ga rekoh. Okrenu se i začuđeno me pogleda. I ja sam zastao, kako bi me se prisjetila. No, ona me je i dalje gledala i ništa nije rekla. Bila je napadno našminkana i veoma dotjerana; no, podočnjaci su joj bili modri i upali, a obrazi blijedi. Obrve tanke, poput dviju linija. Mršava kao što je i nekad bila. Ali suhonjavija i bljeđa. Mršava i blijeda djevojka, koja je sad već postala odrasla žena. Zatvorila je vrata i krenula. Zovnuo sam je iza nje. Okrenula se. Izgovorio sam njeno ime.

Rekoh: "Ne sjećaš me se?"

Reče: "Ne, nažalost."

Opet je krenula.

Rekoh: "Naša je kuća bila tamo", i pokazah joj na vrata naše nekadašnje kuće.

Opet se nije sjetila.

"Sjećaš li se da si me jednom tužakala mojoj majci?"

Počelo joj je dolaziti u sjećanje. Upita: "Zbog čega?"

"Poprskao sam te vodom. Pokvasio sam te."

"Aha!", reče.

Potom me odmjeri od glave do pete i reče: "Ooo! Ti si?"

Rekoh: "Da, ja sam."

"Šta radiš ovdje? Živio si u Teheranu, zar ne?"

Zatim mi je izjavila sućut zbog očeve smrti.

Onda je s osmijehom rekla: "Nisi me poprskao vodom; bacio si me u vodu."

Zajedno smo bili otišli na obalu rijeke. S koliko ubjeđivanja sam je odveo, pošto djevojke nika-

da nisu išle na rijeku iako je naš sokak bio vrlo blizu obale. Trebalo je samo da pređemo ulicu i preskočimo ogradu uz trotoar. Za nju je postojao i duži put, kojim nije trebalo skakati. Ona je poželjela da peca. Ja nikada nisam pecao (ponekad sam se kupao; ali, većinom bih hodao pored rijeke i posmatrao one koji su se kupali ili pecali); no, kako bih je odveo na rijeku, posudio sam od Hamida – koji je bio naš komšija – štap za pecanje. Dok je sjedila na obali iščekujući ribu i držala noge do koljena u vodi, palo mi je na pamet da je otpozadi gurnem u rijeku. To sam i učinio. Rasplakala se. Bacila je štap za pecanje u vodu i otrčala u mokroj odjeći. Voda je odnijela štap za pecanje. Kad sam se vraćao, vidio sam je kako u suhoj odjeći stoji pored vrata naše kuće i tužaka me majci. Nije joj ništa rekla o guranju i kvašenju, jer kad bi to rekla bilo bi jasno da je sa mnom otišla na rijeku. Samo je rekla da sam htio da pričam s njom.

Od tada, niti smo više zajedno otišli na rijeku, niti smo pričali. U to vrijeme mnogo mi je bila u mislima. Ali, zbog onog tužakanja, a još više zbog posuđenog štapa za pecanje koji je odnijela voda, i koji me je ponizio pred Hamidom, prestao sam da mislim na nju i počeo misliti o drugim djevojkama. No, sada više nisam bio ljut ni na nju niti na druge djevojke koje su me, jedna po jedna, ponizile i ostavile (ili sam ja ostavio njih). Čovjeku na kraju uvijek ostane poniženje. Samo poniženje.

Otraga se začuo glas žene koja ju je dozivala.

"Još si ovdje? Nemoj zakasniti!"

Bila je to njena majka. Promolila je veliku glavu kroz vrata.

Djevojka me je predstavila.

Njena majka je klimnu glavom i opet reče: "Nemoj zakasniti!"

Djevojka baci pogled na svoj ručni sat i reče mi: "Moram ići. Drago mi je da sam te vidjela."

Otišla je.

Njena majka me se prisjetila. Pozdravila se sa mnom i izjavila mi je sućut zbog očeve smrti.

12.

Jednom me je otac pokvasio. Bilo je to jedno od onih hladnih jutara, kada smo zajedno išli na rijeku. Otac se skinuo i otišao u vodu. Bio je tako dobro raspoložen da je i meni govorio doći u vodu. Ja sam, kao i svakog dana, stajao pored njegove torbe i odjeće, a i tu gdje sam bio drhtao sam od hladnoće. Prvo sam mislio da se šali; ali, vidio sam da je izašao iz vode, i da hoće nasilu da s mene svuče odjeću i odnese me u vodu. Uzeo me je za ruku i odvukao do same vode, i u odjeći me gurnuo u rijeku. Od hladnoće mi je zastao dah. Izvukao sam se iz njegovih ruku i izašao iz vode. Ali, već sam bio mokar do gole kože i voda je svuda kapala. Ledio sam se. Gibao sam se i trčao pored rijeke, slušao ga kako se iz sveg glasa smije iz vode. Toliko me je ta njegova neslana šala bila razbjesnila da sam njegovu odjeću (koju je, prije nego što je otišao u vodu, uredno složio i stavio pored torbe) i torbu (u kojoj je bio njegov peškir) uzeo i bacio u vodu, i ne osvrćući se dao se u bijeg.

Dok sam stigao kući, toliko sam trčao da sam se sav ugrijao. Ali, bio sam mokar do gole kože, pa se majka prestravila i počela da me ispituje. Dok je prostirala moju odjeću na sunce, sve sam joj ispričao. Rekao sam da smo, umjesto odlaska u hamam, ponekad jutrom odlazili na rijeku, da se otac kupao a ja sam samo kvasio glavu, i da me je danas, prije nego što sam pokvasio glavu, otac pokvasio od glave do pete.

Otac se vratio nekoliko minuta kasnije, mokre odjeće i torbe. Majka je prostrla na sunce njegovu odjeću. Bez prestanka je gunđala, psovala, kukala i proklinjala. Otac ništa nije rekao. Ni mene nije gledao. Izgubio se, odjenuo suhu odjeću i otišao.

To je bio zadnji put da skupa odemo na kupanje. Čak ni u hamam više nismo išli zajedno. Pokoje jutro, prije izlaska sunca, kad bi se poželio hamama otac bi uzeo svoju torbu i otišao. Ali, mene sa sobom ne bi poveo. Majci je govorio: "Ovaj dječko je narastao; sâm treba ići u hamam." Ni majka ni ja nismo znali ide li u hamam ili na rijeku.

13.

Nakon mosta *Hadžu*, širina vode rijeke *Zajanderud* se smanjuje, a dubina povećava. Tu mi je za oko zapeo začuđujući prizor: jedan motorni čamac bio je usidren na obali. Bilo je to prvi put u mom životu da na rijeci *Zajanderud* vidim čamac, i to motorni. Prvo sam pomislio da sanjam, jer u zadnje sam vrijeme puno sanjao. No, kada sam uveče otišao kući, moj šura je rekao on sam nije vidio – pošto u posljednje vrijeme onuda nije prolazio – ali je čuo da se odnedavno rijekom plovi u čamcu. Rekao je, to je sigurno izum Huzestanaca[12] koji su nakon rata došli u Isfahan. Moguće. Tih dana, Huzestanaca je u Isfahanu bilo mnogo. Pa kad su već bili tu, umjesto da budu u svom gradu i svojim kućama, i žive svoje živote, i njihov su čamac, umjesto u svoj *Karun*,[13]spuštali u *Zajanderud*. Ali – gdje je *Karun*, a gdje *Zajanderud*. *Zajanderud*, ili *Zenderud*, samo je za isušenu pustinju Isfahana bio rađalac[14] i živ;[15] no, za ozelenjelu dolinu Huzestana nije bio ni običan potok (ili, što bi Isfahanci rekli, rukavac). Međutim, otac je govorio da je *Zajanderud* nekada uistinu bio živ i rađalac, te da je voda riječnog korita dosezala do polovine nasipa. Štaviše, kad bi padale jake kiše, voda bi prešla nasip i izlila se ulicama i sokacima. Čak u novije vrijeme (otac bi govorio), kada smo stanovali blizu rijeke, voda je nadošla i zahvatila i naš sokak. Nisam se sjećao toga, niti dâna kada je *Zajanderud* bio bogat vodom. Bilo je to isto kao kada bi se raspredalo o tome da je otac svojedobno bio poznat krojač. Niti sam jedno vidio svojim očima, niti drugo. No, iz dužine mostova proizlazi da je nekada (barem u vrijeme izgradnje mostova, prije trista godina) u rijeci bilo mnogo više vode nego sada. *Sijosepol*[16] je bio duži; *Hadžu* je bio kraći zato što su lukove mosta pregrađivali, tako da se voda skupljala i iza mosta bi nastalo jezerce po kojem su plovili čamci (prije istih onih trista godina). Ispod mosta, unutar lukova i na stepenicama, ljudi su sjedili ukrug, jedni pored drugih; na donjim stepenicama su rashlađivali noge, dok je višak vode iz vještačkog jezera proticao kroz sve lukove mosta. Koliko ja pamtim, u polovini lukova mosta *Hadžu* nikada nije bilo vode; a od trideset dva luka onog drugog mosta[17] vode je bilo samo u tri-četiri središnja.

Kada sam vidio čamac, sjetio sam se oca i u sebi pomislio: šta bi rekao, ili učinio, kad bi vidio ovaj prizor? Nasmijao bi se, ili ne bi? Ukrcao bi se, ili ne bi? Prvog dana, čamac sam samo *vidio* – izdaleka – i nisam mu prišao; i uhvatio me smijeh. Sljedeći dan, nisam vjerovao da ću ga opet vidjeti.

---

12 Stanovnici provincije Huzestan na jugu Irana, koja je tokom iračko-iranskog rata od 1980. do 1988. bila poprište najtežih borbi i pretrpjela ogromna razaranja. (Prim. prev.)

13 Rijeka u provinciji Huzestan. (Prim. prev.)

14 Prvi dio imena *Zajanderud*, tj. oblik *zajande*, znači "onaj koji rađa". (Prim. prev.)

15 Prvi dio imena *Zenderud*, tj. oblik *zende*, znači "živ". (Prim. prev.)

16 Čuveni most u Isfahanu (Prim. prev.)

17 Tj. mosta *Sijosepol*. (Prim. prev.)

Ali, vidio sam ga. I prišao mu. Stao sam pored njega i pogledao ga. Čamac. Motorni. Od onih koje se moglo vidjeti u Horramšahru,[18] dok se tamo moglo otići. I u Abadanu,[19] na obali mora. Od nekoliko povezanih buradi, na kojima je stajala široka ploča, napravljena je bila mala platforma. Ta platforma bila je prvi dok na *Zajanderudu*. Služila je za to da oni koji su htjeli ući u čamac prvo odu na nju, pa da s nje odu u čamac. Stao sam na platformu. Zaljuljala se. Dok si podizao i spuštao noge, zaljuljala bi se i ljuljala bi te. Ali, bila je čvrsta. Vukao sam nogu za nogom, kako bi se zaljuljala i ljuljala me. A dok sam se ljuljao, ljuljali su se i čamac, rijeka i drveće na drugoj obali rijeke. Pri svakom pokretu, ploča ispod mojih nogu je škripala.

Iz šatora postavljenog na obali rijeke izašao je dječak od dvanaestak godina. Nešto je žvakao i gledao me. Gledajući i mršteći se, prišao je bliže. Kada se sasvim približio, zastao je. Ličio je na nekog kome čamac i dok pripadaju. Ili nekom starijem od njega, uz koga je on bio. Čekao sam da se pobuni zbog čega tu stojim. Kad bi to rekao za dok, bilo bi uredu; no, obala rijeke – pa čak i prostor pored čamca – nije ničija. Pripadala je svima, i ja sam mogao satima baš tu stajati i posmatrati, a da se ne ukrcam.

Stajali smo – ja na doku a dječak na obali, a potom u čamcu – toliko dugo dok se nije pojavilo nekoliko mušterija za čamac. Bila je to jedna cijela porodica: muškarac, dvije žene i četvero djece.

"Koliko košta?", pitali su dječaka.

Dječak reče: "Pet tumana po osobi."

Muškarac se neko vrijeme cjenjkao. Na kraju je dječak pristao da svu djecu zaračuna kao jednu osobu, a i dvije žene kao jednu, te da od njih uzme petnaest tumana.

Stadoše na dok i on se snažno zaljulja. Žene se uplašiše i vrisnuše. Dječak se nasmija. Djeca poskočiše po doku i zaljuljaše ga. U jednom trenutku, na tako malom doku bilo je osmero ljudi, a uz to su se i ljuljali. Muškarac izgrdi djecu i pomože ženama da uđu u čamac.

Putnici se čvrsto smjestiše na čamcu. Dječak upali motor i čamac se trznu s mjesta. Putnici izgubiše ravnotežu, ali opet se čvrsto smjestiše i zbiše jedno uz drugo. Gledao sam kako se smiju i uživaju. Vrisak žena niti jednog trena nije prestajao. Pratio sam vodenu brazdu koja je ostajala iza čamca. Ta brazda, brazda motornog čamca, na ovoj vodi, vodi *Zajanderuda* – bila je novost. Bila je neumjesna. Nije pristajala ovoj vodi. Taj motorni čamac, koji je žustro brazdao vodu rijeke što je prije trista godina bila rađalica, a sad je već neko vrijeme u klimakteriju – bio je prava rugoba.

Dok se još nije bio ni smirio od ljuljanja koje su izazvala djeca, a čamac napravi krug i usidri se na početno mjesto.

Baš tako je bilo! Porodično putovanje po *Zajanderudu* tako se brzo završilo! Treba biti pošten! Petnaest tumana za jedan jedini minut? Međutim, ukrcana porodica nije prigovorila. Nije se ni moglo na nešto prigovoriti, jer se čamac nije mogao odvesti dalje nego što ga je čamdžija odvezao; dalje se dubina vode smanjivala i čamac bi se nasukao. Tako je rekao dječak-čamdžija, po čijem je narječju bilo jasno da nije iz Isfahana.

Pitao sam: "Možeš li mene odvesti malo dalje? Za ovako kratku vožnju pet tumana je previše."

Odgovorio je da će se čamac, ako ode malo dalje, nasukati i polomiti. Ljutito reče: "Da mi daš i hiljadu tumana, ne bih te odvezao dalje."

14.

Iste noći, sanjao sam da sam s ocem u čamcu i da se vozimo po rijeci. Čamdžija je bio gospodin Golčin. Čamac nam nije bio motorni, već na vesla. Veslao je gospodin Golčin. Sjedio je u zadnjem dijelu čamca, u bijeloj majici kratkih rukava na kojoj je bilo otisnuto uvećano lice Brusa Lija. Pri svakom pomjeranju vesala, mišice bi mu se napinjale i blistale na mjesečini. Imao je dva vesla; pomjerao ih je istovremeno i žvakao žvaku. Bila je noć, ali sve se to vidjelo na mjesečini. Vidjelo se da je voda mirna; da je čamac plovio pokretanjem vesala, a ne pomoću vodene struje. Međutim, u pravcu vodene struje – vodene struje na javi – vidjelo se i da smo odmakli dalje od mjesta gdje je bio usidren motorni čamac, da smo prošli most *Bozorgmehr* i dalje napredovali. Uplašio sam se. Plašio sam da će se čamac nasukati. Otac reče: "Ne boj se, sine; rijeka je nadošla i može se ploviti čamcem." Pitao sam kuda idemo. Reče: "Idemo do kraja rijeke." Znao sam da se na kraju rijeke nalazi močvara. "Šališ se?", upitah. Reče: "Ne, sine. Najozbiljnije, idemo vidjeti kraj rijeke; kažu da je tamo močvara, pa da vidimo kako izgleda." Premda sam i sâm silno želio vidjeti močvaru *Gavhuni*, čije sam ime toliko puta čuo – opet me je bilo strah. Rekoh: "Potonut ćemo u močvaru!" Otac se nasmija. Reče: "Ne boj se, sine. Kad je iz daljine ugledamo, zaustavit ćemo se." Otac je sa mnom pričao nekako čudno, kao učitelji. I stalno je govorio "sine". Prošli smo i ispod mosta *Šahrestan*; no, on nije bio tako oštećen kao na javi. Čak su i kiosci pored mosta bili čitavi. Međutim, nisam stigao da ga dobro osmotrim, pošto je naš čamac brzo napredovao. Voda je bila potpuno mirna. Nije se čuo nikakav zvuk. Samo veslanje gospodina Golčina. Otac i ja smo sjedili na prednjem dijelu čamca i gledali naprijed. Samo bih ja, plašeći se i osvrćući oko sebe, ponekad bacio pogled na Golčina: i dalje je veslao, gledao naprijed i žvakao žvakaću gumu. Prošli smo i ispod mosta *Čum*. Umirao sam od straha. Sve jednako gledajući naprijed, otac spusti ruku na moje rame i reče: "Ne boj se, sine, nije to ništa. Morali smo ovo učiniti. Prije ili kasnije, svejedno je." Nije gledao mene, već samo naprijed. To me je još više plašilo. Mislio sam da nije ostalo još mnogo puta. Otac reče: "Tako je, sine, stižemo. Ali, ostalo je još malo; kad stignemo, reći ću ti." Rekoh: "Tata, hajde da se vratimo." Reče: "Toliki smo novac dali da nas doveze dovde, a ti sad hoćeš da se vratimo?" "Dovraga i novac koji smo dali!", rekoh. "Kuda više idemo? U močvari se nema šta vidjeti." Reče: "Kako nema, sine? Čitav naš život u toj je močvari. Sve što jesmo i nismo, što imamo i nemamo – uliveno je u nju; sva voda koja je tekla po našim tijelima slila se u nju; i ti onda kažeš da se vratimo?" Rekoh: "Dobro, sad i mi sami idemo u nju; to si htio?" Reče: "Pa šta, dovraga, ako i idemo?" Vidio sam da nema koristi. Šta god sam rekao, nije ga se doticalo. Pomaknuo sam se malo unazad. Nije se mrdnuo s mjesta. Okrenuo sam se i pogledao Golčina. Posmatrao me je, ne trepćući. Iz njegova sam pogleda pročitao da govori: sad je vrijeme. Bio je upravu. To je bila najbolja prilika. Otac je gledao naprijed, nije se pomjerao i sjedio je tačno na ivici čamca. S obje ruke gurnuo sam ga otpozadi, da padne u vodu; ali, nije se ni mrdnuo. Opet sam ga, objeručke, gurnuo iz sve snage; no, nije vrijedilo. Kao i da nisam. Čak ni glavu nije okrenuo. Prišao sam naprijed i pogledao ga. Ni on, kao ni Golčin, nije treptao. Tek tad mi je palo na pamet da mu se, sve vrijeme dok je govorio, usne nisu micale. Upitah: "Tata, jesmo li stigli ili ne?" Ništa nije rekao. Stizali smo. Bio sam siguran da smo stigli, ili upravo stižemo. Potrčao sam prema kraju čamca i htio da istrgnem vesla iz Golčinovih ruku; no, ruke su mu se bile gadno slijepile s drškama vesala. Nije bilo kori-

[18] Grad u provinciji Huzestan. (Prim. prev.)

[19] Grad u provinciji Huzestan. (Prim. prev.)

sti ni od toga da ga prodrmam. Samo je radio svoje: veslao, žvakao žvaku i gledao naprijed. Skočio sam naglavačke u vodu.

Udario sam glavom u oštru ivicu stola u gostinskoj sobi kuće moje bivše tetke; toliko snažno da se moja žena od zvuka udarca probudila i preplašena upalila svjetlo. Gledao sam svoju glavu u ogledalu. Nije krvarila. No, malo kasnije je otekla i počela da boli. Spavali smo u gostinskoj sobi. Tamo su bili sto, stolice, namještaj i mnogo kojekakvih trica i kučina, a malo mjesta za spavanje. Smjestili su nas u gostinsku sobu kako bismo shvatili da smo ovdje gosti, te da moramo razmišljati o stanu za sebe. Žena je govorila: "Ti noću baš ružno spavaš: vičeš, plačeš i stalno se prevrćeš. Ako budemo imali spavaću sobu s velikim bračnim krevetom, uopće neće biti tako." Govorila je to iz suosjećanja, a ne da bi gunđala.

Pričao sam joj san. Zaspala je usred moje priče.

15.

Od te noći počeli su moji snovi o ocu. Sanjao sam ga svake noći, ili svake druge. Ponekad bih sanjao isti onaj san od prve noći; no, umjesto da na kraju skočim u vodu stizali bismo do močvare, te bih vidio da je na mjestu močvare jedno veliko jezero oko kojeg je stajalo visoko drveće, sličnog oblika i jednake veličine, a njegova je voda blistala na mjesečini. Otac je govorio da je to najveće jezero na svijetu jer se sva voda *Zajanderuda*, otkako ta rijeka postoji, tu slila i sabrala, i niko ne zna gdje mu je dno. Zatim bih se ja uplašio, a on bi se smijao i u šali me bacao u vodu. Ili bi sam skočio, kako bi našao dno jezera, a i ja bih skočio za njim. Ili bi nam se prevrnuo čamac, pa bismo sve trojica pali u vodu. Ili uopće ne bi bilo nikakvog jezera, bila je močvara; čamac bi zaglibio u blatu i zastao u močvari, a ja bih se, da se probudim, bacao u nju. Ili bi se čamac, prije nego što bismo i stigli do močvare, nasukao u rijeci i polomio. A jednom sam uspio da dobro razgledam most *Šahrestan*. Bio je potpuno čitav, kao što je morao biti u vrijeme kada je sagrađen, kakvog sam ga na slikama mnogo puta vidio.

U većini tih snova bili su i Golčin i otac; međutim, u nekima je bio samo otac. U većini snova u kojima je bio, Golčin je nosio onu majicu s likom Brusa Lija. Ponekad sam te snove pričao ženi. Ako bih ispričao, neko bi mi vrijeme ostali u sjećanju; a kada bih ispričao san i on bi se ponovio, nisam ga tako brzo zaboravljao. Poput onog sna od prve noći; dok sam ga, tek nakon nekoliko mjeseci, zapisivao, svega sam se, u dlaku, sjećao.

16.

Golčina nisam bio vidio nekih deset godina, otkako sam završio osnovnu školu. Tokom svih godina srednje škole, premda je njena zgrada bila priljubljena uz zgradu osnovne, nijednom nisam vidio Golčina. Kasnije, kada sam došao u Teheran, uopće nisam ni pomišljao na njega. No, od prošle godine, kada je umro otac, sjećanje na njega većinom se miješalo sa sjećanjem na oca, i mučilo me. Ne znam kakve je veze bilo između njega i oca. On je oca vidio samo jednom, i to slučajno. A ni mene samog nije dobro poznavao, čak i kada sam bio četvrti razred i njegov đak. Ja nisam spadao u one učenike koji su se, tokom odmora, okupljali oko njegova stola i molili ga da pokaže mišiće. Uopće me nije primjećivao. Samo me je nekoliko puta zveknuo štapom, iako nije bio strog učitelj. Bio je poznat po tome da traži manje od svih ostalih učitelja, i da daje dobre ocjene. I stvarno je bio takav. Onih nekoliko udaraca štapom bilo je zbog pričanja na času, a ne zbog neučenja. Bio je alergičan na blebetanje. Ko god je blebetao, vikao bi na njega, i niko se nije usuđivao da blebeće na njegovu času. Ja nisam blebetao; ali, ponekad bi mi se prispavalo, misli bi mi odlutale i bio bih u svom svijetu. Iznenada bi mi se izderao na uho i ja bih prestravljen poskočio s mjesta. Čitav razred bi se smijao.

Bio sam siguran – kad bih ga pronašao i dao mu hiljadu naznaka, nemoguće bi bilo da me se sjeti; no, po svaku cijenu želio sam da ga pronađem i barem mu vidim lice; kako priča; trepće li ili ne.

U osnovnoj školi radio je novi podvornik. Niti jedan od starih učitelja tamo više nije predavao, a novi podvornik poznavao je samo jednog od njih – gospodina Ilčija, koji je bio učitelj petog razreda osnovne škole, a onda je postao srednjoškolski profesor i predavao baš u srednjoj školi tu pored osnovne. Kod njega se moglo raspitati o Golčinu. Bio je prijatelj sa Golčinom i sigurno je znao nešto o njemu.

Podvornici srednje škole bili su isti oni stari; međutim, mene se nisu sjećali i nisu me puštali da uđem. Ja, kojeg su nekoliko godina svaki dan nasilu zadržavali u ovoj ruini, sada nisam mogao ući u nju ni na minut. Na kraju sam rekao da tražim gospodina Ilčija. Više mi nisu mogli braniti da uđem.

Morao sam sačekati da zvoni za odmor. Nisam mogao šetati u školskom dvorištu, bilo je zabranjeno. Rekli su da sjednem u kancelariju i donijeli mi čašu čaja. U kancelariji je bio neki pisar koji je sjedio za stolom i nešto bilježio u jednu veliku svesku. Istu onu staru svesku. Ram za veliku fotografiju, postavljenu na zidu nasuprot vratima, bio je promijenjen, a oko nje su bili okačeni novi posteri. I pisarevo lice bilo je poznato. Bio je od onih starih. Međutim, ne bi me prepoznao ni u vrijeme kada sam ovdje išao u školu, a kamoli sada. U kancelariju sam ulazio samo jednom godišnje, radi upisa.

"Koliko ima do zvona?", pitao sam.

Ne podižući glavu sa sveske, reče: "Nema mnogo, pola sata."

Popio sam čaj; ustao sam i pogledao kroz prozor. U donjem dijelu dvorišta bilo je mjesto za bicikle; još uvijek ih je – kao i ranijih godina – bilo toliko mnogo da su zauzimali sva mjesta između željeznih šipki, svaki djelić prostora, u neujednačenim, zbrkanim redovima. Čitavo dvorište bilo je prekriveno žutim lišćem. Podvornik je sigurno još jutros pomeo dvorište, a sve to lišće je tako brzo – još nije bilo podne – opalo na zemlju. S jeseni, svakog jutra kad bismo ranije došli u školu, vidjeli bismo kako podvornici metu lišće u dvorištu. I dok su još meli, iza njih je bilo lišća što je opadalo na tle koje su već bili pomeli. To je bilo lišće za sljedeće metenje, i ostajalo bi na zemlji možda dandva. A bilo je i lišća koje je baš tada opadalo s drveća, i padalo tačno pored podvornikove metle.

Pomislio sam kako ne bi bilo loše da pisara pitam za Golčina. Možda je znao nešto o njemu.

"Poznajete li Vi gospodina Golčina?", rekoh.

Podiže glavu sa sveske i baci pogled na mene. Nosio je naočale; imao je usko lice i kraću bradu. Reče: "Zar niste tražili gospodina Ilčija?"

"Jesam, tražio sam gospodina Ilčija; ali, nešto sam mislio – pa, ja sam išao u osnovnu školu, tu pored, a potom i u ovu srednju školu."

"E? Dakle, Vi ste stari đak ove škole? Kako se zovete?"

Rekao sam ime i prezime.

Nije se sjetio.

Rekoh: "Da, gospodin Ilči je radio u mojoj osnovnoj školi. Bio je moj učitelj. I gospodin Golčin je radio tamo. Gospodin Ilči je bio učitelj petog razreda. Sada je srednjoškolski profesor."

Reče: "Da, nekoliko učitelja te osnovne škole kasnije su postali srednjoškolski profesori i predavali baš u ovoj srednjoj školi. Dok su bili učitelji, nisu imali završen fakultet. Za to vrijeme su studirali, i kad su diplomirali postali su profesori. I gospodin Golčin je bio jedan od tih učitelja. Predavao je ovdje kratko vrijeme."

"Gospodin Golčin ili gospodin Ilči?"

"Zajedno su došli ovdje."

"Vi ga, onda, poznajete?"

"Gospodina Ilčija?"

"Ne, gospodina Golčina."

"Naravno."

"Je li i on ovdje?"

"Bio je."

"Sada nije?"

"Ne."

"Gdje ga se može naći?"

Pisar spusti pero na svesku koja je bila na stolu, osloni se na stolicu i reče: "Pa, Vi niste čuli?"

"Šta?"

"I novine su pisale."

"Koje novine?"

"Isfahanske."

" Ne živim ovdje nekoliko godina."

"Mislim da je pisalo i u 'Kejhanu'[20]."

"Šta je pisalo?"

"Da se utopio."

"Gdje?"

"Ovdje. U našoj rijeci."

"Kada?"

"Prije nekih dvije godine."

"Ovdje? Pisalo je da se utopio?"

"Da. Tijelo su mu izvukli iz vode u blizini močvare. Nije razjašnjeno je li ga voda do tamo odnijela ili je sâm bio otišao tamo da pliva, pošto je to često radio. Oni koji su ga poznavali pričali da je svaki put išao na neko drugo mjesto da pliva, i da je čudesno volio tu rijeku. Ali, to je bilo baš neobično. Čovjek koji je bio vješt plivač, nije se smio utopiti u toj rijeci."

"Bio je plivač?"

"Pa, rekli ste da Vam je bio učitelj!"

"Da, bio je moj učitelj. Učitelj četvrtog razreda osnovne škole."

"Kako, onda, niste znali da je bio plivač? Bio je prvak Isfahana u plivanju. Osvojio je nekoliko pehara. Baš zato je vijest o njegovu utapanju i objavljena u novinama."

"Nisam znao."

"Ma, u toj se rijeci ne može plivati. Može se samo mlatarati rukama i nogama. Ne znam kakvu je to ljubav gajio prema toj rijeci. Prolazio je pored svih tih bazena, tako dobrih, i odlazio na rijeku. Ima mnogo takvih. Eto – dobri, čisti bazeni privatnih klubova nisu dostupni običnim ljudima; ali njemu, prvaku u plivanju, bili su dostupni. Mnogi se ljeti utapaju u toj rijeci; no, svi nisu čuveni kao Golčin, pa da im ime ostane zapisano u novinama. Jadnici. Nemaju nijednog mjesta za kupanje. U javnim bazenima – ne znam da li ste vidjeli ili ne – ljeti je tolika gužva da se ne može čak ni mlatarati rukama i nogama. A tačno je i da ta rijeka nije baš bogata vodom, ali je puna virova. Ta, znate to?"

"Da, čuo sam", rekoh.

Nekoliko puta je rekao: "Puna virova." Duboko je udahnuo i klimnuo glavom.

Ustao sam. Rekoh: "Hvala Vam puno za čaj."

"Pa, zar niste tražili gospodina Ilčija?", upita.

Rekoh: "Ne", i izađoh iz kancelarije.

Iz jedne učionice čuo se tekbir.[21] Složan i glasan.

17.

Nisam više mogao osati u Isfahanu. Bio sam tamo sedam mjeseci i bilo mi je dosta. Punčevoj i puničinoj kući odlazio bih samo da prespavam, a po cijeli dan tumarao bih ulicama. U očevu radnju – koja je sada bila postala "Prodavnica *Zajanderud*" – rijetko sam navraćao, jer kad god bih tamo otišao, čim bih otvorio vrata, umjesto staklenog stola ugledao bih očev drveni sto, a umjesto žene i šure, koji su bili za pultom, vidio bih oca. Nisam se tamo mogao zadržati ni minut. Šmugnuo bih na sokak i ulicu, i kojom bih god ulicom pošao završio bih na obali rijeke. Na desetine puta prošao sam pokraj moje nekadašnje škole, naše prijašnje mahale, pored motornog čamca, preko mostova *Sijosepol* i *Hadžu*, a jednom sam čak otišao do mosta *Šahrestan*, da vidim na šta liči. Nije se nimalo promijenio. Bio je isti onaj trošni most, kakav je i prije bio. A od neoštećenih kioska pored mosta, koje sam vidio u prvom snu, ostala je bila samo ruševina. Od svega gora bila je sama rijeka. Išao sam ulicama za koje sam znao da vode dalje od rijeke, ali opet sam stizao do nje. Ponekad bi mi se činilo da je to neka druga rijeka; ali, druge rijeke u ovom gradu nema. Pomislio bih da je to neki riječni rukavac; ali, prišao bih bliže i vidio: ne, to je on, naš *Zajanderud*. Onda bih sebi rekao: pošto rijeka u gradu pravi zavoj, pred očima mi se stalno zeleni; ali, kako bih mogao prevariti samog sebe? Ja sam u ovom gradu odrastao. U ovom gradu, uz taj zavoj. *Pravi zavoj* – ali nakratko; ne toliko da obuhvati grad i stegne ga u naručje. Malo-pomalo sam bjesnio. Rijeka mi je bila i u snovima i na javi. Vidio sam, nema drugog izlaza nego da pobjegnem od nje.

Dan nakon što sam odlučio da se vratim u Teheran, sanjao sam da sam ušao u očevu krojačku radnju. Bio sam došao s puta (iz Teherana). U ruci sam ima putničku torbu. Otac je bio za svojim stolom, radio je. Stavio je makaze na sto, pružio ruke; poljubili smo se.

Reče: "Gdje si ti, sine? Ne daš se vidjeti. Dolaziš tako rijetko. Šta to ima u Teheranu?"

"Nema ništa", rekoh.

Reče: "Nikad se nećeš promijeniti. Ne znam šta sam ti to skrivio da si takav prema meni. Tvoja majka onako, ti ovako!"

Potom tegobno uzdahnu, kako se uzdiše samo u filmovima i pričama. Onda reče: "A tek prema onoj mojoj nevjesti, od svih boljoj! Da mi nije nje, prekinulo bi me. I dan i noć je uz mene. Ne miče se odavde. A jako dobro i šije. U cijelom ovom gradu nećeš naći boljeg krojača od nje. Ali, dokle više da vrijeme provodi sa mnom? Pobogu, mlada je, tek se udala, ima svojih želja, hoće da joj muž bude kraj nje, da je pazi, obezbijedi joj kuću, život. Nisi se, valjda, oženio u Teheranu? Da se nisi tamo zarobio? Ako jesi, kaži! Kaži, života ti! Kaži, da i ja znam šta mi je činiti!"

Puno je pričao. Sve takve stvari. Usred priče ponekad bi se nasmijao, namignuo, podigao i spustio obrve. Do sada nisam vidio da toliko priča. I to u snu.

Kada sam se probudio, bilo je blizu podneva. Otac se bio toliko raspričao i tovario me očinskim savjetima da nije dopustio da se ranije probudim. A žena je sad već bila otišla u prodavnicu i nisam joj mogao ispričati san, premda mi se san nije dopadao i nisam želio da ga zapamtim. Čak me je i razbjesnio. Ne da bih ženi ispričao san, već od siline bijesa, odjenuo sam se i otišao pravo u radnju. Otac i žena bili su za pultom, a šura za kasom. Žena je posluživala nekoliko mušterija. Otac se osmijehnuo i nagnuo preko pulta, da se rukuje sa mnom; no, ja sam, ne osvrćući se na njega, otišao kod žene. Sače-

[20] Dnevne novine koje izlaze u Teheranu. (Prim. prev.)

[21] Arapska imenska rečenica *Allahu Akbar*, u značenju "Allah je Najveći." (Prim. prev.)

kao sam da otpravi mušterije. (Posao im je krenuo tako brzo; kad god bih tamo navratio, vidio bih da je u radnji nekoliko mušterija.) Onda sam rekao ženi: "Jesi li zadovoljna svojim životom?"

Žena se zacrvenje. Osvrnu se oko sebe i oprezno reče: "Naravno da jesam. Šta hoćeš time reći?"

S pravom je ostala zatečena, jer ja nikada nisam govorio takve krupne riječi. Prisustvo drugih ljudi još ju je više mučilo. Malo se bila i uplašila. "Šta ti je?", upita.

Rekoh: "Vidi, ako si ponekad na mene ljuta, kaži to meni."

"Nisam ljuta na tebe", reče.

"Kako nisi? Niti idem za poslom, niti brinem o kući. I nisi ljuta?"

"Ne."

"Šta si, onda, rekla ovom starkelji?"

"Kojem starkelji?"

Uzeo sam očevu ruku, stavio je u ženinu i rekao joj: "Vidi, ne pravi se mutava! U redu? I više me ne tužakaj! Ne volim tužakanje."

Ženino lice opet se zacrvenje. U očima joj zaiskriše suze (kao da su otprije bile spremne) i tiho reče: "U redu."

Rekoh: "Ne volim te stvari. A u ovom gradu hoću da svisnem. Idem u Teheran. Tamo ću naći posao po mojoj volji. Ovu radnju ćemo prodati i otići da živimo u Teheran. Dobro?"

"Da, dobro", reče.

Rekoh: "Kad nađem posao, javit ću ti."

Dok sam izlazio iz radnje, jecala je.

Istog dana popodne autobusom sam došao u Teheran, kako bih u Teheranu noćio.

18.

Sve vrijeme koliko sam bio muž moje žene nijednom je nisam ni dotakao, jer ona je bila moja bivša tetična i ja je nikada nisam volio izbliza, kao neku običnu djevojku. Volio sam je izdaleka, kao da je neka boginja, i želio da bude moja žena, a ne da nešto s njom radim. Međutim, sve djevojke iz naše mahale, sve djevojke koje sam vidio, za mene su bile drugačije, i ja sam opasno mislio o svim djevojkama iz naše mahale, svim djevojkama iz Isfahana, svim djevojkama iz Teherana, svim djevojkama iz čitavog svijeta, koje sam vidio i koje nisam. Uvijek sam mislio, ako se oženim nekom od svih tih djevojaka, možda ćemo živjeti zajedno mnogo duže nego što to inače biva; a ako napravimo i desetero djece, nijedno neće ličiti na mog oca. No, bio sam siguran da će dijete od mene i moje bivše sestrične ličiti na mog oca kao jaje jajetu.

U pismu napisanom lijepim rukopisom, koje je stiglo mjesec dana nakon što sam otišao iz Isfahana, moj punac je napisao:

"Uvijek mi je želja bila da od kćerke dobijem unuče."

Ta rečenica podsjetila me je na oca. I na to da je svako, uistinu, imao neku želju. Dakle, i ja sam imao neku želju. Zapitao sam se šta je bila moja želja, i sebi rekao: Moja je želja bila da otac...

Moja je želja bila da otac...

Moja je želja bila da otac umre; sad kada je umro, nemam nikakvih želja.

Punac je napisao:

"S hiljadu nada i želja dao sam svoju kćer sinu čovjeka koji je čitav život u ovom gradu mukotrpno radio i vodio uglednu krojačku radnju. Mislio sam da će i njegovo dijete krenuti očevim putem, s ljubavlju se posvetiti životu i stvoriti sretnu budućnost za sebe, svoju ženu i djecu. No, avaj – u neznanju sam srljao u grešku."

Osim rečenog, mojoj nemoći pripisao je to što mu kćer nije ostala trudna, i na kraju uljudno zatražio da joj dam razvod. Premda je radnja, ustvari, bila mehr[22] njegove kćerke, bio je čak spreman izjaviti da se ona odriče mehra budući da u brak nije donijela miraz (jer nismo imali kuću), i tako osloboditi svoju najmiliju. Međutim, kako su i njegova kćerka i sin voljeli tu radnju, bio je spreman da je kupi po pravednoj cijeni. Zbog toga je trebalo da otputujem u Isfahan.

19.

Sedmicu nakon povratka u Teheran, svratio sam u knjižaru u kojoj sam prije radio. Novi prodavač, koji je došao nakon što su mene istjerali, bio je otpušten. Međutim, posao je išao slabo i nije im trebao novi prodavač. Šef je donio čaj i prema meni se ophodio kao neki stari, prisni prijatelj. Rekao je da više ne prodaje udžbenike. Ne isplati se, a i tržište knjige tih dana bilo je opalo jer je bio rat i već neko vrijeme nove knjige su rijetko štampane. Niko nije kupovao knjige koje su skupljale prašinu po skladištima. (Ko je imao para za kupovinu knjiga? Sav novac koji su ljudi imali u džepu trošen je na stomak.)

Rekao je: "I mi sami smo višak." Mislio je na sebe i dvojicu prodavača koji su ostali. "Mušterije ni na vidiku", reče. I stvarno – dok sam tamo sjedio, nije ušla nijedna mušterija.

Rekao sam da sam se oženio i namjeravam, čim uspijem malo srediti svoj život, dovesti ženu u Teheran.

Šefu se to mnogo dopalo. Dao mi je savjet; rekao je da čovjek mora voljeti svoju ženu i radi nje sâm podnositi sve životne tegobe. Rekao je da i on mnogo voli svoju ženu, i premda je oženjen već trideset godina sasvim je zadovoljan svojim životom. Kazao je ove stihove:

"Užitak na svijetu zubi su i žene,

Bez žena i zuba ovaj svijet zatvor je."

Razgovarao je sa mnom s poštovanjem, govorio mi "Vi", iako je ranije govorio "ti". To se promijenilo zbog očeve smrti, zato što sam se oženio, a i stoga što me je izbacio s posla.

Kad sam krenuo, došao je sa mnom do vrata i rekao da svratim kad god uhvatim vremena.

"Dobro", rekao sam.

Kada sam trebao otputovati u Isfahan zbog pisma moga punca, otišao sam mu i rekao: "Idem u Isfahan." Nisam rekao *da se razvedem od žene*, već samo to da "idem na dan-dva i vraćam se".

Tog dana u knjižari su bile jedna-dvije mušterije i šef nije bio toliko ljubazan. Nije donio čaj, niti udijelio savjet; nije govorio poeziju, niti mu se dalo da priča.

Rekoh: "Umro mi je otac."

"Rekao si već!", reče.

Rekoh: "Znam, ali onda kad je umro nisam rekao. Rekao sam kasnije."

"Sjećam se", reče.

"Tada sam rekao da idem na dan-dva i vraćam se, ali nisam rekao da mi je otac umro."

"Znam, znam. Sjećam se. A zašto nisi rekao?"

"Ne znam zašto. Bio sam rasijan."

"Nevažno. Bilo, pa prošlo. Osim toga, da se to i nije desilo, ti bi još tada morao misliti o nekom drugom zanimanju, jer nam je posao opao baš od prošle godine."

"Dakle, trebao sam ti privremeno! Samo tokom sezone udžbenika, kada si imao posla preko glave!"

"Eto da je i bilo tako; šta hoćeš time reći?"

Nisam time želio ništa reći. Oz početka sam znao da sam mu trebao samo dok je imao puno posla. A to što, kad mi je otac umro, nisam rekao *umro mi je otac* – bio je samo izgovor.

[22] Prema islamskom pravu, novčani iznos ili druga imovina koju muž prilikom sklapanja braka daruje ženi. (Prim. prev.)

Brak je razveden. Prodavnica *Zajanderud* u potpunosti je pripala mojoj tetičnoj, bivšoj mi ženi, a meni je samo isplaćen određen iznos kao razlika između njene vrijednosti prošle i ove godine.

20.

Od porodice moje bivše žene stiglo je pismo-obavijest da se približava godišnjica očeve smrti, odnosno podsjećanje da tog dana svakako dođem u Isfahan. Kada sam primio pismo, do godišnjice očeve smrti bila je preostala samo jedna noć, a ja nisam bio dobro. Toliko nisam bio dobro da, i kada bih htio da idem, ne bih mogao. Povrh toga, već je bilo kasno. Ili su pismo kasno poslali, ili je kasno stiglo; datum nije imalo. Vidio sam ga uveče, kada sam došao kući. Nisam znao ni da li će se obred održati noć uoči godišnjice – ukoliko uopće bude obreda – ili sutradan; kako god, jako sam se snuždio. Poslije večere, kada su Hašajar i Hamid zaspali, kao i prethodnih noći otišao sam u kuhinju, upalio svjetlo i sjeo da pišem; ali, pisanje me nije htjelo. Vrtjelo mi se u glavi. Imao sam groznicu. Bila je peta noć kako sam ostajao budan; preko dana – od jutra do mraka – lunjao sam teheranskim ulicama. Tog dana popodne svratio sam kod nekadašnjeg šefa i rekao mu da ovih noći pišem jednu priču. Rekao je, kad god je završim da je i njemu dam da je pročita, pa ako bude dobra dat će da se objavi. Ponekad je i on štampao knjige – zbirke zadataka s rješenjima, knjige za samostalno učenje, testove za prijemni ispit i slične stvari. Imao je mnogo poznanika među izdavačima. Međutim, po meni je bilo malo vjerovatno da se ono što sam ja pisao nekome svidi.

Te noći, pročitao sam sve što sam dotad bio napisao. Vidio sam, skoro sve što sam želio napisati – napisao sam, i više mi ništa nije padalo na pamet. Ustao sam, malo prohodao. Razmišljao o dobrim i lošim stranama onog što sam učinio; no, vidio sam da nema svrhe, ili barem tada nije bilo vrijeme za razmišljanje. Bilo je rano. Htio sam očistiti glavu od svake misli i uobrazilje, od svega što se nije moglo vidjeti, čuti, pomirisati i dotaknuti. Bilo mi je dosta svega. Nespavanje tih nekoliko noći me uništilo.

21.

Prozor je zaškripao i otvorio se. U kuhinju uđe ledeni vjetar. Na tren sam se ukočio, očekujući da s vjetrom uđe još ko god; no, osjetih da se mrznem. Kvaka na prozoru bila je zamrznuta a prozor se, od siline vjetra, teško zatvarao. Opet je zaškripao, a kvaka se zatresla u mojoj ruci. Onda se čvrsto zatvorio. Međutim, škripa je bila glasna i uplašio sam se da će se moji sustanari probuditi. Ugasio sam svjetlo kako ne bi primijetili da je neko u kuhinji, ako se probude. Vratio sam se pokraj prozora, da ga zatvorim ako se otvori, jer je opet škripao i činilo se da se ponovo otvara. Baš u tom času, nešto se začulo pod mojim nogama. Nisam valjda zgazio bubašvabu, pomislio sam, i zastao baš tamo gdje sam bio – pored prozora – da ne bih u mraku pogazio bubašvabe. Razmišljao sam o tome da upalim svjetlo, kako bih vidio ispred sebe, kada se iz sobe začu neki zvuk; potom se ču škripanje kuhinjskih vrata, koja se polahko otvoriše. Pomislio sam, gotovo je – jedan od sustanara me uhvatio na djelu. Da to barem bude Hašajar, u sebi sam pomislio, pošto Hamidu nije trebalo mnogo da se počne izrugivati, i sve što je govorio Hašajaru govorio je i meni. A meni se to nimalo nije dopadalo. Ali, nije bilo druge; ko god da je bio, otvorio je vrata i ulazio je u kuhinju. Dobro sam osmotrio: u mraku pored vrata ukazala se očeva sjena.

"A-joj! Opet sanjam", rekoh. "Upali svjetlo, prekidač ti je blizu ruke!", viknuo sam.

Ako je to neko od mojih sustanara, koga sam zamijenio s ocem, postat će jasno čim upali svjetlo. Po zidu pokraj vrata rukama je nakratko tražio prekidač, dok ga nije našao i upalio svjetlo. Sada je bilo svijetlo da ne može biti svjetlije, i jasno se moglo vidjeti da je to otac: u opeglanim hlačama i košulji kratkih rukava, sijede kose i glatko obrijan, stajao je pored kuhinjskih vrata i smiješio mi se. Izgledao je kao onih dana kada smo zajedno išli na rijeku.

"Zdravo", rekoh.

Reče: "Šta radiš ovdje?"

"Prozor je bio otvoren; došao sam da ga zatvorim", rekoh.

Reče: "Ovdje je hladno; prehladit ćeš se."

Rekoh: "Imam groznicu. Jako mi je loše."

"Odjeni nešto. Pazi da se ne prehladiš!", reče.

"Dobro", rekoh.

Ugasio je svjetlo u kuhinji. Otišli smo u sobu. Svjetlo u sobi bilo je upaljeno. Postelje su bile u uglu sobe, pospremljene i složene. Hašajar je sjedio u jednom uglu sobe i obuvao čarape, a u drugom uglu Hamid se češljao pred ogledalom na ormaru. Na sredini sobe bila je prostrta sofra, s komadićima kruha rasutim po njoj, nekoliko šolja čaja, praznih ili dopola popijenih, i jednim tanjirom za sir. Bila je to sofra od našeg pojedenog doručka.

Otac me je posjeo na stolicu, ogrnuo me dekom i rekao: "Dobro se umotaj!"

Dobro sam se umotao dekom i rekao Hašajaru: "Jesi li ranije vidio moga oca?"

Hašajar podiže glavu i s osmijehom reče: "Neka ti san izdobri!"

I Hamid okrenu glavu i nasmija se.

Otac je sjedio na podu, oslonjen na postelje.

"A ti, Hamid? Jesi li ti ranije vidio moga oca?", upitah.

Hamid reče: "Ja? Momak, ti kao da spavaš."

"Kako?"

"Nema tu 'kako'. To što govoriš ne priliči čovjeku koji je pri svijesti."

"Kako?", opet sam pitao.

Ovaj put, Hašajar reče: "Nema tu 'kako'. Tvoj je otac ovdje već tri-četiri dana naš gost."

"Malo više. Sinoć je bila tačno peta noć", reče otac.

"Ja ti poznajem oca još od djetinjstva. Bili smo komšije", reče Hamid.

"Da. Tako je", rekoh.

Hamid reče: "A i otkad sam u Tehranu, kad god bih otišao u Isfahan obilazio bih ga."

"Ljubazno od tebe", reče otac.

"Sjećate se da sam, prije godinu-dvije, dolazio kod Vas? Ja se dobro sjećam", reče Hamid.

"Gdje?", upita otac.

"U Isfahanu. U Vašoj radnji."

"I?"

"Bilo je prijepodne. Radili ste. A onda ste progovorili koju."

Otac upita: "Šta sam rekao?"

"Rekli ste: nikad se nemoj oženiti."

Otac se nasmija.

"Pa ti se ženiš!", Hašajar reče Hamidu.

"Šta još?", upita otac.

Hamid reče: "Kazali ste i jedan distih. Sad ga se ne sjećam."

"Sigurno je bio ovaj – *Žena i aždaha...*", reče otac.

"Ahaa! Baš taj!", reče Hamid.

"Možete li kazati i ostatak distiha?", reče Hašajar.

Otac reče:

"*Žena i aždaha – bolje je da obje su u zemlji,*
Bolje je da svijet čist je od te obje nečisti."

Hašajar zapisa.

Hamid reče: "Još... Još ste rekli: pij mnogo

mlaćenice. Pogotovo poslije jela. Rekli ste: mlaćenica čovjeku produžuje život."

"Mlaćenica uspavljuje", reče Hašajar.

Hamid reče: "Sjećam se da ste još rekli: cijeni svoju mladost. Kad čovjek ostari, više nije nizašta."

"Pa, to je jasno", reče otac.

Hamid reče: "Još ste rekli: čovjek do tridesetečetrdeste godine ide uzbrdo; onda krene nizbrdo. Zatim ste rekli: ja sam sada na nizbrdici."

"Sada?", reče otac. Malo je razmislio. "Sada sam na ravnom putu. Ni na uzbrdici, ni na nizbrdici."

"Da li biste voljeli da ste na onoj svojoj nizbrdici?", upita Hamid.

Otac reče: "Ne. Ne. Volio bih da sam na uzbrdici. Samo na uzbrdici."

Hašajar se odjenuo. Zapisivao je.

22.

Ustao sam i otišao u kuhinju. Htio sam da se probudim. Jutarnja svjetlost ušla je u sobu. A i jutarnja ciča. Prozor je bio otvoren. Zatvorio sam ga. Čvrsto. Rekoh, hvala Bogu da sam se izbavio iz tih ludorija. Ja, stručnjak za snove, znao sam da je jutro u snu bilo znak buđenja; kao hladnoća vode, kao mokrenje. Vratio sam se u sobu. Svjetlo u sobi bilo je još uvijek upaljeno. Soba je bila osvijetljena; ne baš kao kuhinja, ali osvijetljena. Ona trojica još uvijek su sjedila, svako na svom mjestu, a i sofra od doručka i dalje je stajala na podu. Hašajar je nešto pisao. Mene uhvati kašalj.

Otac reče: "Nije to ništa. Bit će ti bolje. Samo se dobro utopli."

"Jako mi je loše, izgleda da sam se i prehladio", rekoh.

"Ništa to nije. Mladalačka vatra sve zaliječi", reče otac.

Sjeo sam i opet se čvrsto umotao u deku.

Hamid reče: "Momci, puno vam hvala! Učinili ste mi veliku uslugu. Neko vrijeme ostat ću ovdje; onda ću se, kad bude prilike, malo raspitati; možda pronađem neki veći stan."

"Kakvu uslugu?", upitao sam.

Reče: "Veliku! Ne govorim to iz učtivosti. Ovih dana teško je pronaći stan. Naravno, za vas dvojicu ovdje ima dovoljno mjesta; ali, za dvoje koji tek stupaju u brak jako je teško. I ti si, čuo sam, u Isfahanu tražio stan. Zasigurno znaš koliko je teško."

"Ne znam o čemu govoriš", rekoh.

Hamid se nasmija. "Ti kao da baš i nisi pri čistoj!" Okrenu se prema mom ocu. I Hašajar je pogledao, da vidi smiju li se i oni. Posmatrali su me i smijali se.

"Mene ste našli zafrkavati?", rekoh.

Hamid suspregnu smijeh i reče im: "Hajde da mu kažemo. Mora da je toliko rasijan da je zaboravio na sve dogovore." Potom se okrenu prema meni. "Dobro me slušaj! Ti ideš s ocem u Isfahan. Dogovor je i da Hašajar ostatak poeme napiše kod svoje kuće. A ja ću svoju ženu dovesti ovdje."

"Sa srećom!", reče otac.

Hašajar reče: "Moraš smisliti neko rješenje za ove bubašvabe."

"Jeste li ovdje uvijek imali bubašvabe?", upita otac.

Hamid reče: "Ne. Štaviše, sada i nije sezona bubašvaba. Ali, eto, u ovim rupama od stanova..."

"Ne, neko vrijeme nismo imali bubašvabe", reče Hašajar. "Ljeti bubašvaba ima svuda; no, kada zahladi..." Pogledao je Hamida i oprezno rekao: "Pravo da Vam kažem, pojavile su se ovih zadnjih nekoliko noći."

"Zadnjih nekoliko noći?", reče otac. "Reci od dana kad sam ja došao, olakšaj sebi!"

Sva trojica prasnuše u smijeh.

Hamid reče: "Bubašvabe su moja briga! Kad vi odete, ja ću ih sam srediti."

"Ali ja ne idem", rekoh.

"Ne ideš?", s osmijehom reče Hamid.

Otac reče: "Sine, nema druge. Morate se pomiriti. Poslali su me iz Isfahana da te vratim. Nemoj učiniti ništa što će ti ocu ukaljati obraz."

"Neću se pomiriti sa ženom", rekoh.

"U redu, nemoj se pomiriti; ali, vrati se", reče otac.

Hamid opet reče: "Momci, puno vam hvala. Žena i ja nikada nećemo zaboraviti vašu uslugu."

Okrenuo sam se prema ocu i upitao: "Tata, je li istina da je majka zbog tebe presvisnula i umrla?"

Otac reče: "Ne. Ja sam presvisnuo zbog tvoje majke."

"Ali, kad si ti umro majka nije bila živa."

"Nije. Ali sam je svaku noć sanjao."

"I ja tebe sanjam svaku noć."

"Onda pazi da ne presvisneš!"

Prasnuše u smijeh.

"Šta ti to pišeš?", viknuo sam na Hašajara.

"Ovo što pričamo", reče.

"I šta ćeš s tim?", upitah.

Reče: "Možda će mi biti od koristi."

"Za šta?"

"Za moju poeziju."

"Za poemu koju pišeš?"

"Da."

"Možeš li nam pročitati jedan dio, iz dijelova koje dosad nisi čitao?"

"Da, naravno", reče Hašajar. Ustade i sa stola podiže pregršt papira. Neko vrijeme je tražio, a onda je iz papira izvukao jedan list.

"Iz dijelova koje dosad nisi čitao", ponovo rekoh.

Hašajar reče: "Dobro. Ovo ti dosad nisam čitao." Sjede na stolicu i prvo sačeka da se svi utišaju; zatim isturi prsa i poče da čita:

"*Od mosta do mosta,*
Sijosepol, Hadžu..."

"Taram-taram-tam-taam!" Bio je to Hamid, koji je davao ritam. Otac prasnu u smijeh.

"... *do kraja rijeke*..."

"... *do kraja rijeke*...", ponovi Hamid, poče da plješće i reče: "Bravo! Ovo je bilo izvrsno!" I otac zapljeska, misleći da je čitanje poezije time završeno; no, Hašajar je sve jednako čitao i otac više nije zapljeskao, ali se valjao od smijeha. Bučno pljeskanje i smijeh njih dvojice nisu mi dopuštali da čujem šta to Hašajar čita, pošto je on i dalje čitao ne obazirući se na njih. Nastojao je da čita glasno, ali galama njih dvojice bila je veća, tako da sam s mukom čuo ovih nekoliko zadnjih riječi:

"*Močvara tamo je,*
onima što na rijeku se zaputiše,
bremenita i uzburkana."

Više nije čitao. Podigao je glavu s papira i nasmiješio se. Bilo je jasno da je pročitao ono što je želio pročitati, i nije pridavao značaj tome da li ga je neko slušao ili nije.

Otac je s mukom suspregnuo smijeh; potrljao je oči, vlažne od suza, i rekao: "Svaka čast!"

Htio sam nešto pitati, kako bih pokazao da sam barem ja slušao. "Šta si htio reći onim *tamo je*?", upitah.

Reče: "Ništa."

"Zar je moguće?"

"Prvo ti kaži šta želiš reći tom pričom koju pišeš."

"Ja?"

"Da, ti."

"Kojom pričom?"

"Pričom koju su pisao ovih nekoliko noći. Misliš da ja ne znam? Pravio sam se da spavam, kako bi ti mogao na miru raditi."

Bilo je očito da je to rekao iz ljutnje. Mislio je da i ja hoću da ga zafrkavam, pa je uzvraćao otkrivajući moju tajnu.

23.

Sklopio sam oči i neko vrijeme držao ih sklopljene. I držao ih sklopljene. Toliko sam ih držao sklopljene da su mi kapci otežali, i hvatao me je san. Znao sam, ako je ovo san i ako me u ovom snu uhvati san, i kad se probudim iz drugog sna još uvijek ću biti u prvome, i moram se i iz njega probuditi. Ne smijem dopustiti da me san uhvati. Otvorio sam oči i vidio oca. Zdravog, jakog, bezbrižnog. Još uvijek se smijao.

Rekoh: "Pravo kaži – jesi li ti živ?"

"Da. Živ sam", reče uvjereno.

Ustao je i pokazao mi se, od glave do pete. Micao se. Imao je zapreminu.

"Dođi, provjeri!", reče.

Ustao sam. Dodirnuo sam ga. Omirisao ga. Nije mirisao na mrtvaca.

S osmijehom reče: "Hoćeš da idemo na rijeku?"

"Otkud ovdje rijeka? Ovo je Teheran", rekoh.

Uvjereno reče: "Provjeri!"

Otišao je do vrata. Pored vrata je zastao, čekajući me. Bacio sam deku. Preko odjeće sam navukao kaput i izašli smo na vrata. Da sam spavao, sad kada smo izlazili napolje, na ovoj hladnoći s početka jutra, probudio bih se; međutim, izašli smo, bilo je jako hladno, a jutarnja svjetlost veoma oštra; no, nisam se probudio. Dakle – bio sam budan, a čovjek koji je pored mene hodao ulicom uistinu je bio moj otac. U košulji kratkih rukava. U ovo doba godine. U ovo doba dana. Na ovom vremenu. Na ovoj svjetlosti koja donosi uvjerenost.

Upitao sam: "Zašto nisi odjenuo sako?"

"Ne treba. Uopće mi nije hladno", reče.

"Kuda ćemo?", upitah.

"Idemo u *Lalezar*[23]", reče.

Pitao sam: "Zašto tamo?"

"Imam posla", reče.

"Kakvog posla?", upitah.

"Ne pitaj!", reče. "Mnogo volim taj kraj. Moj Teheran je tamo. Raskršće *Kont*, ulice *Lalezar*, *Eslambul*, *Ferdusi*, *Sa'di*, *Mohberoddoule*, *Manučehri* – samo taj kraj dobro poznajem."

Bilo je toliko rano da uopće nije bilo taksija. Jedan dotrajao *Opel 61* stade nam pred noge. Odvezao nas je prema ulici *Ferdusi*. Sjeli smo pozadi. Usputne ulice bilo su potpuno puste. Nastojao sam da ne gledam oca, ne bi li ga nestalo. U retrovizoru, pogled mi pade na vozača *Opela*: bio je to moj nekadašnji šef. Pozdravili smo se, predstavio sam mu oca. Ona velika grba koju je imao, i nizak stas, za volanom se nisu previše primjećivali. Sigurno je nešto stavio pod sebe kako bi se podigao, a i tako mu je glava dosezala tek visinu volana. Rekao je da taksira rano izjutra i krajem večeri jer su ulice tada puste a troškovi na ženu i dijete veliki, i čovjek se mora dovijati kako god može. Okrenuo je glavu prema meni i kazao: "Rekao sam ti koliko je volim."

"Da, sjećam se", rekoh.

Pitao me je za ženu i rekao: "Pozdravi je!"

"Svakako", rekoh.

Izašli smo na početku ulice *Manučehri*. Nije htio uzeti novac. Htio je da bude ljubazan. No, teškom mukom uspjeli smo mu platiti.

24.

Zašli smo u ulicu *Manučehri*.

"Ti reče, ovdje imaš posla?", rekoh.

Reče: "Da. Pođi za mnom!"

"Kažeš, poznaješ ovaj kraj?", rekoh.

S osmijehom reče: "Ovaj kraj poznajem kao vlastiti džep. Onaj kraj, malo prema gore, ne poznajem, ali ovaj poznajem i bolje od tebe."

Išao je naprijed i bio živahniji i raspoloženiji nego ikad (nego svih onih jutara kada smo zajedno išli na rijeku). Obuze me smijeh.

"Zašto se smiješ?", upita.

Rekoh: "Koji si ti prepredenjak! Čitavu jednu godinu svi smo mislili da si umro; ali, ti si zaista živ. Zar ne?"

"Naravno da sam živ. Zar ne vidiš?"

Stigli smo do jednog proširenja i ulica se završila. Bili smo na obali rijeke. Tačno naspram nas, na drugoj obali rijeke, bilo je drveće s isprepletenim krošnjama, a iza drveća se uzdizala visoka planina oštrog vrha koju sam brzo prepoznao: bila je to naša planina *Soffe*.

Rekoh: "E! Pa, ovo je naša rijeka!"

Reče: "Šta je tebi? Ovo je raskršće *Kont*. A ovo je ulica *Lalezar*. Rekao sam da ovaj kraj poznajem bolje od tebe!" Pogleda oko sebe i reče: "Odavde imam mnogo uspomena. Čitav jedan život proveo sam ovdje."

Sunce se podizalo s naše lijeve strane, od kraja rijeke, iz pravca močvare. Skrenuli smo udesno. Napravili smo nekoliko koraka.

Reče: "Za vrijeme rata – drugog rata, naravno; Drugog svjetskog rata, a ne ovih ratova koje sada vidiš..."

"Da?"

"Za vrijeme rata, ovdje je bila jedna kafana."

"Gdje?"

"Tačno ovdje." Vrhom cipele povukao je liniju po zemlji. Potom je izuo cipele i čarape, skinuo košulju i hlače, i sjeo na kamen koji je stajao pored linije. Rekao mi je da i ja sjednem kraj njega.

Skinuo sam kaput koji sam nosio i bacio ga na zemlju. Bio je to Hamidov kaput. Postalo mi je hladno. Htio sam da ga obučem. Predomislio sam se. Morao sam dopustiti da mi postane hladno, što hladnije. Još se moglo posmatrati Sunce; još uvijek nije prejako sijalo. Ali, od Sunca čovjek ništa nema. Sunce je Sunce. Sunce *Zajanderuda*; Sunce *Lalezara*. Sva su Sunca jednaka.

"I?", rekoh.

"Bila je tačno ovdje. Nekoliko stepenica vodilo je naniže. U njoj je služen veoma dobar kebab. Bila je poznata u čitavom Teheranu. Ovdje je pjevala jedna pjevačica iz Poljske. Imala je predivan glas. Možda su zbog njenog glasa kebabi ovdje bili tako ukusni. U to vrijeme bio sam u Teheranu. Bio sam, otprilike, tvojih godina. Došao sam bio u Teheran da tražim posao, mada je u Isfahanu bilo mnogo posla; ali, za onamo me ništa nije vezalo. Mrzio sam Isfahan. Mrzio sam krojački zanat..."

"A rijeku?"

"... Kad god sam imao para, odlazio bih u tu kafanu. Jeo sam kebab i slušao glas te Poljakinje. Toliko sam dolazio ovdje da sam se sprijateljio s Poljakinjom. Ovdje nije imala nikoga. Oca, majku, muža i djecu ubili su joj Nijemci, i samo je ona uspjela da pobjegne i dođe u Iran. U to vrijeme, kad sam ja bio tvoje dobi, ona je imala trideset godina. Bila je vrlo prijazna i topla žena. Po dobroti joj nije bilo ravne. Ja nisam bio tako dobar, ali slagali smo se. Tačno je da sam bio mlađi od nje, i da je ona, spram iranskih žena, bila viša; ali, ni ja nisam bio kakav sam sad. Imao sam figuru kao dvije tvoje. Bili smo približno iste visine. Živjela je sama. Silno je voljela Poljsku. Znala je tek nekoliko riječi perzijskog, ali i s tih nekoliko riječi objasnila mi je kako je živjela prije nego što je došla u Iran; kakav je odnos imala s mužem; kako su Nijemci, kada su napali, počinili masovna ubistva. S tih nekoliko riječi rekla bi sve što je željela da kaže. Pokazivala mi je fotografije muža, djece, Varšave i

[23] Ulica u Teheranu. (Prim. prev.)

drugih gradova u Poljskoj. Sve pjesme koje je pjevala ticale su se Poljske, većinom poljskih rijeka. Još uvijek se sjećam imena jedne od tih rijeka – rijeke *Visle*, koja teče kroz Varšavu. Toliko je obilna vodom da po njoj plove i brodovi. Uliva se u more. Tamo se sve rijeke ulijevaju u more. Rekao sam, i mi imamo jednu rijeku koja se ulijeva u močvaru. Silno sam želio da je odvedem tamo i pokažem joj rijeku, ali nisam uspio. Prije nego se ukazala prilika, rat se završio i ona se vratila u Poljsku. Šta bi čovjek. Voljela je Poljsku. A i ja sam se vratio u Isfahan."

"I ti si volio Isfahan?"

"Ne. Mrzio sam ga. Ali, Poljakinja više nije bila ovdje; zašto bih onda ostao u Teheranu?"

"Kamo sreće da si otišao s njom. Ili da je ona s tobom došla u Isfahan."

"Ne bi išlo, dragi moj. Ona je bila Poljakinja, a ja Isfahanac; ona pjevačica, a ja..."

"Ta, još nisi bio postao krojač."

"Ne. Ali, otac mi je bio krojač. Kad je Poljakinja otišla, i ja sam se vratio u Isfahan i postao krojač."

"Šteta."

"Krojački zanat me je postarao. Dobro je da si izgubio radnju."

"Izgubio?"

"Zabadava! Utrapili su ti kćerku kako bi ti uzeli radnju. Dobro su te nasankali. Ali, nema veze. Ja od te radnje nisam vidio nikakva dobra; ne bi ni ti."

"Ja neću ostariti?"

Nasmijao se.

Ustao sam.

"Nego, jesi li to stvarno ti?", upitah.

"Da. Naravno da jesam", reče s osmijehom.

Rekoh: "Kaži mi istinu."

"Zašto bih ti lagao?", reče.

"Spavaš li ili si budan?", upitah.

Reče: "Kakvo je to pitanje? Prije minut si pitao jesam li mrtav ili živ; sad pitaš spavam li ili sam budan. Šta hoćeš time reći?"

Rekoh: "Pa, dobro. A ja? Spavam li ili sam budan?"

"Otkud ja znam?", reče. "Pitaj sebe."

"Ne znam", rekoh.

"Kako to?", upita.

Rekoh: "Hajde da provjerimo!"

"Hajde!", reče.

"Opali mi šamar!", rekoh.

Opalio mi je šamar.

Ništa se nije promijenilo. Bio sam na istom mjestu. S ocem. U ulici *Lalezar*. Na obali rijeke *Zajanderud*. Iznad stepenica koje su prije nekih četrdeset godina vodile prema jednoj kafani u podrumu.

Poskočio sam. Opet se ništa nije promijenilo. Bio sam na istom mjestu. I otac je. Pomokrio sam se. Baš tako je bilo. Mokrih hlača stajao sam na istom mjestu. A otac se vrtio u krug, kako to rade pahlevani.

Opet sam poskočio. Počeo sam da trčim. Skakao sam i trčao. Bacio sam se u vodu. Zaronio sam. Voda mi je prešla preko glave. Išao sam sve dublje. Koliko god dublje sam išao, noge mi nisu dosezale dno. I tako sam išao sve dublje i dublje, i što god sam dublje išao voda je postajala sve toplija. Na samom dnu, voda je bila topla tačno po mjeri – po mjeri moga tijela. Kada sam stigao na dno, u mojim je ušima bio samo zvuk pjesme neke žene. Zvuk neke neobične pjesme iz daleka.

Novembar 1981.

Bilješka o piscu

Dža'far Modarres Sadeki (Ğa'far Modarres Sādeqī) rođen je 1954. u Isfahanu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. 1972. upisao je studij engleskog jezika i književnosti na Univerzitetu *Teheran*. Njegova prva kratka priča objavljena je 1973. u mjesečnom časopisu *Rudaki* (Rūdakī).

Prva njegova zbirka, koja sadrži osam kratkih priča i nosi naslov *Djeca se ne igraju* (Baċċehā bāzī namīkonand), objavljena je 1977. Iste godine napisao je novelu pod naslovom *Predstava* (Namāyeš), koja je objavljena u ljeto 1980. Osim dviju navedenih knjiga, objavio je još četiri zbirke kratkih priča i jedanaest romana.

Zbirke kratkih priča:
- *"Sudbina drugih" i druge priče* (Qesmat-e dīgarāwa dāstānhā-ye dīgar) (1985.)
- *Dvanaest priča* (Dawāzdah dāstān) (1990.)
- *Na moru, odmor i sloboda* (Kenār-e daryā, moraxxasī wa āzādī) (1997.)
- *S onu stranu ulice* (Ān taraf-e xiyābān) (2001.)

Romani:
- *Močvara* (Gāwxūnī) (1983.)
- *Balon Mehta* (Bālon-e Mehtā) (1989.)
- *Carevo putovanje* (Safar-e kasrā) (1989.)
- *Nigdjegrad* (Nākoğā Ābād) (1990.)
- *Konjska glava* (Kalle-ye asb) (1991.)
- *Saučesnik u zločinu* (Šarīk-e ğorm) (1993.)
- *Predstavka* ('Arz-e hāl) (1997.)
- *Šahkelid* (Šāhkelīd) (1999.)
- *Budan sam do jutra* (Man tā sobh bīdāram) (2003.)
- *Voda i zemlja* (Āb o xāk) (2005.)

Romani *Carevo putovanje*, *Konjska glava* i *Saučesnik u zločinu* čine trilogiju.

Osim pisanja kratkih priča i romana, bavi se još i prevođenjem, te priređivanjem za štampu klasičnih tekstova na perzijskom jeziku.

1992. pod naslovom *"Lutrija", "Čehov" i druge priče* (Lātārī, Ċexow wa dāstānhā-ye dīgar) objavio je prijevod na perzijski jezik zbirke koja sadrži sedam kratkih priča od Shirley Jackson, Anne Tyler, Ann Beattie, Johna Updike-a, Raimonda Carvera, Tobiasa Wollfa i Kazuo Ishiguro-a.

Dosada je priredio za štampu sedam klasičnih tekstova na perzijskom jeziku. To su:
- *Prijevod Tabarijevog "Tefsira"* (Tarğome-ye tafsīr-e Tabarī)
- *Rumijeva kazivanja* (Maqālāt-e Moulānā)
- *Šemsova kazivanja* (Maqālāt-e Šams)
- *Historija Sistana* (Tārīx-e Sīstān)
- *Životopis Allahovog poslanika* (Sīrat-e Rasūlollāh)
- *Knjiga o čudesima* ('Ağāyebnāme)
- *Kazivanja Šejh Išraka* (Qessehā-ye šeix-e ešrāq)
- *Historija po Bejhakiju* (Tārīx-e Beihaqī)

Ima pojedinaca u ovoj zemlji, čak i među 'lingvistima', koji smatraju da su turcizmi u našem jeziku trag nemile strane okupacije pa ih treba izbjegavati. Evo kako bi oni pjevali prelijepu Šantićevu Eminu:

Sinoć kad se vratih iz toplog javnog kupatila,
Prođoh pokraj vrta starog voditelja Islamske molitve.
Kad tamo, u vrtu, u hladu jasmina,
Sa vrčom u ruci stajaše Emina.

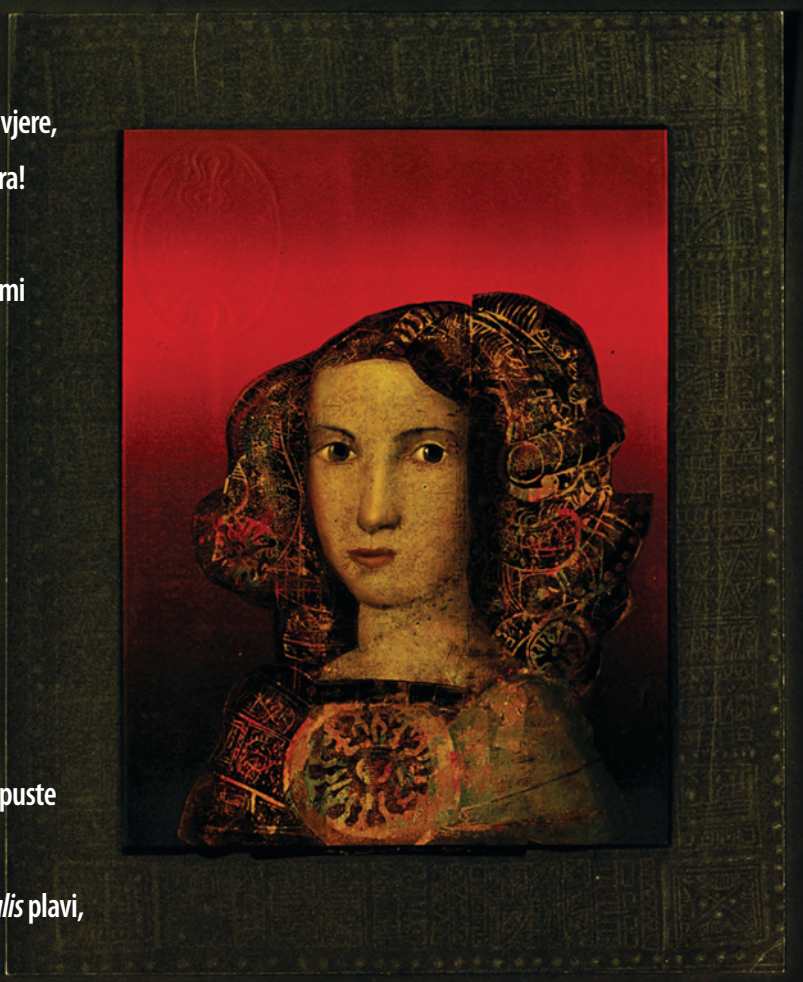

Isuse što je lijepa! Tako mi Islamske vjere,
Stid je ne bi bilo da je kod imperatora!
Pa još kada šeće i plećima kreće...
Ni zapis učitelja Islamske škole više mi
pomoć' neće!

Ja je uljudno pozdravih, al' moje mi
Islamske vjere
Nije htjela ni da čuje lijepa Emina,
No u srebren vrč zahitila vode
Pa po vrtu ruže zalivati ode;

S grana vjetar zapuhnu pa niz pleći puste
Rasplete joj one pletenice guste,
Zamirisa kosa k'o *Hyacinthus orientalis* plavi,
A ja doživjeh blaži vertigo u glavi!

Malo ne posrnuh, Islamske mi vjere,
No meni ne dođe lijepa Emina.
Samo me je jednom pogledala mrko,
Niti mari, bezobraznica jedna, što za njome crkoh!...

Midhat Riđanović

ISSN 1330-5182
9 771330 518008